БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ

22/2625

ИВАНЪ ЕВСТРАТИЕВЪ ГЕШОВЪ

СПОМЕНИ И СТУДИИ

80 лв
1928

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1928

Проверено
„ЗОРА"
1954 г.

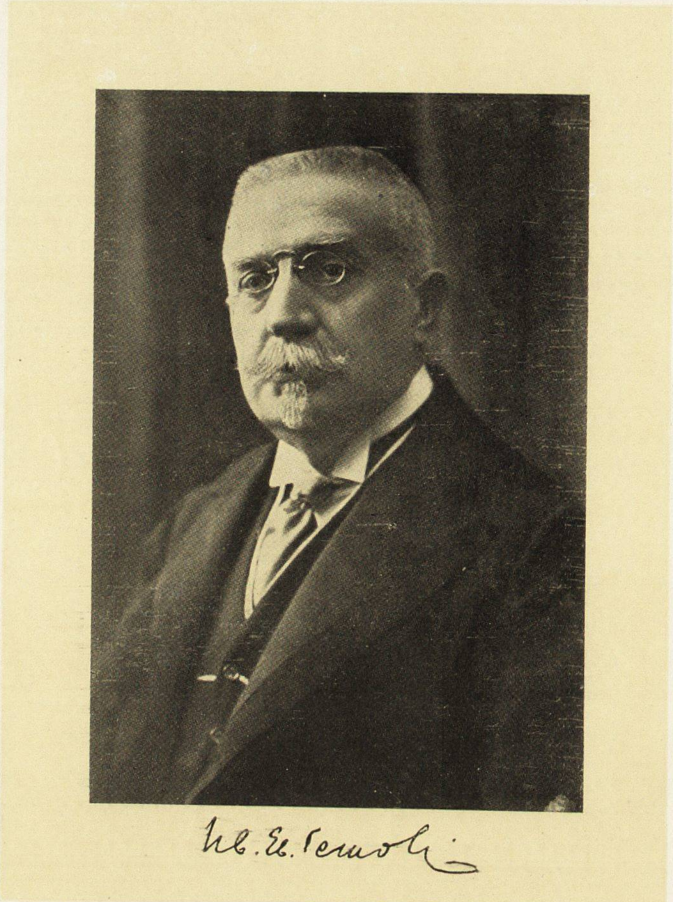

Приснопаметниятъ прѣдседатель на Българската академия на наукитѣ Иванъ Евстратиевъ Гешовъ въ саморѫчното си завѣщание, съставено въ София на 1 септември 1923 г., съ което завѣщава въ полза на Българската академия на наукитѣ своята кѫща въ София, 4 улица Сердика, изказва между друго пожеланието, четири години слѣдъ смъртьта му Академията да издаде или да помогне за издаването на неговитѣ студии и статии.

Въ изпълнение на тая точка отъ завѣщанието на покойния събраха се и се издаватъ въ тая книга отъ Българската академия на наукитѣ всички негови спомени и студии.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Изъ епохата на борби за черковни правдини 1
Записки на единъ осжденъ 13
Борбата за побългаряване Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия 63
Източна Румелия и изборътъ на първия ѝ постояненъ комитетъ . 125
Спомени и документи изъ борбата за Съединението 139
Източно-Румелийски финанси 179
Устройство на Швейцарскитѣ банки и на Гръцката народна банка . 191
Пощенскитѣ спестовни каси 213
Чиновнишкиятъ пролетариятъ 219
Задругата въ Западна България 235
Нашитѣ градинарски дружества 259
Овчаритѣ отъ Котленско и жътваритѣ отъ Търновско 277
Задружното владѣене и работене въ България 299
Земледѣлческитѣ имоти и производителность на България . . . 309
Постановления на първия български земледѣлческо-промишленъ съборъ 319
Богатството на България 341
Данъчниятъ товаръ въ България 353
Нашиятъ разходенъ бюджетъ 359
Рѣчь при отваряне заседанията на данъчната комисия 373
Рѣчь при отваряне заседанията на комисията за подобрение положението на населението 377
Данъцитѣ и бюджетътъ 385

ИЗЪ ЕПОХАТА НА БОРБИ ЗА ЧЕРКОВНИ ПРАВДИНИ.

(Отъ Денница 1890, дѣто е обнародвано подъ заглавие „Побългаряването на Св. Богородица“).

— Въ драмата на народното възраждане Schicksal und eigene Schuld— сѫдба и собствена вина — много капризно сѫ разпрѣдѣлили ролитѣ между разнитѣ градове на отечеството ни. Когато едни отъ тия градове, които най-напрѣдъ сѫ се явили на сцената, сѫ изчезнали отъ нея безшумно и безбѣдно, други сѫ се мѣрнали на края и сѫ получили мѫченически роли. Кой не знае трагическата участь, която сполетѣ Батакъ, Перущица и Сопотъ, Карлово, Калоферъ и Стара-Загора? Прѣди тѣхъ и други сѫ се подвизавали въ народната борба, и други сѫ служили на народното дѣло. Но една благосклонна сѫдба види се да ги е закриляла отъ всѣка бѣда .Като едни честити борци, които сѫ се излагали на огъня безъ да се опарятъ отъ него, тѣ сѫ оцѣлѣли неповрѣдени отъ катастрофата, която повали тѣхнитѣ нещастни съсѣди.

Въ първата фаза отъ борбата за народното ни освобождение въ похода ни срѣщу гръцкия духовенъ хомотъ, три града сѫ играли първи роли: Търново, Видинъ и Пловдивъ. И тритѣ тия центра сѫ излѣзли цѣли-цѣлинички изъ народната борба, и нейниятъ историкъ ще може да я изучва на самитѣ сцени, дѣто тя се е разигравала, отъ самитѣ дѣйци или потомцитѣ на дѣйцитѣ, които сѫ се отличили отъ нея. И отъ това изучване, ако се не лъжа, ще излѣзе тая истина — че, ако Търново и Видинъ сѫ почнали по-рано войната, Пловдивъ по-продължително и по-упорито се е борилъ въ нея. Търново и Видинъ захванаха наистина неприятелскитѣ дѣйствия срѣщу своитѣ гръцки владици Панарета и Венедикта помежду 1840 и 1850, когато Пловдивъ не обяви война на своя Хрисанта освѣнъ въ 1852. Но борбата на Търново

и Видинъ имà прѣмалѣвания и прѣмирания; тя не слѣдва съ сжщата енегрия до края на черковния въпросъ; нѣкои отъ дѣйцитѣ не всѣкога можаха да устоятъ на изкушенията, съ които многогрошни и многогрѣшни гръцки владици умѣеха да ги изгладятъ. Въ Пловдивъ, напротивъ, враждебноститѣ траяха непрѣкжснато, неотслабно до учрѣждаването на българската Екзария. Кой не е чулъ, че Пловдивъ, единственъ между другитѣ центрове на България, подържà своя прѣдставитель въ Цариградъ, г. Д-ръ Чомаковъ, до самото избиране на първия български Екзархъ?

Двѣ причини могатъ да се приведатъ за храбростьта и упоритостьта на половдивскитѣ българи въ похода имъ срѣщу гръцкото робство.

Първата причина е присжтствието въ Пловдивъ, още отъ началото на народното ни окопитване, на влиятелни, честни и патриоти българи първенци. Много наши писачи, когато разправятъ за положението ни въ турско врѣме, сж навикнали да се произнасятъ съ прѣзрѣние за тогавашнитѣ наши първенци, многоохуленитѣ чорбаджии. Нѣкои отъ тия чорбаджии трѣбва дѣйствително да не сж били образци отъ патриотически добродѣтели, откакъ родолюбци като О. Неофита Бозвелиятъ сж намѣрили за нуждно да ги нашибатъ съ безпощадна строгость. Познати сж енергическитѣ думи, съ които тоя пръвъ борецъ за черковната ни независимость, въ своята Мати Болгарія, бичува тогавашнитѣ ни чорбаджии. „На всичкитѣ ни, казва той, народносъсипни бѣди и напасти они, поразници, сж ядоотровната, чумохолерната, тлетворната и всепагубна причина“. „Не съсипва гората топорътъ, а топоришката“, пише сжщиятъ патриотъ страдалецъ въ едно отъ своитѣ писма. Безпристрастната история едва ли ще потвърди тия толкозъ общи колкото и тежки обвинения, хвърлени безразборно противъ всичкитѣ българи първенци, съврѣменници на едни бурни и буйни епохи, въ които често е помжчно да познае човѣкъ длъжностьта си, отъ колкото да я изпълни. Тя особено за пловдивскитѣ ще каже, вървамъ, че съ своето влияние и залѣгане тѣ можаха да повлѣкатъ цѣлото българско население съ себе си, а съ своята доблесть и честность — да устоятъ на всичкитѣ изкушения, на всичкитѣ интриги противъ тѣхъ и противъ светото тѣмъ дѣло. Патриотизъмътъ на нѣкои отъ тия първенци бѣше наслѣдственъ у

челядитѣ имъ. Народното знаме се прѣдаваше отъ баща на синъ и синътъ излизаше патриотъ горещъ и безкористенъ като бащата. Съ подобни дѣйци, изходътъ на борбата не можеше да подлежи на съмнѣние. Не е ли рекълъ Байронъ, че такава борба всѣкога се спечелва?

For Freedom's battle once begun,
Bequaeth'd by bleeding Sire to Son,
Though baffled oft is ever won.[1]

Втората причина на неотстжпчивото ожесточение, съ което пловдивскитѣ българи се бориха срѣщу гръцкото господаруване, бѣше сжществуването на единъ силенъ гръцки елементъ въ Пловдивъ. Въ градове, дѣто нѣмаше гърци, тѣхното духовно иго не обличаше въ очитѣ на народа ни омразнитѣ форми, които то прѣдставляваше въ центрове, дѣто съ своето оскърбително голѣмене, съ своето обидно прѣзрѣние на всичко българско, съ своето безцеремонно заграбване на всички общи здания, вдигнати и подържани повечето съ български пари, гърцитѣ дразнѣха и възмущаваха своитѣ друго-родни съграждани. И никждѣ българитѣ нѣмаха толкозъ право да бждатъ възмутени и раздразнени колкото въ Пловдивъ. Една въпиюща несправедливость тукъ биеше въ очи, поразяваше при пръвъ погледъ. Осемь православни черкови и два параклиса броеше тоя градъ, съградени почти всичкитѣ съ български потъ и имотъ. И отъ тия десеть храма, само два бѣха български и тѣ се намираха въ прѣдградията. Въ самия градъ, при всичко, че българитѣ бѣха четири пжти по-многобройни отъ тъй нареченитѣ гърци — прѣброяването на 1880 доказа това — всичкитѣ храмове бѣха гръцки.

Това възмутително безправие трая додѣто трая и грозниятъ вѣковенъ сънь на нашето духовно робство. Нѣмахме право ние, пловдивци, тогава да се молимъ. Други се молѣха за насъ. Молбата на български бѣ грѣхъ, борбата за българско богослужение бѣ прѣстжпление. Но когато се пукна и за насъ зората, когато ние се събудихме, това позорно неравенство прѣдъ Бога блѣсна въ всичката си грозота. Пловдивскитѣ българи скокнаха да си извоюватъ правото за молитва. И

[1] „Защото борбата за свобода, веднажъ почната, завѣщана отъ окървавенъ баща на синъ, ако и често да се спъва, всѣкога се спечелва". Гяурътъ, Откжслекъ отъ една турска приказка.

единъ отъ най-забѣлѣжителнитѣ епизоди на тѣхната борба противъ гръцкото надмощие бѣше побългаряването на св. Богородица, сегашната българска съборна черкова въ Пловдивъ.

Бѣше кждѣ края не 1859. Гръцка бѣ тогава тая черкова, която отъ тридесеть и една година насамъ е видѣла въ четиритѣ си стѣни нѣкои знаменателни сцени отъ най-новата ни история. Гръцка бѣ тя по езика, който се четѣше въ нея, но българска по огромното мнозинство на богомолцитѣ, които всѣка недѣля, всѣкой праздникъ се трупаха въ нея, и на ктиторитѣ и приложницитѣ, които бѣха жертвували за нейното съграждане. Въ нея се черкуваха не само многобройнитѣ нейни българи еноритяни, но и неизброимитѣ постоянни и непостоянни жители на пловдивскитѣ ханища и пазарища, които се падаха най-близу до нея. Колкото за факта, че почти изключително съ български пари се бѣ направила тая черкова, той бѣ необоримъ: за него свидѣтелствува не само черковниятъ кондикъ, но още и българскиятъ надписъ на свода, около образа на Господа Саваота, който надписъ бѣше туренъ тамъ отъ настойника при съграждането на черковата. Тоя надписъ можеше ли да бжде български, ако повечето пожертвуватели за въздигането на храма бѣха били гърци?

Дълго врѣме ония, които бѣха жертвували за тая черкова и които се черкуваха въ нея търпѣха наемни чужденци да се молятъ отъ тѣхъ и за тѣхъ на единъ езикъ, който тѣ не разбираха. Но въ 1859 това търпѣние трѣбваше да се свърши. Слѣдъ дългата зима на народното дремене, една животворна мъзга бѣше си пробила пжть въ народнитѣ жили и съживяваше бездушната маса. Единъ развий-гора вѣтъръ бѣше повѣялъ изъ главнитѣ ни центрове. Човѣшкото достоинство, народното честолюбие, тъй дълго угаснали, бързо пламнаха. Обстоятелствата имъ бѣха благоприятни. Седемь години бѣха се изминали вече отъ както борбата срѣщу гръцкия владика Хрисанта бѣше захванала. Три години бѣха изтекли отъ както парижкиятъ договоръ, който сключи Кримската война, гарантира̀ нови права и вдъхна нови надежди на народноститѣ отъ балканския полуостровъ. А отъ година насамъ, въ Цариградъ при гръцката патриаршия, заседаваше тъй нареченията Народенъ Съборъ, свиканъ по заповѣдь на Високата Порта, за да изработи уставъ за духовното управ-

ление на православнитѣ въ Турско народи. Единственитѣ българи членове на тоя съборъ, прѣдставителитѣ на Търново, Видинъ и Пловдивъ — пакъ Пловдивъ, Търново и Видинъ! — бѣха му подали, отъ страна на българския народъ, нѣкои искания, които, колкото скромни и умѣрени да се прѣдставляваха, бѣха още повече насърчили българитѣ и разсърдили гърцитѣ. И това насърчаване и тая сръдня въ Пловдивъ взеха много по̀-голѣми размѣри, когато стана явно, че и новиятъ пловдивски владика, гъркътъ Паиси, и новиятъ пловдивски управитель, Азизъ-паша, бѣха много добрѣ настроени къмъ българитѣ.

Минала бѣше вече, слѣдователно, епохата на най-черната неволя, когато, споредъ хубавитѣ думи на Мицкевича, единствениятъ героизъмъ на роба е робството. Настала бѣше ерата на нетърпѣнието. Нетърпѣливи станаха и пловдивскитѣ българи. Ободрени отъ първата си сполука съ Хрисанта, обнадеждени и отъ влиянието и вѣянето на врѣмето и отъ мѣстнитѣ условия, тѣ рѣшиха да бѫдатъ по-рѣшителни. Тѣ почнаха съ молба. Прѣзъ мартъ 1858 подадоха на гръцката Патриаршия едно прошение, съ което се молѣха, щото отъ шестѣхъ черкови вѫтрѣ въ града, поне въ двѣ да се извършва богуслужението по старо-български. На това прошение Патриаршията не благоволи да отговори. Неотговорени останаха тъй сѫщо и другитѣ двѣ прошения отправени съ сѫщата цѣль до Патриаршията, прѣзъ лѣтото на 1858 и прѣзъ есеньта на 1859. Патриархътъ мълчеше. И това негово мълчание можеше по скоро да отчае безпокойнитѣ тогава пловдивски българи, ако не крѣпѣше надеждата имъ пловдивскиятъ му прѣдставитель, митрополитъ Паиси, съ нѣкои дребни залъгвания на народното имъ честолюбие. Тъй на 11 май 1858 по случай на праздника на Св. Кирилъ и Методи, прѣосвещениятъ Паиси, придруженъ отъ единъ епископъ и шестима свещеници, отслужи Св. Литургия отчасти на старобългарски, въ черквата Св. Богородица. Но тия отстѫпки, дължими изключително на пастирската грижливость на митрополита Паиси, бѣха изключения. Безправието бѣше правилото. И това постоянно безправие ставаше още по-отвратително слѣдъ непостояннитѣ отстѫпки на прѣосвещения Паиси. Тоя достоенъ владика може-би да желаеше да прави по-често волята на огромното болшинство отъ своето паство. Мѫжъ просвѣтенъ

и справедливъ, пастиръ добъръ и самоотверженъ, той виждаше, че това болшинство имаше право, че това право искаше жертви и отъ негова страна. И когато на Великдень, 3 априлъ 1860, цариградскитѣ българи се отрекоха отъ Патриаршията и бидоха послѣдвани и отъ пловдивскитѣ, той одобри тая мѣрка, прѣдпочете да се откаже отъ народа си, а не и отъ паството си: и, заточенъ и прѣслѣдванъ, заедно съ българитѣ Илариона и Авксентия, той остана вѣренъ на пасомитѣ си до самата си смърть. Но въ 1859, той не бѣше се още отказалъ отъ гръцката Патриаршия, бѣше още свързанъ съ длъжноститѣ си къмъ нея. А тия длъжности му налагаха да почита неравенството, което бѣше намѣрилъ при идването си въ Пловдивъ.

Но никаква такава обязаность не сѫществуваше за ония, които страдаха отъ това неравенство, особено слѣдъ тритѣ прошения, които тѣ бѣхе отправили до гръцката Патриаршия. Пловдивскитѣ българи безполезно бѣха изпълнили длъжностьта на молбата. Оставаше имъ да прибѣгнатъ до правото на борбата. И тѣ прибѣгнаха до него. Тѣ се съгласиха да отговорятъ съ едно рѣшително дѣйствие на бездѣйствието на Патриаршията. И това дѣйствие почна въ черквата Св. Богородица, която и по надписа на свода и по народностьта на богомолцитѣ си, бѣше българска.

Въ недѣля, на 29 ноември 1859, единъ ученикъ отъ пловдивското българско училище се ненадѣйно изправи въ тая черкова, за да чете апостола по български. Тая смѣла посѫпка подигна жлъчката на находящитѣ се въ черковата гърци. Единъ отъ тѣхнитѣ първенци се спусна да спре българското четене. Момъкътъ се опрѣ; задърпаха го нѣкои гърци, притекоха му се на помищь нѣкои отъ другаритѣ му, и за пръвъ пѫть удари се размѣниха между молящитѣ се въ една и сѫща пловдивска черкова. Апостолътъ се каза по български, но останалата служба се изчете пакъ на гръцки. Първото сблъскване се свърши безъ побѣдители и безъ побѣдени.

Войната за черкова се бѣ обявила. Воюващитѣ прибѣгнаха веднага до владиката. Гърцитѣ му прѣдложиха да не оставя да се чете нищо на български въ Св. Богородица, защото другояче кръвь щѣла да се пролѣе. Българитѣ, които се бѣха отнесли вече по сѫщия въпросъ и до управителя,

помолиха Паисия да затвори спорната черкова, додѣто се рѣшеше дѣлото по нея отъ надлежнитѣ власти. Митрополитътъ не стори нито едното нито другото.

На заранььта, 30 ноември, по случай праздника Св. Андрей, битвата се поднови, по свирѣпа, но по-побѣдоносна. Додѣто млади и буйни гърчета се биеха съ българскитѣ ученици въ самата черква, стари гърци тумпатери, на пангаря, нападаха съ думи нѣкои отъ българскитѣ първенци. Единъ пришълецъ тесалецъ извика, че българитѣ роби били на гърцитѣ и роби щѣли да останатъ. Другъ чуждоподаненъ елинъ се провикна, че сабя ще припаше, за да защити правата на гръцкия народъ. Една благоразумна храбрость изкупи обаче тия неблагоразумни думи на гърцитѣ. Тѣ се оттеглиха. И не само апостолътъ, но и другото черковно пѣние се свърши оня день по-вече на български.

Борбата се прѣмѣсти отъ черковата въ самия градъ. Едно безподобно врене и кипене облада всичкитѣ му православни жители. Работата трѣбваше да се свърши, скоро и миролюбиво, другояче можеше да се очаква кръвопролитие. Тя се прѣпрати въ Цариградъ, до Портата отъ една страна, до Патриаршията, отъ друга. И всички, наежени, съ нетърпѣние чакаха присждата, която трѣбваше да дойде отъ столицата.

Тая присжда не се забави. Въ сжбота, на 12 декември, пристигна въ Пловдивъ едно патриаршеско писмо, съ което се даваше едно доста своеобразно рѣшение на въпроса, подигнатъ отъ биткитѣ станали въ Св. Богородица. Като се боеше, види се, да не се каже, че жертвува всецѣло една гръцка черква и като се възползуваше отъ прошението, подадено прѣзъ мартъ 1858, и съ което пловдивскитѣ българи просѣха да се чете по старо-български въ двѣ черкви, Патриаршията дозволяваше — по настояването на Портата и съвѣта на руското посолство — да се чете на български въ двѣ черкви, Св. Богиродица и Св. Димитъръ, но само по извѣстенъ редъ. Трѣбваше или и въ двѣтѣ тия черкви да се чете постоянно отъ едната страна по гръцки, отъ другата по славянски, а да се служи веднажъ по славянски, а другъ пжть по гръцки, или въ една недѣля да се чете и пѣе всичко по гръцки въ едната, всичко по славянски въ другата, а слѣдующата недѣля тамъ, дѣто се е служило

по гръцки, да се служи по славянски, а тамъ, дѣто се е чело и пѣло по славянски, да се чете и пѣе по гръцки. Тая попара отъ езици не задоволи никого, но все бѣше една печалба за българитѣ.

Щомъ получи това послание, митрополитъ Паиси покани по нѣколко души и отъ двѣтѣ народности, за да имъ го прочете. Отъ българитѣ се явиха всичкитѣ повикани, отъ гърцитѣ ни единъ. Владиката отреди да се прочете патриаршеското рѣшение въ недѣля, на 20 декември, въ самата черкова Св. Богородица. По-първитѣ гърци отъ енорията се надумаха да не стжпятъ него день въ черкова. Но сжщеврѣменно тѣ почнаха да взиматъ мѣрки, за които отъ първомъ низко взе да се шушне, а отпослѣ и високо да се говори въ цѣлия градъ. И отъ това шушнене и отъ това говорене за всѣкиго стана явно, че тоя день щѣше да рѣши сждбата на черковата Св. Богородица.

Помня го като днесъ, тоя 20 декември, тоя Св. Игнатъ, който е останалъ паметенъ въ пловдивскитѣ лѣтописи. Азъ бѣхъ дѣте на 10 години, и съ дѣтинско любопитство ламтѣхъ за сцени, които бѣха нѣщо ново за мене. И единъ отъ първитѣ изъ домашнитѣ ни, азъ се затекохъ заранньта въ Св. Богородица, която бѣше нашата енорийска черкова, и дѣто щѣше да се разиграе сега една невидена за мене драма, отъ единъ животреперущъ за насъ интересъ.

Щомъ влѣзохъ въ черкова, азъ разбрахъ, че нѣщо извънредно се готвѣше. Лица дошли отъ други махали, отъ други градове пълнѣха нашия храмъ. По физиономия и облѣкло, мнозина ми се видѣха гърци, но по-голѣмата часть българи. Явно бѣше, че ако гърцитѣ бѣха пратили своитѣ герои, то и българитѣ бѣха свикали оня день, въ оня храмъ, своитѣ юнаци.

Азъ цѣлунахъ иконата и, прѣзъ множеството, промъкнахъ се до мѣстото, дѣто обикновено се трупахме ние, българскитѣ ученици. Това мѣсто бѣ на дѣсно, между клироса и владишкия тронъ. Не бѣха още рекли благословено царство. Не помня, дали пѣхме нѣщо по български прѣди прѣносъ. Но помня, че въ училището по-голѣмитѣ ученици се бѣха приготвили за тоя день да изпѣятъ една молитва за здравето на Султана щомъ се свършеше прочитането на патриаршеското послание. Прѣносъ мина, драматическиятъ мо-

ментъ пристигна. Изъ царскитѣ врата на олтаря ние видѣхме владишкия дяконъ Игнатия, да излиза и да се отправя къмъ амвона. Той се качи на него, и почна да чете писмото на Патриарха, най-напрѣдъ по гръцки.

Всички млъкнаха; и ония, които най-малко разбираха гръцки — храбритѣ българи орачи и градинари, дошли отъ пловдивскитѣ прѣдградия—най-много мълчеха. Книгата, която се четѣше тамъ горѣ отъ единъ непознатъ калугеръ, на единъ още по-непознатъ езикъ, не даваше ли на братята имъ поне една черкова. Това бѣ доста, за да имъ вдъхне едно дълбоко страхопочитание къмъ оная книга и къмъ оня калугеръ.

Азъ едва поимахъ, за да слушамъ по-добрѣ. Плавно и отчетливо падаха отъ височината на амвона думитѣ на четеца, и лакомо се поглъщаха отъ гладнитѣ за правда български души. За пръвъ пжть пловдивскитѣ българи слушаха думи справедливи, думи благосклонни, думи отечески да идатъ отъ патриаршески уста. И ни единъ звукъ не идѣше да смути тия думи. Едни потаени покашлювания само се чуеха, когато нѣкой отъ дългитѣ периоди на патриаршеската проза се свършеше.

Внезапно, въ това мълчание, въ тая тишина, единъ викъ се издаде. То бѣ вопълътъ на не помня вече кой разпаленъ гръкъ, който, огорченъ отъ нѣкоя безпристрастна фраза, произнесена на амвона, бѣше изпусналъ тоя гласъ. Епископътъ Еритронъ, който присжтствуваше, му направи строга бѣлѣжка. Той млъкна.

Мълчанието се въдвори отново. Психологическата минута пристигаше, и азъ се изправихъ на пръститѣ си, отъ страхъ да не загубя нѣкоя гледка. Между главитѣ на моитѣ по-възрастни или по-растовити съученици, азъ виждахъ фигури необикновени, безпокойни, настръхнали. Сѣкашъ, че единъ електрически токъ бѣгаше по тая гжста тълпа и я наежваше за таинствени пориви.

Гласътъ на дякона млъкна. Четенето на писмото се бѣ свършило. Моитѣ съученици запѣха приготвената пѣсень, когато единъ силенъ ревъ ни стрѣсна. „Удряйте," бѣ изкрѣщялъ единъ фанатикъ по гръцки, и битвата се бѣ почнала. И въ тоя домъ на мира, на прошката, на любовьта, азъ не видѣхъ вече освѣнъ ржцѣ, които биеха, юмруци, които тупа-

ха, свѣщи, които се употрѣбяваха намѣсто пръчки, и свѣщници, които се вьртѣха намѣсто сопи. И азъ не чухъ освѣнъ шътня, попрьжня, тропотъ, писъци, охкания, пъшкания. Свитъ въ единъ тронъ и закрилянъ отъ моята възрасть, азъ гледахъ тая човѣшка маса да се тласка и блъска, да се муши и бори, да се мачка и разкървавява за единъ храмъ, който оня часъ се оскверняваше отъ нея. И въ тоя храмъ, и въ това светилище, намѣсто да се изправя като кадило благочестива молитва, издигаше се къмъ Вѣчния и Безконечния шумътъ на една нечестива борба, подигната отъ враговетѣ на Неговата вѣчна правда и безконечна милость.

Ненадѣйно, азъ усѣтихъ, че една силна ржка ме грабва отъ трона, прѣхвърля ме прѣзъ него, и ме изважда изъ черкова. Единъ приятель на сѣмейството ни, като ме видѣлъ всрѣдъ битвата, счелъ за нужно да ме измъкне изъ нея. Единъ пжть въ двора, азъ се намѣрихъ и съ домашнитѣ си и тѣ ме дърпаха къмъ улицата. Навалицата бѣ страшна. Жени и дѣца, стари и мирни мжже, които не бѣха дошли да нападатъ или защищаватъ, бѣгаха отъ тоя молебенъ домъ, който се бѣ прѣобърналъ въ арена на свирѣпи борби. Въ черкова останаха само борцитѣ.

Отъ нѣкои изъ тѣхъ ние скоро се научихме, че битвата се свършила съ пълна побѣда на нашитѣ. Малобройни и безкомандни, гърцитѣ, които бѣха изпратени, за да дадатъ послѣдното сражение за обичната тѣмъ черква, страшно бѣха пострадали отъ безпардонната ревность на извѣстни наши юнаци. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха ранени, и доста врѣме лежаха. И когато станаха, черковата Св. Богородица не бѣше вече грыцка.

Омировиятъ Ахилесъ, скаранъ съ Агамемнона, се оттеглилъ подъ шатрата си и не искалъ да знае за нищо. Тая ахилесова политика се бѣ поревнала и на нашитѣ пловдивски гърци първенци. Ядосани на Патриаршията, а може би и на самитѣ свои борци, тѣ си дадоха дума да не стжпятъ въ черковата Св. Богородица прѣзъ коледнитѣ праздници. Тѣ се оттеглиха подъ шатритѣ си и оставиха българитѣ безконтролни господари на спорната черкова. По тоя начинъ тѣ избавиха наистина черковата Св. Димитъръ, но за всѣкога жертвуваха Св. Богородица. И Порта и Патриаршия намѣриха попрактично и по-безопасно да се даде една цѣла черкова на

българитѣ, отъ колкото да имъ се отстжпватъ двѣ половини.

Само единъ отъ нашитѣ енориътяни гърци съедини буйностьта на Ахилеса съ хитростьта на Одисея. Тоя лукавъ мирмидонянинъ бѣ епитропътъ на Св. Богородица. Той се оттегли наистина подъ шатрата си, но откакъ задигна ключоветѣ и книгитѣ на повѣрения нему пангаръ. Дълго врѣме новитѣ господари на Св. Богородица му искаха тия ключове и тия регистри. Тѣ не успѣха да ги взематъ, освѣнъ слѣдъ като прибѣгнаха до помощьта на консула, отъ когото зависѣше тоя чуждоподаненъ черковенъ настоятель.

И слѣдъ това завоевание на касата и книгитѣ, черковата Св. Богородица стана и остана окончателно българска.

олтаритѣ, отъ които да имъ се отстъпватъ при [illegible].

Само единъ отъ нашитѣ енорияши гърци [illegible] бу-
ността на Ахилеса съ хитростьта на Одисея. Той [illegible]
мирмидонянинъ отъ епитропитѣ на Св. Богородица. Той се
оттегли [illegible] подъ шатрата си по [illegible]
новетѣ и книгитѣ на [illegible]. [illegible]
новитѣ господари на Св. Богородица му [illegible]
и тия регистри. Тѣ не успѣха да ги [illegible]
като прибѣгнаха до помощьта на консула, отъ когото [illegible]
сѣше той [illegible].

И стана това [illegible] на касата и книгитѣ, черк-
вата Св. Богородица стана и остана окончателно българска.

ЗАПИСКИ НА ЕДИНЪ ОСѪДЕНЪ

(Отъ Периодическо списание кн. XXXIV и XXXVI).

Часть първа

Много бѣхме ние, политическитѣ затворници на пловдивскитѣ турски власти, прѣзъ войната на 1877 г. Малко сега остахме. Повечето загинаха, обѣсени безчинно и безпричинно, убити отъ мѫки и болести. И спятъ тѣ днесъ отъ непробудния си сънь, неоплакани, неопѣти, въ незнайни гробове, съ отворени очи за тая свободна България, която бѣхме честити да видимъ ние.

А! Къмъ васъ, забравени герои, съ които съмъ охкалъ подъ истия покривъ и пъшкалъ подъ сѫщата стрѣха, къмъ васъ лети първата ми мисъль, като почвамъ да пиша тия страници изъ историята на общитѣ ни страдания. Очевидецъ на страхотиитѣ, които вие видѣхте, съпричастникъ въ нѣкои отъ теглата, които вие теглихте, азъ никога не ще забравя вашия героизъмъ. Помня ви, скромни труженици, какъ вие тръгвахте за бѣсилото, като древни доблестни стоици въ тоя новъ развъленъ свѣтъ, безъ да пуснете въздишка, безъ да пороните сълза. И вамъ, страдалци на невкусена свобода, мѫченици на неопитани народни правдини, светци на нова България, вамъ поднасямъ тоя споменъ, вамъ посветявамъ тия страници!

I.

Слѣдъ теглата на 1876 г., слѣдъ надеждитѣ, вдъхнати отъ симпатиитѣ, които покъртиха цѣла Европа, слѣдъ измамата на Цариградската конференция и на Лондонския протоколъ, които разочароваха цѣлъ свѣтъ, бѣхме доживѣли да видимъ и войната за освобождението на 1877 г.

Всичко бѣ утихнало тогава по насъ, въ Южна България. Наситени на буйства, стреснати отъ негодуванието, което тия буйства бѣха произвели, нашитѣ тогавашни господари кротуваха. Тѣхнитѣ страсти като че се бѣха поуталожили.

Не се слушаха вече нито обири, нито убийства. Войната, слѣдователно, бѣ избухнала като хала врѣдъ затишие.

Слушахме ние, пловдивскитѣ българи, далечното тътнение на тая хала, и, прибити отъ мѫки, изпити отъ тѫги, съ сърдце прѣмалѣло отъ очакване и ожъднѣло за избавление, ламтѣхме за нейнитѣ разхладителни струи.

Турцитѣ мируваха, но не спѣха. Правѣха всевъзможни усилия, за да отблъснатъ неприятеля. Събираха войски, вещи, пари. Насърчаваха своитѣ сънародници. А насъ, ужъ съ добромъ, ту ни караха да подписваме вѣрноподанически адреси, ту ни принуждаваха да се молимъ Богу да подари тѣмъ побѣда, ту най-послѣ ни прѣсилваха да плащаме извънредни помощи за тѣхното войнство.

Още ми е на умъ адресътъ, който тогава българското пловдивско население се накара да подпечати и изпрати до турското правителство. Всички богати въ раболѣпства съкровища на арабския езикъ бѣха се прѣтарашували, за да се намѣрятъ изражения, съ които да се изрече едно чувство, което никой отъ подпечатанитѣ не хранѣше, и да се изкаже едно желание, което никой българинъ не споделяше. На „честити и благословени, съ милость смѣсени прахъ на ногата“ на „славни, държавни, могуществени Султанъ, царь на царетѣ, владѣтель на двѣ суши и на двѣ морета, прибѣжище на свѣта“ пловдивскитѣ българи поднасяха своитѣ вѣрноподанически чувства, и за честь го имаха да кажатъ, какъ братски живѣеха съ своитѣ съжители мусулмани, и колко горещо желаеха, щото славнитѣ и непобѣдими войски на милостивия имъ господарь скоро да съкрушатъ врага, който разваляше спокойствието имъ, та тъй да може блаженството имъ да бѫде съвършено. Бѣднитѣ паши и аги, които цѣнѣха дървенитѣ печати толкова високо, колкото низко поставяха живитѣ сърца, малко искаха да знаятъ, че съ подобни хитроскавани адреси тѣ никого другиго не лъжеха, освѣнъ себе си и правителството си.

Не слѣдъ дълго врѣме, откакъ, по заповѣдь отгорѣ, пловдивскитѣ българи измамиха царя си, като му изразиха чувства, които не можеха да иматъ, тѣ се принудиха да лъжатъ и Бога. Въ сѫбота, на 7 май, пристигна въ Пловдивъ депутацията, която бѣше изпратена отъ Цариградъ, за да иде да посрѣщне новоизбрания екзархъ, Негово Блаженство

г. Иосифа. Тая депутация ни донесе, и на зараньта ние я чухме въ черкова, новата молитва, която по правителствена, заповѣдь, бѣше се съставила въ Св. Синодъ, за да се чете по всичкитѣ български храмове. Тая молитва заслужва да се приведе цѣла. Азъ я прѣписвамъ, както я намирамъ въ бѣлѣжната си книжка:

„Господу помолимь ся:

„Боже великый и дивный, иже въ рукою твоею содержаяй тварь; приклони ухо твое и услыши смиренное моленіе, насъ непотрѣбныхъ рабовъ твоихъ, тебѣ за Царя приносящыхъ; даруй здравіе, крепость и побѣду самодержавнѣйшему Господарю нашему, Султанъ Хамиду; укрепи войнство Его, огради миромъ державу Его и покори подъ нозѣ Его всякаго врага и супостата“.

Скоро ония, които подпечатваха такива адреси и поднасяха подобни молитви, се намѣриха въ нуждата, да засвидѣтелствуватъ нѣкакъ си по-практически своитѣ синовни чувства къмъ Султана, своитѣ братски разположения къмъ мохамеданитѣ. Въ едно събрание, свикано отъ пловдивския окрѫженъ управитель, жителитѣ на пловдивския окрѫгъ се поканиха да подарятъ 13 милиона гроша, като доброволна военна помощь отъ тѣхната вѣрноподаническа область. Състави се една комисия отъ мусулмани и християни, която лесно дойде до заключението, че тъй като за отбраната на отечеството се били само мохамеданитѣ, а християнитѣ не взимали никакво участие въ това славно дѣло, то праведно било щото тия послѣднитѣ да приематъ вързъ себе си съразмѣрно една много по-голѣма часть отъ тия 13 милиона гроша, за да не паднѣло много тежко на турцитѣ.

Тая принудена щедрость бѣше единъ скришенъ обиръ. Отъ всѣкѫдѣ почнаха да пристигатъ оплаквания, че прѣтоварената рая мѫчно можеше да понесе и това бреме. Отъ всѣкѫдѣ захванаха да дохождатъ заявления, че количеството, което се искаше, бѣше равно на, а нѣкѫдѣ и по̀-горно отъ сумата на обикновения данъкъ, и че осиромашелитѣ Българи, които и за данъка не можеха да намѣрятъ срѣдства, за помощьта не бѣше възможно да се прѣсилятъ. Но тия мъмрения можеха глухо само да се шъпнатъ прѣдъ българитѣ членове на комисията, а не и високо да се изказватъ прѣдъ турцитѣ. Въ живота на роба има минути, когато и да

го боли, той трѣбва да мълчи, и да е съсипанъ, той трѣбва да пълзи. Безгласенъ като риба и като биволъ безропотенъ трѣбва да бѫде идеалниятъ робъ. И да помисли човѣкъ, че тоя идеалъ ни се прѣпорѫчва и до днесъ още отъ людие, които иматъ въ устата си голѣмитѣ думи на европейската грижа за слабитѣ и на европейската любовь за цивилизацията!

II.

Като далечна буря, войната за освобождението слѣдваше да бучи тамъ нѣйдѣ на сѣверъ, отвѫдъ Стара-планина.

Ненадѣйно, излѣ се изъ Хаинския проходъ на тая планина, буенъ, гороломенъ и безспиренъ, като единъ лѣтенъ балкански порой, Гурковиятъ отредъ. Той гърмѣ, трещѣ, събаря, и, подобенъ пакъ на порой, изчезна.

И оттеглиха се руситѣ въ непристѫпнитѣ шипченски височини. И избухна отново мусулманскиятъ фанатизъмъ. Южна България, оставена на произвола на турцитѣ, стана за втори пѫть играчка на най-дивитѣ страсти. Разярени отъ бързитѣ успѣхи на нападателитѣ, насърдчени отъ тѣхнитѣ неочаквани несполуки, нашитѣ тогавашни владѣтели не знаеха вече мѣрка. Биеха, грабѣха, палѣха, обезчестяваха, колѣха тѣхнитѣ нередовни войски. А тѣхнитѣ редовни ужъ власти тъпчеха и мѫчеха, изтезаваха и бѣсѣха въ Пловдивъ на день по нѣколко карловци, бащи на челяди, граждани мирни, които бѣха изпълнили една своя длъжность. Зарѣзани отъ турскитѣ военни пазачи, споразумѣни съ своитѣ турци съжители, тѣ бѣха посрѣщнали съ достойнство нѣколцината войници отъ освободителната войска, които се бѣха мѣрнали въ тѣхния градъ, като свѣтли метеори въ мрачната нощь на тогавашното ни робство.

И тая срѣща изкупваха сега съгражданитѣ на Василъ Левски тамъ, дѣто и той бѣ изкупилъ своята любовь за свободата — на бѣсилката. И помежду тия бѣсилки, вдигнати въ разни пловдивски улици, влачеха се като сѣнки стотини усърнали вдовици и хиляди измършавѣли сирачета, които бѣха докарани, жива плячка, отъ съсипаната Стара-Загора.

Ужасъ и жалость бѣха обзели всички пловдивци.

Врѣдъ тия страхотии и горчилки, запрѣха и мене, въ петъкъ на 12 августъ 1877, по една заповѣдь отъ пловдив-

ския воененъ сѫдъ. Единъ старши жандарминъ дойде та ме повика заедно съ братовчеда ми, Ив. Ст. Гешевъ, отъ нашето пловдивско писалище. Азъ се простихъ съ стария си баща, и тръгнахъ прѣдъ жандармина.

Извадиха ме прѣдъ военния сѫдъ. Казахъ си името, и чухъ отъ устата на единъ сърдитъ полковникъ, че азъ трѣбваше да ида въ затвора. И отвориха се за мене вратата на тая пловдивска тъмница, която бѣше станала послѣдното земно жилище на стотини българи.

Туриха ме най-напрѣдъ въ горния етажъ отъ помѣщението на градоначалството, въ стаята на приставитѣ. Отъ тритѣ прозорци на тая стая се гледаше дворътъ на тъй наречения конакъ — домътъ на окрѫжния управитель. А отъ вратата, които стоеха постоянно отворени, се виждаше стълбата, която водѣше на долния етажъ. По тая стълба постоянно слизаха и се качваха жандармитѣ и затворницитѣ, обитателитѣ на голѣмата стая, която бѣше задъ нашата, надъ самата тъмница, и която се наричаше жандармерийски каушъ.

Когато се приближеше човѣкъ до вратата на нашата стая, той гледаше не само одъра на горния етажъ и вратата на двѣтѣ му други стаи, прѣдната и задната, но още, прѣзъ стълбата, и вратата и прозореца на една противоположна дирня стаичка на долния етажъ. Тая стаичка, въ която се изповѣдваха и причастяваха отъ единъ пловдивски свещеникъ всички осѫдени на смърть карловци, зимаше свѣтлина отъ входа на долния етажъ и отъ приемната на градоначалника, която бѣше отпрѣди. Тя бѣше, слѣдователно, тъй тъмна откъмъ видѣлината, както и мрачна по назначението си. А! ако зидоветѣ можеха да говорятъ, колко отъ сирачетата на карловскитѣ мѫченици можеха да чуятъ отъ стѣнитѣ на тая стаичка послѣднитѣ желания и прѣдсмъртнитѣ въздишки на своитѣ бащи!

Никога нѣма да забравя първитѣ мои чувствувания въ тоя пръвъ мой затворъ.

Изтръпналъ въ началото, азъ скоро се обладахъ отъ едно неизказано безпокойствие и отъ една безгранична жалость.

Съ коя цѣль, за какво прѣстѫпление, на основание на чии показания бѣхъ азъ арестуванъ? Бѣха ли открили нѣщо? Подозираха ли само?

И грижата, въ която ме хвърляха тия въпроси, растѣше още по-вече, като си помислѣхъ, че сжщитѣ питания трѣбваше да си задаватъ оня часъ за мене и моитѣ домашни. И моето раздразнено въображение ми прѣдставляваше тия мои домашни облѣни съ сълзи, потънали въ отчаяние. И моята горесть за тѣхъ ме мжчеше, както никога горесть не бѣ ме мжчила.

И мене се стори, че ако да знаехъ, защо бѣхъ затворенъ, и ако да нѣмахъ ближни, азъ щѣхъ да бжда по-спокоенъ. А, тия мили, драги ближни! Мене се чинѣше, че ако да не бѣхъ единствениятъ синъ на стари родители, ако да нѣмахъ млада жена и двѣ дребни дѣчица, азъ нѣмаше защо да се колебая. Азъ можехъ да се изправя прѣдъ турския воененъ сждъ, и да му кажа:

„Да, азъ говорихъ прѣдъ англичани и американци, „които дойдоха да изслѣдватъ баташкитѣ невидени стра„хотии, азъ говорихъ прѣдъ тѣхъ за вашитѣ нечути безправ„ди, възмутителни притѣснения, въпиющи звѣрства. Да, азъ „писахъ за тѣхъ въ главния английски вѣстникъ, писахъ въ „Таймсъ. Направихъ нѣщо по-вече. Съчинихъ адреса, „който лани отъ Пловдивъ, отъ тоя градъ, въ който вие засѣдавате, се изпрати до Цариградската конференция, за „да обори други лъжливи вѣрноподаннически прошения, за „да яви на прѣдставителитѣ на Европа, че населението е „кански пропищѣло отъ васъ и отъ вашето правителство. „Но вие длъжностьта считате за прѣстжпление. Обѣсете ме, „тогава. Земете тоя животъ, който отъ година насамъ ми е „омръзналъ вече. При зрѣлищата, които азъ всѣкой день „гледамъ, не смъртьта, а животътъ е най-голѣмото наказа„ние. И вие ще ме накажете само, ако ме оправдаете“.

Записки и на други затворници свидѣтелствуватъ, че подобни мисли често минаватъ прѣзъ ума на човѣка въ епохи, като оная на 1877, когато терорър владѣе, жертви всѣкидневно падатъ, границитѣ между тоя и оня свѣтъ се почти не разпознаватъ, и животътъ не е тъй скжпъ, както обикновено. Въ такива тъмни врѣмена образътъ на смъртьта, призракътъ на безтжжното спокойствие, което тя доставя, често блѣсватъ като утѣшителенъ миражъ. Но чувството на самосъхранение, особно когато човѣкъ има и домашни, които да копнѣятъ за него, скоро възтържествува. И човѣкъ потъва пакъ въ грижата и горестьта на живота.

Тая грижа и тая горесть бѣха особно силни у мене първия день. Вечерьта ми донесоха отъ дома ядене и постелка. Азъ не можехъ нито да ямъ, нито да спя, при всичко че насъ оставиха да ядемъ и спимъ въ стаята само двама, съ братовчеда ми.

Втория день азъ чакахъ да ме повикатъ, за да ме прѣдадатъ на слѣдователя. Но тѣ не ме повикаха нито него день, нито на третия. Не пуснаха и отъ дома никакво съобщение. Дозволиха само, по мое искане, да приемамъ отъ домашнитѣ цариградски вѣстници. Но азъ нищо не можехъ да се науча отъ тѣхъ за моята сѫдба. Неизвѣстностьта ме убиваше. На четвъртия день, на 15 августъ, азъ рѣшихъ да се помѫча да туря край на тая неизвѣстность. Тъй като се случи да имамъ връзъ себе си моливъ и бѣла книга, азъ тайно написахъ до жена си една кратка записка, съ която я помолихъ да ми обади причината на моето затваряние, ако знаеше, като отбѣлѣжеше съ моливъ на френския вѣстникъ, който тя ми изпращаше, буквитѣ на думитѣ, които искаше да ми съобщи. И за да ѝ покажа нагледно, какъ да се служи съ вѣстника, азъ взехъ броя, който бѣше у мене, и на първия стълпъ отъ първата страница, азъ ѝ отбѣлѣжихъ съ моливъ, послѣдователно, дѣто ги намѣрихъ напечатени, френскитѣ букви m, n, o, g, o, z, d, r, a, v, e, които събрани, правѣха думитѣ mnogo zdrave.

Съ сѫдоветѣ за ядене азъ връщахъ всѣкой день у дома и вѣстника, който бѣхъ прочелъ. Та броя, въ който азъ бѣхъ забѣлѣжилъ тия букви, бѣше лесно да се върне дома. Но не бѣ тъй лесно да се изпрати и записката. За да я укрия отъ бодрото полицейско око, азъ бѣхъ намислилъ да я залѣпя съ срѣда отъ хлѣбъ въ дъното на захлупака, съ който се захлупваха сѫдоветѣ, що сновѣха между затвора и дома. Но додѣто да извърша това, единъ полицейски дойде да ми яви, че нашиятъ слуга билъ дошелъ да вземе надирѣ сѫдоветѣ. Като никога, и самъ слугата, влѣзе въ стаята ни. Полицейскиятъ бѣше новъ. Той не знаеше, види се, че имаше заповѣдь, да се не пуща дори и слугата при мене.

Моментътъ бѣ критически. Азъ тъй линѣехъ да добия нѣкое съобщение отъ дома, щото рѣшихъ да изпратя по слугата приготвената вече записка, дори и съ рискъ, да я

видя въ ржцѣтѣ на властьта и да си навлѣка, ако не друго наказание, то по-строго ограничение и запрѣщение на вѣстници. Но тъй като жандармътъ не си отваждаше очитѣ отъ насъ, азъ прибѣгнахъ до една хитрость. Помолихъ него да събере сждоветѣ. Направихъ това съ тонъ, като че искахъ нарочно той да извърши тая работа, за да се увѣри че тия сждове не криеха никакво съобщение отъ мене. Той се наведе да ги сбира. Азъ извадихъ отъ пазухата си записката, която бѣше сгъната, та не прѣдставляваше форма по-голѣма отъ оная на една обикновена пощенска марка, погледнахъ въ очитѣ слугата и гледишкомъ му привлѣкохъ погледа къмъ това, що държехъ въ ржката. Слугата ми бѣше момъкъ вѣренъ и събуденъ. Той се сѣти. И азъ не загубихъ врѣме. Приближихъ се до сждоветѣ, и въ мига, когато жандарминътъ свърши сбирането и се изправяше, та не гледаше вече долу, азъ пустнахъ неусѣтно при краката си сгънатата книжка. Слугата се наведе да вземе сждоветѣ, и съ тѣхъ заедно грабна, като непотрѣбенъ смѣтъ, и книжката. Жандарминътъ се не сѣти. Азъ отдъхнахъ. Бѣхъ увѣренъ, че съобщението ми щѣше да стигне назначението си.

III.

Вечерьта слугата дойде да ми донесе пакъ ядене, но не го пустнаха вече да влѣзе при мене. Нѣмà и вѣстникъ. Азъ взехъ пакъ да се безпокоя. Ако жена ми бѣ получила записката ми, защо да не ми отговори? Защо да нѣмамъ и вѣстникъ?

И прѣкарахъ една лоша нощь, толкозъ повече, че оная вечерь бѣха докарали отъ Карлово, вързани, 86 души нови затворници. Тая бѣше третята верига българи роби, която се изпращаше отъ Карлово за пловдивската тъмница. Другитѣ двѣ бѣха дошли, прѣди азъ да се затворя. Първата бѣше пристигнала на 28 юли, а втората на 3 августъ. И двѣтѣ бѣха тръгнали съ по стотина души отъ Карлово, и двѣтѣ пристигнаха съ по 85—90 души въ Пловдивъ. Остабалитѣ бѣха загинали изъ пжтя отъ бой и мжки, при всичко че разстоянието отъ Карлово до Пловдивъ е само 54 клм.

Третата върволица, която азъ бѣхъ злочестъ да видя, състояла, както ми съобщи единъ сатанински любосъобщителенъ приставъ, отъ 104 души. А сега пристигнаха въ Плов-

дивъ само 86 души! И когато тия 86 души, прѣди да влѣзатъ въ самата тъмница, се наредиха въ конашкия дворъ, и азъ можѐхъ да ги видя отъ нашитѣ прозорци, азъ не знаехъ, кои да пожаля — дали ония страдалци, които бѣха оставили измъченитѣ си кости по царскитѣ пжтища, или тия мжченици, които бѣха дотътрали полумъртвитѣ си тѣла до царската тъмница. И тръпката, която пролази по моята настръхнала снага, и до сега още ме побива, когато замисля за тия живи мъртавци.

Опрашени, раздрани, кои боси и кои обути съ продънени обувки, нѣкои съ желѣзни колела по вратоветѣ, а всички съ желѣзни вериги по ржцѣтѣ, нѣмаше човѣшка мжка, болка и тжга, която да се не изписва по тѣхнитѣ омацани съ потъ и кръвь лица. За подигравка, на главитѣ на нѣкои отъ по̀-първитѣ бѣха турили едни мръсни и разнебитени европейски шапки. И една ликуеща паплачь отъ полупияни нехранимайковци се гаврѣше съ тия праведници, които едва се държеха на краката си.

Внезапно единъ отъ пазачитѣ, които бѣха излѣзли отъ тъмницата, за да приематъ новитѣ си гости, хвана желѣзното търкало, което бѣ турено около врата на единъ познатъ, види се, и омразенъ нему карловецъ, и звѣрски го задърпа по всичкитѣ посоки на компаса. Отъ болки и задаване, посинѣ лицето на мжченика. Тѣлото му затрепера като листо. Очитѣ му се опулиха. Отъ устата му бликна кръвь. А отъ неговитѣ гърди се изтръгна една неземна въздишка.

Мжчительтъ, разсвирѣпѣлъ и запѣненъ, слѣдваше да тегли колелото. И мене се стори, че въ тая пъхтеща маса отъ човѣшко месо, въ тоя мжченикъ и въ тоя мжчитель, бѣха се съсрѣдоточили като въ фокусъ всички страдания и всички низости на това ужасно човѣчество. И азъ се прихлупихъ на възглавницата, о която се облѣгахъ, за да погълна своитѣ сълзи и да удавя своитѣ въздишки. Сълзи и въздишки бѣха тежки прѣстжпления въ моя затворъ.

Колко ми тѣ станаха нуждни и на слѣднята зарань на 16 августъ! Писано ми бѣ да видя него день 32 душъ мои роднини, приятели и познайници отъ най-видни карловски граждани[1], да се изваждатъ изъ входа, прѣзъ който

[1] Ето имената на по-главнитѣ отъ тѣхъ: Иванъ Х. Димитровъ. Василъ Патевъ, Христо Рачовъ, двамата братя Джиджови, двамата Х.

азъ бѣхъ влѣзълъ, да се нареждатъ на сѫщото мѣсто, на което прѣдидещия день бѣха се наредили новопристигналитѣ затворници, и да се изпращатъ отъ тамъ на бѣсилката.

Още помня шътнята на полицейскитѣ, грубостьта на началницитѣ имъ, безочливостьта на тълпата, която бѣ подушила мърша за своитѣ скотски страсти, жалостьта на свещеника, който бѣ дошълъ да причасти осѫденитѣ, и отчаянието на самитѣ жертви. И какви жертви! Първитѣ, най-просвѣтенитѣ и най-имотнитѣ граждани на единъ цвѣтущъ градъ, които прѣтърпѣваха, като послѣдни злодѣи, най-срамното наказание, защото, изоставени отъ своитѣ малодушни вардачи, бѣха посрѣщнали тържествуещия побѣдитель, и то заедно съ своитѣ съграждани турци.

Турцитѣ-посрѣщачи бѣха простени. А българитѣ се нареждаха сега по двама въ пловдивския конашки дворъ, съ рѫцѣ, вързани отдирѣ, съ смъртна присѫда, пришита отпрѣдѣ, на гърдитѣ, и заобиколени отъ жандарми, се изпращаха по разнитѣ участъци на града, за да бѫдатъ обѣсени. И тѣ тръгваха спокойно, безъ сълза, безъ въздишка, да изпълнятъ както приличаше самата задача, която имъ оставаше да изпълнятъ — да умратъ достолѣпно. Смъртьта е всѣкога грозна. Но когато умирашъ на бѣсилка, мѫченъ отъ съзнанието, че оставяшъ домашни, окрѫжени отъ скотове, домъ, ограбенъ отъ звѣрове, имотъ, разпилѣнъ у хора, които гинатъ съ тебе, и оставатъ сирачета като тебе, — когато умирашъ на бѣсилка, неутѣшенъ поне отъ мисъльта, че си извършилъ нѣщо за отечеството, че си размѣнилъ единъ куршумъ на бойното поле съ вѣковния неприятель — о, тая умиралка трѣбва да съдържа въ себе си всички мѫки на пъкъла! И тия мѫки храбритѣ карловци прѣтърпѣваха, безъ да трепнатъ, безъ да отправятъ ни най-малка молба къмъ мѫчителя, ни най-малко натякване къмъ Бога.

Подиръ пладне на 16 августъ азъ получихъ отговоръ отъ жена си, отбѣлѣженъ, както ѝ бѣхъ посочилъ, по самитѣ букви на френския вѣстникъ. Тя ми явяваше, че

Вълкови и тримата Димови Араплиеви. Единъ печаленъ поменикъ, съ имената на стотица обѣсени карловци, се намира въ рапорта на тогавашния английски пловдивски вице-консулъ, Г. Калвертъ, обнародванъ на стр. 434 въ Синята книга за Турция отъ 1878 (Blue-book, Turkey № 1, 1878).

споредъ както се говорило, азъ бѣхъ обвиненъ въ споразумѣние съ карловцитѣ, за да се вика по-скоро неприятеля на държавата. Отъ никакво такова споразумѣние нѣмаше нужда неприятельтъ, и самиятъ слухъ за това обвинение не почиваше на никакво основание. Но и една сламка показва, на кждѣ вѣе вѣтърътъ, и тоя слухъ сочеше, че усилия се полагаха, да се вредя и азъ въ редоветѣ на карловцитѣ, да сподѣля и азъ тѣхната сждба.

А тая сждба слѣдваше да бжде вжжето. На 17 августъ се обѣсиха още 10 душъ карловци, а на 30 августъ азъ съ ужасъ видѣхъ други 32 душъ отъ най-челнитѣ граждани на Карлово, повечето млади тоя пжть, да се изваждатъ отъ затвора и да се изпращатъ за обѣсване, 16-имата въ Пловдивъ, а 16-имата вънъ отъ града.[1] Цѣльта бѣше да се вдъхне терорь и въ други мѣстности. И еднитѣ и другитѣ тръгнаха за своето печално назначение, като стари римски герои. Никакво оплакване не излѣзе изъ тѣхнитѣ уста, никаква сълза изъ тѣхнитѣ очи.

Въобще, додѣто бѣхъ въ затвора, азъ се чудѣхъ на непоколебимото мжжество на нашитѣ сънародници. Многобройни бѣха ония, които видѣхъ да излизатъ отъ тъмницата и да тръгнатъ за бѣсилката, за заточение, или за истезание въ самия военень сждъ. Но никого не видѣхъ да плаче. Не народното тщеславие, а справедливостьта изиска да кажа това. Една вечерь само, помня, единъ новодокаранъ селянинъ заплака прѣдъ прозорцитѣ ни. Но той ми се видѣ пиянъ. Въ всѣкой случай той бѣ единствениятъ, който показа подобна слабость.

Единственъ бѣше тъй сжщо и викътъ, който, една нощь, ме събуди отъ сънь. Бѣше още въ първата недѣля на моето затваряне. Азъ едва що бѣхъ заспалъ. Нѣщо се извика, и азъ се стреснахъ. Събудихъ се и се услушахъ.

— Мамо, майчице! изписка единъ проницателенъ гласъ, който идѣше отъ долу, изъ помѣщението на градоначалника, или изъ самия затворъ.

---

[1] Поменатиятъ по-горѣ английски вице-консулъ, Г. Калвертъ, дава въ своя рапортъ имената на обѣсенитѣ въ Пловдивъ, но не и на ония, които се обѣсиха вънъ отъ Пловдивъ. При това ще забѣлѣжа, че и датитѣ на мжченическата смърть на тия страдалци, означени отъ Г. Калверта, не сж всѣкога точни.

Азъ се втрещихъ.

— Мамо, майчице! извика втори пжть, още пò-отчаянно, сжщиятъ гласъ.

И се умълча.

Новъ страдалецъ ли влизаше въ тъмницата? Нова страдалческа душа ли излизаше изъ тъмницата на тоя свѣтъ, и прѣди да тръгне за небето, отправяше това послѣдньо въззвание до сжществото, което е най-мило човѣку на земята?

Не всичкитѣ тайни на затвора може да проникне единъ безпомощенъ затворникъ.

IV.

Подъ нашитѣ прозорци минуваха и карловцитѣ, когато отиваха за слѣдствие или сждене въ военния сждъ, помѣщението на който бѣше въ конашкия дворъ, на петдесетина метра отъ затвора. Съ тѣхъ заедно вървѣха въ сжда всѣкой день и двама други карловци, за които и прѣди да влѣза още въ затвора бѣхъ чулъ, че бѣха издайници, и сега, откакъ влѣзохъ, отъ разни признаци още повече се убѣдихъ, че да спасятъ своя безполезенъ животъ, тѣ бѣха се съгласили да играятъ тая подла роль.

Двѣ изключения, които тѣ прѣдставляваха, ме особно поразиха. Тѣ ходѣха и заранъ и вечерь въ военния сждъ, когато другитѣ карловци не отиваха освѣнъ по единъ пжть, и то прѣди деня на обѣсването си. Други се осждждаха, а тия двама оставаха. А освѣнъ това, тѣ се помѣщаваха въ жандармерийския каушъ, дѣто други политически прѣстжпници не се пущаха. Азъ ги гледахъ по нѣколко пжти на день да слизатъ и се качватъ по стълбата, която по-горѣ описахъ, и по която се отиваше въ кауша. Отъ врѣме на врѣме само азъ виждахъ и по нѣкой другъ бѣденъ карловецъ да се туря при тѣхъ. И мене се стискаше сърдцето, като мислѣхъ, че това прѣмѣстване ставаше съ цѣль, дано могатъ въ затвора шпионитѣ да изтръгнатъ изъ устата на жертвата това, което бѣ нуждно на военния сждъ, за да обѣси и нея. Не бѣхъ посветенъ въ тайнитѣ на военнитѣ сждии, но бѣхъ челъ въ записки още отъ епохата на голѣмата френска революция, за страшнитѣ пакости, сторени отъ държавнитѣ тъмнични шпиони, тъй нареченитѣ moutons (овци), на съарестуванитѣ съ тѣхъ политически затворници. И азъ

настръхвахъ, като виждахъ тия наши български овци, които бѣха се сдружили съ вълцитѣ и имъ прѣдаваха своитѣ братя.

Ненадѣйно, единадесеть деня слѣдъ арестуването ни, на 24 августъ, намъ се съобщи по-горня заповѣдь, че ние съ братовчеда ми се вдигаме отъ стаята на приставитѣ и се прѣмѣстваме въ жандермерийския каушъ, въ вертепа на прѣдателитѣ.

Това съобщение ме втрещи. Азъ помислихъ, че бѣха рѣшили моето погубване, затова и ме туриха всрѣдъ шпионитѣ.

Единъ полицейски вдигна постелката и завивкитѣ ми и закрачи прѣдъ мене, за да ми покаже пѫтя. Азъ отидохъ подиръ него и влѣзохъ въ кауша.

Бѣше още рано и издайницитѣ не бѣха се върнали отъ позорното си занятие при военния сѫдъ. Въ стаята, която имаше около 12 метра дължина и около 6 метра широчина, се помѣщаваха нѣколко жандарми и нѣколко арестанти, изметътъ на пловдивскитѣ улици, нескромни нехранимайковци, които бѣха тръгнали по пѫтя на порока и стигнали въ тъмницата, подпухнали пияници, които бѣха заспали на улицата и се събудили въ затвора. Насѣдали или налѣгали на мръсни рогозки, тия пазители и нарушители на обществеiното спокойствие бѣха еднакво гнусни, еднакво отвратителни. Само двама по̀-чисто облѣчени турци лежеха на постелки, въ юго-източния кѫтъ на стаята. Както отпослѣ се научихъ, тѣ бѣха затворени за дългъ къмъ турското съкровище. Прѣкупили бѣха десетъка на нѣкои села, бѣха загубили отъ него не можеха да намѣрятъ пари да се издължатъ, и сега заплащаха съ затвора дефицита на своитѣ спекулации.

Въобще това полицейско помѣщение далечъ не бѣше храмъ на прѣслѣдваната добродѣтель. Освѣнъ насъ азъ забѣлѣжихъ още единъ само политически затворникъ, живописеца Станиславъ Доспѣвский, когото бѣха прѣмѣстили оная заранъ въ тоя каушъ.

Жандарминътъ ни посла леглата на едни по̀-чисти ужъ рогозки, и ние сѣднахме. Зазѣпаха на насъ всички отъ колъ и вѫже събрани, постоянни или периодически пансионери на тоя държавенъ домъ, и зѣпаха додѣто се наситиха. Послѣ едни задрѣмаха, а други запѣха. Очевидно бѣ, че еднитѣ имаха нужда отъ почивка, а другитѣ отъ разтуха. И пѣснитѣ на еднитѣ не бъркаха на съна на другитѣ, както

не имъ прѣчеха и легионитѣ насѣкоми, които пъплѣха по стаята, лагеруваха по рогозкитѣ, домуваха въ стѣнитѣ и описваха по тѣхната съмнителна бѣлота своитѣ своенравни арабески.

Човѣкъ привиква на всичко — дори и на затворническитѣ мелодии и ентомологии. Слѣдъ единъ часъ сѣдене на постелката азъ станахъ да походя. Приближихъ се до единъ отъ тритѣ сѣверни прозорци на стаята, и за пръвъ пѫть видѣхъ хубаво двора на самата пловдивска тъмница, който лежеше подъ нашитѣ прозорци.

Малъкъ, длъгнестъ, постланъ съ камъни, тоя дворъ имаше само едно дръвце, една крива върба. Лѣниво и печално се люлѣеха клончетата на тая върба, като че чезнѣха и тѣ за външния свободенъ въздухъ. И капризно по камънитѣ на двора, играеше тѣхната сѣнка.

Около двора бѣха наредени разнитѣ помѣщения на тъмницата. На западъ, отъ дѣто бѣше входътъ, се подаваше гърбомъ зданието на градоначалството. На сѣверъ се виждаше главната каменна тъмница, гостелюбивото свърталище на всички обикновени прѣстѫпници, а сега и на нѣкои политически. На изтокъ се издигаше едно двоетажно дървено здание, съ отворенъ чардакъ отпрѣди, дѣто обикновено се радваха на държавното гостоприемство затворенитѣ за дългъ. И най-послѣ, на югъ, бѣха мрачнитѣ полюси, страшната тъмница Ташь-капия, въ която сега бѣха заключени като диви звѣрове карловскитѣ страдалци, а надъ нея, полицейскиятъ каушъ, въ който ние се помѣщавахме. Подъ насъ, слѣдователно, пѫшкаха и охкаха ония невинни жертви, които Карлово и до днесъ оплаква.

Когато подиръ освобождението пловдивската тъмница влѣзе въ български рѫцѣ, и азъ можахъ да я обиколя цѣла като посѣтитель, останахъ поразенъ отъ размѣритѣ и отъ задушностьта на тая Ташь-капия и на тия полюси. Първата бѣше около 12 метра дълга, около 6 широка, и около $3^1/_2$ висока. Освѣтена бѣ съ три малки прозорчета, обърнати къмъ сѣверъ, а измазана отъ всѫдѣ съ каль. Никакво сѣдалище, никакво легло. И въ тоя тѣсенъ, влаженъ и ужасенъ вертепъ, дѣто слънце не влизаше, дѣто въздухъ не проникваше, лежеха не веднажъ по стотина и по двѣстѣ карловци, съсипани отъ бой, изпити отъ мѫки, и нарочени за смърть!

Наредъ съ тъмницата Ташь-капия, но по-къмъ изтокъ, бѣха полюситѣ, тѣсни и низки кочини, дѣто се изтезаваха ония храбри затворници, отъ които безсъвѣстни слѣдователи не можеха да изтръгнатъ съ друго срѣдство нѣкое угодно тѣмъ показание. Тия полюси бѣха на брой десеть — шесть отъ едната страна и четири отъ другата на единъ тѣсенъ коридоръ, който ги раздѣляше. Тѣ бѣха дълги 2 метра, а широки единъ метъръ и 15 сантиметра. На вратата на всѣкой полюсъ имаше по една малка дупка за въздухъ и свѣтлина.

Тѣ бѣха гробове. Мѫченицитѣ, живи закопани въ тѣхъ, бѣха оставили спомени отъ своитѣ тегла, по самитѣ имъ стѣни. На вратата на четвъртия полюсъ отъ лѣво имаше отъ вѫтрѣ слѣдния надписъ:

„Много страдахъ по затворитѣ, че най-послѣ ето ме невинно и въ този полюсъ. Има ли за мене честити дни въ бѫдѫщето, или смъртното наказание ще довърши страданията ми?..“

Тоя надписъ, тъй трогателенъ по своя избликъ отъ спокойно отчаяние, бѣше подписанъ съ буквитѣ Пр. В. С.

Въ третия полюсъ, пакъ отъ лѣво, азъ прочетохъ слѣдньото:

„1877, Октомврий 24.

„Чокорлий Попъ Атанасъ лежи въ полицата 50 деня“.

А въ петия отъ дѣсно, тия думи:

„1877. Въ полюса стояхъ 70 дена. Гавраилъ Илиевъ Клисурецъ“ —

и пò-на-долу, въ сѫщия полюсъ, съ друго писмо:

„Много страдахъ по чужбина и сега страдамъ въ полицата 70 деня. Безъ никаква вина ме наказватъ. Роденъ въ 1856, наказанъ въ 1877, дори и азъ не зная какво ще стана“.

Най-сетнѣ, въ втория отъ дѣсно, азъ смаянъ видѣхъ и слѣднитѣ редове:

„Въ тая полица седѣли двамина карловци“, а отъ страна:

„Въ тая полица седѣли двѣ момчета“.

Двама души, живи заровени, въ единъ гробъ! Безчовѣчието мѫчно можеше измисли нѣщо пò-страшно.

V.

Описахъ пловдивската тъмница, както отпослѣ я познахъ. Оня часъ, когато отъ прозореца на **кауша** азъ ѝ гледахъ двора, нѣмахъ нито възможностьта, нито нуждното спокойствие на ума, за да я изуча подробно. Азъ за пръвъ пѫть гледахъ сцената на страданията на многобройни наши сънародници. Колко трагедии бѣ видѣлъ тоя дворъ! И колко още имаше да види! И мене се свиваше сърцето, като помислѣхъ, че съ прѣмѣстването си въ тая стая, азъ щѣхъ да бѫда прѣзъ тия прозорци всѣкидневенъ зритель на тия трагедии.

Но само зритель ли? Не бѣхъ ли прѣдопрѣдѣленъ и азъ да стана скоро единъ скроменъ актьоръ въ сѫщата драма? Не съ тая прѣизподня цѣль ли бѣха ме турили въ тая стая, при тия издайници?

И азъ взехъ да мисля, колко малко нѣщо се изискваше, за да сподѣля и азъ сѫдбата на другаритѣ, които лежеха подъ насъ, да бѫда сѫденъ и осѫденъ и азъ като тѣхъ. Една неблагоразумна дума, една състрадателна въздишка или сълза, при нѣкое потресаеще зрѣлище, едно подозрително мълчание, и ето ти улики, достатъчни, за да те обѣсятъ. За такива клеветници и за подобни сѫдии и състраданието е грѣхъ, и мълчанието е прѣстѫпление. И на умъ ми идѣха думитѣ на оня духовитъ затворникъ прѣзъ врѣмето на френската революция, който, попитанъ, какво мислѣше, отговорилъ съ горчива подигравка: „Какво мисля ли? Азъ едва смѣя да мълча!“

Па най-послѣ, ако моето погубване бѣше рѣшено, прѣдателитѣ нѣмаха нужда нито отъ моитѣ думи, нито отъ моето състрадание, нито отъ моето мълчание. Тамъ трѣбваше само едно малко усилие на въображението, една дребна измислица, една тѝна бѣда, и азъ бѣхъ осѫденъ. Свидѣтелството на двама лъжци не стигаше ли да се обѣси единъ невиненъ?

Внезапно, додѣто азъ бѣхъ потъналъ въ тия мисли, шпионитѣ влѣзоха въ стаята ни. Тѣ се връщаха отъ военния сѫдъ, заседанието на който бѣ се свършило. И помежду тѣхъ азъ възмутенъ съгледахъ единъ мой бившъ съученикъ отъ пловдивското училище, когото азъ до тогава

знаехъ за съвѣстенъ и доблестенъ карловски гражданинъ.

Но тъмницата тъй често промѣнява характера на човѣка! И азъ си напомнихъ, че отъ два дена насамъ азъ гледахъ тоя приятель да се влачи съ двамата клеветници, въ тѣхнитѣ прѣдателски походи къмъ военния сѫдъ. И една мисъль като ножъ ме прободе, че откакъ трети день идѣше заедно съ издайницитѣ въ тѣхното свърталище, може и той да се е изкусилъ отъ нѣкакви обѣщания, да се е съблазнилъ отъ любовьта къмъ живота, и отъ мѫченикъ да е станалъ мѫчитель.

И втора мисъль, още по-остра, ме прониза, че може за това именно да сѫ залегнали да изгалатятъ тоя образованъ момъкъ и да направятъ отъ него единъ клопачъ, за да могатъ да падатъ по-лесно въ неговитѣ примки хора като мене. Другитѣ двама прѣдатели бѣха крайни простаци, неспособни, и по дарби и по образование, да упражнятъ какво-годѣ влияние върху люде, стоещи по-горѣ отъ тѣхъ.

Но, казвахъ си отъ друга страна азъ, тия дарби и това образование, които липсватъ на двамата, които притежава третиятъ, не сѫ ли отъ естество да възвърнатъ послѣдния отъ низката роль, която моето възбудено въображение тъй неосновно меже-би му приписва? Ако тая роль не прѣдставлява нищо отвратително за двамата невѣжи, може ли да не бѫде омразна на единъ просвѣтенъ мѫжъ? Не! Ако прѣхваленото ни образование не може и въ такива случаи да освѣти съвѣстьта на единъ човѣкъ, да му посочи правия пѫть, то е повече отъ безполезно. То е врѣдно, съсипателно, разрушително, защото въ рѫцѣтѣ на слабия подлецъ туря орѫжието на всесилното знание.

Мѫченъ отъ тия противоположни мисли, азъ едва съпикасвахъ любопитнитѣ погледи, които нововлѣзналитѣ държавни храненици хвърляха къмъ насъ. Тѣ бѣха ни казали добъръ вечерь, и бѣха седнали на страна, при единъ арестантъ, около когото взеха нѣщо да тарашуватъ. Азъ отъ начало бѣхъ взелъ тоя затворникъ за единъ обикновенъ прѣстѫпникъ. Сега разбрахъ, че билъ докаранъ и той отъ Карлово. Той бѣ тъй злѣ битъ по пѫтя, щото двамата издайници почнаха да налагатъ неговитѣ посинѣли меса съ нѣкои мазни вещества.

Азъ седнахъ на постелката си. Взе да се мръква, и възпитаницитѣ на нашия общественъ домъ се разшаваха, за да дирятъ кой какъ можеше своята вечерна храна. Възползува се отъ това размърдване и моятъ бившъ съученикъ, стана ужъ да походи изъ стаята, и, неусѣтно, примъкна се до мене. Безъ да го каня, той седна.

И почна да говори. Азъ едва му отговаряхъ, като не знаехъ, какво да мисля за него. Дали не е дошълъ да обтѣга примки за мене? казвахъ си азъ на умъ. Самото негово приближение до мене, когато другитѣ стоеха на страна, не бѣше ли подозрително?

Той слѣдваше да приказва. Азъ го слушахъ, като внимавахъ, щото и слушането ми дори да не издаде мислитѣ, които се борѣха въ мозъка ми.

Попита ме, дали познавахъ оня младъ, който лежеше смазанъ, пò-нататъкъ, тъй като той билъ гръкъ, нашъ пловдивчанинъ. Отговорихъ му, че не, както и дѣйствително не го познавахъ. Той билъ злѣ битъ, каза ми моятъ съприказвачъ, ако и да билъ гръкъ, защото при посрѣщанието на рускитѣ войници, въ което той билъ се намѣрилъ, билъ си позволилъ нѣкакви неприлични думи къмъ турцитѣ.

Послѣ захвана да ми говори за радостьта на това посрѣщане и за жалостьта на сценитѣ, които го послѣдвали. Какъ, слѣдъ оттеглюването на руситѣ, всички българи карловци имали врѣме да бѣгатъ, както бѣха бѣгали шипченци и казанлъчани, сопотненци и калоферци. Какъ тѣ не бѣгали, като се уповавали на думата на своитѣ турци съграждани, че ни единъ косъмъ отъ главата имъ не щѣлъ да падне. Какъ влѣзли черкези и башибозуци, и били клали, обирали. И какъ най-послѣ дошла и редовната турска войска, и изпокрититѣ българи, насърчени отъ своитѣ турци съсѣди, се отпустнали, излѣзли, за да бѫдатъ издайнически прѣдадени, хванати, вързани и изпратени въ тая тъмница. Пò-черно прѣдателство не могло и да бѫде.

И до дѣто моятъ приятель говорѣше за прѣдателство, азъ се питахъ, дали съ сѫщата цѣль и той не бѣ се приближилъ до мене.

Той захвана да говори и за теглата на затворницитѣ въ тая тъмница. Каза ми, че освѣнъ тия мѫки, които азъ съ очитѣ си гледахъ въ затвора и около него, имало и други,

по-безчовѣчни, въ самия воененъ сѫдъ. Тамъ нѣкои отъ карловскитѣ първенци, които не давали бързо угодни показания, били бити по единъ звѣрски начинъ. Били ги и въ голѣмата стая, дѣто заседавалъ, съ затворени врати, в. сѫдъ, били ги и въ малката, дѣто ставало слѣдствието. Когато биенето ставало въ голѣмата стая, нѣкой си бинбашия — майоръ — Мехмедъ ефенди, членъ на военния сѫдъ, често намѣрвалъ вина, че не ги удряли доста силно, и земвалъ самъ прѫчката, за да ги бие. Понѣкога, когато дохождало врѣме за бой, Ибриамъ паша, прѣдседатель на военния сѫдъ, синъ на прочутия едно врѣме Риза паша и зеть на Султанъ Абдулъ Азиза, заповѣдвалъ да отидатъ иотеде (отвждѣ). Слѣдовательтъ, Хюсеинъ ефенди, ги билъ на врѣмена и съ плесници. Употрѣбявали въ слѣдствието и друго изтезание. На ония, които не щѣли да кажатъ, окачвали, въ крайната стаичка, торби съ пепель, и удряли торбитѣ, за да влиза пепельта въ устата и очитѣ, и да ги накарва да говорятъ[1].

Съ усилие азъ можехъ да запазя равнодушието си при изброяването на тия тегла. Но това равнодушие ми се нала-

---

[1] Двѣ извлѣчения отъ официялнитѣ рапорти на Г. Калверта, обнародвани въ споменатата вече Синя-книга на английското правителство (Blue-book, Turkey, № 1, 1878, стр. 407 и 433) ще докажатъ, че всичко приведено въ тия записки относително до невинностьта и теглата на карловцитѣ е цѣла истина.

На 3/15 септ. 1877, Г. Калвертъ пише тъй: „Не само християни, но и турци ми явяватъ, че биене съ други насилствени мѣрки се употрѣбявали, за да накаратъ обвиненитѣ да изповѣдатъ прѣстѫпленията, които имъ се приписватъ. . . Прѣди пристигането на Ибриамъ паша тѣлата на обѣсенитѣ не се оставаха да висятъ повече отъ единъ часъ, и обѣсванията ставаха заранъ рано; сега осѫденитѣ се бѣсятъ кѫдѣ пладне, а тѣлата имъ висятъ по три и петь часа. Азъ се втрещихъ завчера, на отиване къмъ Конака, като видѣхъ цигари, мушнати между пръститѣ на двама свещеника, които бѣха обѣсени оная заранъ, и забѣлѣзахъ, че войницитѣ, които, по една заповѣдь, дадена прѣди Ибриамъ пашовото пристигане, ужъ пазятъ тѣлата, се разтакаха наоколо съвсѣмъ спокойни. Азъ съобщихъ факта на Ибриамъ паша, като изразихъ надежда, че той ще тури край на такива скандалиозни дѣла, но жално ми е да кажа, че той ми се показа равнодушенъ и не ми даде никакви увѣрения, че скандалътъ ще прѣстане.“

На 8/20 септ. 1877 сѫщиятъ г. Калвертъ рапортира, както слѣдва: „Споменахъ въ послѣдния си рапортъ, че, споредъ както бѣхъ чулъ, насилствени мѣрки се употрѣбявали, за да изтръгнатъ изповѣди отъ

гаше отъ необясненото положение на разказвача. — Той е или много искренъ или много хитъръ, казвахъ си азъ.

На свършване, ненадѣйно, моятъ приятель ми каза:

— Па пазете се отъ ония двама. На много хора изгориха душицитѣ.

Можеше ли да бжде като тѣхъ тоя добъръ българинъ, който тъй прочувствено ми говори за теглата и тжгитѣ на

затворницитѣ. Жално ми е да кажа, че азъ едва ли мога вече да се съмнѣвамъ въ истиностьта на това утвърждение. Бившиятъ окр. управитель тържествено мѐ увѣри, че виковетѣ на затворницитѣ стигали до неговитѣ частни стаи въ конака, а моятъ драгоманинъ и единъ отъ моитѣ слуги мѐ увѣряватъ, че два пжти, прѣзъ послѣднитѣ два три дена, тѣ чули викове, като минавали нощѣ прѣдъ зданието, дѣто засѣдава военниятъ сждъ: ударитѣ, нанесени на затворницитѣ, казватъ тѣ, могли тъй сжщо да се чуятъ въ конашкия дворъ и въ външната улица. Тъй като, до колкото знамъ, никакви свидѣтели не се викатъ да дадатъ показания прѣзъ врѣмето на сжденето, мжчно е да си въобрази човѣкъ, какъ другояче, освѣнъ съ насилие, се добиватъ показанията, които, споредъ Ибриамъ и Рифаатъ паша, затворницитѣ сж тъй готови да дадатъ. Азъ съмъ дълбоко убѣденъ, чѐ разпрѣдѣлението на наказанията е било най-несправедливо. Повечето обѣсени българи сж били отъ Карлово, дѣто никакво убийство на мусулмани не е станало, и дѣто българитѣ сж се ограничили съ посрѣщането на руситѣ. Ибриамъ паша самъ ми каза, че много отъ карловцитѣ, осждени отъ него, не сж били виновни въ друго, освѣнъ въ това, че били извикали да живѣе царь Александъръ!"

И г. Калвертъ свършва рапорта си тъй: „Всичкитѣ мои събратя консули сж си съставили за Ибриамъ паша едно мнѣние подобно на онова, което азъ изразихъ. Твърдѣ е желателно, щото Негово Величество Султанътъ скоро да се освѣтли върху характера на единъ офицеръ, у когото той полага такова неумѣстно довѣрие, и да благоволи да го замѣсти съ единъ по-достоенъ човѣкъ."

Желанието, изразено отъ г. Калверта, за по-скорошното вдигане на Ибриамъ паша, се изпълни едва мѣсецъ подиръ датата на горния рапортъ. Пашата се повика надирѣ въ Цариградъ на 8/20 октомври, слѣдъ като обѣси 294 душъ българи, въ единъ периодъ отъ 75 деня— отъ 18/30 юли до 1/13 октомври (В. рапортъ на г. Калверта, Blue-book, Turkey No. 1 1878, стр. 463). Броятъ на всичкитѣ арестувани българи по това врѣме въ пловдивския затворъ билъ, споредъ сжщия рапортъ, 1200.

Тукъ е мѣстото да се забѣлѣжи, че прѣзъ сжщия периодъ, многобройни сж били обѣсванията на българи (особено въ Стара и Нова-Загора, Каяджикъ, Кара-бунаръ и Меричлеръ) и въ самия Одринъ и окржга му. Споредъ рапортитѣ на одринския английски вице-консулъ, г. Дюпюи (loco citato стр. 371—435), отъ 28/9 августъ до 2/14 октомври тамъ сж били обѣсени 269 душъ българи.

своитѣ съграждани? И цѣла нощь азъ се мѫчихъ, неуспѣшно, да дамъ отговоръ на това питане.

На зараньта и тримата карловци се повикаха пакъ заедно отъ военния сѫдъ. Благоприятното до нѣйдѣ впечатление, което отъ вечерьта бѣше ми направилъ моятъ приятель, взе пакъ да изчезва, толкозъ повече, че и по пладне и вечерьта, тримата се върнаха пакъ заедно.

Скоро слѣдъ завръщането имъ, вечерьта, моятъ бившъ съученикъ се отведе, самъ тоя пѫть, отъ единъ старши жандаринъ. Той излѣзе, и не се върна вече оная нощь.

Дали не е отишълъ за нови инструкции? мислѣхъ си азъ.

На другата зарань, на 25 августъ, рано повикаха отъ стаята ни и осакатения отъ бой гръкъ. Той едва се изправи и съ мѫка пристѫпи. Полицейскиятъ го хвана подъ мишница и му помогна да излѣзе изъ стаята.

Не се измина единъ часъ, и отъ постелката, на която лежехъ, азъ забѣзѣзахъ едно необикновено движение отъ страна на нашитѣ сѫжители, жандармитѣ и арестантитѣ, къмъ прозорцитѣ, които гледаха въ двора на затвора. Приближихъ се и азъ до тия прозорци.

Въ тъмничния дворъ бѣха наредени, съ вързани рѫцѣ, съ сѫдбоносната книга на гърдитѣ, 16 души млади, готови за бѣсилката.

И между тѣхъ бѣха изправени, назначени и тѣ за вѫжето, нашитѣ вчерашни другари, моятъ бившия съученикъ отъ Карлово и моятъ съгражданинъ гръкъ отъ Пловдивъ.

Отъ прозореца гледаха тая сцена и двамата издайници,

И обърна си очитѣ къмъ насъ моятъ тъй неосновно заподозрѣнъ отъ мене приятель, и метна единъ погледъ, пъленъ съ жалость къмъ мене, пъленъ съ ярость къмъ тѣхъ.

Очевидно тѣ бѣха му изѣли душицата, както и на много други. Кой знае, дали не бѣха се помѫчили да направятъ и него съучастникъ въ своитѣ подлости, съвиновникъ на своитѣ прѣдателства? Но съвѣстенъ и доблестенъ до край, той бѣше се отказалъ да избави живота си, като изгуби честьта.

И трогнатъ отъ това сърцераздирающе зрѣлище, азъ се помѫчихъ съ погледа си да поискамъ милость за моето съмнѣние, прошка за моето подозрѣние отъ мѫченика, който отиваше сега да увѣнчае съ една хубава смърть своя хубавъ животъ.

. . . .

Тая сцена и въобще сценитѣ, прѣдставени отъ другитѣ осждени на смърть праведници, ми оставиха едно неизгладимо впечатление.

Подиръ тѣхъ азъ много други чувствувания изпитахъ, додѣто бѣхъ арестуванъ.

Помня страха, който ме обзе, когато отъ кауша ме прѣмѣстиха въ мрачната стаичка, въ която причастяваха осжденитѣ на смърть, и която по-горѣ описахъ.

Помня отчаянието, което ме облада, когато въ тая зловѣща стаичка, азъ прочетохъ въ тогавашния турски вѣстникъ Вакжтъ слѣдния параграфъ:

„По ходатайството на английския и американския посланици, изпълнението на смъртната присжда, издадена противъ българитѣ Гешови, за сега се отложи."

Помня радостьта, която усѣтихъ, когато, на 27 октомври, слѣдъ два и половина мѣсечно плуене въ пловдивския затворъ, азъ се видѣхъ пакъ съ домашнитѣ си, и всички заедно тръгнахме на заточение за Халепъ, но останахме въ Цариградъ.

Помня, най-послѣ, и възторга ми при окончателното ни освобождение, кждѣ края на марта 1878, по силата на амнистията, постановена въ Сан-Стефанския договоръ.

Но всичкитѣ тия спомени блѣднѣятъ при възпоминанието, което ми оставиха тия невини жертви на една безполезна злоба, тия жизнеобилни бащи на беззащитни челяди, които тръгваха за гроба, спокойни, невъзмутими, като че животътъ да не бѣше, освѣнъ единъ лошъ сънъ. Като че да умре човѣкъ, както е рекълъ единъ французски списатель, не е друго, освѣнъ да си затвори за единъ мигъ очитѣ, за да ги отвори пакъ на вѣчната свѣтлина, дѣто нѣма грабители и мжчители, издайници и убийци.

Тия мжчители и тия убийци изчезнаха вече. Изчезна тъй сжщо, за голѣма часть отъ България, и лошиятъ сънъ на тогавашния ни робски животъ.

Лошъ и ужасенъ бѣше наистина оня сънъ. Мрачна и безнадежна бѣше оная епоха. Нищо свѣтло въ нея, нищо утѣшитилно. Нищо, освѣнъ едно — славниятъ героизъмъ на скромнитѣ ни братя, които паднаха жертви за свободата на своя народъ.

Тѣ ни дадоха единъ великъ примѣръ. И днесъ още тия покойници отъ своитѣ студени гробове ни учатъ единъ урокъ, който никой живъ съ пламенна дума не може ни прѣпода— какъ трѣбва да се прѣзира животътъ, какъ трѣбва да се умира за отечеството.

Часть втора

Врѣмето, съ което мѣримъ траянето на всичко въ тоя свѣтъ, за хората само не върви еднакво. То е бързоного за честититѣ, куцо за злочеститѣ: тича за първитѣ, а едва се влачи за послѣднитѣ.

Двѣ години ми се видѣха двѣтѣ недѣли, които бѣха се изминали, откакъ азъ бѣхъ запрѣнъ. При болкитѣ, теглата и тѫгитѣ, при милѣенето за домашнитѣ и жаленето за страдалцитѣ се притуряше още и ме съсипваше мрачната неизвѣстность на моята сѫдба. Никакъвъ слѣдователь не бѣ ме повикалъ да ме изпита. Никаква видѣлина върху причинитѣ и цѣльта на моето затваряне не бѣ пробила гѫстата тъмнина, която ме обикаляше.

Единственитѣ свѣтли лучи въ тоя безнадежденъ мракъ бѣха съобщенията, които вѣстницитѣ ми носеха отъ жена ми. И голѣмо бѣше нетърпѣнието, съ което азъ, по пладне, чакахъ тия газети. Тѣ идѣха съ яденето. И азъ гладенъ, прѣмалѣлъ, се хвърляхъ първо върху душевната храна, която се криеше въ вѣстницитѣ, а послѣ и върху другата. Въ тѣхъ азъ дирѣхъ не само новини отъ свещената борба, която се водѣше тамъ нѣйдѣ на сѣверъ, но още и извѣстия отъ домашния крѫгъ, дѣто друга борба, по-скромна, но не по-малко жестока, борба между страха и надеждата, вършуваше въ души и кѫсаше сърца, които бѣха мене мили.

Тоя страхъ и тая надежда се отражаваха и въ съобщенията, които получавахъ отъ жена си. Тя ту ми обаждаше факти, които можеха да ме уплашатъ, но можеха и да ме прѣдупрѣдятъ, ту ми прѣдаваше събития, които бѣха отъ естество да ме насърчатъ и обнадеждатъ. Още ми е на умъ, колко обезпокоително бѣше за мене извѣстието, че властитѣ арестували Н. Боголюбие Епископа Гервасия. Още помня, отъ друга страна, колко ободрителна бѣше новината, че единъ английски кореспондентъ ми донесълъ отъ Цари-

градъ exequatur'тъ на почетенъ вицеконсулъ на американскитѣ Съединени държави въ Пловдивъ.

За да разберать читателитѣ, защо азъ се обезсърчихъ отъ запирането на Епископа Гервасия и отъ дѣ на кждѣ се назначавахъ американски вице-консулъ, азъ трѣбва да имъ разправя нѣкои събития изъ политическата хроника на Пловдивъ прѣзъ годината, която прѣдшествувà войната за освобождението. Студентътъ на народната ни история ще намѣри, може-би, въ тоя разказъ нѣкои факти не съвсѣмъ безинтересни за най-новата й епоха.

I.

Южно-българското възстание на 1876 г. ще се знае въ историята като движение селско, а не градско. Селата скокнаха, когато градоветѣ не шавнаха. Дали защото Хасково, Пловдивъ и София бѣха пострадали въ 1873 г., когато се грѣмна врѣзъ Х. Ставря и се обра пощата, та не бѣха наклонни вече на нови жертви, дали защото старозагорскиятъ бунтъ въ 1875 се свърши съ несполука, която охлади тогавашнитѣ апостоли къмъ градоветѣ, фактъ е, че най-голѣмото ни възстание се извърши почти безъ участието на най-голѣмитѣ ни центрове. На пръсте могатъ да се прѣброятъ ония пловдивци, които се живо намѣсиха въ самото движение, които дѣятелно помогнаха за подклаждането на самия огънь. Но когато тоя огънь избухна, пламна и въ сърцата на пловдивскитѣ българи искрата на народната солидарность. Тая искра запали цѣлъ пожаръ, когато се узна, съ какви срѣдства биде потъпкано отъ господствуещето племе това възстание. Негодуванието бѣше общо. Нашитѣ пловдивски първенци, които осждиха революционеритѣ, не по-малко осждиха безполезнитѣ звѣрства, съ които турскитѣ редовни и нередовни войски бѣха си отмъстили на безпомощнитѣ жени и дѣца. Колкото за насъ, младитѣ, ние просто треперѣхме отъ ядъ, не можехме да се поберемъ въ кожата си, като слушахме страхотиитѣ, които, отъ день на день по-грозни, ни долитàха отъ театра на движението.

Тоя ядъ се излѣ отъ мене въ редъ писма, които азъ тогава отправихъ, чрѣзъ австрийската поща, до единъ доблестенъ и дѣятеленъ приятель въ Цариградъ. Колкото по-

потресаещи ставаха свѣдѣнията, които получавахме отъ вънъ, толкова по-буйни ставаха и моитѣ писма. Не буря, а ураганъ отъ негодувание завѣя изъ тѣхъ. Азъ бѣхъ смѣлъ, рѣшителенъ, неустрашимъ. Имахъ довѣрие въ лицата, чрѣзъ които и до които изпращахъ съобщенията си. Въ оная епоха, когато всичко бѣше осквернено, света бѣше тайната на писмата. И тая светость ни спаси.

Моитѣ съобщения не съставляваха може-би освѣнъ една незначителна струя въ пороя ужаси, който бѣше потекълъ тогава отъ Южна България, и който, благодарение на Дейли Нюсъ, покърти отпослѣ цѣлото европейско обществено мнѣние[1]. Но тая струя и знанието на английския езикъ ми привлѣкоха честьта да бжда единъ отъ първитѣ доставители на свѣдѣния на английскитѣ и американски пратеници, които тогава вслѣдствие шума, произведенъ отъ писмата на Дейли Нюсъ, закрѫстосаха нашата страна. Първъ се озова въ Пловдивъ тогавашниятъ английски вицеконсулъ въ Одринъ J. Hutton Dupuis; и части отъ неговитѣ рапорти, първитѣ официални доклади по тогавашнитѣ страхотии, сж вземени буквално отъ писменитѣ бѣлѣжки, които азъ му дадохъ. Подиръ него пристигнаха английскиятъ пратеникъ г. Берингъ и американскиятъ г. Скайлеръ, придруженъ отъ двамата специални кореспонденти г. г. Макгаханъ (на Daily News) и Шнайдеръ (на Kölnische Zeitung). Жадни за свѣдѣния, тия господа питаха за всичко. Помежду другитѣ съобщения г. Скайлеръ поиска отъ мене на английски и единъ рапортъ върху търговията на Южна България. Азъ му доставихъ такъвъ рапортъ, и не безъ очудване чухъ поподиръ малко, че тоя мой докладъ билъ изпратенъ въ Вашингтонъ, и че отъ тамъ писали г. Скайлеру да ме по-

[1] Пловдивската българска митрополия не малко помогна тогава съ своитѣ рапорти върху звѣрствата. Едно подробно изложение върху тия звѣрства най-напрѣдъ нашитѣ цариградски патриоти били дали на г. Галленга, тогавашния кореспондентъ на Таймсъ въ Цариградъ, който и се съгласилъ да го изпрати на своя вѣстникъ. Но Таймсъ отказалъ да го обнародва. Тогава нашитѣ родолюбци се отправили до г. Пижрсъ (Pears), цариградския дописникъ на Дейли Нюсъ, който и успѣлъ да убѣди редакцията му въ вѣрностьта на изложението и въ нуждата отъ обнародването му. И по тоя начинъ се почна писмения походъ, който прослави името на Дейлн Нюсъ и принесе една неоцѣнима услуга на единъ цѣлъ народъ.

кани да приема поста на почетенъ вицеконсулъ на Съединенитѣ държави въ Пловдивъ. Той ми прѣдаде тая покана, но азъ отказахъ.

Смъртьта покоси напослѣдъкъ въ сравнително ранна възрасть незабравимия ни благодѣтель г. Скайлеръ. Умрѣ неоплаканъ отъ България тоя, който толкозъ нейни сълзи бѣше отрилъ. Ни една жива българска дума не отиде да утѣши неговата челядь, ни единъ зеленъ български листецъ не се изпрати да раззелени неговия гробъ. Но неговата паметь трѣбва да живѣе и да се зеленѣе въ българското отечество, защото безъ него нашата страна не щѣше може би да бжде каквато е днесъ. И да е вѣрно дори утвърждението на тогавашния английски посланикъ въ Цариградъ, Сѫръ Хенри Еллиотъ, че английскиятъ пратеникъ г. Берингъ „откри Батакъ“[1]), убѣждението на цѣлия безпристрастенъ свѣтъ е, че г. Берингъ не щѣше да иде въ Батакъ и не щѣше да го „открие“, ако не бѣше г. Скайлеръ да го слѣди като сѣнка.[2] А безъ Батакъ, г. Гладстонъ нѣмаше да пише прочутата си брошура, Англия не щѣше да се развълнува отъ невидени до тогава митинги, конференция нѣмаше да се събере въ Цариградъ, и великиятъ освободитель нѣмаше да тегли сабята за насъ.

Г-нъ Скайлеръ ни принесе и друга не по-малка услуга. Той прѣвъ, заедно съ покойния князъ Церетелевъ, изработи проекта за създаването на една автономна България, който проектъ отпослѣ послужи за основа на разискванията въ цариградската конференция. Нему и на князъ Церетелевъ дължимъ, слѣдователно, обстоятелството, че не само Санстефанскиятъ договоръ, но прѣди него, и единъ европейски ареопагъ призна Македония за съставна часть на България.

---

[1] Blue Book, Turkey № 1 (1877). стр. 143.

[2] Споредъ достовѣрни частни свѣдѣния, които имамъ, г. г. Уошбърнъ, Лонгъ и Панаретовъ, добрѣ познатитѣ професори на Robert-College, сж дѣятелно помогнали за тогавашното пжтуване на г. Скайлеръ изъ България. Когато се рѣшило въ Англия да се изпрати г. Берингъ, казанитѣ трима уважаеми дѣйци на народното ни възраждане, една нощь до късно убѣждавали г. Скайлера да тръгне. Той склонилъ, съ условие, че г. Мейнаирдъ (американскиятъ посланикъ) ще се съгласи, и че единъ българинъ тълмачъ ще му се даде. Съгласието се издѣйствувало, а за драгоманинъ му се далъ г. П. Димитровъ, на чието мѣсто, въ редакцията на в. Зорница, останалъ г. Ив. П. Славейковъ.

А това признание е отъ неоспорима важность за настоещето, може да има рѣшително значение и въ бѫдещето.

Още помня, съ какъвъ непристоренъ възторъ г. Скайлеръ ни съобщи съдържанието на тоя свой проектъ. Бѣше кѫдѣ срѣдата на ноември 1876. Неговиятъ рапортъ върху възстанието бѣше отколѣ напечатанъ и прѣпечатанъ на разни езици, и неговото име ечеше по цѣлъ свѣтъ. Бѣхъ получилъ отъ него и единъ екземпляръ отъ тоя рапортъ и двѣ-три писма, но никакво извѣстие не бѣхъ приелъ, че той готви и проектъ за устройството на една автономна България. Ненадѣйно той ми отправи една депеша, съ която ми съобщи, че за втори пѫть иде да посѣти Пловдивъ. Излѣзохъ на желѣзопѫтната станция, за да го срѣщна. Тамъ намѣрихъ и други негови познайници. Той ме поздрави, поиска да ми поговори на самѣ и съ една тържествуеща усмивка ми яви, че ни носи проекта за уреждането на една самостоятелна България. Сѫщеврѣменно той ми прѣдложи да свикамъ нѣколко душъ по-първи българи, за да го прѣгледаме и дадемъ мнѣнието си. Азъ свикахъ първенцитѣ г. г. Хр. Ив. Гешовъ, Стоянъ Д. Каблешковъ, И. Груевъ и нѣколко млади, и въ кѫщата на първия, на покойния ми чичо Хр. Ив. Гешовъ, ние разгледахме една вечерь първата конституция на възродената въ кърви и сълзи България. Слѣдъ това наше разглеждане г. Скайлеръ съобщи своя проектъ и на г. Берингъ, който слѣдѣше тогава въ Пловдивъ дѣйствията на комисията, учрѣдена да сѫди виновницитѣ на звѣрствата. Чрѣзъ г. Берингъ тоя проектъ влѣзе и въ рѫцѣтѣ на английския посланикъ въ Цариградъ.[1]

Въ това свое дохождане г. Скайлеръ пакъ ме убѣждава да приема поста на почетенъ вице-консулъ на Американскитѣ държави, но азъ пакъ не приехъ. По негово настояване азъ се съгласихъ само да пиша отъ врѣме на врѣме въ *Таймсъ*, дѣто и се помѣстиха нѣкои мои писма отъ

[1] Blue-Book, Turkey № 2 (1877), стр. 28. Въ тая синя книга отъ 1877 се намиратъ текстоветѣ на първоначалния проектъ на г. г. Скайлеръ и Церетелевъ и на видоизмѣненията, които той отпослѣ прѣтърпѣ. Споредъ първоначалния проектъ, България щѣше да бѫде една. Отпослѣ, по настояването на английскитѣ делегати, и противъ генерала Игнатиевъ, тя се раздѣли на двѣ български провинции. Въ Цариградъ стана, слѣдователно, репетицията на берлинската драма.

Пловдивъ прѣзъ всичкото течение на цариградската конференция и до началото на руско-турската война на 1877.

Прѣзъ врѣмето на тая конференция нашето търпение се тури на една безподобна изпитня: единъ родолюбивъ юнакъ и заслуженъ нашъ дѣецъ дойде отъ Цариградъ, за да убѣди нашитѣ първенци въ Пловдивъ да изпратятъ до Високата Порта единъ вѣрноподанически адресъ, съ който да се яви, че пловдивскитѣ българи нѣмали нужда отъ реформитѣ, които конференцията имала прѣдъ видъ. Страхътъ е лошъ съвѣтникъ. Подъ неговото влияние нашитѣ пловдивци подписаха документа, който се искаше отъ тѣхъ.

Възмутени, възнегодувани отъ тая постжпка, ние младитѣ рѣшихме на тоя рабски адресъ да противопоставимъ други, до самата конференция. Азъ съчинихъ контраадреса, на френски. Разискахме съдържанието му въ едно събрание, състоеще отъ Н. Боголюбие епископъ Гервасия, отъ Ив. П. Герджиковъ, П. В. Горбановъ, Ив. Ст. Гешовъ и мене. Текстътъ се одобри[1], и подписитѣ се събраха, тайно, но бързо. Г. П. В. Горбановъ се натовари да го занесе въ Цариградъ, дѣто билъ го вржчилъ на лордъ Солсбери. Скоро подиръ това конференцията се разтури, безъ да може да убѣди заслѣпеното тогава турско правителство, че истинската храбрость често се състои въ отстжпчивостьта. Дали съдържанието и подписитѣ на нашия контра-адресъ се съобщиха на отоманскитѣ делегати въ конференцията, за мене и до сега още е неизвѣстно.

Отъ Цариградъ дипломатическитѣ прѣговори се прѣнесоха въ Лондонъ, дѣто и се подписа познатиятъ лондонски протоколъ. Но Високата Порта отказа да приеме и него. Русия обяви война, мина Дунава, прѣскочи и Балкана. Съ съгласието на г. Скайлеръ, азъ спрѣхъ писмата си до *Таймсъ*, толкозъ повече, че дописки отъ градове като Пловдивъ не прѣдставляваха вече интереса, който имаха съобщенията отъ самия театъръ на войната. Но когато слѣдъ оттеглюването на Гурко, подиръ разорението на Стара-Загора, се почнаха пакъ свирѣпствата, които описахъ въ първата часть отъ

---

[1] Както черновката на тоя адресъ, тъй сжщо и най-важнитѣ ми писма и документи отъ тая епоха се унищожиха отъ домашнитѣ ми веднага подиръ арестуването ми отъ страхъ, да не попаднатъ въ ржцѣтѣ на турскитѣ власти, които често правѣха тогава обиски.

тия записки, и се повтори отъ ново кървавата трагедия на 1876, азъ писахъ на г. Скайлеръ едно отчаяно писмо, съ което го молѣхъ да посѣти пакъ нашитѣ страни, за да обърне повторно вниманието на образования свѣтъ върху тегла не по-малки отъ ония на Батакъ. Г. Скайлеръ ми отговори, че неговото идване всрѣдъ войната бѣше скопчано съ голѣми мѫчнотии, но че той съ готовность би далъ гласность на каквито съобщения азъ бихъ благоразсѫдилъ да му изпроводя върху събитията по насъ. И за да не бѫда изложенъ на опасность вслѣдствие на тия съобщения, г. Скайлеръ на трети пѫть пакъ настоя да приема поста на почетенъ вице-консулъ на Съединенитѣ държави въ Пловдивъ.

Слѣдъ едно послѣдно колебание азъ тоя пѫть приехъ прѣдложението на г. Скайлеръ по съображенията, които той бѣше прѣдставилъ. И азъ чакахъ вече своя вице-консулски exequatur, когато на 12 августъ, пловдивскитѣ турски власти ме запрѣха.

Бѣха ли узнали цѣльта, съ която азъ приемахъ вице-консулския постъ? Наклеветенъ ли бѣхъ отъ нѣкого? Моето прѣдположение е, че азъ бѣхъ издаденъ, може-би неволно, отъ едного изъ англичанитѣ, които се намираха въ Пловдиъ въ началото на 1877 и които узнаха, че азъ бѣхъ авторътъ на пловдивскитѣ писма до Таймсъ.[1]

Както и да е, читателитѣ сега знаятъ, защо азъ се събудихъ една зарань консулъ въ затвора — in partibus infidelium — и защо арестуването на епископъ Гервасия, съ когото бѣхме главно отговорни за противо-правителствения адресъ до конференцията, ми причини безпокойствие.

Моето назначение за вице-консулъ на Съединенитѣ държави обяснява още, защо посланникътъ на казанитѣ държави въ Цариградъ се заинтересува отъ моята участь.

---

[1] Пловдивскиятъ английски вице-консулъ, г. Калвертъ, въ писмото си отъ 1 ноември 1877 (Blue-Book, Turkey № 1 1878, стр. 525) утвърдява наистина, какво пловдивскитѣ власти не знаяли, че азъ съмъ билъ Таймсовия дописникъ, додѣто Таймсъ самъ не обнародвалъ тоя фактъ прѣзъ октомври 1877, но това едва ли ще е вѣрно и за одринскитѣ военни власти, отъ които мисля се даде заповѣдьта, да се арестувамъ азъ съ братовчеда си. На слѣдната страница отъ сѫщата Синя книга е обнародвано и обвинението на Серверъ паша противъ насъ, че единъ нашъ сродникъ (Г. М. Балабановъ) билъ назначенъ отъ руситѣ свищовски Вице-Губернаторъ!

Той официозно можеше да работи за освобождението ми, тъй като моето качество на турски поданикъ не му позволяваше да се застѫпи за мене и официално. Сѫщевремѣнно почна да работи официозно за нашето освобождение и английскиятъ посланикъ, г. А. Х. Лейярдъ. Неговото платоническо ходатайство се захвана веднага слѣдъ затварянето, и то по прѣдложението на английския въ Пловдивъ вицеконсулъ, г. Калвертъ. Отпослѣ г. Лейярдъ получи и отъ самия тогавашенъ министъръ на външнитѣ дѣла, лордъ Дерби, инструкции, за да говори въ наша полза[1].

Но тая двойна намѣса въ наша полза, намѣсто да омегчи, още повече ожесточи подголѣмѣнитѣ отъ неочакванитѣ си сполуки въ Плѣвенъ и Шипка турски власти. И историята на нашето по-нататъшно стоене въ затвора е още единъ епизодъ въ историята на хитроститѣ, които турската администрация прояви въ борбата си срѣщу западната дипломация прѣзъ сѫдбоноснитѣ години 1876—1879.

---

[1] Ето първитѣ телеграфически инструкции отъ лордъ Дерби до А. Х. Лейярдъ, които срѣщамъ въ английската Синя книга (Turkey № 1, 1878, стр. 333 и 335) относително до насъ. Тия двѣ депеши обясняватъ и причината на застѫпването на лорда за насъ:

„Септ. 21. г. Потеръ, членъ на парламента, явява, че г. Гешовъ е осѫденъ да се обѣси въ Цариградъ (!) въ недѣля, и моли щото В. Прѣвъзходителство да направите възможното, за да спасите живота му. Употрѣбете най-голѣмитѣ усилия, освѣнъ ако виждате силни причини за противното.“

„Септ. 25. Нека Портата знае, че за дѣлото на двамата Гешовци се интересуватъ твърдѣ много въ Англия. Тѣ сѫ добрѣ познати въ Манчестеръ, и азъ получихъ едно прошение отъ тамъ, подписано отъ многобройни и влиятелни лица въ тѣхна полза. Подобни жалби се приеха отъ Лисдъ и други градове на Сѣверна Англия. Ако присѫдата имъ се изпълни, тя ще произведе едно много неблагоприятно настроение срѣщу Турция.“

Прѣписъ отъ тая послѣдня телеграма е била прѣдадена отъ г. Лейярдъ на самия Султанъ (Turkey, № 1, 1878, стр 391), който и се заинтересувалъ отъ нашата сѫдба, както се види отъ сѫщата депеша на г. Лейярдъ.

Тукъ е мѣстото да забѣлѫжа, че инициативата на английскитѣ прошения въ наша полза се дължи на нѣколко приятели, българи и англичани, които азъ бѣхъ добилъ въ Манчестеръ, въ врѣмето на седмогодишното си прѣбивание въ индустриалната столица на Сѣверна Англия. Помежду тия приятели е и г. Юрданъ Вълчевъ, сега финансовъ чиновникъ.

II.

Отъ началото на тая борба още стана явно, че пловдивската турска военна власть нѣмаше да ни освободи. Затова и азъ въ тайното си прѣписване съ домашнитѣ си прѣдложихъ да помолятъ английския вице-консулъ въ Пловдивъ да пише комуто трѣбва, за да се изпратимъ ние въ Цариградъ. Столицата на империята ни се видѣше тогава една обѣтована земя, дѣто нѣмаше бѣсилки, дѣто имаше посолства и легации, прѣдъ очитѣ на които не можеха да вѣрлуватъ страститѣ, които бѣха окървавили провинцията. И ние ламтѣхме за тая обѣтована земя, дѣто поне животътъ щѣше да ни бѫде въ безопасность.

Американската легация и английското посолство одобриха това мое прѣдложение, и се заеха, да дѣйствуватъ прѣдъ Високата Порта за неговото приемане. Ние добихме извѣстие за това още на 28 августъ въ самата тъмница. И всѣка зарань ние се питахме — щатъ ли да ни изпратятъ, щатъ ли? Намъ се видѣше, цѣлата ни сѫдба се съдържаше въ отговора на това питане.

На 2 септември единъ отъ пловдивскитѣ градски пристави ни яви, че по заповѣдь отъ Цариградъ ние трѣбва да бѫдемъ готови да тръгнемъ сѫщия день за тамъ съ особния тренъ, съ който щѣлъ да замине за столицата прѣдседательтъ на военния сѫдъ, Ибрахимъ паша. Ние обадихме за това радостно извѣстие и на домашнитѣ, за да ни приготвятъ нуждниты за пѫть дрехи и да ги изпратятъ на желѣзнопѫтната станция. Скоро докараха за насъ и единъ файтонъ, въ който се качихме ние, качи се и единъ старши жандаръ, и тръгнахме за станцията. Ние намѣрихме тамъ нѣкои роднини и приятели, но не намѣрихме нито Ибрахимъ паша, нито особния му влакъ. Дѣ бѣ се дѣналъ пашата? Дѣ бѣ останалъ тренътъ му? Всички си задавахме тия въпроси, но никой не можеше да отговори. Слѣдъ нѣколкочасово чакане, намъ се яви, че тръгването на Ибрахимъ паша се отложило за слѣдната зарань, и, измамени въ очакването си, но все насърчавани отъ полунадеждата, че ще тръгнемъ на заранньта, ние се върнахме съ старшията въ затвора.

Тамъ ни повториха пакъ, че на сутриньта, много рано, щѣли сме да заминемъ съ пашата за Цариградъ. И цѣла нощь азъ не мигнахъ, мѫченъ отъ мисъльта, дали нѣкоя

нова спънка или прѣсна хитрость не щѣше се изпрѣчи, за да осуети нашата надежда за освобождение отъ вертепа, въ който чезнѣхме. И дѣйствителенъ вертепъ ми се видѣ, прѣзъ оная мжчителна нощь, оня каушъ, дѣто въ полумрака на едно димливо петролеево освѣтление, всрѣдъ пияни и мръсни жандарми и прѣстжпници, и петьтѣ човѣшки чувства бѣха изложени на една безотдишна изпитня; дѣто очитѣ страдаха отъ безобразия, ушитѣ отъ псувни, ноздритѣ отъ вони, устата отъ жажда, а снагата и нозѣтѣ отъ насѣкоми; дѣто събранитѣ — за спокойствието на обществото — нехранимайковци не оставяха ни единъ чистъ кжтъ, за да може човѣкъ да си държи една прана дреха, ни единъ чистъ сждъ, за да може да се разхлади съ една капка вода. Когато въ подобни мжчилища сънътъ посѣти уморенитѣ клепачи и омае измжченитѣ чувства, облагодѣтелствуваниятъ страдалецъ може да се счита за дѣйствително блаженъ. Но и страданията биватъ двойни, ако това блаженство се очаква въ уреченото врѣме, па не дойде.

Слѣдъ една безсънна нощь, безотрадно съвна и деньтъ 3 септември. Развидѣли се добрѣ, а извѣстие за нашето тръгване още нѣмаше. Възможно ли е да се отложи то пакъ? питахме се ние. — Не, невъзможно, ето че иде и приставътъ, за да ни яви, вѣроятно, че трѣбва вече да се стѣгаме. Неговата сдържана усмивка не обѣщава ли щастие?

— Дай мюждето, почва той.

И нашата радость е неизказана. Ние сме възхитени.

— По заповѣдь на Сюлейманъ паша, продължава той, вие оставате пакъ тукъ. Нѣма да правите трудъ. Ибрахимъ паша тръгна вече безъ васъ.

И за това поразително съобщение ни се иска мюжде!

По-горчива подигравка, по-ядовита ирония, не можеше да бжде. Съ проницателностьта, която дава злощастието, ние проникнахме комедията, която бѣше се изиграла съ насъ. Кръвожадниятъ Ибрахимъ паша, който отъ начало още бѣше противенъ на нашето изпращане въ Цариградъ, бѣше употрѣбилъ името на Сюлейманъ паша, за да ни задържи въ Пллвдивъ, Въ военно време кой може да възстане противъ мощната дума на единъ главнокомандующъ, противъ повелителнитѣ съображения на държавната защита? Консулски рапорти отпослѣ потвърдиха вѣрностьта на това

наше прѣдложение. Ибрахимъ паша, а не други, бѣше виновникътъ[1] на нашето горчиво разочарование.

Неговото ожесточение противъ насъ не се ознаменува само отъ това разочарование. Едва стигналъ въ Цариградъ, той издѣйствува противъ насъ и друга по-неприятна мѣрка. На 5 септември насъ ни извадиха отъ кауша, въ който бѣхме прѣседѣли дванадесеть деня, и ни прѣмѣстиха въ малката стаичка, долу, дѣто причастяваха осъденитѣ на смърть политически затворници. При насъ туриха и живописецътъ Станиславъ Доспѣвски, който ни бѣше другарь и въ горния каушъ. И нито приставъ, нито стражаръ, нито друго нѣкое лице се пусна вече при насъ, тъй като ние се прѣдадохме напълно на военнитѣ власти. Двама часови, отъ запаснитѣ войници, се турнаха на вратата и на единия прозорецъ на

---

[1] Въ английския Blue-book Turkey № 1 (1878), стр. 408, азъ намирамъ слѣдующето извлѣчение отъ едно писмо отъ пловдивския вицеконсулъ г. Калвертъ до одринския консулъ г. Блжнть, съ дата 4/16 септември 1877:

„Имамъ честь да ви явя, че въ отговоръ на една телеграма отъ посланника на Нейно Британско Величество, съ която азъ се питахъ, дали животътъ на Гешовци е въ опасность и дали се получиха заповѣди отъ Цариградъ, за да ги пратятъ тамъ, азъ вече телеграфирахъ на Негово прѣвъзходителство както слѣдва:

„Гешовци ще тръгнатъ днесъ съ извънреденъ влакъ.

„Вчера азъ отправихъ втора телеграма до английския посланникъ, съ която му съобщихъ нетръгването на Гешовци, вслѣдствие, както се научихъ, на противни инструкции отъ Сюлейманъ паша; но депешата ми се върна съ бѣлѣжката, че никакво шифровано съобщение не може да се приеме, и по тая причина азъ пратихъ слѣдующата отворена телеграма.

„Както се научавамъ, вслѣдствие на противни заповѣди отъ Сюлейманъ паша, Гешовци не се изпратиха вчера. Ибрахимъ паша, пловдивски воененъ комендантъ, тръгна за Цариградъ.

„Тая заранъ отъ телегрефната станция ми обадиха, че моята депеша отъ 2/14 того била спрѣна въ Цариградъ по по-горня заповѣдь.

„Подиръ едно свиждане днесъ съ Мютисарифина, азъ телеграфирахъ на г. Лейярдъ (английски посланникъ) както слѣдва:

„Нетръгването на Гешовци стана въпрѣки повторенитѣ заповѣди изпратени отъ Мютесарифина. Ибрахимъ паша каза, че той е отговоренъ за неизпълнението на заповѣдитѣ.

„Тъй като Ибрахимъ паша, както той самъ ми яви, се намира подъ прѣкитѣ заповѣди на Султана и не признава никоя друга погорна власть, вѣроятно е, че Негово Прѣвъзходителство има намѣрение да прѣдстави дѣлото на Гешовци отъ своя гледна точка на Негово

нашето ново помѣщение, и ефрейторътъ само имаше право да влиза при насъ, да ни носи яденето и да отнася сѫдоветѣ. И почна за насъ третята фаза на нашия затворнически животъ, по-строга и по-безнадеждна отъ първитѣ двѣ.

III.

Новиятъ ни затворъ бѣше едно изповѣдало въ пълния смисълъ на думата. Въ него бѣха дали послѣднята си изповѣдь многобройни невинни жертви, въ него тѣ бѣха получили и послѣдното си причастие. И когато ние влѣзохме въ това лобно мѣсто, въ това прѣдверие на бѣсилката, намъ се стори, че и нашата сѫдба бѣше вече рѣшена, че и нашия послѣденъ часъ бѣше вече ударилъ.

Величество. Ибрахимъ паша отъ начало още, както се уча, се е разсърдилъ за забѣлѣжкитѣ, които азъ му направихъ, по колкото се можеше по-приятелски и благороденъ начинъ, относително строгостьта, съ която се той отнесе къмъ ония българи, които му се посочиха като съчувственици или съучастници на бунтовнически замисли. Като съзнавахъ вѣроятностьта, че безсъвѣстни лица между мусулманитѣ ще се ползуватъ отъ обстоятелствата да удовлетворятъ свои лични вражди, като отправятъ клевети срѣщу невинни българи, азъ се помѫчихъ да му втълпя нуждата да прави разлика между истински и лъжливи обвинения; но жално ми е да кажа, че въ това опитване азъ не сполучихъ.

„Лекомислието на Ибрахимъ пашовото поведение и на неговия разговоръ тукъ, дѣто е занетъ съ такава сериозна и отговорна мисия като прѣдседатель на военния сѫдъ, е наскърбило християнитѣ отъ разнитѣ вѣроизповѣдания, и то се е осѫдило дори отъ менъ познати мусулмани, чието чувство на правосѫдие не се е съвсѣмъ изкривило отъ слуховетѣ на руско-български свирѣпства.

„Колкото за Гешовци, страхъ ме е, че Ибрахимъ паша ще употрѣби всѣко усилие, за да се спре тѣхното отстранение отъ Пловдивъ, та се осмѣлявамъ да внуша, че прѣки прѣдставления на Султана отъ посланника на Нейно Величество ще бѫдатъ единственото срѣдство за да се постигне тѣхното изпращане въ Цариградъ".

Приведохъ цѣлъ тоя откѫслекъ, защото той ми се видѣ твърдѣ характеренъ за оная епоха — за безсилието на тогавашнитѣ граждански власти въ Турско, за малкото довѣрие, което Турция е имала и къмъ самитѣ английски консули, на които не е дозволявала шифровани депеши и най-послѣ за прѣстѫпната вѣтърничавость на единъ прѣдседатель на воененъ сѫдъ, на грозния Ибрахимъ паша, който споредъ разказването на неговия гръкъ домовладика въ Пловдивъ, обикновено рѣшавалъ да се обѣсватъ българи вечерь, слѣдъ изпиването на цѣла бутилка конякъ.

Тѣсна, тъмна, злѣ-провѣтрена, нашата стая ни се видѣ като гробница. Тя бѣше около 6 метра дълга, 4 м. широка и $2^1/_2$ метра висока. Единъ безпрозоренъ зидъ я дѣлѣше отъ главния затворъ, и тя, както казахъ вече въ първата часть отъ тия записки, вземаше свѣтлина отъ входа на долния етажъ, който и тъй бѣше тъменъ, и отъ стаята на градоначалника, която я дѣлѣше отъ конашкия дворъ. Вратата ѝ имаха една четвъртита дупка, която постоянно зѣеше, и прѣзъ която зѣпаше единиятъ отъ нашитѣ вардачи. На безстъкления прозорецъ, при вратата се очертаваше тъмния силуетъ на втория ни часовой, а прѣзъ втория прозорецъ, който гледаше въ градоначалническата стая, и който имаше стъкла, а понѣкога и завѣса, често се мѣркаше безбрадия профилъ на самия градоначалникъ, познатия тогава въ Пловдивъ Едхемъ-ага.

При влизането ни въ тая приврѣменна за други квартира намъ позволиха да вземемъ и постелкитѣ си, и това обстоятелство ни до нѣйдѣ обнадежди. Малката надежда порасна когато видѣхме, че се мина едно денонощие, че се минаха и двѣ, безъ да ни безпокоятъ. И ние взехме да се мѫчимъ да обръгнемъ на тая гробница, въ която ни бѣха живи закопали. Наредихме се както можахме. Постлахъ си азъ постелката въ кѫта, къмъ градоначалническата стая, намѣсти се братовчедъ ми до мене, нареди си постилката на другия кѫтъ, срѣщу вратата, и бѣдниятъ Доспѣвски. И почнаха отъ ново да сноватъ помежду затвора ни и домашнитѣ ни сѫдове съ ядене и вѣстницитѣ съ съобщенията.

Недоволенъ отъ по-вехтитѣ новини, които френскитѣ вѣстници пращани у дома, ми донасяха, азъ захванахъ да купувамъ всѣки день добрѣ познатия тогава турски вѣстникъ Вакътъ отъ едно момче, което веднага подиръ пристигането на влака, идѣше въ конака да продава вѣстници на гладнитѣ за новини чиновници. Безъ особено разрѣшение, на това момче се позволи да се приближава до нашия безстъкленъ прозорецъ и да ми продава едва що пристигналия Вакътъ. И азъ съ трѣскаво любопитство разгръщахъ влажния още листъ, за да диря въ него трохи отъ утѣха и шушки отъ надежда при черното тегло на оная страшна за народа ни есень на 1877 г.

Ненадѣйно, единъ день, въ Вакътъ азъ срѣщамъ и на-

шето име и полузамаянъ прочитамъ параграфа, който приведохъ вече:

„По ходатайството на английския и американския посланници, изпълнението на смъртната присжда, издадена противъ българитѣ Гешови, за сега се отложи“.

Възможно ли бѣше да ни осждятъ на смърть, безъ да ни викатъ поне единъ пжть на дознание? Но възможно ли бѣше, отъ друга страна, Вакътъ да говори за смъртна присжда, ако тя не е издадена? И, тласкани, блъскани отъ тия противоположни въпроси, мисли ту безнадеждни, ту не съвсѣмъ безутѣшни, се гонѣха въ нашитѣ глави. Единъ фактъ силно пледираше за истинностьта на извѣстието, че смъртната присжда била издадена. Тоя фактъ бѣ прѣмѣстването ни въ това послѣдно жилище на толкозъ обѣсени наши братя тъкмо по онова врѣме, когато съобщаваната отъ Вакътъ смъртна присжда трѣбва да е била издадена.

И подъ впечатлението на тоя фактъ, на това мрачно мжчилище, което още ни държеше въ челюститѣ си, на тая строгость, която още не отслабваше, ние прѣкарахме нѣколко твърдѣ тжжни и горчиви дни. Азъ не смѣехъ да съобщя тая своя тжга и на домашнитѣ ми, за да не обезпокоя и тѣхъ. Помолихъ ги само, за моя утѣха, да изпросятъ отъ когото трѣбваше позволението, за да ми пратятъ въ затвора по̀-голѣмото ми момиче — дѣте на година и нѣколко мѣсеца — да ми проводятъ и една английска книга. Изпроси се това позволение, и за единъ кратъкъ часъ моята тъмница свѣтна съ единъ лжчъ отъ домашното блаженство. Донесоха ми момиченцето и ревностнитѣ вардачи, които имаха заповѣдь да прѣглеждатъ всичко, що влизаше въ нашата стая, прѣтърсиха му всичкитѣ дрешки и го внесоха при мене. И като че съ него заедно единъ кжтъ отъ небето влѣзе и въ моя пъкълъ. Изчурулика ми своята дѣтинска безумна пѣсень, поприговори ми съ своето любеще беззломислено сърце, ободри ме, одързости ме, и на тръгване задърпа ме за ржката, за да ме води у дома. Очевидно, за него бѣ непонятно, защо азъ да седя въ тая тъмна стая, когато тамъ, въ видѣлата ни кжща, имаше сърца, които копнѣеха за мене.

Отъ дома ми изпратиха и английската книга, която и тоя часъ лежи прѣдъ моитѣ очи. Тя е Библейски Рѣчникъ на Джонъ Фаррарь, печатанъ въ Лондонъ въ 1871 г. и из-

бранъ отъ домашнитѣ ми като книга, която можеше да ме утѣши, безъ да ме компрометира прѣдъ турскитѣ власти. И дѣйствително азъ намѣрихъ въ нея и утѣха и поучение, и за пръвъ и за послѣденъ — може-би — пжть въ живота си азъ изчетохъ рѣчникъ отъ кора до кора. Па и до самитѣ кори азъ намѣрихъ материалъ за занятие, тъй като на бѣлитѣ листа до тѣхъ съмъ забѣлѣжилъ нѣкои дати и факти отъ затворническия ми животъ, а на една бѣла страница имамъ нарисувана едната страна на послѣдната ни тъмница отъ нашия другарь въ нея, споменатия вече живописецъ, Станиславъ Доспѣвски. И ще пазя азъ тоя рисунъкъ не само като споменъ отъ нашия затворъ, но и като послѣденъ трудъ на единъ многообѣщаещъ по едно врѣме български артистъ. Клетиятъ Доспѣвски! Заточенъ като мене въ Цариградъ прѣзъ ноември 1877, той се разболѣ тамъ отъ тифъ и почина неоплаканъ мжченикъ и той за българската свобода. Отъ трима ни въ тъмницата той бѣше съ най-равенъ характеръ, недостжпенъ на буйни надежди или бурно отчаяние, невъзмутимъ, съ непоколебима вѣра въ нашето освобождение отъ затвора и съ твърдо рѣшение, слѣдъ като се освободи и България, да стане и умре учитель на рисуванието въ нѣкоя държавна гимназия. И отъ трима ни той лежи днесъ въ чужда земя далечъ отъ народа, комуто той се готвѣше да служи тъй скромно и тъй полезно.

А тоя народъ! Колко често въ затвора ние забравяхме нашитѣ мжки, когато виждахме по вѣстницитѣ единъ блѣденъ лжчъ на надежда и за него, една незначителна побѣда на освободителитѣ връзъ неговия мжчитель. И ние се впущахме въ мечти. Питахме се, дали дѣйствително свѣтътъ ще се обогати съ още три-четири милиона свободни граждани, дали наистина България ще се ползува отъ кръвьта, която тъй щедро се проливаше за нея. Правѣхме си прѣдположения, като колко голѣма, като колко самостоятелна ще бжде тая мила България. Ще ли да има границитѣ, които Цариградската конференция бѣше одобрила? Ще ли да се радва на привилегиитѣ, на които Сърбия и Ромъния тогава се радваха? И призракътъ на едно българско княжество, свободно и честито, понѣкога свѣтнѣше въ нашата тъмница и ни утѣшаваше за минута.

Безъ подобни утѣхи въ оная епоха мжчно се изкар-

ваше наистина затворническия животъ на единъ политически осжденъ. Право е забѣлѣжилъ Мирабо съ своята обширна опитность по затворитѣ, че мжкитѣ на една държавна тъмница сж наказание, което не може да се сравни съ никое друго. Какво осакатяване на сжществуванието! Да прѣстанешъ да живѣешъ, и да се радвашъ на спокойствието, което смъртьта доставя! Да си мъртавъ за всички удоволствия, а живъ за всички страдания на живота! Да чакашъ при това, което ние чакахме всѣки день, да те извадятъ врѣдъ една пияна сгань и да те окачатъ на едно позорно бѣсило! И да знаешъ още, че сжщото мжчително очакване раздира всѣки день сърца, които бѣха прѣмалѣли отъ милѣене за тебе!

Както отпослѣ се научихъ, домашнитѣ ми всѣка заранъ, когато имало обѣсени, пращали слугата ни да види, дали на нѣкоя бѣсилка не вися и азъ. Такива бѣха изненадванията на тогавашното турско военно правосждие, че отвечерь не се знаеше, кои ще бждатъ неговитѣ жертви на слѣдуещата заранъ.

Не малко се изплашили нашитѣ домашни и отъ нѣкои слухове. Тъй тѣ чули по едно врѣме, когато почнало да става студено, че Ибрахимъ паша и фанатицитѣ, които го заобикаляха, разгнѣвени отъ намѣсата на чужденцитѣ въ наша полза, мислили да залѣпятъ стъкла на безстъкления ни прозорецъ, да запушатъ дупкитѣ, и една нощь, за да не страдаме ужъ отъ студъ, да турятъ въ стаята ни мангали съ неразгорени вжглища, отъ които — ужъ случайно — да заспимъ отъ непробудния си сънъ.

И всѣки день, когато пращали слугата съ ядене, домашнитѣ ми му поржчвали да гледа добрѣ, дали сме още между живитѣ, дали яденето нѣма да се върне като непотрѣбно вече.

Слѣдва за нашитѣ и за насъ това черно тегло, тая мрачна неизвѣстность, цѣли недѣли. Заесени се вече. Мухитѣ, отъ които бѣхме страшно страдали прѣзъ топлото врѣме, взеха да гъмжатъ въ нашата килия, да кацатъ на кичури по стѣнитѣ, и да заспиватъ или мратъ задружно по тѣхъ. Толкозъ тъмна ни бѣ стаята, че и на тия бѣдни насѣкоми тя се видѣ за най-удобна гробница, въ която да прѣкаратъ една приврѣменна или вѣчна смърть. Понѣкога горнитѣ крайща на стѣнитѣ буквално почернѣваха отъ тѣхъ.

И всѣка заранъ, като трѣбѣхме стаята си, взимахме съ метлата тия нѣми свидѣтелки на гробническитѣ качества на нашата омразна тъмница, и ги измитахме на вънъ.

Рѣдко идѣха подобни случки да докаратъ едно скоротечно разнообразие въ нашия монотоненъ затворнически животъ. Ние ставахме, обѣдвахме, вечеряхме, лѣгахме въ сѫщото врѣме, безъ никакво почти измѣнение въ нашата наложена програма. Тътрѣха се нескончаемитѣ минути, бавни и печални, като моментитѣ на една погребална процесия. Не крачехме ли и ние може би къмъ гроба? Не висѣше ли надъ главитѣ ни смъртната присѫда? Не стискахъ ли азъ понѣкога, нощѣ, съ рѫцѣтѣ си гърлото, за да опитамъ чувствуванието на обѣсването?

Ние печелихме наистина врѣме. А който печели врѣме, е казалъ единъ мѫдрецъ, често си печели живота. Но никакъвъ вънкашенъ знакъ не идѣше да ни сгрѣе съ една що-годѣ по-реална недежда.

Ибрахимъ паша, слѣдъ шестдневно отсѫтствие, се върна отъ Цариградъ безъ да донесе нѣкаква промѣна въ нашето положение. Безнадежно оставаше то, безгласенъ бѣше за насъ всенниятъ слѣдователь, когато пакъ ненадѣйно, както по-прѣди, словоохотливиятъ Вакѫтъ проговори отново за насъ. Тоя пѫть съобщението му бѣше по по-утѣшително. Параграфътъ му говорѣше само за мене и гласѣше тъй:

„Смъртната присѫда, издадена срѣщу затворения въ Пловдивъ български банкеръ Гешовъ, се промѣни въ заточение“[1].

Това съобщение съвпадна до нѣйдѣ съ заточението на 120 души българи затворници, които тръгнаха отъ пловдивската тъмница на 28 септември. Съвпадна то още и съ обстоятелството, че смъртнитѣ наказания бѣха попрѣстанали. Ние не виждаме вече наистина осѫденитѣ на обѣсване, защото тѣ въ друга стая се изповѣдваха и причастяваха, и отъ друга врата на затвора се изваждаха, за да се испратятъ на послѣдната си мѫка. Но отъ шътнята въ градоначалническата канцелария, която бѣше до нашата затворническа килия, ние

[1] Тия два параграфа на Вакѫтъ, отрѣзани и запазени отъ мене прѣзъ всичкото ми стоене въ затвора, и до днесъ още се намиратъ въ книжата ми, но за жалость бездатни, затова и не мога да обознача точно броевѣтѣ, въ които тѣ се обнародваха.

разбирахме, кога имаше осждени за обѣсване, както разумѣвахме, кога имаше и заточеници за изпращане. Тогавашниятъ пловдивски градоначалникъ, Едхемъ ага, имаше силенъ гласъ, и за длъжность или удоволствие считаше още повече да усили органа си, когато правѣше разпореждания за обѣсване или заточение на българи злощастници. Тия разпореждания се слушаха, слѣдователно, и въ нашата тъмница. Още ми звънтятъ въ ушитѣ неговитѣ гръмогласни заповѣди на полицейскитѣ, които се изпращаха да бѣсятъ въ пó-главнитѣ села нѣкои отъ осжденитѣ, за да се вдъхне по тоя начинъ терорѣ у селянитѣ. И до днесъ помня ужаса, съ който чухме, че ще се бѣси и Д-ръ Киро Поповъ отъ Карлово, зеть на приснопаметния Райно Поповичъ и братъ на Н. Високопрѣосвещенство Врачански митрополитъ, г. Константинъ. Споредъ както азъ съмъ забѣлѣжилъ, тоя нашъ добъръ сродникъ и приятель прѣтърпѣ мжченическа смърть въ Пловдивъ, съ други нѣкои карловци, на 12 септември, недѣля, подиръ нашето прѣмѣстване въ послѣдния ни затворъ. И подиръ неговото обѣсване, въ моитѣ бѣлѣжки нѣма вече забѣлѣзано да е прѣтърпѣлъ въ Пловдивъ смъртното наказание другъ нѣкой страдалецъ.

Тая сравнителна мекость и новиятъ параграфъ на Вакжтъ ни вдъхнаха надежда и за нашата сждба. Заточението на първитѣ 120 души ни утѣши съ мисъльта, че и ние можемъ най-послѣ да бждемъ заточени и да се избавимъ отъ най-лошото наказание.

Тая надежда и тая утѣха, азъ съобщихъ на моитѣ домашни. И отъ тѣхъ скоро получихъ отговоръ, че Ибрахимъ паша посѣтилъ английския вице-консулъ, г. Калверта, и му съобщилъ, че скоро ние ще бждемъ изпратени за Цариградъ.

И подиръ това свое заявление обаче, Ибрахимъ паша тръгналъ за Цариградъ, безъ да ни заведе съ себе си. Той остави Пловдивъ кждѣ срѣдата на октомври, и не се върна вече. Види се, че чашата на неговитѣ злодѣяния бѣше прѣпълнена и за Високата Порта.

На неговото мѣсто, като воененъ комендантъ, остана въ Пловдивъ Рифаатъ паша. Слабохарактеренъ, нерѣшителенъ, замѣстникътъ на Ибрахимъ паша нѣмаше нито смѣлостьта да бжде справедливъ къмъ българитѣ нито куража да не се вдава на внушенията на мусулманския фанатизъмъ. И въ не-

гово врѣме, както ще разкажа по-долу, ние се избавихме наистина отъ пловдивската тъмница, за да идемъ на заточение, но, за да се удовлетвори и турското себелюбие, нашето заточение сподѣлиха и двадесетина съвършено невинни лица.

Неговото встѫпване въ комендантската длъжность се ознаменува съ едно промѣнение на нашитѣ часови и съ едно ослабване на дисциплината. Намѣсто запасни войници, взеха да ни пазятъ войници отъ народното опълчение (м у с т а ф ж з и) Разхалтавиха се сѫщеврѣменно връзкитѣ на строгия редъ и на външното благоприличие, съ които Ибрахимъ паша бѣшеързалъ всичкитѣ служащи на прѣдседателствувания отъ него воененъ сѫдъ.

Единъ характеристиченъ признакъ на това разслабване скоро подиръ тръгването иа Ибрахимъ паша ни даде самиятъ главенъ слѣдователь на военния сѫдъ, Хюсейнъ ефенди Касабоглу. Тоя омразенъ чиновникъ, който билъ влизалъ — споредъ както отпослѣ се научихъ — въ споразумѣние, чрѣзъ юзъ-башия Ахмедъ ефенди, съ беднитѣ затворници, за да ги избавя отъ смърть срѣщу подкупъ, често минаваше покрай нашитѣ прозорци и всѣкога се отличаваше, поне външно, съ прилично владание. Три деня подиръ заминаването на Ибрахимъ паша за Цариградъ, той се яви една нощь, пиянъ до полуда, мръсенъ до неимовѣрность, въ входа прѣдъ нашия затворъ, и вика̀, крѣска̀, влачи се по плочитѣ, излѣ редъ псувни и попръжни срѣщу не знамъ кого и не помня вече защо и въобще се отнесе прѣдъ замаянитѣ жандарми по начина на — щѣхъ да река е д и н ъ с к о т ъ, ако скотоветѣ можеха да се унижаватъ до такава степень. И азъ треперѣхъ като мислѣхъ, че въ рѫцѣтѣ на това сѫщество, по-низко отъ животнитѣ, бѣ повѣренъ животътъ на хиляди праведници, ще бѫде повѣренъ може-би и нашиятъ животъ. И до днесъ още живо е у мене страшното впечатление, което тая грозна сцена ми остави.

Безпристрастието изисква да забѣлѣжа, че не всичкитѣ турци, които ме пазеха или които познахъ въ затвора, ми оставиха подобно лошо възпоминание. Въ прѣдговора на своитѣ безсмъртни Т ъ м н и ц и, Силвио Пелико говори, че не билъ намѣрилъ човѣческото общество тъй несправедливо, тъй недостойно за снизхождение, тъй лишено отъ хубави души, каквото обикновено си го прѣдставляваме. Тия думи мо-

гатъ напълно да се приспособятъ и на турцитѣ, съ които влѣзохме въ сношение прѣзъ врѣмето на тъмничния ни животъ. Не всички отъ тѣхъ бѣха бездушни сѫщества, неспособни за една искра отъ състрадание. Напротивъ, азъ намѣрихъ между тѣхъ хора съ сърце и съвѣсть, хора, които, при всичкия си развратъ, имаха често проблѣски отъ човѣщина.

Често виждаме да се огледва единъ кѫтъ отъ синьото небе и въ най-вонещитѣ бари. Често срѣщаме да свѣтва единъ лѫчъ отъ небесната доброта и въ най-развалленитѣ души. Такива лѫчи много пѫти блѣсваха у нашитѣ пазачи, и мене ще бѫде твърдѣ мѫчно, ако нѣкой отъ читателитѣ ми остане съ впечатлението, че всичитѣ наши турци, отъ които много и днесъ още живѣятъ между насъ сѫ способни и отговорни за звѣрствата на нѣколко стотинъ кръвожадни фанатици, които сториха зло намъ, но сториха още по-голѣмо зло на народа си и на държавата си.

Злото, сторено намъ, роди добро. Скърбитѣ, прѣтърпени отъ насъ, се прѣобърнаха въ радости. И когато, слѣдъ това добро и подиръ тия радости, азъ погледна на ония години, не знамъ защо по нѣкога нито мѫкитѣ ми се видятъ тъй черни, нито мѫчителитѣ тъй грозни. Разстоянието ли е смекчило отвратителнитѣ линии? Имаше ли си самата оная епоха нѣкои дребни изкупителни чърти?

О години на тегла и тѫги, вие не сте ми съвсѣмъ ненавистни, защото бѣхте години на безшуменъ героизмъ, на безподобни надежди, на единство въ идеалитѣ и съгласие въ усилията; защото бѣхте дѣвствени отъ раздоритѣ и малодушията на нѣкои отъ по-младитѣ ви сестри!

V.

И мѣсецъ октомври се свършваше, а нашитѣ мѫки не изглеждаха да се приближаватъ до своя свършъкъ. Както и по-прѣди, получавахъ само чрѣзъ домашнитѣ си увѣренията на пловдивския английски вице-консулъ, г. Калвертъ, че скоро ще бѫдемъ изпратени въ Цариградъ, но никакъвъ одобрителенъ фактъ не идѣше да потвърди тия увѣрения.

Дойде и Димитровъ-день, 27 октомври. Ние ядохме по пладне и бѣхме се проснали, както обикновено, на постелкитѣ си, когато една сѣнка се изпрѣчи прѣдъ прозореца ни, откъмъ входа, и единъ познатъ намъ гласъ извика:

— Иванчо, Иванчо!

И братовчедъ ми и азъ се затекохме къмъ прозореца.

Прѣдъ него стоеше чичо ми Стефанъ, баща на съарестувания съ мене братовчедъ.

— Свършиха се мѫкитѣ, ни каза той. Царското правителство се умилостиви и за насъ, и утрѣ вие и ние всички тръгваме за Цариградъ.

Своеобразна бѣше наистина тая милость, която за двама неизслѣдвани и не сѫдени виновници, пращаше двадесеть съвършено невинни лица на заточение. Но бѣдниятъ ми чичо, въ радостьта си, че ни вижда вече избавени отъ смъртното наказание, забравяше теглата, на които цѣлитѣ ни сѣмейства се излагаха, и бѣше искрено признателенъ за мѣрката, която се бѣше взела за насъ.

Той се оттегли, и подиръ малко ние видѣхме и него и стария ни чичо Христо и баща ми, да се качватъ по стълбата която водѣше въ горния етажъ на полицейското помѣщение, и разбрахме, че оная нощь и тѣ щѣха ди бѫдатъ гости на държавата, въ гостолюбивитѣ салони на пловдивската полиция.

Не слѣдъ много единъ полицейски ме повика, като ми яви, че английскиятъ вице-консулъ, г. Калвертъ, искалъ да ме види. Азъ се срѣщнахъ съ г. консула въ втората стая на полицейската канцелария и се научихъ, че слѣдъ продължителни старания, посолствата въ Цариградъ толкова само успѣли да сторятъ за насъ — да идемъ ние на заточение, но сѫщевремѣнно да тръгнатъ съ насъ за Цариградъ и всичкитѣ членове на тритѣ Гешови сѣмейства, мѫже и жени, стари, млади и дѣца. Въ присѫдата за интерниране фигурирало и името на второто ми дете, момиче на деветь мѣсеца! Очевидно, неговото оставане въ Пловдивъ е било невъобразимо опасно за империята.

Колкото за мѣстоназначението на двамата насъ виновници, г. Калвертъ ме увѣдоми, че то било нѣкой градъ въ Азия, но че и това разпореждане могло да се промѣни веднажъ като стигнемъ въ Цариградъ.

Благодарихъ на г. Калверта, помолихъ го да ходатайствува, за да се обхождатъ добрѣ съ сѣмействата ни, и слѣдъ като попросихъ позволение да ни пуснатъ при бащитѣ ни, азъ се оттеглихъ въ стаята ни.

Вечерьта ни се даде позволение да отидемъ при арестуванитѣ си родители. Ние се простихме съ двумѣсечния си другарь, горкия Доспѣвски, затекохме се при тѣхъ и имъ облѣхме ржцѣтѣ съ сълзи, хлуйнали отъ жалость, отъ радость, отъ състрадание за незаслуженото наказание, което покрай насъ бѣше стигнало и тѣхъ. Ако и двамата ни бащи бѣха виновни, че бѣха родили такива държавни прѣдатели като насъ, въ какво бѣше кривъ и най-голѣмиятъ ни стрика, тоя уважаванъ и безобиденъ старецъ, който нѣмаше въ Пловдивъ синъ на възрасть, за да извършва политически прѣстжпления? И азъ се спуснахъ да искамъ извинение отъ него за това, че може-би по наша вина или по наша непрѣдпазливость щѣше да пострада и той, щѣше да пострада и сѣмейството му. Той, благъ и невъзмутимъ както всѣкога, ми отговори, че нѣма защо да се извинявамъ, че мѣрката, взета противъ него, бѣше мѣрка обща за много по̀-първи българи, че и отъ София и отъ Пазарджикъ, и отъ Хасково, и отъ Чирпанъ българитѣ първенци били докарани въ Пловдивъ и щѣли били всички да се изпратятъ на заточение. И дѣйствително, когато, слѣдъ единствената щастлива нощь, която прѣкарахме въ пловдивския затворъ, ние тръгнахме на зараньта рано, съ фаетони, за желѣзнопжтната станция, изъ пжтя видѣхме 320 душъ българи — между които и много челни люде — да отиватъ пѣши къмъ сжщата станция, за да тръгнатъ съ насъ на заточение. За да вдъхнатъ по-голѣмъ терорь ли, или за по-голѣма тържественость, властитѣ, които отколѣ не бѣха бѣсили, и които другъ пжтъ бѣсѣха по-пладне, него день бѣха обѣсили много рано нѣколко злочести наши братя имено въ улицитѣ, прѣзъ които нашитѣ сѣмейства, заточеницитѣ и ние трѣбваше да минемъ. И посинелитѣ лица на тия клети жьртви сж послѣдното грозно впечатление, което турскиятъ Пловдивъ ми остави. И тая безобразна жестокость, да накаратъ жени и дѣца да минаватъ прѣзъ улици, дѣто висѣха обѣсени хора, ми се видѣ като грозната прѣдсмъртна спазма на оня звѣрски режимъ, който бѣше на издъхване и който азъ оставяхъ въ Пловдивъ и слѣдъ завръщането си, не намѣрихъ вече тамъ.

„Да съ-Богомъ! Свобода, новая жизнь, воскресеніе изъ мертвыхъ!... Экая славная минута!“ се провиква Ѳ. М. Достоевский при излизането си изъ Мъртвия Домъ, който той

обезсмърти. Каква славна минута бѣше и за домашнитѣ ни и за насъ, когато ние се срѣщнахме на станцията! Възкръснали отъ мъртвитѣ бѣхме ние двама за тѣхъ, слѣзли живи отъ бѣсилкитѣ, дошли отъ оня свѣтъ. И тѣ се вторачеха въ насъ, за да видятъ, дали сме ние сѫщитѣ, дали гробницата не бѣ ни върнала промѣнени, измършавѣли, отбѣлѣзани вече съ нейния незаличимъ печатъ. И буйнитѣ сълзи, които намѣсто думи, бликаха изъ нашитѣ сърца, показваха колко честити бѣхме ние, дѣто се прегръщахме пакъ, живи и неповрѣдени. И въ това блаженство, забравихме минали мѫки, не щѣхме да знаемъ за бѫдещи тегла. Ние бѣхме живи, и всички заедно, и тоза бѣ доста за насъ. И тръгнахме ние отъ Пловдивъ не като на заточение, а като на свадба.

Тритѣ ни сѣмейства съ насъ заедно броеха точно двадесеть и два члена. Имахме и шесть слугини и единъ слуга които доброволно бѣха се съгласили да сподѣлятъ нашето заточение, та се набирахме 29 души. Дадоха ни и четирма полицейски пазачи, и всички заедно влѣзохме въ единъ отворенъ третокласенъ вагонъ, тъй като на насъ двама, които пѫтувахме на държавна смѣтка, бѣха дадени третокласни билети, а сѣмействата ни не пожелаха да се отдѣлятъ отъ насъ, па освѣнъ това нѣмаше и отворени вагони отъ други класове.

Въ сѫщия класъ влѣзоха, разпрѣдѣлени въ нѣколко третокласни вагони, и 320-тѣ души наши спѫтници, осѫденитѣ като насъ на заточение наши братя. Много отъ тѣхъ се видѣха весели, защото се избавяха отъ вѫжето, но много изглеждаха злочести, защото, безъ да бѫдатъ изложени на опасностьта да бѫдатъ обѣсени, тѣ се грабваха отъ домоветѣ си, напущаха своитѣ си и тръгваха за неизвѣстни мѣста, къмъ непознати мѫки и тѫги.

Колкото за насъ, ние вардени отъ полицията бѣхме и на заточение отивахме, но блаженствувахме. Съ насъ заедно пѫтуваше и радостьта. Всички безъ изключение се радвахме, че се отдалечавахме отъ Пловдивъ, отъ неговитѣ бѣсилки и тъмници, отъ неговитѣ страхове и плачове. Военното щастие бѣше се вече промѣнило, Плѣвенъ се очакваше вече да падне, и руситѣ можаха скоро да пристигнатъ и въ Пловдивъ. И ние настръхвахме като помислѣхме, какви нечуги и невидѣни още буйства можаха да се извършатъ, при

влизането на руситѣ, отъ единъ необузданъ и разсвирѣпѣлъ отъ агонията си фанатизъмъ. Опитътъ оправда отпослѣ нашитѣ страхове. Всичкитѣ българи затворници, около 70 души, които се намираха въ пловдивската тъмница при завоеванието на южно-българската столица отъ руситѣ, на 4 януари 1878, бидоха изкарани на полето и безпощадно заклани отъ своитѣ звѣрове-пазачи. Помежду тѣхъ загина и Душо Х. Дековъ, единъ буенъ борецъ при борбата ни срѣщу гърцитѣ, единъ разпаленъ родолюбецъ, чиято паметь и до днесъ е мила на пловдивскитѣ българи.

Стигнахме вечерьта въ Одринъ, и тъй като тогава влакътъ не пѫтуваше нощѣ, трѣбваше да прѣспимъ тамъ. Турскитѣ власти бѣха приготвили за насъ една отъ гостилницитѣ на станцията, а покойната леди Странгфордъ, която въ 1878 г. бѣше помагала въ Пловдивъ на българитѣ, а сега помагаше въ Одринъ на турцитѣ, бѣше заржчала въ сжщата гостилница една гощавка, която ни се поднесе отъ нейно име.

Късно другата вечерь ние пристигнахме въ Цариградъ. Погледнахме отъ вагона и се смаяхме, а до нѣйдѣ и уплашихме, като видѣхме огромната тълпа, която се тласкаше и буташе на станцията. Отпослѣ се научихме, какво въ Цариградъ се разчуло, че оная вечерь щѣли да пристигнатъ и жени революционерки, „комити“, та сухо и сурово било се стекло на станцията, за да види тия феномени.

Слѣзохме отъ влака, взехме си нѣщата и тръгнахме, помежду два реда полицейски, за малката гостилница, която цѣла бѣ запазена за насъ отъ полицията, и която отстоеше нѣколко десетки метра само отъ станцията. Нашитѣ бѣдни 320 души другари се закараха право въ затвора.

Та и нашата гостилница не бѣше друго освѣнъ единъ малъкъ затворъ. Полицейскитѣ, които бѣха турени да ни пазятъ, не пущаха никого да влѣзе. Идѣше само при насъ нашиятъ неоцѣнимъ приятель и тогавашенъ управитель на цариградското ни заведение, г. Стефанъ Иличъ, и неизказана разтуха бѣха за насъ неговата безпрѣдѣлна прѣданость, неговото прилѣпчиво веселие и неговото насърчително довѣрие, че тая ще бжде послѣдната ни мжка.[1]

---

[1] На добрия и доблестния г. Иличъ, както и на неуморимия г. Мих. Ст. Михаиловъ, мой приятель още отъ Манчестеръ, а сега чиновникъ въ Българската Народна Банка, ние имаме много да благодаримъ за многобройнитѣ имъ постжпки, направени въ наша полза прѣдъ цариградскитѣ посолства.

Два деня стояхме ние, безъ да бѫдемъ обезпокоявани, всички заедно въ тая гостилница. На третия день, ние мѫжетѣ — тримата стари, двамата ние прѣстѫпници и вториятъ синъ на чича ми Христа — се повикахме въ градоначалството. Извадиха ни прѣдъ тогавашния началникъ на цариградската полиция, албанеца Кязимъ бей. Той ни попита имената, записа ги, и нѣкакъ си сопнато-учтиво и съ едно неподражаемо хладнокръвие ни извѣсти, че ще му бѫдемъ гости за нѣколко врѣме.

Той упражни своето гостоприемство въ най-доброто отдѣление на цариградската централна тъмница, на тъй нареченото Мехтерхане. Насъ заведоха въ неговитѣ Хатъръ-Одаларж, дѣто бѣха затворени привилегировани лица, като високи чиновници или видни първенци. Тамъ намѣрихме бившия сливенски окрѫженъ управитель, Рефи ефенди, бившия сливенски градоначалникъ, Мустафа ага, и бившия ямболски околийски началникъ, Рафетъ бей, осѫдени първитѣ двама по на година, а третия на 10-годишно заточение, защото и тримата се уплашили и дезертирали отъ постоветѣ си при първото минаване на Балкана отъ Гурко. Тамь другарувахме още съ сегашния екзархийски капу-кехая, г. Георги Карамихаловъ, и съ единъ бошняшки бей, затворени и двамата по подозрѣние. Добри ни бѣха другаритѣ, добро бѣше и отнасянето на тъмничнитѣ власти къмъ насъ. Тѣ ни позволяваха да ядемъ каквото щемъ, да пишемъ комуто щемъ, да приемаме писма и посѣщения отъ когото щемъ. Нѣколко пѫти ни посѣтиха домашнитѣ ни, които бѣха останали, подъ полицейски надзоръ, въ сѫщата гостилница, нѣколко посѣщения приехме и отъ приятелитѣ, които се осмѣляваха да дойдатъ да ни видятъ въ подобно мѣсто.

Но лишението отъ свобода е неприятно, на каквито прѣимущества и да се радва човѣкъ. Ние не бѣхме въ собствена тъмница, не виждахме страшното Мехтерхане, освѣнъ оная малка часть отъ двора му, която се гледаше прѣзъ неговитѣ отъ желѣзни пръчки направени врата, но ограничението ни тежеше. Затова и, по рѣшението на старитѣ, азъ отправихъ двѣ писма до драгоманитѣ на двѣтѣ посолства, като ги помолихъ да ходатайствуватъ, за да се рѣши и нашата участь.

Два деня подиръ тия писма насъ посѣти единъ отъ ка-

занитѣ двама драгомани и ни яви, че сѫдбата на насъ двамата още не могла да се рѣши,[1] но че приврѣменно Високата Порта се съгласила да си хванемъ ние една кѫща въ Кадж-кьой (на азиятския брѣгъ на Босфора) и да идемъ всички тамъ да живѣемъ, подъ полицейски надзоръ.

Ние се съгласихме на драга воля съ това разпореждане, намѣрихме чрѣзъ услужливия г. Иличъ, една голѣма кѫща въ Кадж-кьой и то срѣщу полицейския участъкъ — за да нѣмаме полиция у дома — и на 15 ноември, точно слѣдъ двѣнедѣлно стоене въ цариградския полицейски арестъ, ние се събрахме пакъ съ сѣмейството си и отпжтувахме съ парахода за Кадж-кьой. Непъленъ ще бжде разказътъ на тоя епизодъ, ако не прибавя, че освобождението ни не се заповѣда, додѣто ние не поднесохме на сопнато-учтивия чиновникъ, който ни бѣше поканилъ да му станемъ гости, единъ малъкъ подаръкъ въ знакъ на признателность за неговото гостоприемство.

Новото ни помѣщение, което се мобилира съ покжщнина отъ цариградската ни кжща, се оказа неочаквано удобно. Слабъ бѣше тъй сжщо и полицейскиятъ надзоръ, който се упражняваше, явно, отъ единъ само полицейски офицеръ, а тайно, може-би, и отъ полицията на самия участъкъ. Въ всѣки случай, слѣдъ тримѣсеченъ затворъ, ние можехме да се считаме вече свободни, въ едно приятно цариградско прѣдградие, дѣто бѣхме волни да се разхождаме, дѣто обичаме, да се срѣщаме съ когото искаме. Въ Цариградъ не смѣехме да слизаме и то не прѣзъ всичкото врѣме, тъй като подиръ нѣколко недѣли отъ пристигането ни въ Кадж-кьой, братовчедъ ми, една заранъ, поиска отъ нашия полицейски вардачъ позволение да иде до Галата, и съ очудване чу отъ него, че може да иде, че той билъ туренъ да пази тримата стари, а не и насъ младитѣ! По-характеристиченъ примѣръ на нераз-

[1] Помежду нѣколко писма за насъ, които сж напечатани въ английската Синя Книга за Турция отъ 1878 г. (Turkey, № 1, 1878) азъ намирамъ (стр. 493) едно отъ 5/17 ноември 1877, съ което г. Лейярдъ, английски посланникъ въ Цариградъ, съобщава на английското министерство на външнитѣ дѣла, че споредъ Серверъ паша, ние двамата сме били осждени на заточение въ Арабия, но, че по настояването на г. Лейярдъ, Високата Порта се съгласила да ни изпрати въ Халепъ, градъ, дѣто сме щѣли да живѣемъ безъ да бждемъ подхвърлени на безполезно ограничение.

бранщината на турскитѣ разпореждания не можеше да бжде.

Ние можехме да се считаме, слѣдователно, свободни и честити, толкозъ повече, че руситѣ бързо напрѣдваха, че войната се приближаваше до края си, и че съ нея наедно приближаваха се до осжществяванието си и нашитѣ патриотически надежди. И ние благоденствувахме. Единъ-два пжти само се обезпокоихме, като узнахме отъ драгоманина на американската легация, че Високата Порта пакъ повдигала за насъ въпросъ, и че казаната легация не се съгласявала да се пратимъ другадѣ, освѣнъ въ самитѣ Съединени Щати.

Додѣто да се рѣши обаче това спрѣчкване, рѣши се и великиятъ въпросъ на нашето отечество. Подписа се славниятъ Санъ-Стефански договоръ, издаде се наложената отъ него пълна амнистия за всичкитѣ български политически прѣстжпници и кждѣ края на мартъ ние получихме отъ юскюдарското окржжно управление, подъ чието вѣдомство се намираше прѣдградието Кадж-Кьой, едно съобщение, съ което ни се явяваше, че ние бѣхме свободни вече и можехме да идемъ, дѣто искаме.

И тръгнахме ние зъ Пловдивъ, дѣто стигнахме на връхъ Връбница, свободни тоя пжть, и неизказано-обрадвани за благодѣянието, сторено на България, благодѣяние поразително по своето неочаквано величие. И въ най-буйнитѣ мечти на нашия затворнически животъ ние никога не мислѣхме, че ще доживѣемъ да видимъ единъ договоръ подписанъ отъ Турция да дава на България такива обширни граници, такава широка самостоятелность. И ние ликувахме. И причината на нашето ликуване бѣ тъй неповторяема, щото и до днесъ още мисля, че подобна радость нѣма да изпълни вече български сърца.

Честито бѣ наистина нашето поколѣние. Милиони българи сж живѣли прѣди насъ. Милиони ще живѣятъ подирѣ ни. Но едва ли въ миналото е имало, едва ли въ бждящето ще има поколѣние, което да почувствува щастието, що е усѣтило нашето, като е видѣло учрѣждението на Екзархията, възкръсването на България, избавлението ни отъ с ъ р б и т ѣ. Тѣ сж радости достатъчни да изкупятъ всичкитѣ тегла, които прѣтеглихме, всичкитѣ разочарования, които ни бѣ писано да видимъ.

Но това безподобно щастие ни налага длъжности къмъ

бждещитѣ поколѣния, които може би не ще сж честити да прѣживѣятъ такива безпримѣрни събития, подобни безпрѣдѣлни радости. Ние трѣбва да имъ оставимъ едно наслѣдство отъ свобода и законность, една България неопятнена отъ произволи и неосквернена отъ буйства, като ония, които азъ описахъ. Ние трѣбва да имъ прѣдадемъ, ненакърненъ и неослабенъ, свещения залогъ на примѣритѣ отъ героизъмъ и самоотвержение, който намъ се повѣри.

И когато нашиятъ народъ има за какво да мре и знае какъ да мре, ние можемъ да бждемъ увѣрени, че той ще бжде народъ силенъ и великъ и честитъ.

БОРБАТА ЗА ПОБЪЛГАРЯВАНЕ ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И МОЯТА ПЪРВА ДИПЛОМАТИЧЕСКА МИСИЯ.

[Отъ Периодическо списание, кн. LXV (1904)].

Въ първитѣ осемь години подиръ нашето освобождение, въ оня периодъ на най-епохални прѣврати въ нашата нова история, три дипломатически мисии ми се повѣриха, три обиколки азъ направихъ, отъ които и тритѣ могатъ да се нарекатъ сцени отъ три дѣйствия въ епопеята на нашето съединение.

Въ 1879, прѣзъ пролѣтьта, азъ тропахъ по вратата на кабинетитѣ, които бѣха подписали берлинския договоръ, за да се моля, ако не може да се отмѣни той, то поне да не се прилага за Източна Румелия тъй, както се бѣше рѣшило въ Берлинъ. Прѣзъ есеньта на 1885 азъ ходихъ въ Копенхагенъ, за да се моля на покойния Александъръ III да одобри съединението, прогласено въ Пловдивъ на 6 септември сѫщата година, а послѣ и въ Лондонъ и Парижъ по въпроси, свързани пакъ съ това съединение. И най-послѣ, въ началото на 1886, азъ посѣтихъ Букурещъ, за да водя прѣговори и подпиша договора за миръ съ Сърбия, договоръ, съ който се припозна съединението и отъ държавата, която едничка бѣ счела за нуждно да прибѣгне до война, за да го осуети. Години се изминаха отъ като азъ, при първата мисия, водихъ и въ странство борбата за побългаряване килавата рожба на многото европейски дипломатически баби, при втората, като че улеснихъ смъртьта ѝ и, при третата, като че приподписахъ смъртното ѝ свидѣтелство и присѫтствувахъ на погребението ѝ. Спомени по-прѣсни, грижи посъврѣменни взеха да размѫтватъ въ паметьта ми понятието за чутото и видѣно тогава, почнаха да изтриватъ отъ нея впечатленията на тогавашнитѣ сѫдбоносни исторически моменти. Затова врѣме е, мисля, прѣди окончателно да се заличатъ споменитѣ ми отъ ония събития, да събера, наредя и

издамъ моитѣ бѣлѣжки по първото отъ горѣизброенитѣ мои пѫтувания. Описанието на другитѣ двѣ може да остане за по-послѣ. Рапортитѣ ми по тѣхъ се пазятъ въ архивата на министерството на външнитѣ работи и не сѫ въ опасность да изчезнатъ, както рискуватъ да погинатъ документитѣ отъ първата ми мисия.

Когато прѣзъ зловѣщия мѣсецъ юлий 1878, въ който една кѫсогледа дипломация разпокѫса въ Берлинъ нашето отечество, ние въ Пловдивъ прочетохме в. Таймсъ, който първъ го обнародва, текста на берлин. договоръ, ние остахме смазани, грълмнати поразени. Възможна ли бѣ подобна несправедливость? Възможна ли бѣ такава непрѣдвидливость? Възможно ли бѣ, подиръ санъ-стефански договоръ, да се подчини пакъ на прѣката политическа и военна власть на султана и да се обгради отъ негова войска населението, което първо бѣ възстанало противъ него? Възможно ли бѣ султанътъ да може пакъ да изпраща, по искането на генералъ-губернатора, турски офицери и войски въ оная область, която бѣ най-много опропастена отъ тѣхъ и прѣзъ кланетата на 1876 и прѣзъ войната на 1877 г.? За жалость, всичко това бѣ възможно, защото ето що гласѣше берлинскиятъ договоръ:

Чл. 15. Султанътъ ще има право да брани границитѣ на областьта по сухо и по море, да въздига на тия граници укрѣпления и да държи въ тѣхъ войски. Вѫтрѣшниятъ редъ на Източна Румелия ще се подържа отъ една туземна жандармерия, която ще се подпомага отъ една мѣстна милиция. При съставянето на тия двѣ тѣла, на които офицеритѣ ще се назначаватъ отъ султана, ще се взима въ внимание вѣрата на мѣстното население.

Чл. 16. Генералъ-губернаторътъ ще има право да повиква турскитѣ войски, въ случай че би се заплашвала вѫтрѣшната или външна безопасность на областьта. Въ такъвъ случай Портата е длъжна да съобщава това свое рѣшение, както и нуждата, която го оправдава, на прѣдставителитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ.

Чл. 17. Веднага слѣдъ размѣнението на утвърждението на настоещия договоръ ще се състави една европейска комисия, за да изработи, въ съгласие съ Портата, устрой-

ството на Източна Румелия. Тая комисия ще опрѣдѣли въ разстояние на три мѣсеца властьта и правата на генералъ-губернатора, както и административното, сѫдебно и финансово управление на областьта, като вземе за изходна точка разнитѣ вилаетски закони и прѣдложенията, направени въ осмото заседание на Цариградската конференция.

Първото впечатление на всинца ни бѣ, че подиръ като вкусихме отъ свободата, подиръ като тая наша свобода бѣ подписана и отъ султана въ Санъ-Стефано, ние не можехме да се подложимъ пакъ на единъ режимъ, състоещъ въ едно ново издание на вилаетскитѣ закони. И ние почнахме оная борба, която по своята опоритость и продължителность, по своята буйность въ началото, по своето благоразумие въ срѣдата и по своето възтържествуване на края заслужва да служи за гордость на нашитѣ минали поколѣния, за примѣръ на нашитѣ бѫдещи. На 25 юли 1878 ние издадохме първия брой на в. Марица.[1] И веднага прогърмѣ изъ нейнитѣ стълбове жестока атака противъ берлинския договоръ. Въ брой 4 отъ 8 августъ на нашия вѣстникъ се яви и първиятъ протестъ противъ тоя договоръ, поднесенъ на консулитѣ въ Пловдивъ отъ 90 села на пловдивския окрѫгъ. При тогавашното отсѫтствие на бързи съобщителни срѣдства трѣбаше извѣстно врѣме, за да могатъ тия протести да станатъ общи, всенародни. Затова и едва въ брой 23 отъ в. Марица ние намираме мемоара, отправенъ отъ българския народъ до прѣдставителитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ и поднесенъ тѣмъ отъ една депутация, състоеща отъ г. г. Д. Грековъ, Т. Икономовъ и Г. Начовичъ, а въ брой 25 и описанието на приема, направенъ отъ посланницитѣ на казаната депутация. И тъй като международната комисия за устройството на Източна Румелия бѣ пристигнала вече въ началото на мѣсецъ септември 1878 въ Пловдивъ, враждебнитѣ дѣйствия противъ европейската дипломация се прѣнасятъ тамъ. Отъ тамъ се отправя къмъ австрийскитѣ народи едно възвание, което се обнародва като притурка на брой 22 на в. Марица. Въ брой 24 на сѫщия вѣстникъ се явява мемо-

[1] За първитѣ мои другари при списването на тоя листъ, редактирането на който отпослѣ почти прѣзъ цѣли три години азъ рѫководихъ, вижте Периодическия Печатъ отъ Иорданъ Ивановъ стр. 200.

арътъ, поднесенъ на международната комисия отъ населението на Южна България; въ брой 26 отчетътъ, съставенъ отъ мене, за приема, който тоя мемоаръ намѣри у европейскитѣ комисари; въ сѫщия брой 26 прошението до сѫщата комисия отъ жителитѣ на Копривщица, Панагюрище, Клисура и околнитѣ села; въ брой 28 описанието на демонстрацията, направена отъ една многобройна депутация отъ селата на пловдивския и пазарджиския окрѫгъ прѣдъ европейскитѣ комисари, на които бѣ поискала да поднесе единъ адресъ противъ постановленията на берлинския конгресъ относително до Източна Румелия; въ брой 31 протестътъ прѣдставенъ на комисията отъ опълченцитѣ; въ брой 32 отговорътъ на комисията на нашия мемоаръ (обнародванъ въ брой 24) и най-послѣ, въ брой 36, новъ мемоаръ отъ насъ — пълномощницитѣ на Южна България — въ отговоръ на токо-що поменатото писмо на комисията. И като че ние се уморяваме вече отъ тая борба съ думи, отъ тая бомбардировка съ мемоари, протести, адреси и прошения, та въ сѫщия брой 36 отъ в. Марица се помѣства и уставътъ на Орелъ, народно гимнастическо дружество, което отпослѣ, съ своитѣ 15,000 членове, не малка роля игра въ тогавашнитѣ събития, не малка тежесть придаде на нашитѣ заявления.[1]

Въ началото прицѣлната точка на тия наши заявления

---

[1] Ето уставътъ на това народно гимнастическо дружество „Орелъ", както той се обнародва въ в. Марица № 31 отъ 28 ноември 1878:

Чл. 1. Народното гимнастическо дружество, което се основава въ Пловдивъ, има за цѣль да дѣйствува за обучението на членоветѣ си въ всѣкакъвъ родъ упражнения, като марширане, стрѣлба, фехтоване и пр., които способствуватъ за развиването на тѣлеснитѣ сили и въздигането на нравствения духъ и гражданскитѣ добродѣтели.

Съставъ.

Чл. 2. Народното гимнастическо дружество се съставя отъ два рода членове: основателни и редовни, на които числото е неограничено.

Чл. 3. Основателни членове сѫ всички, които подарятъ на дружеството веднажъ за винаги една сума по-горня отъ 20 фр.

Чл. 4. Редовни членове, които се записватъ най-малко за година, сѫ всички ония отъ 18 години нагорѣ, които сѫ се задължили да слѣдватъ редовно упражненията и които плащатъ на мѣсецъ по единъ фр.

Основателнитѣ могатъ да бѫдатъ и редовни. Тогава тѣ се подчиняватъ на всички длъжности, които сѫ наложени на тия послѣднитѣ и плащатъ ежемѣсечната плата.

бѣ отмѣнението или поне измѣнението на берлинския договоръ. Въ продължение на нѣколко седмици обаче ние се убѣдихме, особено отъ разговоритѣ ни съ нашитѣ освободители, че подобно отмѣнение на лошитѣ за насъ постановления на берлинския ареопагъ бѣ немислимо. За това промѣнихме до нѣйдѣ тактиката. Въ нашитѣ официални, така да кажа, изявления нашата delenda Carthago все си оставаше берлинскиятъ договоръ; но въ анонимнитѣ статии на в. Марица и въ интимнитѣ си разговори съ рускитѣ членове на международната комисия — първиятъ отъ които, полковникъ Шепелевъ, въ бр. 13 отъ в. Марица обнародва едно забѣлѣжително писмо, за да иска освѣтления и материали по своята мисия — ние почнахме да гонимъ достигаемото, да искаме възможното. Това достигаемо, това възможно въ продължение на борбата се кристализира въ слѣднитѣ четири главни точки, които можаха да се считатъ като минимални условия за нашето приемане на берлинския договоръ.

1-о) Органическиятъ уставъ да не бжде нѣкакъвъ вилаетски законъ, а конституция, която да гарантира една такава

Управление.

Чл. 5. За управлението на народното гимнастическо дружество се избира отъ всичкитѣ членове на дружеството и измежду всичкитѣ по вишегласие, едно настоятелство отъ единъ прѣдседатель, четирима членове (отъ които двамата изъ членоветѣ основателни) двама писари и единъ касиеръ.

Чл. 6. Настоятелството има слѣдующитѣ длъжности:

а) Да се грижи за сжществуването и напрѣдъка на народното гимнастическо дружество;

б) Да промишлява за срѣдствата и способи на одобрението на другитѣ членове и да се старае за тѣхното изпълнение;

г) Да осжжда и налага наказания на ония отъ членоветѣ, които не си изпълняватъ длъжноститѣ. За тоя послѣденъ случай поне единъ отъ основателнитѣ членове на дружеството трѣбва да присжтствува на заседанието;

д) Да нагледва редовния вървежъ на финансовата часть на дружеството и да дава на членоветѣ годишни смѣтки.

Права и длъжности.

Чл. 7. Всѣки членъ има право да си дава гласа за избиране на настоятелството, за одобрение или отхвърляне мѣркитѣ, които ще се прѣдлагатъ отъ настоятелството и да бжде избранъ за членъ на това настоятелство.

Чл. 8. Всѣки редовенъ членъ е длъженъ да си плаща мѣсечната

автономия, на каквато полунезависимитѣ английски колонии се радватъ, тъй като въ меморандума, подписанъ прѣди берлинския конгресъ отъ лордъ Солзбери и графъ Шуваловъ бѣше казано, че Източна Румелия ще се надари съ „една широка административна автономия като ония, напр., които сѫществуватъ въ английскитѣ колонии." По тоя въпросъ въ в. Марица № 11 отъ 1 септември 1878 азъ обнародвахъ дълга статия, въ която обстоятелствено описахъ благотворнитѣ послѣдици отъ широката автономия, на която се радватъ английскитѣ колонии и канѣхъ международната комисия да дари съ подобна автономия и Източна Румелия.

2-о) Офицеритѣ на жандармерията и милицията да не бѫдатъ турци, тъй като мюсулмани офицери, дори и въ автономни области, само пакости сѫ правили. И за доказателство въ в. Марица брой 12 отъ 5 септември 1878 азъ привождахъ свидѣтелството на английския консулъ г. Джаксънъ Елдриджъ за разлагаещето влияние, което упражняватъ мюсулманскитѣ офицери върху най-добритѣ полкове въ Ливанъ.

3-о) Генералъ-губернаторътъ да не бѫде нѣкой фанариотинъ или левантинецъ. Въ в. Марица № 15 отъ 15 септем-

---

плата о врѣме; да идва редовно на упражненията, за които се е записалъ и на опрѣдѣления часъ; да си заплаща наказанието, което би му се наложило отъ настоятелството за отсѫтствие или други причини

Наказание·

Чл. 9. За отсѫтствие отъ часа на упражнението се наказва виновникътъ съ $1/2$ фр. глоба.

Изключени сѫ отъ наказание само ония, които докажатъ, че сѫ били наистина болни или че сѫ отсѫтствували отъ града по работа.

Чл. 10. Паритѣ отъ глобитѣ и всичко, което прѣвишава разноскитѣ, трѣбва да се туря на страна за капиталъ на дружеството.

Формено, законно, това гимнастическо дружество съ многобройнитѣ си клонове въ всички южно-български градове и нѣкои по-голѣми села, трая 11 мѣсеца. И дѣйствително, на 30 октомври 1879, генералъ губернаторътъ издаде приказъ (обнародванъ въ в. Марица отъ 2 ноември), съ който разтури дружествата, като заповѣда участвуващитѣ да се запишатъ въ списъцитѣ на двѣтѣ опълчения отъ милицията и отъ нейната резерва, съобразно съ чл. 369—372 и 391 отъ Органическия уставъ. Но най-голѣми страхове и грижи причиниха тия гимнастически дружества въ първитѣ шесть мѣсеца отъ своето сѫществуване до пристигането на генералъ Обручевъ въ Южна България (Синя Книга. Turkey. 1879, № 9, стр. 207, 551, 589, 649, 760, 796, 857, 887 и 1003).

ври 1878 азъ надълго напомнихъ пакоститѣ, сторени на Ромъния отъ нейнитѣ фанариоти господари. И азъ свършвахъ статията си тъй: „Само способенъ българинъ, който напълно да сподѣля стремленията на болшинството жители, който да взима живо участие въ неговитѣ усилия за саморазвитие ще може да се ползува съ довѣрието и да работи за доброто на единъ народъ, когото всички съсѣди гонятъ, защото всички му завиждатъ.“

4-о) Да нѣма турски гарнизони по границитѣ, да не стжпва въ Източна Румелия кракътъ на османски войникъ.

Убѣдени въ правотата на нашитѣ искания по тия четири пункта, ние не оставихме на мира комисията. И по първитѣ два ние бѣхме честити да чуемъ подиръ нѣкоя недѣля, че нашитѣ викове не оставатъ безъ въздѣйствие, че нашитѣ желания не ще останатъ безъ удовлетворение. Благодарение особено на рускитѣ комисари ние по тѣхъ можахме да бждемъ спокойни. Колкото за третия пунктъ, ние сами помежду си не бѣхме съгласни. Когато азъ пледирахъ за българинъ генералъ-губернаторъ, като мислѣхъ, че ще се намѣри нѣкое лице, както и се намѣри, други мои съратници бѣха за генералъ-губернаторъ отъ западна Европа. Никакво подобно разногласие обаче не сжществуваше относително до четвъртия пунктъ. И тъй като той бѣше най-важниятъ, ние по него всички се опълчихме, по него рекохме да употрѣбимъ всичкитѣ си усилия, като прибѣгнемъ въ случай на нужда и до най-рѣшителнитѣ срѣдства.

Прѣди да пристжпя да разкажа начина, по който ние прибѣгнахме до първото отъ тия рѣшителни срѣдства, за необходимо считамъ да извлѣка отъ английскитѣ сини книги съобщеното тогава въ тѣхъ по тия гарнизони. Спорѣдъ тѣхъ пакъ нашитѣ освободители първи виждатъ опасностьта и първи заговарятъ за нея. На 18 ноември 1878 сѫръ Хенри Дрѫмондъ Уолфъ, първиятъ английски комисаръ за изработване органическия уставъ, пише на лордъ Солзбери, че князъ Церетелевъ ималъ единъ повѣрителенъ разговоръ съ него, въ който му казалъ, че той не се съмнѣвалъ, какво двѣтѣ Българии съ врѣме ще се съединятъ, но че Русия не желае да ускори това съединение или да прѣкрачи берлинския договоръ. „Подиръ това той ми каза, продължава Уолфъ, че населението на тая область ще приеме автономията, стига

само да се гарантира отъ безредицитѣ на турскитѣ войски. Каза ми още, че системата на гарнизонитѣ по Балкана ще бжде по-лоша отъ оная на бившия режимъ. Тогава валията поне командуваше войската и по-вече или по-малко се грижеше за реда на своя вилаетъ. Сега войската ще бжде независима и тоя органъ на обуздаване не ще сжществува. Тия балкански гарнизони ще бждатъ като едновремешнитѣ турски гарнизони въ Сърбия. И друга опасность още има. Една отбранителна армия противъ Русия, както той прѣдполага, не може да състои освѣнъ отъ 50 до 60,000 души. А подобна армия не може да се държи на мирна нога. Отреди отъ по 50 или 60 душъ ще се оставятъ въ блокхаузи безъ никакъвъ контролъ, злѣ платени и хранени, слѣдователно и принудени да се подържатъ съ кражби и обири." Сжщиятъ день,[1] съ втори рапортъ до лордъ Солзбери, Уолфъ дава и своето мнѣние върху изказанитѣ отъ Церетелева страхове. „Мой лорде, пише той, осмѣлявамъ се да ви обърна вниманието върху въпроса на балканскитѣ гарнизони, който ще изисква голѣма грижа и който не впада въ компетентностьта на комисията. Нѣма съмнѣние, че князъ Цертелевиятъ аргументъ има значителна сила, а именно, че сжществуването на малки отреди въ блокхаузи, държани както турски гарнизони се държатъ, ще се окажатъ опасни за мира на мѣстноститѣ, въ които квартируватъ. Тия войници не ще бждатъ подложени на контролата на губернатора, нито пъкъ подсждими на обикновени сждилища и тъй щатъ не щатъ ще бждатъ единъ постояненъ изворъ на караници съ българскитѣ жители. Ще ми бжде приятно, ако правителството на Нейно Величество обсжди тоя въпросъ, тъй като очевидно не е наша работа да правимъ прѣдложения относително до командуването на турскитѣ войници или да прѣпоржчваме, какви да е измѣнения въ турския воененъ законъ."

Лордъ Солзбери не се забавя съ своя отговоръ. На 2 декември 1878 г. той пише на Уолфъ, че неговото съображение (за опасностьта отъ безредици) не трѣбва да се прѣнебрѣгва, но че „не е желателно сега да се почватъ какви да е прѣговори за измѣнение постановленията на берлинския договоръ. Ще бжде по-добрѣ да се прѣдвидятъ мѣрки за

[1] Turkey, 1879, № 9. I, стр. 207 и 237.

избѣгване злоупотрѣбления въ фермана, съ който ще се санкционира изработениятъ отъ комисията уставъ." И два деня по-късно, на 4 декември, като пише по сѫщия прѣдметъ на цариградския посланникъ, сѫръ Хенри Лейардъ, лордъ Солзрери казва, че въ отговоръ сѫръ Хенри Дръмондъ Уолфъ му телеграфиралъ, че той се допиталъ до турскитѣ комисари по двѣ точки, свързани съ тоя въпросъ. Първо, по възможното неплащане на войницитѣ и послѣдствията, които сигурно ще изтекатъ отъ него. Второ, по срѣдствата за отбрана на населението отъ лошото поведение на турскитѣ войски и за наказание беззаконията, извършени отъ послѣднитѣ. За да се избѣгне първата възможность, продължава Солзбери, сѫръ Хенри Уолфъ прѣдлага гарнизонитѣ, настанени въ областьта, да се плащатъ направо отъ генералъ губернатора изъ оная часть отъ областнитѣ приходи, която ще се внася на императорското правителство. Колкото за втория въпросъ, Ассимъ паша (турскиятъ комисарь) прѣдлага да се приеме постановлението на турския воененъ законъ, по което войници, извършили граждански беззакония, се сѫдятъ отъ граждански сѫдилища съ единъ офицеръ като заседатель. Най-послѣ, колкото се отнася до опасностьта отъ безредици и безчинства при първото влизане на турскитѣ войски, сѫръ Хенри Уолфъ като да мисли, че едничката достатъчна и благотворна гаранция би била назначението на една европейска военна комисия за нагледване, всѣкой членъ отъ която да има при себе си единъ щабъ, за да могатъ офицери отъ него да се командируватъ на разнитѣ точки, дѣто ше има да квартируватъ гарнизони. Една подобна мѣрка не би съставлявала никакво измѣнение или отклонение отъ постановленията на берлинския договоръ и единъ хубавъ ефектъ би се произвелъ отъ едно незабавно разгласяване, че тя се обсѫжда".

Не се минаватъ много деня и по въпроса за гарнизонитѣ става дума и въ самата международна комисия за изработване органическия уставъ. И въ нея, както и въ интимнитѣ срѣщи съ другитѣ комисари, първъ заговаря князъ Церетелевъ. Като взима поводъ въ заседанието ѝ отъ 9/12 декември 1878 отъ нашето второ прошение до комисията, датирано отъ 28 ноември — 10 декември и подписано отъ сѫщитѣ лица, които бѣха подали и първия мемоаръ, и като

осжжда остритѣ изражения на това наше прошение[1] и на друго едно отъ Нова-Загора по сжщия въпросъ, вториятъ комисарь на Русия казалъ слѣдното: „Вие можахте да забѣлѣжите, господа, че идването на турскитѣ гарнизони въ балканитѣ и тѣхното заминаване прѣзъ провинцията, вдъхватъ най-много страхове на българитѣ; тоя въпросъ не е, наистина, отъ нашата компетентность, но когато дойдемъ да опрѣдѣлимъ отношенията на управлението на Източна Румелия и турскитѣ военни власти, ние ще можемъ до нѣйдѣ да запазимъ страната отъ печални сблъсквания, които биха могли да докаратъ неизброими злочестини".

Подиръ рѣчьта на князъ Церетелевъ, почти всички комисари взиматъ думата и при всичко, че и английскиятъ и французкиятъ заявяватъ, че сж готови да разискватъ въпроса на турскитѣ гарнизони, не само прѣдложението на рускитѣ комисари (че комисията взима актъ отъ желанията и бѣлѣжкитѣ на просителитѣ и ще държи смѣтка за тѣхъ въ продължение на работата си) се отхвърля, но и въпросътъ за гарнизонитѣ не се подига вече въ международната комисия. Той често се подига обаче частно отъ комисаритѣ, както става явно отъ рапорта на сѫръ Хенри Уолфъ до лордъ Солзбери отъ 8 февр. 1879, въ който рапортъ английскиятъ комисаръ казва, че въпроситѣ за гарнизонитѣ и генералъ губернатора били въпроси на кабинетитѣ.[2] Английската синя книга обаче мълчи за тия разисквания, станали било частно между комисаритѣ, било между кабинетитѣ. На 8 мартъ 1879 (н. с.) тя проговорва пакъ за гарнизонитѣ, като дава писмото отъ нея дата на сѫръ Хенри Уолфъ до лордъ Солзбери за моята мисия въ странство. „Лорде мой, пише английскиятъ комисарь, вчера българскиятъ екзархъ ме посѣти съ г. Ив. Ев. Гешовъ, за да ми го прѣдстави въ качеството му на членъ на една депутация, която тъкми да отиде по столицитѣ

[1] Синя книга, Turkey 1879, № 9 I, стр. 476. Подписалитѣ това прошение сж: И. Груевъ, Т. Кесяковъ, Ив. Ев. Гешовъ, д-ръ К. Стоиловъ, Хр. Павловъ, д-ръ К. Мирковичъ, Г. Папазовъ, С. Брадински, Г. Минчевъ, Хр. Златаровъ и Тодоръ Коцовъ.

[2] Turkey, 1878 № 9, стр. 286. Отъ нѣкои бѣлѣжки на Уолфъ въ тоя рапортъ се вижда, какъвъ трънъ въ очитѣ на международната комисия о билъ тогава в. Марица, и то защото смѣло и систематично е бранилъ правата на българитѣ.

на силитѣ, които подписаха берлинския договоръ. Г. Гешовъ е единъ господинъ, който, както знаете, взе много живо участие въ българската политика. Той бѣше ораторътъ на депутацията, която прѣдстави първото българско прошение на комисията и той говори много добрѣ английски, тъй като е прѣкаралъ много години въ Манчестеръ. Той ми каза, че депутацията ще състои отъ него и отъ двама другари, единиятъ отъ сѣверна България, а другиятъ отъ Македония. Той тръгва утрѣ за Търново, дѣто ще срѣщне другаритѣ си и съ тѣхъ ще отпжтува прѣзъ Букурещъ и Виена за Парижъ и Лондонъ. Вѣроятно ще се върнатъ прѣзъ Берлинъ, Римъ и Цариградъ, но тъй като главната имъ цѣль е да посѣтятъ Парижъ и Лондонъ, тѣхното връщане ще зависи отъ обстоятелствата. Намѣрението на депутацията е да иска прѣди всичко съединението. Това споредъ екзарха и г. Гешова, било нужното прѣдварително условие. Но послѣдниятъ прибави, че желанието му е да покаже на Европа, колко разумни могатъ да бждатъ българитѣ. Сжщинската имъ молба ще бжде за единъ европеецъ генералъ губернаторъ и за едно измѣнение (на договора) за балканскитѣ гарнизони които, казва, плащатъ българитѣ и на сѣверъ и югъ отъ тая планина. На излизане, екзархътъ поиска да дамъ на г. Гешова едно писмо на самоличность, както каза той, до Васъ. Това азъ обѣщахъ и пратихъ на екзарха, отворено за прѣдаване г. Гешову, писмото, отъ което Ви притварямъ прѣписъ. Г. Калай и баронъ Рингъ тъкмятъ и двама да му дадатъ писма отъ подобенъ характеръ. Германскиятъ, г. Брауншвайнгъ,обѣща да пише на своето правителство. Г. Гешевъ смѣта да стигне въ Лондонъ въ петнадесеть деня". Синята книга дава текста на прѣпоржчителното. Ето го: „По молбата на Негово Блаженство Екзарха давамъ това писмо на Ив. Ев. Гешевъ, който е билъ избранъ да прѣдставлява Източна Румелия въ една българска депутация, която ще посѣти столицитѣ на държавитѣ подписали берлинския договоръ. Азъ казахъ на Н. Блаженство и на г. Гешова, че мога да дамъ това писмо само, за да удостовѣря неговата самоличность и че, като нѣмамъ инструкции по тоя въпросъ, не мога да дамъ мнѣние колкото за приема, който ще намѣри депутацията". На утрото, ново писмо отъ сжщия Уолфъ до Солзбери, все по моята мисия (Turkey, № 8, 1879, стр. 715). „Милорде, пише

той, вчера срѣщнахъ на улицата г. Гешова. Попитахъ го, що значи неговото придружаване отъ единъ македонски делегатъ по мисията му при силитѣ и дали депутацията тръгваше по една панбългарска експедиция. Отговори, че това не било тѣхното намѣрение. Македонецътъ ще настои прѣдъ кабинетитѣ за изпълнение реформитѣ, прѣдвидени въ чл. 23 отъ договора. Казахъ му, че тия реформи мисля сега се приготовляватъ. Той прибави, че и екзархътъ и той били противъ тази по-разширочена депутация. Той желалъ, тя да бжде една чисто източно-румелийска, за да покаже, че жителитѣ на провинцията приематъ договора, само искатъ отъ Европа измнѣнения, които да го правятъ приспособимъ. Рѣшило се обаче другояче. Князъ Цертелевъ ми каза завчера, че неговиятъ съвѣтъ къмъ българитѣ билъ въ сжщия смисъль и съжаляваше, че не го послушали". Една недѣля подиръ тая случка сьръ Хенри Уолфъ се посѣщава отъ г. д-ръ Чомакова и пакъ става дума за гарнизонитѣ. „Мисля, пише Уолфъ на Солзбери, че той е добрѣ познатъ на съръ Хенри Еллиотъ (бившиятъ английски посланникъ въ Цариградъ) и че се счита приятель на английската политика... Той ми каза, че българитѣ биха били наклонни да се помирятъ съ берлинския договоръ и да приематъ прѣдложенията на комисията, които одобряватъ, но съ три условия: унищожаването на балканскитѣ гарнизони, назначаването на единъ европеецъ губернаторъ и, ако може, една смѣсена окупация... Азъ възразихъ, че отсжтствието на балканскитѣ гарнизони може да докара прогласяване на съединението съ сѣверна България. Той отговори, че прогласяването може да стане съ и безъ гарнизонитѣ. Но той не сподѣля моитѣ страхове. Източно-румелийскитѣ българи, веднажъ запазени отъ миналитѣ злоупотрѣбления, били готови да приематъ рѣшенията на Европа. И въ много отношения тѣ прѣдпочитали това, що били чули да се готви за тѣхъ въ комисията, отъ онова що се планирало за България. Въ княжеството щѣло да има много разходи, отъ които областьта щѣла да бжде избавена, цивилни листи за княза, една постоянна армия и може би една разточителна политика на прѣдприятия. Той се помоли да ви съобщя тия негови съображения".

Дванадесеть деня по-късно на 15/27 мартъ (стр. 793), ново свиждане съ екзарха и новъ разговоръ за моята ми-

сия и за гарнизонитѣ. „Екзархътъ, пише сѫръ Хенри Уолфъ на лордъ Солзбери, ме посѣти вчера, за да ме помоли да настоя прѣдъ Васъ да приемете г. Гешова и неговия другарь. Екзархътъ каза, че съ приемането на г. Гешова Вие ще усилите умѣрената партия, оная, която желае да си остане берлинския договоръ. Попитахъ го, дали г. Гешовъ има пълномощия. Отговори ми, че не. Г. Гешовъ е длъженъ да заяви желанието за съединение, но онова, което въ сѫщность ще иска, е унищожението на балканскитѣ гарнизони, единъ европеецъ губернаторъ и отмѣнението на правото да влизатъ турски войски въ областьта. Забѣлѣжихъ, че послѣдното е едно ново искане. До сега ние слушахме, че спирането на балканскитѣ гарнизони и европеецътъ губернаторъ ще задоволятъ жителитѣ на областьта. Безъ да се впущамъ да разисквамъ тия двѣ искания, казахъ, че тѣ могатъ да се третиратъ отъ турцитѣ като административни работи. Послѣдното желание ще направи нужно едно измѣнение въ отговора. Екзархътъ се усмихна при тия думи и не каза вече нищо по тоя прѣдметъ. Но той се върна на първитѣ двѣ точки, като прибави една бѣлѣжка, която той досега прави нѣколко пѫти вече, а именно, че населението е въ едно много възбудено състояние, и че право или криво, умно или безумно, ще се възпротиви на връщането на турскитѣ войски, дори и съ рискъ на изтрѣбление. Попитахъ го, каква полза ще иматъ отъ срѣщата на г. Гешова съ Васъ, ако той нѣма пълномощия да обвърже населението въ случай, че желанията му се изпълнятъ. Какъ можемъ да знаемъ, че какви и да било отстѫпки биха произвели желаемия ефектъ? Негово Блаженство отговори, че безъ тѣхъ нѣма шансъ за миръ. Но той не може да отговаря за народъ, който, както послѣднитѣ събития доказаха, се е освободилъ отъ контрола на своитѣ водители. Послѣднитѣ желаели, щото г. Шмидъ да бѫде учтиво приетъ и оставенъ да изпълни длъжностьта си, но желанията имъ не се уважили. Н. Блаженство си отиде, като настоя да Ви подложа тия негови възгледи. Отговорихъ, че считамъ за свой дългъ да съобщя Вамъ обективно всичко, що чуя или видя, но че нѣмамъ инструкции да дамъ какъвто и да е отговоръ“. И подиръ тоя отговоръ, английскиятъ комисарь съвършено млъква за гарнизонитѣ. Поне въ синята книга то

нищо не говори за тѣхъ, а се обаждатъ първо, на 18/30 апр. 1879, турскиятъ министъръ на външнитѣ дѣла, Каратеодориди паша, за да съобщи на лордъ Солзбери, че султанътъ не приема, каквото и да е стѣснение на правото му да окупира балканитѣ съ гарнизони; второ, на 27 апр. 9 май 1879, новиятъ английски генералъ въ Пловдивъ, г. Митчелъ, за да съобщи рѣчьта на генералъ Обручева, съ която се оповѣстява, че все пакъ (въпрѣки споменатия протестъ на Каратеодориди паша) султанътъ се съгласилъ да не праща за сега гарнизони, тъй като „не виждалъ безотлагателната необходимость да се възползува отъ това право;“ трето, на 1/13 май, самъ лордъ Солзбери, като пита телеграфически английския посланникъ въ Цариградъ, сѫръ Хенри Лейярдъ, дали Турция е взела задължението спрѣмо руското правителство да не праща, дори и когато има нужда турски гарнизони на Балкана и като телеграфира на сѫръ Хенри Уолфъ, че не е вѣренъ слухътъ, какво английското правителство съвѣтвало Турция да окупира Бургазъ и Ихтиманъ: „ние само съвѣтвахме Портата, прибавя Солзбери, да не се отказва отъ правата, дадени ней отъ Берлинския договоръ, каквото рѣшение и да е взела тя, да упражни или не за сега тия права“; и четвърто и послѣдно, на 2/15 май, попитаниятъ Лейярдъ, който пакъ телеграфически отговаря, че и министрътъ на външнитѣ работи и везирътъ отказали да има такова задължение.[1]

И съ тия платонически заявления на Портата, че не се отказва отъ своитѣ права, дипломацията като че свършва съ въпроса на гарнизонитѣ. Поне нищо нѣма вече за тѣхъ въ синитѣ книги отъ 1879, годината, която рѣши окончателно сѫдбата на Източна Румелия. За това и азъ свършвамъ съ чуждитѣ дипломатически документи и пристѫпвамъ къмъ описанието на моето дипломатическо странствуване.

Натоваренъ съ неопрѣдѣлената мисия, разказана въ горѣприведенитѣ рапорти на сѫръ Хенри Дрѫмондъ Уолфъ, азъ тръгнахъ отъ Пловдивъ на 24 февруари 1879 и стигнахъ въ Търново на 27 февруари. Прѣди мене дванадесетина прѣд-

[1] Тия два документа се намиратъ въ Синята книга Turkey, № 5, 1879 год.

ставители на Южна България бѣха се събрали въ старата столица, за да обсѫдятъ, заедно съ членоветѣ на учрѣдителлното събрание, въпроса на единъ общенароденъ протестъ противъ берлинския договоръ.[1] Въ деня на моето пристигане, въ седмото заседание на събранието, г. М. Д. Балабановъ бѣше първъ говорилъ по тоя тъй нареченъ отъ него, общенароденъ въпросъ: прѣдседательтъ, покойниятъ български екзархъ, Антимъ I, покъртенъ отъ рѣчьта на г. Балабанова бѣше привелъ „съ сълзи на очи“ съ гласъ разтреперанъ, тихо като че за себе си, но доста внятно, скръбнитѣ думи на пророка Иеремия: „Гласъ въ Рамѣ слышанъ бысть плача и рыданія и вопля: Рахылъ плачущися чадъ своихъ и не хотяше утѣшитися, яко не сутъ“; по прѣдложението на г. Икономова, подкрѣпено отъ г. г. Цанковъ и Балабановъ, бѣше се челъ мемоарътъ на българския народъ, поднесенъ на прѣдставителитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ; покойниятъ г. д-ръ Кон. Стоиловъ бѣше си произнесълъ своята първа рѣчь — maiden speech — въ която бѣше оплакалъ сѫдбата на Източна Румелия, „тази друга часть отъ нашето отечество, на която се запрѣщава да носи името България“ и на Балкана, „гнѣздото на нашитѣ патриоти, прѣдаденъ отъ берлинския договоръ на турски гарнизони, на едни елементи, надеждата на които е грабежъ и разорение“ и бѣше прѣдложилъ да се обсѫди „още веднажъ, слѣдъ толкова и толкова пѫти, общенародниятъ въпросъ“, и то „заедно съ другитѣ наши братя, които не могатъ да присѫтствуватъ днесъ тука“, и най-послѣ покойниятъ г. Д. Грековъ бѣше прѣдложилъ, и събранието бѣше избрало, една единадесеточленна комисия, която да приготви, първо, отговора на тронната рѣчь на князъ Дондукова Корсакова и, второ, особно прошение къмъ великитѣ

---

[1]) Руското привителство бѣше тогава противъ отиването на източно-румелийски пратеници въ Търново. Азъ държа писмо отъ покойния г. Шепелевъ съ дата 24 януари 1879, въ което пише слѣдното: „Днесъ получихме отъ господарствения канцеларъ телеграма, съ която ни обажда, че императорътъ ни заповѣдва да се възпротивимъ на тръгването на румелийскитѣ депутати за Търново, тъй като тоя актъ билъ противенъ на намѣренията на императорското правителство и могълъ да поврѣди дори интереситѣ на южнитѣ българи. Съобщавамъ Ви тая депеша, като мисля, че ще Ви бѫде възможно да прѣдадете съдържанието и на нѣкои отъ депутатитѣ прѣди тръгването имъ“.

сили. Азъ намѣрихъ, слѣдователно, народното прѣдставителство подъ прѣсното впечатление на тия рѣчи и на тоя изборъ и въ разгара на разискванията, дали прошението или мемоарътъ до великитѣ сили да излѣзе отъ учрѣдителното събрание или частно отъ прѣдставителитѣ, дали и сѣверна България да прати по Европа делегати, за да протестиратъ противъ берлинския договоръ или не. Тия паметни разисквания, въ които, както е извѣстно, за пръвъ пжть се очъртаха нашитѣ два основни политически мирогледа, либералниятъ и консервативниятъ, и въ които, вънъ отъ оградата на учрѣдителното събрание, вземахме участие и ние южно-българитѣ, се свършиха, както се свършиха и много наши по-съврѣменни разисквания, съ императивното quos ego, съ повелителната дума на върховната власть.

Подиръ като въ едно частно събрание, станало въ черковата Св. Никола съ участието на тракийскитѣ македонски делегати, се прибавиха на единадесеточленната комисия още деветь души, та тъй съставената двадесеточленна комисия състоеща отъ М. Д. Балабановъ, Д. Цанковъ, К. Стоиловъ, Д. Грековъ, Т. Икономовъ, П. Каравеловъ, Г. Начовичъ, Г. Помяновъ, Прѣосв. Климентъ, Илия Цанковъ, Хр. Стояновъ, Ив. Ев. Гешовъ, К. х. Калчевъ, П. Р. Славейковъ, Т. Горбановъ, д-ръ Геровъ, Д. Каранфиловичъ, д-ръ Вълковичъ, д-ръ Стате Антоновъ и Ст. Стамболовъ, се натовари да изработи общенароденъ мемоаръ отъ учрѣдителното събрание къмъ великитѣ сили и подиръ като това рѣшение, разискано въ осмото заседание, се одобри отъ събранието, на 7 мартъ въ деветото заседание г. Лукияновъ отъ страна на князъ Дондуковъ заяви, че Негово Сиятелство слѣдъ завръщането си отъ Русе и Варна съ прискърбие се научилъ за прѣпирнитѣ станали въ послѣдното заседание по въпроса за поднасяне отъ името за събранието меморандумъ на европейскитѣ сили и счита такива дѣйствия на събранието за изходящи вънъ отъ прѣдѣлитѣ на задачата му". Събранието прѣклони глава прѣдъ тая заповѣдь, и въпросътъ за поднасяне мемоаръ отъ него се окончателно отхвърли. Оставаше въпросътъ за съставянето на подобенъ мемоаръ извънъ събранието и изпращането му на великитѣ сили съ особна сѣверно-българска депутация. Либералитѣ, г. г. Цанковъ и Каравеловъ на чело, рѣшително отказаха съгласието, за което ние ги молихме,

да направятъ каква да е постжпка отъ учрѣдителното събрание. Консерваторитѣ съставиха единъ мемоаръ[1], но и тѣ го поднесоха чрѣзъ една петочленна депутация на делегатитѣ на великитѣ сили въ Търново, та нѣмаше вече нужда да пращатъ особни делегати въ странство.

И тъй ние си отбихме надеждата да видимъ изпратена депутация и отъ сѣверна България и заседанията на учрѣдителното събрание отложени, додѣто се завърнатъ членоветѣ на депутацията. Трѣбваше слѣдователно да се занимаемъ съ въпроса за състава на нашата депутация и за инструкциитѣ, които да ѝ се дадатъ. При тръгването ми отъ Пловдивъ, мене се даде прѣписъ отъ едно писмо на Централния комитетъ на Южна България съ дата 24 февруари 1879 до южно-българскитѣ прѣдставители въ Търново. На основание на това писмо, което давамъ подолу, азъ поискахъ отъ тракийскитѣ делегати избора на единъ другарь и инструкции. Всичко, което тѣ ми дадоха, бѣ пълномощното отъ 3 мартъ, което тъй сжщо давамъ подолу. Недоволенъ отъ краткостьта на инструкциитѣ на това пълномощно, азъ поискахъ по-подробни упжтвания отъ Пловдивъ. И тъй се почна между Пловдивъ и мене една кореспонденция, която азъ прилагамъ, като по-цѣнна отколкото всѣко мое описание на мисията ми.

1.

ЦЕНТР. КОМИТЕТЪ
№ 34
24 февруари 1879 г.
гр. Пловдивъ.

До прѣдставителитѣ на Южна България
въ Търново.

Почитаеми Господа.

При тръгването на г-нъ Ив. Ев. Гешовъ за Търново, за да вземе участие въ депутацията до великитѣ сили подигна се тукъ въпросъ за инструкциитѣ, които трѣбва да му се дадатъ въ тоя случай. Слѣдъ надлежното разискване въ присжтствието на г-нъ Ив. Е. Гешовъ, Ц. комитетъ, като се счете некомпетентенъ да му даде какви да е инструкции,

---

[1] Въ № 63 на в. Марица отъ 23 мартъ 1879 е обнародванъ текстътъ на тоя мемоаръ, а въ № 70 имената на 120-тѣ члена на учрѣдителното събрание, които го бѣха подписали. Много отъ подписалитѣ бѣха либерали.

обяви му, че такива инструкции устни и писмени той не може да добие освѣнъ въ Търново. Въпросътъ споредъ насъ се прѣдставя подъ два вида. Въ случай че народниятъ съборъ рѣши да се отложатъ заседанията, въ което населението тукъ не се съмнѣва, то депутацията, въ която ще бѫде причисленъ и г-нъ Ив. Ев. Гешовъ, ще приеме инструкциитѣ си отъ събранието на всички прѣдставители отъ Сѣверна, Южна и Западна България, които ще я снабдятъ съ нужнитѣ пълномощия, както ѝ начъртаятъ, взимайки въ съображение всички обстоятелства и случайности, границитѣ, въ които ще има да дѣйствува. Остая случайностьта, която ние едва ли смѣемъ и да си прѣдположимъ, ако съборътъ се откаже да приеме подобно рѣшение. Като и въ такъвъ случай ние не трѣбва да изоставимъ идеята за изпращане на депутация въ Европа отъ страна на Южна България поне, при г-на И. Е. Гешовъ трѣбва да се присъедини споредъ насъ още единъ депутатъ, избранъ и упълномощенъ отъ Васъ, и на тая депутация остава Вамъ, господа, въ званието си на прѣдставители на Южна България, да дадете нужнитѣ устни и писмени инструкции, като се ползувате, ако това се види за нужно, отъ освѣтленията на нѣкои отъ прѣдставителитѣ на Сѣверна България.

Приемете увѣренията на най-отличното ми почитание.

За прѣдседателя: С. Г. Тилевъ.

2.

ПЪЛНОМОЩНО.

„Ние долуподписанитѣ прѣдставители отъ Южна България, упълномощаваме г-на Стефана Берона да бѫде нашъ делегатъ, който наедно съ г-на Ивана Е. Гешова да отиде при правителствата на европейскитѣ велики сили, за да прѣдстави положението ни и да ходатайствува за изпълнението на желанията на българитѣ отъ така наречената Източна Румелия."

Гр. Търново, 3 мартъ 1879 год.

(Бургасъ)	Я. Я. Русселевъ	(Пловдивъ)	К. Калчовъ
(Хасково)	Мирчо П. Поповъ	(Пазарджикъ)	Ив. С. Войводовъ
(Чирпанъ)	Ст. Г. Молловъ	(Ески-Загра)	Сл. Тошевъ
(Ени-Загра)	Т. Мутевски	(„)	А. Митовъ
(Чирпанъ)	Ив. Митевъ	(Казълъ-Агачъ)	Т. Вдовецовъ
(Карнобатъ)	С. Н. Миларовъ	(Казанлъкъ)	Д. Душановъ

3.

Търново, 6 мартъ 1897 год.

Ваше Високопрѣподобие,[1]

Отъ г. Калчева ще научите подробно всичко, що се върши и не довърши, всичко, що се рѣши и не изпълни тукъ. Отъ какъ се видѣ, че за сега една обща депутация е почти невъзможна, ние избрахме г. Берона по вишегласие за втори депутатъ и споредъ наставленията, които ми дадохте, почнахме да разискваме въпроса на инструкциитѣ. Напусто се трудихъ да убѣдя нашитѣ млади прѣдставители, че голѣма отговорность взиматъ, като не рѣшаватъ въпроса, дали ние въ крайна нужда можемъ да кажемъ, че приемаме берлинския трактатъ, т. е. раздѣлението, стига само тия измѣнения да станатъ въ него. Нашитѣ съ г. Калчева на чело не щѣха да подпишатъ такова нѣщо, безъ което азъ поне мисля, отхождането ни въ Европа става безцѣлно. За това и азъ днесъ се принудихъ да Ви телеграфирамъ, както слѣдва: — Особенная Румелійская депутація рѣшена. Беронъ, уроженецъ Котела, выбранъ вторымъ депутатомъ. Южные представители отказались дать мнѣ инструкцій. Пошлите таковыя немедленно Паница, Вѣна, формулируйте минимумъ требованій, обозначая можно ли сказать населеніе принимаетъ берлинскій трактатъ съ извѣстными измѣненіями.

Надѣя се, че Вие, щомъ сте получили депешата, извършили сте потрѣбното, защото разумѣвате, че азъ не мога нищо да направя, додѣ не приема подобни инструкции и жално ще бѫде, ако се принудя да чакамъ въ Виена или Парижъ съ кръстосани рѫцѣ. Ще кажете, че азъ зная желанията на народа. Ѧзъ мисля, че ги зная, но именно слѣдъ тукашнитѣ прѣния на южнитѣ прѣдставители, слѣдъ претенциитѣ имъ, че ние не трѣбва да приемаме берлинския трактатъ, за мене е нужно едно точно опрѣдѣление, какво именно ще искамъ, защото инакъ и депутацията ще стане смѣшна, ако тя приима работи, които народътъ не приима и азъ лично ставамъ

[1] Тия писма и депеши бѣха отправени до архимандрита Методия Кусевичъ, послѣ Старо-Загорски митрополитъ, тогава протосингелъ на пловдивската митрополия, въ която ставаха повечето отъ нашитѣ събрания по въпроситѣ, свързани съ нашата мисия.

отговоренъ. За това пакъ Ви казвамъ, че безъ такива инструкции отъ едно прѣдставително тѣло, азъ прѣдъ никое официално лице въ Европа не ще мога да излѣза. За тия инструкции по-добрѣ въ книгитѣ на тѣлото, въ което е г. Х. П. Г. Тилевъ[1], нищо да не се споменува, както и за моята мисия по причини, които азъ обяснихъ на г. Калчева и той напълно одобри.

По сжщитѣ причини нека се наредятъ едно или двѣ лица въ Пловдивъ, чрѣзъ които ние да се споразумѣваме, за да не влизатъ писмата ни тамъ, дѣто има опасность да се явятъ нѣкой день и да побъркатъ съвършенно на дѣлото на депутацията. За сега и до по-нови извѣстия азъ Вамъ ще пиша.

Гешовъ.

4.

Търново, 9 мартъ 1879 год.

Ваше Високопрѣподобие,

Ще се научите отъ г. д-ра Бонева, какъ тукъ вслѣдствие на официалното съобщение (направено отъ г. Лукиянова въ името на князъ Дондуковъ Корсаковъ) депутатитѣ нѣма да правятъ мемоаръ отъ камарата. Сега се готвятъ да правятъ отъ вънъ и дано сполучатъ, защото князътъ[2] ме увѣрява, че то ще спомогне на нашата депутация. Азъ го видѣхъ вчера зарань, и по неговия съвѣтъ утрѣ тръгвамъ за Букурещъ и Виена, но не ще почна работата си, освѣнъ когато стигна въ Парижъ. Князътъ силно съвѣтва да чакамъ въ Парижъ и да не почвамъ, додѣ тукъ не свършатъ устава и пратятъ депутация. Азъ му забѣлѣжихъ обаче, че нашата работа не търпи отлагане, и той се склони да ида и, ако се забави депутацията много, да почна самъ, като се обѣща да каже на тукашнитѣ делегати (на европейскитѣ сили) да пишатъ и тѣ на своитѣ правителства, че азъ тръгвамъ, за да прося за Източна Румелия. Азъ самъ вчера посѣтихъ всичкитѣ делегати, и нѣкои отъ тѣхъ днесъ ми върнаха посѣщението, като ми пожелаха всѣкакъвъ успѣхъ.

---

[1] Това тѣло бѣ Централниятъ комитетъ на гимнастическитѣ дружества, който се считаше за едно тайно революционно дружество.

[2] Князъ Дондуковъ — Корсаковъ, императорски руски комисарь

Относително до г. Берона той телеграфира, че желае да се избере въ една парламентарна депутация и че ще бѫде въ понедѣлникъ на 12 въ Букурещъ за споразумѣние, та както видите, той не е приелъ още. Мнозина ме съвѣтватъ да не ходя съ него, защото може да поврѣди, именно дописникътъ на Таймсъ, единъ безпристрастенъ американецъ, който познава г. Берона. За това моля телеграфирайте ми въ Букурещъ, защото въ понедѣлникъ ще се рѣши тамъ въпросътъ, дали да го взема, или да ида самъ, или да чакамъ другиго нѣкого (като д-ръ Янколовъ, Христо Христовъ или д-ръ Чомаковъ). Кажете ми още, дали искате мемоаръ да подаде депутацията Ви часъ по-скоро, или едно прошение до владѣтелитѣ, което ние бѣхме рѣшили въ Пловдивъ и което е и мнѣнието на г. Дринова. За всичко това, както и за инструкциитѣ, които поискахъ телеграфически, ще чакамъ въ Виена или Парижъ. Д-ръ Боневъ тръгва, та нѣмамъ врѣме за повече

Ив. Ев. Гешовъ.

5.

Пловдивска митрополия.

Ваше Благородие,

Приехме телеграмата, съ която ни явявате избирането на г-на Берона за втори депутатъ, искате инструкции и питате, може ли се каза, че населението приима берлинския трактатъ съ извѣстни измѣнения.

Ние останахме крайно задоволни отъ избора на Н. Благородие г-на Берона, комуто въ писмото, което Ви приключваме, изразяваме благодаренията си.

Вие знаете, че горещото и единодушното желание на населението е присъединението имъ на княжеството. Вашето послание прочее е да изложите на кабинетитѣ, както сѫ въ подадения на комисията меморандумъ, всичкитѣ произходещи отъ берлинския трактатъ относително Южна-България неудобства, които не гарантиратъ никакъ нашата безопасность отъ адскитѣ намѣрения на варварската тая и ужасна прѣма политическа и военна власть на султана и които каратъ населенията да не намиратъ противъ това зло друго спасение освѣнъ присъединението на княжеството, което впрочемъ е

единственото срѣдство да се въдвори спокойствието въ тая область и да се запази мира въ Европа.

Ако Ви обявятъ, че съединението е невъзможно, Вие ще имъ докажете, че берлинскиятъ договоръ е поставилъ Южна-България въ такова критическо положение, щото нейнитѣ жители никакъ не могатъ да се подчинятъ на толкова явна и неизбѣжна опасность и че, за да излѣзатъ отъ отговорность, тѣ сж Ви пратили да имъ явите, че именно, ако се изпратятъ турски гарнизони на Балкана, ако губернаторътъ не бжде европеецъ, избранъ отъ силитѣ, ако при туй не се ограничи правото му, да повика въ областьта турска войска безъ прѣдварително съгласие на великитѣ сили, тѣ сж фатално принудени да се изложатъ на нови опасности и изтрѣбления нежели, слѣдъ толкова страдания и ужаси, да оставятъ пакъ да виси надъ главата имъ сабята на Демоклеса. Ако Ви попитатъ, Вие не можете да кажете въ сегашното състояние на духоветѣ, че съ тия отстжпки народонаселението ще остане задоволено отъ берлинския трактакъ, но можете на здраво да ги увѣрите, че вѣрвате, какъ тия измѣнения ще намалятъ много страховетѣ и извънредното раздражение на населенията и че Европа, която чрѣзъ берлинския трактатъ имъ отне свободата, е длъжна да употрѣби поне туй срѣдство, за да ги избави отъ една неминуема опасность.

Подиръ тия отъ страна на великитѣ сили отстжпки, чрѣзъ които може да се постигне желаниятъ резултатъ, още една важна мѣрка, която трѣба да се вземе, за да не станатъ сблъсквания въ областьта, е да се не позволява на мѣстнитѣ турски бѣжанци да се завръщатъ на мѣстата си, прѣди портата да имъ приготви жилищата и потрѣбноститѣ за прѣхрана.

На конецъ кажете имъ, че населението вижда въ изработения отъ комисията уставъ безъ негово мнѣние нѣкои разпореждания несгодни; затова би било желателно да се каже въ него, че подиръ единъ периодъ отъ 3—5 години областното събрание може да го прѣгледа и да направи нѣкои измѣнения съ одобрението на посланницитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ.

Като Ви принасяме поздравленията си, оставаме на Ваше Благородие

† Митрополитъ Панаретъ	С. Д. Каблешковъ
Д. Ив. Гешовъ	К. Пѣевъ
Д-ръ С. Чомаковъ	Д. В. Манчовъ
Тод. Искровъ Кесяковъ	Ив. К. Душковъ
И. Груевъ	Ив. Ст. Гешовъ.

Пловдивъ, 1879 мартъ 8-и.

P. S. Не забравяйте, че и назначението на чиновницитѣ, особено на военнитѣ, не трѣба да се остави на в. порта, а да става отъ генералъ-губернатона съ подтвърждението на султана.

6.

Ц. Комитетъ
на
Южна България
№ 60
9 мартъ 1879 год.
г. Пловдивъ.

До Господина Ив. Ев. Гешовъ
Въ Виена.

Позволете ни, многоуважаеми г-не, прѣди всичко да Ви изразимъ скръбьта си, за дѣто не получихме досега никакви извѣстия отъ Васъ. Скръбьта ни е толкова по-голѣма, като не се съмнѣваме да сте получили телеграмата, която Ви отправихме въ Търново на 5-и того съ отговоръ платенъ.

Достигна до слуха ни, че въ митрополията тукъ се била приела отъ Васъ една телеграма, въ която при другото, като сте съобщавали, че прѣдставителитѣ отъ Южна-България въ Търново не Ви дали инструкции, Вие сте искали да се дадатъ такива отъ тука.

Ако и да нѣмаме извѣстия отъ Търново, ние все вѣрваме обаче, че сте разискали съ прѣдставителитѣ тоя въпросъ и че сж дошли съ Васъ до нѣкакво заключение относително езика, който трѣба да държите при европейскитѣ кабинети. Ако не сж дали писмени инструкции, то, щѐ ни се да вѣрваме, е било, защото сж ги намѣрили излишни, когато желанията на населението, които Вие отивате да прѣдставите на дворовѣтѣ, сж вече ясно и опрѣдѣлено изложени въ единъ официаленъ актъ. Думата ни е за мемоара, отправенъ до европейската комисия за устройството на Източна-Румелия отъ населението на Южна-България. Инструкции сж неиз-

бѣжни, но за една депутация, която отъ страна на едно учрѣдено правителство, отива да прави прѣговори съ тая или оная държава. Но Вашата мисия е да просите, а не да правите прѣговори, което би значило, че сме кандисали на положението си, но че искаме да направимъ поне за лице нѣкои постжпки, та дано изкопчимъ какво-годѣ подобрение. Мемоарътъ, безъ да стѣснява съвършено кржга на дѣйствията Ви, е споредъ насъ едничката основа, която можете да имате прѣдъ видъ при изпълнението на посланието си. Тъй водейки си отъ него Вашата цѣль е, като докажете по-обстоятелствено и съ по-силни доводи „несгодитѣ, неудобствата и тежеститѣ на несносното положение," което ни е скроено, да просите „да се удовлетворятъ напълно законнитѣ и праведнитѣ желания, които всички българи иматъ въ сърцето си, а тия желания, сж да се оставятъ обединени въ единъ народъ подъ свое народно управление," като потвърдите най-увѣрително рѣшението на населението да направи всичкитѣ жертви за упазване на свободата и правата, на които се радва сега. Нѣкои кабинети могатъ наистина Ви попита, дали по настоещемъ населението на Южна-България не би се задоволило съ нѣкои само промѣнения въ берлинския трактатъ и съ какви именно. Но както тия запитвания, така и Вашитѣ тѣмъ отвѣти не могатъ имà освѣнъ частенъ характеръ. А и въ такъвъ случай Вие можете указа на мемоара, отъ който силитѣ при невъзможностьта за коренното промѣнение на берлинския трактатъ могатъ се увѣдоми найдобрѣ, какви измѣнения трѣбва да станатъ непрѣменно, за да се избѣгнатъ „грознитѣ послѣдствия, които неизбѣжно има да произлѣзатъ отъ всѣко покушение" на настоещето ни положение. Въ всѣки случай обаче Вие, като вѣренъ тълкуватель на желанията на страната, въ нейно име не трѣба да дадете нито да се подозре, че тия желания сж други, освѣнъ изложенитѣ вече въ мемоара, именно: съединението й съ княжеството.

Като Ви молимъ да ни увѣдомявате по-често за извършеното отъ Васъ, и като Ви желаемъ добъръ приемъ навсѣкждѣ и пъленъ успѣхъ въ мисията, която Ви е повѣрила страната, съ най-дълбоко почитание оставаме

Ваши за прѣдседателя
С. Г. Тилевъ.

7.

Ц. Комитетъ
на
Южна България
№ 76
15 мартъ 1879 год.
Гр. Пловдивъ.

До господина Ив. Ев. Гешовъ
въ Виена.

Многоуважаеми Господине,

Потвърдяваме писмото си отъ 9-и того подъ № 60, което отправихме до братия Паница въ Виена.

Съ една телеграма до митрополията и съ едно писмо до отца Методия сте съобщили, че г. С. Беронъ не отговарялъ на мисията, за която е избранъ и че при това отговорътъ му билъ съмнителенъ и не се знаяло, ще ли приеме да Ви придружи. Свѣдѣния, които ни се дадоха отъ нѣкои отъ завърналитѣ се изъ Търново прѣдставители, се съглашаватъ съвършено съ мнѣнието Ви за Берона, за това и отправихме онзи день г-ну д-ру Янколову въ Тулча телеграма, съ която го молихме да ни съобщи незабавно, приима ли да Ви придружи въ Европа като депутатъ отъ Южна България. Досега обаче не сме приели отговоръ. Ако ни отговори утвърдително, ще Ви извѣстимъ и ще му съобщимъ да Ви намѣри въ Виена или Парижъ. Въ случай обаче, че откаже, ние не можемъ освѣнъ да се съгласимъ да заминете самъ.

Слѣдъ първото си писмо, ние считаме излишно да говоримъ за езика, който трѣбва да държите прѣдъ европейскитѣ кабинети. Вие знаете колкото насъ, кои сж истинскитѣ желания на населението, което прѣдставлявате и което за постигането имъ е готово да пролѣе и кръвьта си, и Вие разбирате, каква непростима погрѣшка ще се направи, ако тия желания се прѣдставятъ, така щото да дойдатъ въ противорѣчие съ събитията.

Ние не сме противни освѣнъ мемоарътъ да се отправи и прошение до царетѣ, стига както мемоарътъ така и прошението да не противоречатъ съ първия мемоаръ, подаденъ отъ населението на Южна България на европейската комисия, а да произтичатъ отъ сжщата мисъль.

Вие разбирате, многоуважаеми г-не, колко е нужно да ни увѣдомявате редовно и често за всичко извършено отъ Васъ при изпълнението на мисията, която Ви е повѣрена отъ

населението на Южна България. Прѣдъ прѣставителитѣ на страната ние не можемъ и да говоримъ за Вашитѣ телеграми или писма, които биха се получили отъ другиго освѣнъ насъ.

Телеграмитѣ и писмата можете да ги адресирате на нѣкое трето лице, за да се прѣдаватъ С. Г. Тилеву.

Приемете увѣренията на най-отличното почитание.

За прѣдседатель: С. Г. Тилевъ.

8.

Букурещъ, 15 мартъ 1879 год.

Ваше Високопрѣподобие,

Отъ Търново Ви писахъ на 9 того по д-ра Бонева и вѣрвамъ да сте получили писмото още въ недѣля. Сѫщата вечерь азъ се видѣхъ съ английския делегатъ Палгрейва, който ми каза, че князътъ (Дондуковъ-Корсаковъ) му говорилъ да пише за моето тръгване на правителството, но че той съжалява, за дѣто не може да направи това по причина, че положението му било такова, че не му позволявало да пише — той делегатъ въ България — за румелийскитѣ работи. Даде ми само нѣколко наставления, какъ да постѫпя въ Парижъ и Лондонъ. Каза ми, че по неговото мнѣние, ако приеме Вадингтонъ депутацията, тогава твърдѣ е вѣроятно, че и Солзбери ще я приеме, и че, ако се прѣставимъ на английския посланникъ въ Парижъ, лордъ Лайонсъ, и той може би да ни спомогне. Сѫщеврѣменно ми каза, че твърдѣ е вѣроятно, да се свърши работата съ единъ френски протекторатъ въ Румелия и една френска окупация, нѣщо което и Англия и Русия щѣли да приематъ. Това сѫщото ми каза и г. Дриновъ, че говорилъ Палгрейвъ на княза, който сѫщо мислилъ, че е вѣроятно. И г. Давидовъ, съ когото имахъ единъ дългъ разговоръ прѣди да тръгна, тъй сѫщо ми се види да вѣрва въ подобно нѣщо.

Отъ Търново тръгнахъ въ сѫбота на 10 и по причина на полицейски мѣрки взети въ Русе относително паспортитѣ едва въ понедѣлникъ вечерь на 12 пристигнахъ тука, дѣто мислѣхъ да намѣря г. Берона, който бѣше телеграфиралъ, че на 12 ще се намѣри въ Букурещъ. За жалость той едва вчера зараньта дойде, а разумѣва се, азъ не можехъ да

тръгна отъ тукъ, додѣто не бѣхъ увѣренъ, дали щѣше да приеме, защото както Ви телеграфирахъ, той бѣше отговорилъ съмнително. Тукъ му показахме Вашата депеша, че Вие одобрявате неговото избиране за втори депутатъ и че нужнитѣ писма ще се изпратятъ въ Виена. Но понеже отъ депешата Ви не бѣше ясно, дали комисаритѣ сѫ се съгласили да дадатъ прѣпорѫчителни подобни на моето, той иска да Ви телеграфирамъ, че безъ подобни писма не тръгва, а той самъ, както днесъ се научавамъ, телеграфиралъ на князъ Дондуковъ-Корсаковъ да иска позволение да се отстрани отъ Народното събрание, за да иде като депутатъ отъ Румелия. Азъ вчера ето какъ Ви телеграфирахъ:

Като одобрихте избора на Берона, взехте ли въ внимание писмото ми отъ 9 мартъ? Беронъ се отказва да тръгне, ако не е увѣренъ, че ще намѣри въ Виена прѣпорѫчителни отъ комисаритѣ. Отговорете ми незабавно, дали въ негово отсѫтствие азъ мога да тръгна самъ.

Въ горната депеша азъ Ви споменахъ нѣщо за писмото ми отъ 9 мартъ, ето по коя причина. К. Калчевъ знае, че когато се избираше вториятъ депутатъ, азъ не се противихъ да се избере г. Беронъ, а напротивъ бѣхъ донѣйдѣ наклоненъ да се избере той, като се облѣгахъ на г. Цанкова, който го прѣпорѫчваше, и като гледахъ че съ изключение на г. д-ра Чомакова нѣмаше наистина отъ прѣдставителитѣ кандидати другъ, който да може да иде и да е поспособенъ. Откакъ се избра обаче и се чу за неговия изборъ, г. Грантъ, дописникътъ на Таймсъ, отвори ми дума и ми каза, че не ме съвѣтва да ида съ г. Берона, първо, защото е много сантименталенъ и говори повече отъ колкото трѣбва, и второ, защото билъ чулъ нѣкои неприятни работи относително миналото му въ търговията. Азъ счетохъ за моя длъжность да Ви съобщя това въ писмото отъ 9 того, защото, додѣто критикитѣ възъ г. Берона идѣха отъ нашенци, като г. г. Балабанова, Грекова и донѣйдѣ и Калчева, можеха тѣ и да не се вcauseматъ въ твърдѣ голѣмо внимание. Но щомъ единъ безпристрастенъ европеецъ вѣстникарь се изразяваше по тоя начинъ за г. Берона, азъ трѣбваше да Ви обърна вниманието на неговитѣ думи, защото той днесъ може да пише за насъ, а утрѣ да се разсърди нѣщо, и да изтърси или въ своя или чрѣзъ другъ вѣстникъ, че единъ отъ депу-

татитѣ е такъвъ и онакъвъ и да поврѣди на работата ни. За тава азъ вчера счетохъ за моя длъжность повторно да Ви обърна вниманието на писмото отъ 9 и ако и слѣдъ това напомнюване Вие отново телеграфирате да тръгне г. Беронъ, азъ разбира се, ще го приема за другарь, но ще излѣза отъ отговорность. Впрочемъ азъ съ удоволствие се научихъ тукъ, че това, което г. Грантъ ми каза относително търговското минало на г. Берона, не е до тамъ истинно. За това и ако Беронъ се научи, че има прѣпоръчителни и рѣши да тръгне, азъ ще пиша г. Гранту да го извадя отъ заблуждението му и ще го помоля да не пише нѣщо, което да дискредитира депутацията. Г. Беронъ не е още получилъ отговоръ отъ князя, а понеже има утрѣ една работа тукъ, той ще остане да чака както Вашия, тъй и княжеския отговоръ, пъкъ азъ ще замина, ако ще Господь, тая вечерь въ Виена, дѣто г. Евлогий имà добрината да ми обѣщае, че ще ми телеграфира Вашия отговоръ и рѣшението на г. Берона, ако тоя отговоръ пристигне тукъ слѣдъ тръгването ми. Въ Виена не мисля да се бавя повече отъ единъ день, колкото да прибера писмата Ви и ще замина за Парижъ, дѣто ще чакамъ вече другаря си, прѣди да почна официалнитѣ си дѣйствия. По тоя начинъ мисля, че най-добрѣ дѣйствувамъ, защото и самъ въ Парижъ азъ отвънъ ще мога да дѣйствувамъ прѣди да дойде другарьтъ ми, а въ Виена нищо не мога стори.

Тукъ се видѣхъ съ английския ministre résident, г. Уайтъ,[1] за когото имахъ писмо отъ г. Палгрейва. Той както въобще всички англичани много малко надежда дава. Споредъ него не било за мислене, че Европа ще се съгласи да направи за сега и най-малкото измѣнение на берлинския трактатъ. Азъ му разправихъ опасностьта на нашето положение. Тогава, рече той, всичко, което Европа може да направи е, да ви прати европейска войска да ви пази. Тукъ азъ му изложихъ всичкитѣ несгоди на подобна една окупация. Но тогава — възрази той — Турция не искате, европейци не щете, трѣба да се убѣдите най-послѣ, че Европа нѣма да ви даде това, което искате. Виждате, че тоя въпросъ за европейска окупация още при първата ми постѫпка се повдига.

---

[1] Sir William White, добрѣ извѣстенъ отпослѣ като английски посланникъ въ Цариградъ прѣзъ врѣмето на съединението.

За него вече пакъ сѫ почнали да говорятъ вѣстницитѣ. За това азъ бихъ ви се помолилъ да го обсѫдите зрѣло и да ми пишете, какъвъ езикъ трѣба да държа относително него. Азъ се надѣя, че инструкциитѣ Ви, които ще намѣря въ Виена, ще сѫ доста подробни. Но като не съмъ увѣренъ, дали ще съдържатъ нѣщо и по тоя въпросъ, ще има нужда, мисля, да се съберете пакъ и да го разгледате всестранно, защото е отъ голѣма важность. Вие разумѣвате голѣмата нужда, която има депутацията Ви да ходи по Европа съ опрѣдѣлени мнѣния по всички въпроси, които могатъ да се повдигнатъ. Ако, като настояваме, че берлинскиятъ трактатъ не ни гарантира нито животъ, нито имотъ, нито честь, защото турцитѣ тъй ще влѣзатъ и тъй ще правятъ — нѣкой европеецъ ни пита „тогава трѣбва войска да пази порядъка. Каква прѣдпочитате, турска или европейска?" — какво ще отговоримъ ние? Азъ бихъ желалъ и безъ друго и часъ по-скоро да имамъ Вашето послѣдно и добрѣ обсѫдено мнѣние, защото въ Пловдивъ не разисквахме много по тоя въпросъ, а пъкъ въ Търново много отъ по-познатитѣ нашенци, като г. г. Дриновъ, Цанковъ, Балабановъ, Каравеловъ, Славейковъ и пр., както и нѣкои високопоставени руси, сѫ на мнѣние, че въ краенъ случай не трѣба да се противи народътъ на една смѣсена окупация, стига тя да е съставена отъ такива неутрални елементи — като белгийци, швейцарци и пр. — които да нѣматъ никакъвъ интересъ да погълнатъ земята ни, или да благоприятствуватъ на тая или оная народность.

Писмата си слѣдвайте да пращате до г. Паница въ Виена, на които ще кажа да ми ги прѣпращатъ.

Пишете ми, да ли е направилъ нѣщо Н. Блаженство съ английския комисарь относително до мене.

Гешовъ.

9.

Виена 19/31 мартъ 1879 год.

Ваше Високопрѣподобие,

На 15/27 того Ви писахъ отъ Букурещъ и Ви обяснихъ по коя причина Ви телеграфирахъ за г. Берона, дали при одобрението на избирането му Вие взехте въ внимание моето

писмо по д-ра Бонева и още, че той не ще да тръгне безъ прѣпоржчителни отъ комисариитѣ, та да ми телеграфирате, какво да правя, въ случай че нѣма такива. Отговоръ нѣмамъ отъ Васъ. Вчера получихъ една депеша отъ г. Евлогия, съ която ми извѣстява, че никаква телеграма не билъ получилъ отъ Васъ, че, щомъ получи, ще ми съобщи въ Парижъ и че г. Беронъ щѣлъ да чака още 2/3 дена въ Букурещъ. Ако не намѣря отговора Ви въ Парижъ, за дѣто тръгвамъ тая вечерь, азъ не зная, какво да правя. Ще се старая само да се видя съ частнитѣ лица, до които имамъ писма и дано вече отговорътъ Ви не се забави, за да се почнатъ и официалнитѣ дѣйствия часъ по скоро.

Азъ пристигнахъ тукъ въ сжбота вечерь на 17 того. Писмата Ви не бѣха пристигнали още, та останахъ въ недѣля, за да ги приема и наистина ги приехъ. Въ недѣля вечерьта се видѣхъ съ г. Татищева, секретаря на руското посолство тукъ, който ми каза да остана и днесъ, за да се видя съ посланника, г. Новикова. Естествено азъ не можехъ да се откажа и днесъ се прѣдставихъ на Н. Прѣвъзходителство, който ме прие много добрѣ и ме държа близо единъ часъ при себе си. Пита ме най-напрѣдъ, какво ще искамъ и да ли имамъ пълномощия (pleins pouvoirs). Азъ му разправихъ — това впрочемъ, което и той знаеше — какви сж желанията ни и какви несгодитѣ на берлинския трактатъ за насъ. „Да, ми отговори, но трѣбва да опрѣдѣлите точно какво ще искате (mettre les points sur les i).“ Захвана послѣ да ми приказва, че не трѣбва да се мамимъ съ надеждата, какво берлинскиятъ трактатъ не ще да се изпълни. „Азъ не виждамъ надежда за сполука, ми каза. Но не искамъ и да Ви обезсърчавамъ; изпълнете си длъжностьта като патриотъ и дано нѣщо си оздравите.“ Послѣ почна да ме пита, защо тукъ не се явихъ най-напрѣдъ прѣдъ австрийския кабинетъ. Азъ му изтълкувахъ причинитѣ. „Страхъ ме е, каза ми, че Вашитѣ надежди на Франция не ще да се осжществятъ. Г. Вадингтонъ мисли повече за своето положение отколкото за България. Френскитѣ прѣдставители както въ Пловдивъ, тъй и въ Търново, сж се авансирали повече отъ колкото тѣхното правителство би желало. Едно доказателство, че Франция желае да играе една пасивна роля е, че тя не иска да вземе участие и въ смѣсената окупация“. Пита ме при това какво мислимъ ние

за една подобна смѣсена окупация. Азъ му отговорихъ, че една такава окупация не съставя окончателно рѣшение на въпроса. „Не искайте окончателно рѣшение, каза ми, гледайте да се намѣри нѣкое palliatif; а такова palliatif ще бжде за васъ смѣсената окупация." Азъ му възразихъ, че насъ ни е страхъ отъ такива palliatifs, защото съзираме въ тѣхъ една опасность — вмъкването помежду ни влияния, противни на нашитѣ интереси и на иитереситѣ на славянството, именно ако тази окупация състои отъ войски, пратени отъ държави не неутрални, като Белгия и Швейцария, а интересуващи се, като Австрия и Турция. Той ми отговори, че нѣма причини да се мисли какво държавици като Белгия и Швейцария ще се съгласятъ да пратятъ войски, а колкото за политическото влияние на Австрия и пр. да не се боимъ, защото окупацията, — за която той не прѣстаяше да повтаря „ако се рѣши тя" — не ще има политическа цѣль, но само значението, да ни запазятъ отъ нови бѣди. Азъ му прибавихъ че не се знае, да ли поне съ такава една окупация, нѣкой отъ, най-лошитѣ постановления на берлинския трактатъ за насъ — гарнизонитѣ, генералъ-губернаторъ турски поданникъ и пр. — ще се махнатъ или не. Принципътъ, каза г-нъ Новиковъ, не вѣрвамъ, да се унищожи; но въ практикатата какво ще стане „нищо не знамъ, нищо не знамъ".

Върху този въпросъ на смѣсена окупация, който сега за сега е отъ капитална важность, азъ Ви се помолихъ отъ Букурещъ да ми пишете, какво е Вашето мнѣние и надѣя се че Вие сте изпълнили молбата ми, за да зная, какво да поддържамъ. Тукашнитѣ вѣстници, които отъ една нѣделя насамъ казваха, че смѣсената окупация е рѣшена вече, днесъ пакъ изглежда да се съмнѣватъ и казватъ, че нищо още не се знае, че има много мжчнотии и пр. Тоя е особено езикътъ на двата полуофициални вѣстника, Fremdenblatt и Presse. Първиятъ прѣди три дена толкова бѣше увѣренъ, че смѣсената окупация е приета вече, щото като говорѣше за моята мисия, казваше, че тя ставала излишна сега, когато силитѣ сж рѣшени вече да запазятъ християнитѣ на Източна Румелия. „Ако би пъкъ г. Гешовъ притуряше Fremdenblatt, поиска нѣщо повече, тогава трѣбва да му се даде да разумѣе, че има голѣма разлика между измѣнението на берлинския трактатъ и начина на изпълнението му." И другитѣ тукашни вѣстници, споредъ

както се научавамъ, прѣди да пристигна тукъ, още по-безцеремонно говорили за моята мисия.

Слѣдвайте, моля, да ми писвате често, за да зная Вашитѣ възрѣния по работитѣ, които се вършатъ кждѣ насъ. Пишете ми истинскитѣ причини за оставката на г. Шмидта и за отхождането на европейската мисия. Забравихъ да Ви кажа, че г. Новиковъ много строго осжди постжпки, като сливенската и ямболската, които могли много да ни поврѣдятъ. Писмата си до мене отправайте право на Grand Hôtel, Paris.

Желалъ бихъ писмата ми до Васъ да не се четатъ отъ когото трѣбва и отъ когото не трѣбва, защото, както виждате съдържатъ понѣкога работи, които не сж за всѣкиго.

Гешовъ.

10.

Виена, 19/31 мартъ 1879 г.

Ваше Високопрѣподобие,

Слѣдъ пристигането ми тукъ оная вечерь приехъ едно писмо и отъ Ц. К., съ което приятелитѣ най-напрѣдъ се сърдятъ затова, дѣто не имъ съмъ писалъ и изразяватъ удивление и задѣто не имъ съмъ билъ отговорилъ на депешата имъ отъ 5 того, на която отговорътъ билъ платенъ.

Най-напрѣдъ азъ бързамъ да ги увѣдомя, че, додѣто бѣхъ въ Търново, сир. до 10 того зараньта, азъ никаква депеша не приехъ отъ Пловдивъ и до днесъ още, ако да не бѣхъ приелъ казаното писмо, азъ не щѣхъ да зная, че ми сж пратили телеграма. Види се тя или е пропаднала изъ пжтя или е дошла въ Търново съ името ми тъй изкривено, щото не сж могли да ме намѣрятъ, особено ако тя не е била прѣпоржчана нѣкому, а е била отправена на мое име. За да се увѣрятъ по-добрѣ приятелитѣ ни отъ Ц. К., могатъ да пишатъ въ Търново нѣкому, за да подири тая депеша въ телеграфа, дѣто може би да е и до днесъ.

Колкото за причинитѣ, по които не съмъ писалъ на Ц. К., тѣ, мисля, достатъчно удовлетворително Ви се обясниха въ писмото отъ 6 того, което Ви пратихъ по г. Калчева. Ние останахме напълно съгласни както съ него, тъй и съ г. Войводова, че, додѣто особено слѣдъ сливенскитѣ и ямболскитѣ

събития сѫществуваше и най-малката опасность за Ц. К. да се издири и писмата му да се уловятъ, не бѣше умно да излагаме както депутацията Ви по Европа тъй и Н. Блаженство Екзарха, който я прѣпорѫча на комисаритѣ, на неприятелскитѣ клевети, които безъ друго биха се излѣли върху тѣхъ, ако отъ уловената кореспонденция на Ц. К. станѣше явно, и комисаритѣ се научеха, че Ц. К. е именно, който е изпратилъ депутацията по Европа. Затова азъ Ви се молѣхъ съ писмото си по г. Калчева да се споразумѣете съ Ц. К. да се назначатъ едно или двѣ други влиятелни лица, съ които азъ да коренспондирамъ за мисията си, та да да не се явява никакъ името ми въ книгитѣ на Ц. К. Това нѣщо Ц. К. имаше възможность да направи, защото помните добрѣ, че едно отъ рѣшенията при съставянето му бѣше, да се назначи и една комисия, която да влѣзе въ споразумѣния съ европейския печатъ. На тая комисия можеше много добрѣ да се възложи длъжностьта да кореспондира съ мене. А до назначението на една подобна комисия азъ Ви писахъ, че Вамъ ще отправямъ писмата си, за да влизате Вие въ споразумѣние съ Ц. К., дѣйствуващи като посрѣдникъ. Азъ никакъ не разумѣвахъ, моитѣ депеши и писма да се криятъ отъ Ц. К., затова и позволете ми да изразя скръбьта, която усѣтихъ, като видѣхъ въ писмото на Ц. К., че по единъ слухъ само били чули, че имало отъ мене депеша до митрополията. Азъ именно до Васъ сымъ отправялъ всичкитѣ си писма и депеши (съ изключение на послѣдната отъ Букурещъ, която отправихъ до Н. Високопрѣосвещенство, защото той бѣше телеграфиралъ на г. Евлогия и се касаеше за нови прѣпорѫчителни, които екзархътъ само можеше да издѣйствува), за да се споразумѣвате Вие както съ Ц. К. тъй и съ приятелитѣ на митрополията. Вслѣдствие на първото това неспоразумѣние, азъ завчера приехъ два вида инструкции, еднитѣ отъ Ц. К., а другитѣ отъ митрополията, които въ много работи не се съгласяватъ и азъ се намирамъ сега въ трудно положение и не зная, кои да взема за основа и какъ да дѣйствувамъ, тъй щото да не повдигна послѣ викове срѣщу себе си отъ тия или ония. Моята мисия и така мисля е твърдѣ мѫчна, та чини ми се, че имамъ право да очаквамъ отъ приятелитѣ си улеснения, а не затруднения. Отъ другото писмо, което Ви отправямъ днесъ, приятелитѣ отъ Ц. К. ще видятъ, какво ме пита днесъ тукъ рускиятъ

посланникъ, дали имамъ пълномощия за опрѣдѣлени искания. Азъ прѣдвиждамъ, че това питане ще ми се прави, дѣто и да се ява, и ми е жално, че приятелитѣ отъ Ц. К. не погледнаха на работитѣ отъ по-практична страна, сир. че, ако слѣдваме да настояваме възъ казаното въ мемоара, тогава ние бѣдствуваме да затворимъ много врата, които инакъ биха ни се отворили. Послѣднитѣ инструкции на приятелитѣ отъ Ц. К. направиха моята мисия много трудна. Тѣ не трѣбваше да побързатъ съ тѣхъ, прѣди да съ, ератъ едно общо събрание и да се научатъ по кои причини именно ние не можехме да се съгласимъ съ южнитѣ прѣдставители въ Търново и какво бѣше мнѣнието по тоя въпросъ на по-първитѣ отъ сѣвернитѣ прѣдставители. Както и да е, азъ се надѣя, че при всичката извънредна трудность на мисията ми, азъ не ще направя нѣщо, което да е противно на истинскитѣ желания на народа.

Гешовъ.

11.

Парижъ, 26/7 априлъ 79 год.

Ваше Високопрѣподобие,

Отъ Виена Ви писахъ на 19 того и Ви казахъ тогавашнитѣ. Азъ щомъ пристигнахъ тукъ и не намѣрихъ Вашъ отговоръ относитолно до другаря ми, телеграфирахъ Ви, за да ми кажете, какво да правя. На утрото приехъ съ пощата отъ Виена депеша, а слѣдъ два дни отъ Пловдивъ друга, че за другарь сте ми избрали д-ръ Янколова, комуто и сте телеграфирали часъ по-скоро да тръгне за насамъ. За жалость и до тоя часъ д-ръ Янколова нѣма, и тъй като нищо официално не мога да почна, додѣто не дойде той, азъ го чакамъ съ нетърпѣние, защото врѣмето минава, а ние нищо не вършимъ. За това и днесъ пакъ телеграфирахъ въ Галацъ, дѣто се намира братътъ на д-ръ Янколова, да ми кажатъ, тръгналъ ли е, и ако не е, часъ по-скоро да му телеграфиратъ да дойде незабавно, и надѣя се тая вечерь или утрѣ да имамъ отговоръ.

Приятелитѣ, до които имахъ частни писма тукъ, ме приеха доста добрѣ и ме запознаха съ нѣкои и други отъ най-личнитѣ вѣстникари, като г. Edmond About, главенъ ре-

дакторъ на в. „XIX Вѣкъ“, (който засега чрѣзъ приятелството си съ г. Гамбета, играе една значителна роля), г. Aimard, директоръ на Agence Havas, който е тъй сѫщо много влиятеленъ и други нѣкои. На други личности, като г. Гамбета, Girardin и пр. искатъ да ме прѣдставятъ, щомъ като дойде другарьтъ ми, за да бѫде по-официално, затова и отсѫтствието на д-ръ Янколова двойна врѣда ни принася. Тия приятели ме съвѣтватъ за най-добрѣ, първо да се прѣдставимъ на г. Вадингтона и послѣ на други, и намѣриха за по-умно нищо да не споменуватъ въ печата за сега за нашата мисия, додѣто не се приемемъ отъ министра, защото инакъ, казватъ, могатъ да ни повврѣдятъ. За жалость обаче отъ всичко, що слушамъ тукъ за сегашното французко министерство, азъ взехъ да губя надежда за сполука при г. Вадингтона, най-вече слѣдъ разговора, който имахъ съ князъ Голицина, първи секретарь на тукашното руско посолство. Князъ Голицинъ ме прие вмѣсто Бахметиева, до когото азъ имахъ тукъ писмо и който отсѫтствува. Първиятъ секретарь на руското посолство ми каза, че за жалость отъ Франция засега почти нищо не може да се очаква; че французитѣ се грижатъ повече за изборитѣ си, за постоветѣ и за опeритѣ си отколкото за външната политика. „Недѣйте чака много отъ г. Вадингтона, ми каза князъ Голицинъ; той е англичанинъ и се грижи повече за портфейла си отколкото за берлинския трактатъ; когато единъ посланникъ тукъ му дава нѣкоя важна нота, на която иска незабавенъ отговоръ, и чака тоя отговоръ 15 деня, какво искате повече? Сега той е отдъхналъ малко, защото отлагането на сената и камарата до първата и втората недѣля на май му даде поне увѣрение, че за единъ мѣсецъ е сигуренъ, че нѣма да падне. Колкото за другитѣ французи политици, на стотѣ едва ли двама разбиратъ, какво нѣщо е положението на Източна Румелия“. Князъ Голицинъ прибави още, че не вѣрва днесъ за днесъ Франция да вземе инициатива за нѣщо, защото и самъ народътъ не ще да се бърка правителството въ вънпшнитѣ работи и че щомъ се върне князъ Орловъ, рускиятъ посланникъ тукъ, ще му говори за насъ и ще ни пише, кога ще може да ни види. Князъ Орловъ не се очаква тукъ по-рано отъ срѣда 29 того.

Всичко, което ми каза князъ Голицинъ относително до незнанието и равнодушието на французката публика спрѣмо

нашитѣ работи, е за жалость много вѣрно. Отъ както съмъ пристигналъ тукъ азъ слѣдя внимателно всичко, що се пише въ френскитѣ, английскитѣ и виенскитѣ вѣстници за нашитѣ работи и по-слаба работа отъ оная, която виждамъ въ парижскитѣ листове, не може се въобрази. Броятъ на ежедневнитѣ вѣстници, които се издаватъ тукъ, е нѣщо извънредно, но прѣдметитѣ, съ които се занимаватъ, сж нѣщо чудно по лекостьта си. Вѣрвате ли, че отъ шесть деня насамъ освѣнъ Temps, който получава г. Груевъ, два други вѣстника само съмъ видѣлъ да пишатъ по-сериозни уводни статии по румелийския въпросъ, който въ Англия и Австрия толкова шумъ прави? Тия два вѣстника, които Ви пращамъ, сж L'Estafette (2 броя) и La République, на който обаче членътъ нѣма да намѣрите много благоприятенъ. Ще забѣлѣжите именно онова мѣсто, въ което се говори, че българитѣ немилостиво прѣслѣдватъ всичко турско въ Румелия, за да го изкоренятъ Тая идея La République française и английскитѣ вѣстници сж взели отъ циркулярното писмо на портата (обнародвано въ Temps отъ 25/6 того) относително свирѣпствата, които българитѣ ужъ правили на турцитѣ въ Румелия, свирѣпства, вслѣдствие на които турцитѣ, особено отъ Карабунаръ, Загора и Ямболъ, били се вдигнали en masse и се прѣселявали въ Одринъ. Понеже видѣхъ, че нѣкои отъ тукашнитѣ и лондонскитѣ вѣстници обнародваха това циркулярно, азъ написахъ нѣщо въ опровержение на тия турски лъжи и го дадохъ тая заранъ, безименно и тайно разумѣва се, на единъ приятель, за да се вмѣсти въ вѣстника на Agence Havas, ако е възможно, защото отъ него взиматъ новинитѣ и всички други вѣстници или, ако не, въ другъ нѣкой влиятеленъ вѣстникъ, като XIXme Siècle, и приятельтъ ми се обѣща да го помѣсти, че да видимъ вече. Въ сжщия смисълъ писахъ снощи още на лондонския Daily News и вѣрвамъ той безъ друго да ми обнародва писмото слѣдъ хубавото привѣтствие и благодарение, което му се отправи напослѣдъкъ отъ търновското народно събрание.

Днесъ отъ Васъ безъ друго очаквамъ писмо, за да видя, какъ сж работитѣ, какво ще ми кажете относително до г. Дриновото мнѣние да се подаде прошение на владѣтелитѣ, както и относително смѣсената окупация. До тоя часъ обаче не приехъ никакво писмо. По въпроса за смѣсена окупация

отъ два деня насамъ нищо не се говори; мене много ми бѣше приятно отъ завчера да гледамъ, до какво недоумѣние бѣше докарало юнашкото приготовление на нашитѣ въ Източна Румелия европейскитѣ дипломати. Temps, като описваше това недоумѣние, прибавяше, че не е чудно при такова едно неспоразумѣние да става пакъ дума за една конференция, която да рѣши тоя въпросъ, нѣщо отъ което ние можемъ да очакваме що-годѣ добро. За жалость обаче тоя слухъ отъ никждѣ още не се е потвърдилъ.

Прѣди недѣля нѣщо трѣбва да сте видѣли въ европейскитѣ вѣстници едно прѣкалено описание на руския личенъ съставъ, който ужъ се намиралъ въ нашата милиция. Директорътъ на Agence Havas ми се обѣща да помѣсти една поправка, ако му съобщя точни данни относително числото на офицеритѣ, унтеръ-офицеритѣ и обучителитѣ руси въ всѣка дружина, колко дружини има всичко и пр. Като нѣмамъ азъ тия свѣдѣния, моля Ви се да ми ги пратите по-скоро, защото не знаете, колко ни врѣдятъ прѣдъ тукашното обществено мнѣние такива прѣкалени извѣстия, чрѣзъ които нашитѣ неприятели искатъ да покажатъ, че всичко у насъ се е порусило и че ние не сме друго освѣнъ прѣдната стража на Русия. Кажете, моля, г. Данову, да праща тука редовно в. „Марица“ на Agence Havas и на M. le Directeur du XIXme Siècle, Paris — и двата броя могатъ много да ни ползуватъ.

Ив. Ев. Гешовъ.

12.

Парижъ, 30 мартъ — 11 априлъ 1879 год.

Ваше Високопрѣподобие,

На 26 Ви писахъ послѣдно и Ви казахъ тогавашнитѣ потрѣби. На другия день, вторникъ на 27, пристигна и д-ръ Янколовъ, съ когото и сѫщия день писахме на Вадингтона, министъръ на външнитѣ работи, едно писмо, съ което му се помолихме да ни даде една аудиенция. Рекохме му, че сме натоварени отъ населението на Източна Румелия съ една мисия при европейскитѣ кабинети, че носимъ едно писмо отъ г. баронъ де Рингъ до него и че като почваме отъ тукъ дѣлото си, ще бѫдемъ особено признателни на Негово Прѣ-

възходителство, ако при опрѣдѣлянето на деня той вземе въ съображение малкото дни, които имаме на разположение.

За жалость обаче до тоя часъ г. Вадингтонъ още не ни е отговорилъ. Нашето приимане станало и тукъ голѣмъ въпросъ. Споредъ както се научаваме, щомъ приелъ писмото ни, г. Вадингтонъ не оставилъ да се рѣши въпросътъ тутакси, а взелъ писмото и го турилъ въ джеба, като рекълъ, че самъ ще помисли и ще отговори. Приятельтъ, който ни даде тия свѣдѣния и който се познава лично съ г. Вадингтона и още по-добрѣ съ другитѣ чиновници на външното министерство, мисли, че г. Вадингтонъ, чието положение днесъ за днесъ тука не е оздравено, много се бои, затова е и искалъ да прѣдложи въпроса на министерския съвѣтъ. Дали го е прѣдложилъ вече и какво се е рѣшило, нищо още не можахме да се научимъ. L. Aimard, директорътъ на Agence Havas, ни казва, че официална аудиенция надали ще ни се даде, защото не сме прѣдставители на едно правителство и до скоро дори и ромжнскиятъ прѣдставитель тукъ не се приемалъ официално като пратеникъ на една подвластна държава. L. Aimard мисли обаче, че полуофициално или официозно ще се приемемъ. Ние, както можете да си помислите, отъ два дена насамъ се мжчимъ да докажемъ на приятелитѣ си, че едно отказване отъ страна на г. Вадингтона да ни приеме, ще има недобро послѣдствие за самото французко влияние на Изтокъ между българитѣ; че именно френскитѣ комисари, които напослѣдъкъ сполучиха да привлѣкатъ симпатиитѣ на българитѣ къмъ Франция, сж, дѣто ни съвѣтваха да пратимъ депутация по Европа, и сега ако се чуе, че френското правителство се двоуми да приеме тая депутация, то ще бжде единъ тежъкъ ударъ за френското обаяние (prestige) не само между българитѣ на Източна Румелия, но и между ония на княжеството, дѣто тъй сжщо и френскиятъ делегатъ, г. Шеферъ, е успѣлъ да придобие на Франция толкова симпатии. Тия думи доста впечатление направиха на нѣкои и други приятели тукъ, които се обѣщаха, какъ-какъ да издѣйствуватъ да ни види г. Вадингтонъ, че да видимъ вече. Лошото е, че утрѣ е велика сжбота, а други день Великдень, та и да рѣши да ни приеме, пакъ ще се принудимъ да чакаме още нѣколко деня.

Ние мемоара сме приготвили вече и щомъ го пода-

демъ и на другитѣ посланници тукъ, за да го съобщятъ на правителствата си (както направиха Цанковъ и Балабановъ въ 1876 год.), ще го дадемъ и на печата да се обнародва. Дотогава обаче ние се молихме тукъ на своитѣ вѣстникари приятели да не говорятъ нищо за насъ, защото въ случай че не успѣемъ въ своята мисия да ни приеме г. Вадингтонъ, тогава азъ мисля, че ще бѫде излишно да тропаме на други врата, когато знаемъ, че тамъ нищо нѣма да сполучимъ и че най-хубавото ще бѫде да поработимъ чрѣзъ печата, да прѣскочимъ до Лондонъ, за да се видимъ и тамъ съ приятелитѣ и за по-нататъкъ да чакаме Вашитѣ заповѣди. Отъ притворения бюлетинъ на агенция Хавасъ, както и отъ листа на Daily News, които довечера ще Ви изпратя, ще видите, че както единиятъ, тъй и другиятъ обнародваха вече писмата ми, съ които опровергавахъ циркуляра на портата относително българскитѣ свирѣпства. Французкото писмо се прѣпечата и въ други тукашни вѣстници. L. Aimard, който като директоръ на Agence Havas, има голѣмо влияние, ми се обѣща да напечатва всички интересни новини отъ кждѣ насъ, които му дамъ. Сега именно трѣбваше да сѫществува оная комисия, за която се говорѣше единъ пѫть, за да ми доставлява новини, било за Румелия, било за Македония, за да бѫдемъ и ние au courant на всичко, що става, и да можемъ по тоя начинъ още по-добрѣ да освѣтяваме тукашния печатъ. Вчера се прѣдставихме и прѣдъ г. Emile de Girardin, който ни прѣпорѫча на своя сътрудникъ по външнитѣ работи и ни каза къмъ него да се обрѫщаме, когато искаме да се помѣства нѣщо въ в. „France". За понедѣлникъ сме поканени на обѣдъ у г. About[1] у когото, той самъ ни каза ще мо-

[1] Ето прѣводътъ на писмото, съ което г. Edmond About ни покани: „Любезни господине, прѣди или подиръ Вашето посѣщение у г. Вадингтона, имайте любезностьта да дойдете съ Вашия другарь по обикалянето Европа, да обѣдвате на втория день на Великдень на осемь километра отъ Парижъ, у Вашия много симпатиченъ слуга. Нищо по-неофициално и по-невинно отъ единъ обѣдъ въ околноститѣ на столицата ни и човѣкъ може да срѣщне тамъ много лица, за които не е увѣренъ, че ще може да ги намѣри у тѣхъ. Благоволете да приемете, любезни господине, увѣрение въ отличното ми почитание и въ нѣщо повече, защото мѫчно е да прѣкара човѣкъ половинъ часъ съ Васъ безъ да Ви остане привързанъ (sans s'attacher à vous). Едмондъ Абу". На това писмо азъ отговорихъ веднага тъй: „Любезни господине, получихъ Вашето вче-

жемъ да срѣщнемъ много мѫже, които инакъ надали ще можемъ да видимъ; помежду другитѣ може би и г. Gambetta, който официална аудиенция не ще ни даде, додѣто не види, какво ще рѣши г. Вадингтонъ.

За конституцията, която ни се изработи отъ комисията и за положението на работитѣ въобще у насъ, ние разказахме надълго, та нѣкои и други вѣстникари, които взеха да прочетатъ устава, останаха много зачудени, когато видѣха такива нелиберални постановления въ една конституция, изработена отъ една европейска комисия, съвѣтваха ни обаче да почакаме и да не пишемъ за печата нищо, прѣди да се видимъ съ г. Вадингтона.

J. Fournier, френскиятъ посланникъ въ Цариградъ, вчера пристигна тукъ. Ние мислимъ да идемъ и при него, дано чрѣзъ влиянието му да сполучимъ да издѣйствуваме да се приемемъ отъ г. Вадингтона.

Ив. Ев. Гешевъ.

13.

Charing Cross Hotel Лондонъ, 6/18 априлъ 79 год.

Ваше Високопрѣподобие

На 30/11 того Ви писахме послѣдно и Ви казахме, какви мѫчнотии бѣхме посрѣщнали до тогава отъ страна на г. Вадингтона, додѣто да ни приеме. На 31/12 вечерьта ние Ви телеграфирахме, че оня день Г. Вадингтонъ ни прие, че мемоарътъ му се подаде и че се говорѣше тогава това, което за нещастие не се потвърди, какво една конференция щѣше да стане за румелийския въпросъ. На 2/14 того, деньтъ на

рашно любезно писмо, съ което ни правите честьта, на другаря ми и на мене, да ни поканитѐ на обѣдъ и бързамъ да Ви благодаря и Ви явя, че съ голѣмо удоволствие приемаме Вашата милостива покана. Благоволете да приемете, любезни господине, увѣрениѐ въ отличното ми почитание и моитѣ благодарения за ласкателнитѣ чувства, които изказвате къмъ мене, чувства, които трѣбва да е заслужила каузата, която прѣдставлявамъ много повече, отколкото моята личность". Писмото на знаменития авторъ на Le Roi des Montagnes е характерно. То диша симпатии къмъ единъ младъ, онеправданъ източенъ народъ, въпрѣки разочарованията, които Абу бѣ изнесълъ изъ Гърция и духовитъ изразъ на които той бѣ далъ въ своята La Grèce Contemporaine.

пощата отъ Парижъ за жалость не можахъ да Ви пиша по причина, че като бѣхме рано поканени отъ г. Edmond About, за да се срѣщнемъ на déjeuner въ лѣтната му кѫща съ г. Gambetta, ние помислихме, че вечерьта рано ще се върнемъ, за да можемъ да Ви пишемъ, а тъй късно се върнахме, че не ни биде възможно да сторимъ това.

Днесъ бързаме да Ви опишемъ най-напрѣдъ свиждането си съ г. Вадингтона. Въ сѫбота зараньта на 31/12 приехме едно писмо отъ г. Pontécoulart, chef de cabinet на г. Вадингтона, чрѣзъ което се извѣстявахме, че г. министрътъ ще ни приеме въ кабинета си сѫщия день, часа на 2 с. п. На опрѣдѣления часъ ние се явихме, приехме се отъ г. Вадингтона много добрѣ и устно едно по едно му изложихме почти всичко, което ще видите въ мемоара, прѣписъ отъ който Ви притваряме днесъ. Г. Вадингтонъ ни изслуша съ чудесно търпѣние. Отъ какъ свършихме почти бѣлѣжкитѣ си, той ни каза, че това, което искаме, не е друго освѣнъ прѣглеждането — la revision — на берлинския трактатъ; а Франция, която е подписала тоя трактатъ не може да прѣдприеме да прѣдложи такова прѣглеждане. Европа, която съ голѣми мѫки е запазила мира чрѣзъ тоя трактатъ, е оставила наистина Източна Румелия подъ султана, но дала ѝ е и една сериозна автономия, която тя — Европа — ще гледа добрѣ да се оздрави на провинцията ни. Тая автономия, споредъ г. Вадингтона, ще бѫде едно добро упѫтване — acheminement — за насъ, защото Турция нѣма да трае много, и ние все ще сполучимъ онова, което желаемъ. Само трѣбва да бѫдемъ умни, защото, ако направимъ нѣкоя глупость, ако дадемъ ние причина за кръвопролитие, ако туримъ les torts de notre côté, Европа ще бѫде срѣщу насъ, и тогава ние можемъ да загубимъ. Страховетѣ ни относително това, че, ако влѣзатъ турцитѣ, безъ друго ще се опустоши земята ни, споредъ г. Вадингтона, сѫ прѣкалености, па освѣнъ това, ние ще имаме една милиция добрѣ организирана и силно сглобена — споредъ рапортитѣ, които г. де Ring му билъ пратилъ — която ще може да пази поредъка и тишината. Въ отговоръ на тия бѣлѣжки ние най-напрѣдъ забѣлѣжихме на г. Вадингтона, че колкото за revision на трактата, Европа чрѣзъ проекта на смѣсена окупация и чрѣзъ самото продължение на властьта на европейската комисия и за година още прави една déro-

gation на постановленията му. А откакъ подобно едно нарушение става, защо да не може да стане и едно по-голѣмичко, което да оздрави именно този миръ, който Европа искà въ Берлинъ да упази. Слѣдъ това изложихме му пакъ, защо именно при условията, създадени отъ трактата, тишината не може да се упази.

Настоявахме най-много връзъ увѣреностьта ни въ сблъсквания, ако турски войски влѣзатъ въ Източна Румелия и забѣлѣжихме му, че, ако милицията ни е толкова добра, каквато Н. Прѣвъзходителство я прѣдставя, тогава защо да не повѣри ней пазенето на границитѣ на областьта? „А то е другъ въпросъ, другъ въпросъ," повтори нѣколко пжти г. Вадингтонъ. Слѣдъ туй му казахме, че назначението на губернаторъ и виши офицери отъ портата измежду нейнитѣ креатури никаква гаранция не прѣдставя. „Колкото за офицеритѣ, отговори г. Вадингтонъ, Вие знаете, че за жандармерията е назначенъ единъ французинъ като началникъ — Г. Виталисъ. А колкото за губернатора, Франция не би имала никакво възражение и той да бжде европеецъ, стига само другитѣ сили да се съгласятъ върху това нѣщо." Тукъ ние забѣлѣжихме на г. Вадингтона, че българитѣ биха желали Франция, тая велика страна, която нѣма други интереси на Изтокъ освѣнъ интереситѣ на човѣчеството, да вземе поживо участие въ нашитѣ работи. Той ни отговори, че това Франция не може да направи за сега и ни съвѣтва да идемъ за Лондонъ и Виена, тамъ да видимъ, дано можемъ да свършимъ нѣщо. Слѣдъ едно послѣдно възвание къмъ г. Вадингтона, въ което най-много налегнахме на правото на портата да държи гарнизони въ една провинция, която прѣди автономията никога не е виждала гарнизони, както и на правото на г.-губернатора да вкарва турски войски — едно условие, което като убийствено за насъ, народътъ нѣма никога да приеме — ние благодарихме Г. Вадингтону и подиръ една аудиенция, която трая три четвърти отъ часъ, ние си отидохме.

Въ понедѣлникъ, както вече знаете, бѣхме повикани на déjeuner у г. Edmond About, за да се срѣщнемъ съ г. Гамбета. Тамъ освѣнъ него имаше и двама-трима други наши приятели и князъ Бибеско, който, като кандидатъ за българския прѣстолъ, доста живъ интересъ взе въ нашата мисия и трѣбва да изповѣдаме той и приятелитѣ му, г. Jules Berge, le

Colonel Ferry d'Esclandes и le Comte Rapetti, доста ни помогнаха, запознаха ни съ нѣкои и други журналисти и другояче ни улесниха въ работитѣ. Естествено ние, като делегати на Източна Румелия, можахме да се ползуваме за нашата мисия отъ услугитѣ на князъ Бибесковитѣ приятели, безъ да компрометираме дѣлото си. Слѣдъ яденето г. About, г. Gambeta, другитѣ приятели и ние излѣзохме на разходъ въ парка. Тамъ се заприказвахме и за нашитѣ работи съ г. Gambetta, комуто азъ дадохъ прѣпоръчителното, което носѣхъ за него и имахъ единъ дългъ разговоръ. Какво му казахъ азъ, мисля, че е излишно да Ви казвамъ, защото горѣ-долу го знаете. Нека бѫде само достатъчно да кажа, че както въ това съвсѣмъ неофициално, тъй и въ вчерашното официално виждане съ него, ние налѣгахме особено връзъ това, че Франция, на която той е сега върховниятъ водитель и която напослѣдъкъ е спечелила много симпатии между българитѣ, благодарение на старанията на г-да французитѣ въ Пловдивъ и Търново, трѣбва да направи нѣщо повече, за да може да ги привлѣче още по-много, че това особено за Франция, която има нужда отъ миръ на Изтокъ, отдѣто всички европейски сътрѣсения идатъ. Въ послѣдния ни разговоръ въ понедѣлникъ г. Gambetta говори доста. Той ни каза, че въ началото билъ противъ една голѣма България, но, че слѣдъ дълги размишления, той сега билъ въ полза на една такава голѣма България! съ условие само, прибави, българитѣ да се покажатъ независими, а особено сега въ избирането на княза, който, ако бѫде нѣкой кандидатъ на извѣстна държава, много ще поврѣди на българитѣ прѣдъ западното мнѣние. Г. Gambetta, който е много русофобъ, доста настоява върху този прѣдметъ. Разумѣвате, че азъ не липсахъ да му забѣлѣжа, че Европа чрѣзъ раздѣлението на България избра най-хубавото срѣдство да направи българитѣ живо да чувствуватъ външнитѣ влияния, отъ които тя се бои и че нека тя ни задоволи, па ще видимъ, дали ще се покажемъ и ние независими.

Покажете се първо, отговори г. Gambetta; faites des actes d'autonomie. Вие сте единъ добъръ народъ; азъ Ви зная, защото съмъ дохождалъ кждѣ Васъ прѣди двадесеть години. Вие сте трудолюбиви, вѣрни, послушни, trop dociles même. Но бѫдете и търпѣливи, Вие безъ друго ще получите скоро това, що желаете; но все трѣбва да замине малко

врѣме". На свършване г. Gambetta ни даде и официална аудиенция, вчера по часа 1. Ние при всичко, че мислѣхме порано да тръгнемъ за насамъ, като не можахме другояче, останахме и вчера се прѣдставихме и официално и му поднесохме прѣписъ на нотата ни, като му изложихме и устно горѣ-долу каквото съдържаше документътъ. Виждането ни трая малко, защото г. Gambetta скоро имаше да посрѣщне другиго, за това и тоя пѫть не ни говори много. Изслуша ни само съ голѣмо внимание и приятели, които го познаватъ и които казватъ, че има една чудесна паметь, ни увѣряватъ, че нищо отъ това, което му казваме не ще бѫде изгубено. Г. Gambetta само това ни забѣлѣжи, че види сега да се е рѣшило вече нѣщо, защото Алеко-паша се е одобрилъ, и портата нѣма да прати гарнизони, додѣто стои тамъ комисията. Ние му отговорихме, че именно отъ приврѣменното ние се боимъ, защото има по насъ хора, които не смѣятъ да си направятъ кѫщитѣ и да си обработватъ нивята, като не знаятъ слѣдъ шесть мѣсеца, какво ще бѫде. Г. Прѣдседательтъ на камарата ни отговори, че за сега трѣбва да се благодаримъ и съ привременното, защото додѣ да видимъ окончателното, ние можемъ да побѣлѣемъ, както и той побѣлѣлъ. Ние му забѣлѣжихме че е побѣлѣлъ, но свърши нѣщо поне, като избави Франция отъ анархията. Додѣто му излагахме положението си, той единъ два пѫти забѣлѣжи, че именно затова той билъ противенъ, да не ходи Франция на конгреса. Най-послѣ се изрази, че не може да се очаква повече, когато вършатъ работи на половина. Отъ тия думи ни се видѣ това, което и отвънъ потвърдиха други, че г. Gambetta не обича Вадингтона. Повече обаче нищо не притури и ние като видѣхме, че други чака, станахме, благодарихме му и си излѣзохме. Освѣнъ на г. Gambetta ние вчера счетохме за нужно да врѫчимъ едно копие отъ нашия мемоаръ и на руския посланникъ въ Парижъ, князъ Орловъ, който пожела да ни види и получи подобно копие. Князъ Орловъ нищо не ни каза, пита ни само, какво ни каза г. Вадингтонъ, който бѣше му говорилъ за насъ както и г. Gambetta и ни заржча на връщане отъ Лондонъ да идемъ пакъ да го видимъ. Графъ Капнистъ, неговиятъ съвѣтникъ, ни разправи по-надлъжко за днешното положение на работитѣ като съвѣтва да се благодаримъ и съ това, което сега се види да се е рѣшило за насъ — сир. назначението на Алеко-паша,

продължението на пълномощията на комисията за още една година и обѣщанието на портата да не занеме Балкана, додѣто е комисията тамъ. Споредъ графа Каписта портата може да настои и сполучи да окупира само Бургасъ, а друго нищо за година нѣма да окупира и „ако Вие сте умни прибави графътъ, и не давате никакви причини за размирица, та Европа се убѣди, че безъ турски гарнизони ще бѫде подобрѣ, тогава тя никога нѣма да одобри вече да се пратятъ тия гарнизони." Сѫщо е мнѣнието на г. Mühlbacher, директоръ на извѣстния в. „Nord", който дохажда да ни види и ни съвѣтва и той да се благодаримъ съ това, което ни се дава сега, особено като се говори, че Алеко-паша именно слѣдъ прѣговори съ руското посолство тукъ е приелъ генералъ-губернаторството. Това обаче, което и отъ други чухме, до колко е истина не знаемъ, защото други пъкъ — като г. Aimard, директоръ на Agence Havas—увѣряватъ, че Мусурусъ паша най-много съдѣйствувалъ за това назначение на Алеко-паша, което назначение впрочемъ днесъ официално се потвърди отъ Journal de S-t. Pétersbourg. Въ сѫщото врѣме и слухътъ за събирането на една конференция, който ние чухме и отъ г. Aimard и отъ г. Mühlbacher и въ който г. Gambetta до нѣкждѣ вѣрваше, днесъ се опровергава пакъ отъ Петербургъ.

Работата е сега да видимъ лорда Солзбери, за това и отзарана, щомъ пристигнахме, видѣхме се съ единъ приятель, който отиде вече да се разговори и съ други, за да се тури нѣкой да говори на министра и да го убѣди, прѣди да му пишемъ ние, защото той може да ни отговори отрицателно, ако не се убѣди по-напрѣдъ. Приятельтъ ми казва, че либералитѣ ни готвѣли една гощавка тукъ, но ние трѣба да бѫдемъ много осторожни, защото обстоятелствата не сж като въ 1876 г., когато г. г. Балабановъ и Цанковъ бѣха тукъ, и ние, ако се повлѣчемъ по сжщия пжть, можемъ да поврѣдимъ повече, отколкото да ползуваме на дѣлото си, когато разсърдимъ правителството чрѣзъ слова или други манифестации.

Прѣди да тръгнемъ отъ Парижъ, обиколихме главнитѣ вѣстникари — Journal des Débats, Temps, République Française, France и пр. Виждахме се съ много редактори, които всички сж ужъ благосклонни, но съ изключение на Temps,

членоветѣ на който, както виждате, отъ нѣколко врѣме сж доста добри (благодарение най-много на г. Coutouly, братъ на пловдивския M. de Coutouly), останалитѣ още не могатъ да се освободятъ отъ своитѣ прѣдразсждаци. Русофобството, особено на французитѣ, е нѣщо удивително. Какво имъ сж направилируситѣ, та ги мразятъ толкова, азъ не мога да разбера. Г. Barrère, редакторъ по външнитѣ въпроси на Rébublique Française, ми се обѣща да напише и той нѣщо хубавичко, но май не ми се вѣрва, че е до нѣйдѣ той самъ българофобъ. Г. Aimard е най-драгоцѣнниятъ отъ познайницитѣ ни. Отъ притворения листъ Вие виждате, че той обнародва и втора дописка отъ Пловдивъ съ единъ членъ отъ в. „Марица", който ми се види добрѣ да изразява нашитѣ болки, затова и му го дадохъ. А знаете, какво голѣмо влияние иматъ новинитѣ на Havas върху всички вѣстници.

Ив. Ев. Гешовъ.

14.

Лондонъ, 13/25 априлъ 1879 год.

Ваше Високопрѣподобие,

Послѣдно Ви писахъ миналия петъкъ отъ тукъ и Ви описахъ надълго приемането ни въ Парижъ и пристигането ни тукъ.

Днесъ позволете ми най-напрѣдъ да Ви изразя удивлението си за това, че става четири недѣли, откакъ никакво съобщение отъ Васъ не сме получили. На събрата ми г. д-ръ Янколовъ се телеграфира отъ Пловдивъ, че ще намѣри писма и пари въ Виена. Той нито едното, нито другото не намѣри и като чака досега, днесъ се принуди да Ви телеграфира, че ако не му внесете пари незабавно въ Виена и ако не му отговорите, ще се принуди да се остави отъ пжтуването си. И азъ се надѣяхъ, че редовно ще ни пишете, за да знаемъ, що става и що се мисли кждѣ насъ, та да можемъ и тукъ въ Европа да говоримъ като истински тълкувачи на чувствата народни върху разнитѣ фази, прѣзъ които минува нашиятъ въпросъ, а то не писмо, но и единъ в. „Марица" нѣма кой редовно да ни праща. Това незнание на положението на работитѣ у насъ много ни бърка, и азъ бихъ же-

лалъ да вземехте въ по-сериозно внимание нашитѣ бѣлѣжки и да ни пишехте, защото инакъ и малката полза, която има да очакваме отъ депутацията, може и тя дори мжчно да се добие.

Ние тукъ още не можахме да сполучимъ да се приемемъ отъ лордъ Солзбери. Приятельтъ, който бѣше се погрижилъ да издѣйствува за насъ приемането — лордъ Едмонъ Фицморисъ — ни отговори, че лордъ Солзбери ималъ билъ официално извѣстие, какво ние идемъ да искаме измѣнението на берлинския трактатъ; че, понеже той не може да разисква тоя трактатъ, не вижда, какво може да излѣзе отъ такова едно свиждане, но, че съ благодарение би желалъ, да се видимъ ние съ секретаритѣ му. Ние върху това отгорѣ писахме на лордъ Солзбери направо, като му разказахме, че сме дошли да му изложимъ положението на работитѣ кждѣ насъ, сериозностьта на което положение мжчно може да се прѣувеличи; че сждбата на Южна България се рѣши, безъ да се чуе тя, коституция се направи, безъ да се попитатъ българитѣ и сега нови arrangements (наредби) като се правятъ, българитѣ мислятъ, че трѣба да се чуе и тѣхния гласъ, затова, рекохме, и ни сж пратили, и като носимъ и писмо отъ сёръ Хенри Дръммондъ Уолфъ, ние изразихме надежда че лордъ Солзбери ще склони да ни види. На това писмо, което пратихме още завчера, отговоръ още нѣмаме и нѣмаме съмнѣние, че то ще се доложи и на лордъ Биконсфилда, може би и на другитѣ министри, прѣди да ни се даде отговоръ.

Отъ миналия петъкъ насамъ ние се видѣхме съ нѣколко либерални членове на парламента, на които обяснихме положението на работитѣ кждѣ насъ. Повечето отъ тѣхъ останаха зачудени отъ това, що имъ разправихме за конституцията особено, и взеха доста бѣлѣжки, но, за да се освѣтятъ по-добрѣ, азъ имъ се помолихъ да искатъ въ парламента всичко що е извършила комисията, онова което и се направи вече, като даде г. Чемберленъ извѣстие, че идещия понедѣлникъ ще поиска тия книги. Г. Шо-Лефевръ (министъръ на марината въ послѣдното министерство на г. Гладстона) мисли, че едно добро разискване може да се направи въ камарата, слѣдъ като се разгледатъ тия книги. Г. Форстеръ, който сега за сега е единъ отъ най-влиятелнитѣ членове на либералитѣ въ парламента и на когото прѣкрасното за насъ слово въ

Шефилдъ вѣрваме да сте видѣли, дохожда вчера да ни види.

Неговото мнѣние е, че не трѣба толкова да се боимъ отъ конституцията, защото споредъ г. Форстера тя нѣма да иде за много; засега, прибави той, най-мжчно е да се измѣни берлинския трактатъ. Но щомъ нѣма да Ви пратятъ гарнизони за година, Вие потърпете, внимавайте да не направите нѣкоя глупость срѣщу европейската комисия, която ще Ви управлява, та до година добъръ е Господь. Пита ни и за турцитѣ кждѣ насъ, какъ ги гледатъ нашитѣ и съвѣтва ни и въ това отношение да бждемъ внимателни, да не даваме причини на нашитѣ неприятели да викатъ срѣщу насъ. Ние Ви даваме надлъжко съвѣтитѣ на г. Форстера, защото той е единъ отъ нашитѣ най-добри приятели. Първъ той измежду влиятелнитѣ политици въ послѣдното си слово каза, че България трѣбва да има едно пристанище на Егейското море, това, което направи голѣмов печатление тукъ и за което ние особено благодарихме г. Форстеру. Въобще и другитѣ наши приятели либерали мислягъ като г. Форстера, че откакъ гарнизонитѣ нѣма да се пращатъ за сега, ние ше сполучимъ, ако почакаме, защото сегашното английско министерство, което може още зло да ни направи, взело е да се клати и догодина тѣ се надѣятъ, че не ще да го има вече, и тогава съ едно английско либерално министерство, ние много лесно ще сполучиме това, що желаемъ. Да видимъ, дали подобни ще бждатъ и съвѣтитѣ на дукъ Аргайлъ, лордъ Гранвилъ и г. Гладстона, които изразиха желание да ни видятъ и може утрѣ да посѣтимъ и тримата.

Г. Скайлеръ имà добрината нарочно да дойде отъ Бирмингамъ, за да ни види. Той помежду другитѣ ни каза, че новиятъ английски консулъ въ Пловдивъ, г. Митчелъ, е неговъ приятель и доста честенъ мжжъ, та да го приближите, за да не бжде и той тъй противенъ намъ, както Калвертъ, чиито рапорти много ни поврѣдиха не само тукъ, но дори и въ Франция. Понеже и думата за консули, нека Ви прѣпоржчамъ и новия френски консулъ въ Пловдивъ, г. Лангле, който прѣзъ всичкото си прѣбивание въ Тулча, всѣкога е билъ нашъ горещъ доброжелатель.

Приятелитѣ ни тукъ, трѣбва да признаемъ, доста работятъ. Първъ между тѣхъ сега за сега е Marquis of Bath, богатъ консервативенъ лордъ, който по примѣра на лордъ

Derby и Карнарвонъ се отцѣпи отъ консервативната партия, това което е много смутило казаната партия. „Какъ искате да Ви обичатъ консерваторитѣ, казваше ни единъ приятель, когато Вие, българитѣ, станахте причина да имъ отцѣпите трима отъ най-влиятелнитѣ лордове?“ По наставлението на Marquis of Bath се е изпратилъ сега въ Пловдивъ г. Rose, когото надѣемъ се да сте приближили и да сте го освѣтлили добрѣ, защото отъ неговитѣ рапорти, които, както се мисли, ще опровергаятъ рапортитѣ на г. Калверта, нашитѣ приятели много очакватъ. Самъ лордъ Батъ, заедно съ д-ръ Сандуитъ (H. Sandwith, единъ извѣстенъ писатель по източнитѣ работи), ще тръгне за нашитѣ страни кждѣ 10 май (н. с.) и надѣемъ се, че Вие ще го посрѣщнете както заслужва. Пращаме Ви два вѣстника, за да видите, какви прѣдложения нѣкои приятели направиха за нѣкакви митинги, въ които и ние трѣбваше да веземемъ участие и по кои причини, по съвѣта на нѣкои приятели и доброжелатели, ние за сега бѣхме принудени да не приемемъ подобна политика, която впрочемъ можеше много да поврѣди на мисията ни.

Ив. Ев. Гешовъ.
Д-ръ Г. Д. Янколовъ.

IV.

Прѣкжсвамъ тукъ прѣписката съ нашитѣ пловдивски приятели, за да дамъ мѣсто въ прѣводъ на писмата, размѣнени съ лордъ Едмонда Фицморисъ, лордъ Солзбери и г. Филиппа Кърри, както и на мемоара ни, за който стана дума вече нѣколко пжти въ горѣприведенитѣ ни съобщения. Тая прѣписка и мемоарътъ се обнародваха тогава въ много чужди вѣстници, но не и на български. Ето най-напрѣдъ прѣводътъ на писмото на лордъ Фицмориса:

Лондонъ, 23 априлъ 1879 год.

Любезни г. Гешовъ,

Получихъ едно писмо отъ г. Балфура, единъ отъ частнитѣ секретари на лордъ Солзбери, въ отговоръ на моята молба да Ви приеме лордъ Солзбери. Г. Балфуръ казва, че прѣди да тръгнете отъ Източна Румелия министерството на външнитѣ дѣла получило официални извѣстия, че Вашата цѣль

била да видите главнитѣ европейски държавни мѫже, за да добиете нѣкои измѣнения въ берлинския договоръ. Това не е прѣдложение, което лордъ Солзбери да може дори да разисква, и той е слѣдователно на мнѣние, при всичко че съжалява, задѣто не може да стори, както Вие желаете, какво никаква полезна цѣль не може да се постигне съ една срѣща, щомъ часть отъ Вашето явно намѣрение съ дохождането Ви тука е, да разискате договора. Лордъ Солзбери е съгласенъ, обаче, да видите едного отъ двамата му частни секретари, г. Балфура или г. Филиппа Кърри. Най-сгодниятъ часъ за подобно виждане би билъ идещия петъкъ часа на 2 въ министерството на външнитѣ работи. Бѫдете тъй добъръ да влѣзете въ споразумѣние съ г. Балфура по тоя въпросъ.

Вземахъ мѣста за д-ръ Янколова и за Васъ въ Speakers Gallery на камарата на общинитѣ за утрѣ, четвъртъкъ, и ще мина да Ви взема въ хотела часа на $3^3/_4$ точно. Моля, поздравете д-ръ Янколова и приемете Вие моитѣ поздрави.

Edmond Fitzmaurice.

Авторътъ на това писмо, по-младиятъ братъ на сегашния министъръ на външнитѣ работи въ Англия, лордъ Ландсдоунъ, бѣ послѣ английски делегатъ въ комисията за изработване органическитѣ устави на европейскитѣ области въ Турско. Отъ двамата частни секретари на лордъ Солзбери, които той споменува въ писмото си, първиятъ, г. Балфуръ, е сега (1904 г.) пръвъ министъръ на Англия, а вториятъ, отпослѣ съръ Филиппъ Кърри, бѣ дълги години английски посланникъ въ Цариградъ и Римъ.

Както съобщихме на Пловдивъ съ писмото си отъ 13/25 априлъ, щомъ получихме писмото на лордъ Едмондъ Фицморисъ, ние писахме на лордъ Селзбери, за да искаме отъ него лична срѣща. Ето прѣводътъ на това наше писмо:

Милорде, — Лордъ Едмондъ Фицморисъ, членъ на парламента, има добрината да Ви яви отъ наша страна, че ние дойдохме въ Лондонъ съ надежда да се срѣщнемъ лично съ Васъ, както се срѣщнахме съ г. Вадингтонъ, министра на външнитѣ работи въ Парижъ.

Тоя часъ се научихме отъ лордъ Фицморисъ, че Вие се намирате подъ впечатлението, че нашата цѣль при тръгването ни отъ нашето отечество е, да видимъ главнитѣ евро-

пейски държавни мѫже, за да добиемъ нѣкои измѣнения въ берлинския договоръ и че, тъй като не е възможно за Васъ да разисквате тоя въпросъ, никаква полезна цѣль не може да се постигне съ прѣдложената срѣща, но че Вие сте съгласни да видимъ едного отъ Вашитѣ частни секретари, г. Балфура, членъ на парламента, или г. Ф. Кърри.

Считаме за нужно да Ви увѣдомимъ, че главната цѣль на нашето дохождане, е да Ви обяснимъ сегашното положение на работитѣ на Източна Румелия, сериозностьта на което е невъзможно да се прѣувеличи, като оставимъ Васъ да постѫпите така по фактитѣ, които има да Ви изложимъ, както Вие благоразсѫдите.

Тъй като тоя въпросъ сега занимава силитѣ, ние естествено помислихме, че населението, чиито интереси сѫ ангажирани, имаше право да Ви прѣдстави едно такова изложение на прѣдмета, което би дѣйствително улеснило силитѣ въ тѣхнитѣ разисквания.

Българитѣ на Източна Румелия, чиято сѫдба се рѣши безъ да се чуе гласътъ имъ и които не се консултираха при изработването на конституцията, подъ която ще живѣятъ, сѫ рѣшително на мнѣние, че трѣбва да се чуятъ прѣди новитѣ наредби, за които се казва, че сега се обсѫждатъ, да влѣзатъ въ сила. Нашитѣ съотечественици ни повѣриха тая длъжность; и ние трѣбва да Ви забѣлѣжимъ най-почтително, че, ако не я изпълнимъ, неизбѣжното послѣдствие ще бѫде, че положението на ония въ провинцията, които сѫ противни на какви да е европейски наредби, значително ще се усили.

Имаме честь още да Ви напомнимъ, че ние носимъ писмо отъ сѫръ Хенри Дръммондъ Уолфъ, което желаемъ да Ви прѣдадемъ.

По тая причина ние се осмѣляваме да изразимъ надеждата, че Вие ще ни приемете.

Имаме честь да сме Ваши покорни слуги:

Ив. Ев. Гешовъ.
Д-ръ Г. Д. Янколовъ.

Три деня подиръ това наше писмо до лордъ Солзбери ние получихме отъ единъ отъ секретаритѣ му писмо, съ което ни се отказваше личната срѣща, която бѣхме поискали, но

не вече по причината, съобщена на лордъ Фицморисъ, а по друга. Ето прѣводътъ на това писмо:

Министерство
на
Външнитѣ Работи
Лондонъ

26 априлъ 1879 год.

Господа,

Натоваренъ съмъ отъ лордъ Солзбери да съобщя получаването на писмото Ви отъ 23 того и да Ви изкажа неговото съжаление, задѣто не му е възможно да Ви приеме.

Конституцията на Източна Румелия се окончателно гласува отъ международната комисия. Правителството на Нейно Величество нѣма слѣдователно вече право да се мѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на провинцията,

Вашъ покоренъ слуга: Филипъ Кърри.

На това писмо ние отговорихме на лордъ Солзбери както слѣдва:

Лондонъ, 28 априлъ 1879 год.

Милорде,

Имаме честь да явимъ получаването на писмото, което г. Филипъ Кърри ни прати отъ Ваше име относително срѣщата, която бѣхме Ви помолили да ни дадете.

Г. Ф. Кърри ни обажда, че тъй като конституцията на Източна Румелия се е окончателно гласувала отъ международната комисия, то правителството на Нейно Величество нѣмало вече право да се мѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на провинцията.

Имаме честь най-почтително да Ви забѣлѣжимъ, че споредъ новитѣ наредби европейскитѣ кабинети ще продължаватъ да се мѣсятъ въ вжтрѣшнитѣ работи на нашата область още за нѣколко врѣме чрѣзъ едно международно тѣло и въ условия, които едва ли сж точно съобразни съ берлинския договоръ. Това обстоятелство мислимъ ни даваше право да поискаме една срѣща съ Васъ, за да Ви изложимъ истинскитѣ опасности, които заплашватъ тишината на нашето население и мира на Изтокъ. Сега имаме честь да Ви

притворимъ единъ писменъ мемоаръ, прѣписъ отъ който връчихме и на г. Вадингтона и върху който особено привличаме Вашето внимание.

Имаме честь да бждемъ Ваши най-послушни и покорни слуги.

Ив. Ев. Гешовъ.
Д-ръ Г. Д. Янколовъ.

Ето сега и прѣводътъ на нашия мемоаръ:

Господине министре, — Злочестото население на Източна Румелия, като се намира въ надвечерието да изгуби безопасностьта, на която сега се наслаждава, и като вижда приближаването на една епоха на нови страдания за него, взима смѣлостьта да дигне гласа си, за да направи възвание на високата мждрость и на човѣколюбивитѣ чувства на европейскитѣ кабинети. То ни прати да изложимъ на В. Прѣвъзходителство голѣмитѣ страхове, които го вълнуватъ и сериознитѣ опасности, които заплашватъ тишината на областьта и мира на Европа.

Източно-румелийскитѣ българи не сж да не знаятъ, че именно, за да се осигури тоя миръ берлинскиятъ конгресъ намѣри за нужно да ги раздѣли отъ тѣхнитѣ сѣверни братя. Тѣ толкова повече оцѣняватъ тая грижа на Европа за мира, че и тѣхниятъ интересъ е свързанъ съ умиротворяването на Балканския полуостровъ. Народъ сжществено трудолюбивъ, българитѣ се надѣяха да видятъ мира на Източна Европа положенъ на такава основа, щото да могатъ да се прѣдадатъ безъ страхъ и опасность на подобрението на своето материялно положение. Сега виждатъ съ неизказана горесть, че тоя миръ, далечъ отъ оздравенъ, никога не е билъ по-съмнителенъ.

Тѣ живѣятъ въ една область, която, като най-много пострадала, имаше най-голѣми права да бжде свободна. Въ 1876 тя бѣ театъръ на ония страшни сцени, които покъртиха цѣла Европа. Въ 1877 прѣзъ войната турскитѣ войски считайки я изгубена за себе си я напуснаха, подиръ като я опропастиха. Хиляди мжже, жени и дѣца бидоха изклани или подложени на неспоменуеми безчестия; стотини градове и села прѣтърпѣха участьта на Батакъ и ония, които случайно избѣгаха съсипването, бидоха ограбени. Всички жители християни повече или по-малко пострадаха; но българитѣ, които

по-специално и окончателно бидоха разорени, се намиратъ именно въ ония мѣстности, дѣто по постановленията на берлинския договоръ трѣбва да се намѣстятъ турскитѣ гарнизони. Тия хора, въ чиито души жалостьта и яростьта още горятъ, ще ли могатъ да се въздържатъ, като видятъ пакъ прѣдъ себе си ония, които съ огънь и сабя, съ убийство и срамъ, озлочестиха тѣхнитѣ градове и села? Турскитѣ бѣжанци, които ще се върнатъ осиромашели отъ бѣгането и фанатизирани отъ омразата, па и турскитѣ войски, чиято плата не се плаща съ години, не ще ли дадатъ маса поводи за кръвопролитни сблъсквания? Щомъ избухнатъ смущения, портата ще се възползува отъ правото, което ѝ дава берлинскиятъ договоръ да вкара войскитѣ си; борбата ше почне по-страшна отъ колкото досега; страхотиитѣ на 1876 и 1877 ще се подновятъ и тишината на Изтока и мирътъ на Европа сериозно ще се компрометиратъ.

Тия опасности сѫ тъй очевидни, че европейскитѣ кабинети въ своята висока грижа за безопасностъта на това измжчено население и за мира на Европа, сѫ счели за нужно да подирятъ една наредба, която да прѣдотврати това двойно злощастие.

Но всѣка наредба, която не би взела въ внимание законнитѣ желания на жителитѣ на тая область, не би била освѣнъ едно изкуствено рѣшение.

Тия желания сѫ вече познати Вамъ отъ мемоара, който българитѣ на нашата область поднесоха на европейската комисия. Населението на тая область, чиито страдания докараха свикването на цариградската конференция, чиито злочестини станаха причина за освобождението и на много други източни населения, не може да се помири съ положението, което се създава отъ берлинския договоръ. Отцѣпено отъ сѣвернитѣ братия, то се осжди да приеме въ нѣдрата си онова, което не бѣ видѣло прѣзъ дългитѣ вѣкове на своето робство — турски гарнизони. Свободно днесъ, то ще се види подиръ малко подъ една конституция, въ изработването на която не е било повикано да вземе ни най-малкото участие и за измѣнението на която ще му бжде за всѣкога запрѣтено да претендира.

Споредъ тая конституция областното събрание, далечъ отъ да бжде свободно избирано отъ населението, както това

бѣ посочено въ основитѣ, положени отъ берлинския договоръ, ще има едно значително число членове по право и назначени отъ генералъ-губернатора. Вслѣдствие на тоя съставъ областното събрание не ще може никога да даде подъ сѫдъ генералъ-губернатора, когато портата ще бѫде всѣкога въ положение да изправи единъ генералъ-губернаторъ, много независимъ, прѣдъ единъ сѫдъ, съставенъ отъ шесть члена, назначени отъ него и петь, назначени отъ събранието. Съ едно областно прѣдставителство тъй съставено и единъ генералъ — губернаторъ толкова зависимъ, никаква сериозна автономия не може да сѫществува. При най-малкото смущение, причинено отъ ония огнища на смутове, наречени гарнизони, генералъ — губернаторътъ ще клони да се подчини на заповѣдитѣ, които ще получи, за да окупира областьта съ турски войски. И тая окупация единъ пѫть направена, кой ще ни гарантира правата и привилегиитѣ, живота и честьта?

Конгресътъ не отказа ли да гарантира изпълнението на берлинския договоръ?

Тия сѫ особено условията, които, като заплашватъ нашето сѫществуване, ще накаратъ нашето население да подири, дори и съ рискъ на живота си, своето спасение въ съединението съ княжеството. Това съединение впрочемъ е едничкото срѣдство за възстановяването по единъ траенъ начинъ на тишината въ нашето отечество. То би било едно дѣло достойно за кабинетитѣ, които взеха участие въ цариградската конференция; то би било достойно особено за ония отлични държавни мѫже, които рѣшиха да поправятъ гибелната грѣшка, сторена при образуването на грѫцкото правителство.[1]

Източно-румелийскитѣ българи не ще прѣстанатъ да искатъ това съединение, особено ако остане отъ стария режимъ нѣкоя каква-годѣ слѣда, която да имъ напомня нечуванитѣ злощастия, които той имъ нанесе. Всѣка турска войска, която би влѣзла въ тѣхната страна, за да окупира Балкана или друга нѣкоя точка отъ областьта, би възбудила тѣхнитѣ най-живи страхове и би прѣдизвикала кървопролитна борба. Единъ генералъ-губернаторъ и виши офицери, назначени отъ

---

[1] Чрѣзъ разширение границитѣ на Гърция, рѣшено съ берлинския договоръ.

портата измежду хора, прѣдадени на нейнитѣ интереси, биха били далечъ отъ да прѣдставляватъ гаранции, които да ги направятъ приемливи на населението. Правото на тоя генералъ – губернаторъ да вкарва турски войски, ожесточава населението, което прѣдпочита да умре по-скоро, отъ колкото да види земята си тъпкана отъ солдати на бившия режимъ. И тъй като българитѣ сѫ увѣрени, че Европа, ако и да ги отцѣпи отъ сѣвернитѣ имъ братя, не е искала да ги прѣдаде на ужаситѣ на единъ осѫденъ режимъ, тѣ се надѣятъ, че кабинетитѣ на великитѣ сили ще обърнатъ сериозното си внимание на страховетѣ, които ние изложихме и че никога не ще се рѣшатъ да имъ наложатъ условия, които сѫ равносилни за единъ цѣлъ злочестъ народъ съ една смъртна присѫда.

Като привеждамъ тукъ тоя необнародванъ още на български нашъ мемоаръ, азъ още си припомнювамъ труда, който ни зададе, мѫката, която ни причини неговото съставяне. Отъ насъ се искаше да разрѣшимъ една твърдѣ мѫчно разрѣшима задача: да съгласимъ двѣтѣ трудно съгласими течения въ нашата область, да слѣемъ въ едно хармонично цѣло противоположнитѣ почти инструкции, които ние бѣхме получили отъ двата лагери на нашитѣ опълномощители; да развиемъ знамето на съединението, да изтъкнемъ идеала на цѣлокупна България, но да настоимъ най-много върху опасноститѣ отъ нѣкои членове на берлинския договоръ, неприлагането на които само можеше да ни помири съ новото положение; да запазимъ бѫдещето, безъ да компрометираме настоещето. Може-би нашиятъ адресъ да не прѣдставляваше, както биха рекли математицитѣ, най-елегантното разрѣшение на тая задача; но той се одобри отъ искрени приятели, отъ учени правници — като покойния графъ Рапетти, единъ вѣщъ сътрудникъ на много влиятелни тогавашни френски вѣстници — на които приятели и правници ние го съобщихме въ Парижъ, прѣди да му дадемъ гласность.

Въ тоя мемоаръ ние за пръвъ пѫть дигнахме гласа си и противъ нѣкои отъ постановленията на изработения отъ международната комисия органически уставъ. Това сторихме, не само за да се съобразимъ съ еднитѣ отъ инструкциитѣ, изпратени мене отъ Пловдивъ, но и за да докажемъ, че, ако не се намираше другъ цѣръ за болкитѣ ни, причинени отъ берлин-

ския договоръ, тия болки нѣмаше да се излѣкуватъ отъ мѫдритѣ рецепти на благоразумнитѣ комисари, авторитѣ на органическия уставъ. Ние и затова още рѣшихме да отправимъ нѣкоя и друга стрѣла и противъ дѣлото на тия комисари, защото нѣкои знаменити наши приятели очакваха много отъ тѣхното „благоразумие" и, съ тая надежда, се двоумѣха да се опълчатъ противъ ония членове отъ берлинския договоръ, които бѣха тъй очевидно онеправдали нашата измѫчена область.

Такова бѣ тогава гледището напримѣръ и на великия ни доброжелатель, г. Гладстона. По тоя въпросъ азъ, още прѣди да тръгна отъ Пловдивъ за Търново, бѣхъ получилъ отъ него едно писмо, което като интересно и въ други отношения, заслужава да бѫде прѣведено и помѣстено тука. Ето това писмо:

Лондонъ, 14 февруари 79.

Господине,

Съ удоволствие получихъ прочувствения и любезенъ адресъ отъ 3 ноември, въ който е подписано между другитѣ и Вашето име, отъ българскитѣ делегати на Пловдивския и Сливенския санджакъ.

Не помислихъ тогава, че това писмо изискваше особенъ отговоръ отъ мене; но подиръ повторно прѣглеждане виждамъ, че то съдържа едно горещо възвание, за да изкажа мнѣнието си относително единъ слухъ, който билъ пуснатъ и споредъ който моитѣ симпатии къмъ българския народъ били изчезнали по причина на безчинства, сторени отъ нѣкои изъ тѣхъ върху мухамеданитѣ.

Тия слухове сѫ съвършено безосновни и азъ Ви позволявамъ да разгласите това, ако го считате за достатъчно важно да бѫде публично оповѣстено.

Всичко, що азъ казахъ по изстѫпленията, сторени отъ българи на турци, се каза по най-публиченъ начинъ. Не виждамъ нужда да го повтарямъ, да го смекчавамъ или оттеглювамъ. Но азъ досега не видѣхъ доказателство или презумция, че масата на българския народъ е изобщо свирѣпа; ако и да е вѣрно, както Вашиятъ адресъ откровено го каза, че нѣкои и други — малцина — тъй сѫ се покварили отъ

единъ развращаващъ режимъ, който е траялъ дълго въ тѣхното отечество, че вършатъ работи, които сж безчестни за хора, особено за християни.

Въздържахъ се отъ да разисквамъ публично постановленията на берлинския конгресъ за южнитѣ българи отъ Източна Румелия по причина, че, макаръ и да не сж ония, които азъ бихъ избралъ, считамъ за своя длъжность прѣди всичко да се науча, дали тѣ ще бждатъ способни, благодарение на благоразумието на комиситѣ (членове на международната комисия за органическия уставъ), да получатъ такова мждро и справедливо практическо развитие, щото да имъ осигурятъ откъмъ живота, имота, честьта на женитѣ и гражданскитѣ права, сжщитѣ блага (benefits), които тѣхнитѣ братия на сѣверъ отъ балкана ще иматъ правото да извоюватъ за себе си. Къмъ тая цѣль бждете увѣрени се направляватъ моитѣ желания съ сжщата загриженость както досега, и азъ не ще се отчая за нейното постигане съ срѣдства, които конгресътъ счете за достатъчни, додѣто не видя тѣхната несполука, отъ която Богъ да ни упази.

Оставамъ, господине, Вашъ много вѣренъ слуга

Г. Ив. Ев. Гешову. У. Е. Гладстонъ.

Това писмо на знаменития българофилъ, тъй характерно за неговата психология и риторика, писано осемнадесеть мѣсеци подиръ неговитѣ пламенни филипики противъ всѣка слѣда отъ турци въ окървавенитѣ прѣзъ 1876 г. български области, обяснява до нѣйдѣ отказа на лордъ Солзбери да ни приеме. Солзбери и тъй принадлежеше на школата на ония английски министри, които прѣди години въпрѣки силния натискъ на общественото мнѣние бѣха отказали да приематъ прочутия маджарски патриотъ Кошутъ и делегатитѣ на южнитѣ американски държави, Mason и Slidell. Цѣльта на нашата мисия, отмѣнението на токо-що подписани международни актове, го направи още по-прѣдпазливъ. Ако единъ Гладстонъ не искаше да критикува берлинския договоръ прѣди да види, какво ще излѣзе отъ трудоветѣ на международната комисия, единъ Солзбери се считаше още повече въ правото си да не иска да разисква и може-би да се ангажира спрѣмо насъ по постановленията на берлинския аеропагъ, и

то въ момента, когато подиръ свършването на органическия уставъ, важни рѣшения се разискваха и взимаха отъ силитѣ именно по въпроситѣ, по които ние бѣхме тръгнали да хлопаме по дипломатическитѣ порти.

Както бѣха вече ни загатнали г. Гамбета и графъ П. Капнистъ въ Парижъ (вижте по-горѣ нашето писмо отъ 6/18 априлъ), нашата осеммѣсечна опорита борба въ Южна България, нашата рѣшителна постѫпка съ изпращането на депутацията въ Европа, почнаха да даватъ своитѣ плодове.

Додѣто ние продължавахме да вдигаме врѣва противъ турски гарнизони и туркофилски паши и офицери, въ Цариградъ се извършиха сѫдбоносни събития. Още на 6 априлъ в. Марица (№ 71) обнародваше единъ параграфъ, споредъ който отъ достовѣренъ източникъ пристигнало въ Пловдивъ извѣстие, че посланницитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ рѣшили и султанътъ се съгласилъ да не се пращатъ на Балкана гарнизони и за генералъ-губернаторъ да се назначи лице, което да има симпатиитѣ и довѣриего на населението. Затова и проектътъ за смѣсена окупация билъ изоставенъ съвършено. И съ тия мѣрки, прибавяше в. Марица, ние мислимъ, „че се прѣмахватъ главнитѣ причини на страховетѣ отъ бъркотии въ тая область и тоя начинъ на рѣшение, колкото и да е не напълно удовлетворителенъ за народнитѣ желания, дава за сега доволно здравина за спокойно и мирно сѫществуване и развитие."

Какво бѣ станало въ Цариградъ, за да се постигне тоя резултатъ? Русия се бѣ съгласила да прати генералъ Обручевъ въ Източна Румелия, за да съвѣтва нейното население да се подчини на берлинския договоръ съ условие, че ще удовлетворятъ минималнитѣ искания на това население. Затова и когато въ срѣда, на 25 априлъ, генералъ Обручевъ прочете въ пловдивската черква Св. Богородица прокламацията на Царя-Освободителя, той я съпроводи съ слѣдната знаменателна рѣчь:

Българи,

Чухте ли и разумѣхте ли вие думитѣ на Господаря Императора Александра? Разбрахте ли, що той желае? Той се надѣва, че вие ще изпълните честно и мирно всичко онова,

що се възлага на васъ чрѣзъ трактата и ще се въздържате отъ всѣкакви безпоредъци.

Чрѣзъ руската кръвь и чрѣзъ пожертвуванията на руския народъ, вамъ сѫ дадени такива права, които обезпечаватъ вашето благосъстояние и вашата цвѣтуща бѫдещность.

Но помнете, не забравяйте, че това може да се достигне само по миренъ начинъ. Нито Русия, нито Европа желае да се пролѣе нито капка кръвь. Вие трѣбва да докажете на Европа, че сте способни за мирно гражданско развитие; и тогава, при съчувствието, което винаги Русия е имала къмъ васъ, ще се присъедини къмъ васъ и благоразположението на Европа.

Погрижете се прѣди всичко да не изгубите това, което ви е дадено; не давайте сами поводъ за намѣсване въ вашитѣ работи и тогава вие нѣма отъ какво да се страхувате.

Като ме прати при васъ, Господарь Императоръ ми порѫча въ сѫщото врѣме да прѣдамъ саморѫчното му писмо на султана, въ което той изказва надежда, че Н. В. Султанътъ истински като оцѣни както своитѣ собствени, така и общитѣ европейски интереси, ще си постави за цѣль запазването на мира, спокойствието въ вашата страна и оздравяването на нейното благосъстояние.

Отъ свиждането ми съ Н. В. Султана и отъ разговоритѣ съ министритѣ му, азъ положително се убѣдихъ, че портата е въодушевена относително васъ отъ честни и благи намѣрения. Освѣнъ генералъ-губернатора, назначенъ отъ портата съ съгласието на великитѣ държави отъ ваша народность, вие не ще видите въ страната си никакви турски власти. Вие нѣма да се страхувате и отъ турскитѣ войски: вашата страна е запазена отъ тѣхъ чрѣзъ трактата, и портата най-малко отъ всѣкога е разположена да даде какъвто и да е поводъ за нарушението на вашето спокойствие. Портата и не мисли да бърза съ завзимането на Балкана. Като запазва за себе си въ всичката неприкосновеность правото на пограничнитѣ гарнизони, тя въ настоещето врѣме не вижда безотлагателна необходимость да се възползува отъ това право и азъ съмъ увѣренъ, че вашето поведение може да има огромно влияние на практическия изходъ на тоя въпросъ. Комбинацията за гарнизонитѣ въ Балкана, породена отъ недовѣрието на държавитѣ къмъ новия порядъкъ на работитѣ на Балканския

полуостровъ, ще падне вѣроятно отъ само себе си, когато се разпръснатъ неоснователнитѣ страхове, възбудени отъ послѣдната война. Стратегическитѣ достойнства на тая комбинация, както се види, отъ никого вече не се защищаватъ: отъ васъ ще зависи, щото така сжщо да се признае и нейната политическа безопасность. Само бждете мирни; не прѣдизвиквайте само необходимость за присжтствието въ вашата страна на турски войски. Портата ще въздържи своитѣ редовни сили, а противъ нахлуването на баши-бозуцитѣ вие имате оржжие; за това именно ви е дадено то, за да можете да защищавате отъ злодѣйцитѣ вашитѣ кжщи, вашитѣ жени и дѣца и да не могатъ вече да се повтарятъ въ вашата страна ония ужаси, отъ които е страдала въ течение на много вѣкове.

Отсега нататъкъ вашето положение е трайно; ползувайте се отъ неговитѣ добрини безъ никакви страхове. Благодарете за тѣхъ Твореца, благодарете руския народъ и хранете за винаги неизгладима благодарность къмъ великия царь, вашия освободитель.

Да се помолимъ прочее за съхранението и продължението на неговитѣ скжпоцѣнни дни.

Тая епохална рѣчь рѣши сждбата на Източна Румелия. Произнесена подиръ манифеста на руския царь, съ който се искаше подчинението на южно-българското население на берлинския договоръ, тя успокои това население, като му даде думата на пратеника на Царя Освободителя, че неговитѣ минимални искания сж удовлетворени.

И дѣйствително, ако сравни човѣкъ съдържанието на тая рѣчь съ четиритѣ пункта, които азъ по-горѣ приведохъ като необходими условия за нашето приемане на берлинския договоръ, ще се убѣди, че всички тия условия се изпълваха. Намъ се даваха „такива права, които обезпечаватъ нашето благосъстояние и нашата цвѣтуща бждещность“. Освѣнъ генералъ-губернатора, „назначенъ отъ нашата народность“, ние не щѣхме да видимъ „въ страната си никакви турски власти, а слѣдователно и никакви турски офицери“. И най-послѣ и най-главно, портата, като запазваше правото си за пограничнитѣ гарнизони, въ настоещето врѣме не виждаше „безотлагателната необходимость да се възползува отъ това право“, и намъ се даваше надежда, че комбинацията

на гарнизонитѣ... „ще падне вѣроятно отъ само себе си, щомъ се разпръснатъ страховетѣ възбудени отъ послѣдната война“.

И Южна България можеше да тържествува, защото бѣше извоювала минимума отъ това, що бѣ поискала. И ние можахме да прѣкжснемъ мисията си, защото всичко, що можеше да се постигне тогава, бѣ постигнато. И това всичко бѣ малко. Деветь мѣсеца подиръ берлинския ареопагъ, осемь мѣсеца подиръ знаменитата по своето гордо самохвалство рѣчь на лордъ Биконсфилдъ, че той върналъ на Турция найдоброто пристанище на Черно море — Бургаското[1]) — една значителна часть отъ дѣлото на казания ареопагъ и хитритѣ комбинации на английския държавникъ, да настани пакъ турцитѣ въ Бургасъ и по Балканитѣ, лежаха повалени на земята. Източна Румелия, Бургасъ и Стара-планина станаха български, не видѣха турска войска и, благодарение на това обстоятелство, можа да се постигне и съединението съ княжеството.

Историята малко примѣри може да посочи за такова бързо и мирно поражение на колективната дипломатическа мждрость на Европа.

И източно-румелийскитѣ българи — шепа народъ срѣщу многомилионна Европа — могатъ справедливо да се гордѣятъ съ тая своя побѣда.

---

[1] Английскиятъ историкъ Маккарти, като споменува овациитѣ, съ които лондонското население посрѣщна тая рѣчь на лордъ Биконсфилдъ, произнесена отъ прозореца на министерството на външнитѣ работи, описва съ очевидна горесть шовинистическата полуда, до която Биконсфилдовитѣ прѣхвалени дипломатически побѣди бѣха докарали тогава казаното население. „Доживѣхме да видимъ и деня, казва той, когато Гладстонъ минувайки съ жена си прѣзъ една отъ лондонскитѣ улици, се принуди да подири закрилата на приятелски пжтни врата за да избѣгне заплашителнитѣ демонстрации на една малка тълпа патриоти, които шумно се връщаха отъ единъ шовинистиченъ карнавалъ“. Justin M'Carthy, History of our own Times, Vol. V.

ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ И ИЗБОРЪТЪ НА ПЪРВИЯ И ПОСТОЯНЕНЪ КОМИТЕТЪ

[Отъ Периодическо Списание, книжка LXV (1904)].

Подъ заглавие Малко Аритметика единъ нашъ виденъ писатель е обнародвалъ въ началото на тая година първо въ списанието Просвѣта, а послѣ и въ една своя сбирка разкази, една драска, която е нарекълъ историческа чъртица. Съ лекъ юморъ се описва въ тая шарка частното съвѣщание по избора на първия източно-румелийски постояненъ комитетъ, съ тънка ирония се подиграватъ въ нея нѣкои отъ тогавашнитѣ по-прѣдни пловдивски дѣйци. Wahrheit und Dichtung! Кой не се възхищава отъ една историческа истина, прѣдставена въ поетическа форма? И ако тоя разказъ бѣ като много други подобни разкази китка цвѣте съ една капка истина връзъ нея, той можеше безъ възражение да се остави да забавлява нашата публика и да краси нашата литература. Но той претендира да е историческа чъртица. Дѣйствуващитѣ лица въ него сѫ познати, още живи или недавно починали, създатели на източно румелийската история. И при все това въ разказването на тая история поетическитѣ волности тъй изобилствуватъ, и истината тъй немилостиво е принесена въ жъртва на фантазията, че повелителна длъжность се налага на всѣки, който е взималъ що-годѣ участие въ ония събития, въ побългаряването на онова изчадие на берлинския конгресъ, да посочи невѣрнитѣ твърдения на автора и да разкаже станалото точно и безпристрастно.

Много ли сѫ невѣрнитѣ твърдения въ тая чъртица? — Много.

Невѣрна е прѣди всичко основата, на която почива цѣлиятъ разказъ, че въ Областното събрание имало 30 души българи депутати срѣщу . . . 17 инородци. Невѣрно, че казаното събрание имало само изборни и по право членове. Не-

вѣрно, че изборътъ на постоянния комитетъ се извършилъ на 15 окт. 1879. Невѣрно, че Ив. Вазовъ и д-ръ Чомаковъ, които не бѣха членове на първата румелийска камара, се смѣли въ събранието, което се описва. Невѣрно, че азъ съмъ прѣдлагалъ да се споразумѣемъ съ гърцитѣ и да свършимъ по-скоро, защото трѣбвало да се увѣдомятъ и консулствата. Невѣрно, че подиръ рѣшението на въпроса, азъ съмъ отърчалъ въ руското консулство да събудя самия консулъ. Невѣрно, че д-ръ Вълковичъ отишълъ да телеграфира на баронъ Калай, че плановетѣ на европейската комисия били осуетени. И най-послѣ и най-главно — last, but not least — невѣрно, че обзалагането, че басътъ за петь лири спасило каузата на българщината въ Южна България.

А кое е вѣрното? Азъ ще се помѫча да го изложа, като си служа изключително съ исторически документи. Прѣди обаче да се простя съ полемиката и да се обърна къмъ историята, нека забѣлѣжа, че покойниятъ г. Георги Груевъ се обзаложи наистина въ онова събрание, което се описва въ разказа, за петь лири, но не защото имаше съмнѣние, дали 40 души, колкото бѣха тогава българитѣ членове на Областното събрание, можаха да надвиятъ на 16 души другородци, а защото въ течение на разискването почна да се спори, кое е най-малкото число членове българи, което може да надвие на небългаритѣ. И тоя именно споръ, а не и каузата на българщината, се рѣши отъ обзалагането.

Многото дипломатически баби, които избабуваха въ Берлинъ килавата рожба, кръстена Източна Румелия, се помѫчиха чрѣзъ своитѣ прѣдставители въ международната комисия за изработване нейния органически уставъ, да направятъ своето недоносче още по-кекаво, още по-нежизнеспособно. Тѣ не се задоволиха съ това, че областьта, която първа дигна знамето на възстанието, която най-много пострада и по врѣмето на това възстание отъ 1876, и въ течението на войната прѣзъ 1877, ще бѫде подъ „прѣката политическа и военна власть на султана“ (чл. 13 отъ берлинския договоръ): че „султанътъ ще има право да брани границитѣ на провинцията по сухо и по море, да въздига на тия граници укрѣпления и да държи въ тѣхъ войска“; че офицеритѣ на жандармерията и милицията въ тая провинция „ще се назначаватъ отъ султана“

(чл. 15); и че „генералъ-губернаторътъ ще има право да повиква турскитѣ войски въ случай, че би се заплашвала вжтрѣшната или вънкашната безопасность на областьта“ (чл. 16). Тѣ поискаха тъй да окастрятъ, намалятъ и стѣснятъ правдинитѣ на жителитѣ отъ тая областъ, че органическиятъ уставъ, който ужъ щѣше да ги гарантира, да можеше да се приложи и въ другитѣ области на Европейска Турция. Въ английската Синя книга, която съдържа прѣдварителнитѣ прѣговори по казания уставъ (Turkey № 9, I, 1879), на нѣколко мѣста изпжква това благочестиво желание на тогавашната нечестива дипломация. Първъ единъ турски държавенъ мжжъ го изказва (стр. 8), подиръ него го повтаря и графъ Андраши (стр. 10), додѣто най-послѣ турцитѣ комисари въ международната комисия за изработване устава тъй го усвояватъ, че съ всичкия си умъ приготвуватъ ужъ за Източна Румелия единъ проектъ за уставъ, който не е друго освѣнъ единъ законъ за вилаетитѣ и който се прѣдставлява отъ тѣхъ на комисията съ забѣлѣжката, че, ако се одобри отъ нея, той ще се приложи не само въ Източна Румелия, но и въ другитѣ европейски области на империята (стр. 48 и 111).

Една рѣшителна борба можеше само да избави Южна България отъ надвисналитѣ опасности, отъ зиналата пропасть. И тая борба незабавно се почна и безпирно се продължи. И благодарение само на нея и на съдѣйствието, дадено подъ нейния тласъкъ отъ руситѣ, можа да се спаси положението и да се направи отъ Източна Румелия „една чистобългарска областъ, нѣщо прѣко противно на намѣренията на сигурно по-голѣмата часть отъ силитѣ, подписали берлинския договоръ“.[1]

Не бѣха се окончателно настанили въ Пловдивъ членоветѣ на казаната международна комисия, когато ние почнахме нашата бомбардировка. Подиръ една лека прѣстрѣлка съ втория английски комисарь, лордъ Donoughmore,[2] една

---

[1] Тия сж думитѣ, които тогавашниятъ английски посланникъ въ Цариградъ, сѫръ А. Х. Лейардъ, билъ казалъ на князъ Богориди при първата му срѣща съ него прѣзъ есеньта на 1879. (Синя книга стр. 144, Turkey, № 5, 1880).

[2] На 12/24 септември 1878 младиятъ лордъ пише на своя старши колега, който бѣ останалъ въ Цариградъ, че билъ посѣтенъ отъ една

депутация, състоеща отъ К. Величковъ, Ив. Ев. Гешовъ, И. Груевъ, Т. К. Кесяковъ, д-ръ Мирковичъ, Д. Наумовъ, Хр. Павловъ, М. Поповъ, М. Савовъ и д-ръ Стоиловъ на 16 октомври ги обиколи всички, съ изключение на турцитѣ, и имъ поднесе единъ мемоаръ. Като съобщава на лордъ Солзбери текста на тоя мемоаръ и своитѣ впечатления отъ това посѣщение, английскиятъ членъ на комисията, съръ Хенри Дръммондъ Уолфъ, надълго разправя, какъвъ разговоръ той ималъ на английски съ мене, когото той нарича главния ораторъ (the principal spokesman) на депутацията. „Азъ казахъ на г. Гешова, пише английскиятъ комисарь, че доколкото можахъ да разбера отъ неговитѣ забѣлѣжки, цѣльта на прошението е отмѣнението на берлинския договоръ. Ако това е така, азъ трѣбва веднага да кажа, че не съмъ компетентенъ да разисквамъ подобенъ въпросъ, нито пъкъ комисията може да стори това. Нашата длъжность е да изработимъ единъ проектъ за управлението на областьта вжтрѣ въ рамкитѣ на договора. Текстътъ на тоя актъ ни дава възможность да дадемъ на източно-румелийското население пълна гаранция за неговото благосъстояние, и азъ вѣрвамъ, че желанието на моитѣ колеги е да направятъ всичко възможно въ полза на това население."[1]

Тъй ни говори дѣйствително първиятъ английски комисарь, но неговитѣ дѣла и дѣлата на неговитѣ колеги отпослѣ не потвърдиха тия негови думи. Интереситѣ на грамадното мнозинство отъ това население, въ чиято полза той ужъ щѣше да работи, щѣха да бждатъ безцеремонно потъпкани, ако да не бѣха нашитѣ енергически протести и благотворната помощь наруситѣ. Тия протести и тая помощь бѣха особено полезни за насъ по извѣстни жизнени питания, по нѣкои отъ които се е писало, а по нѣкои не — като по въпроса за употрѣблението на езицитѣ, по оня за състава на Областното събрание и постоянния му комитетъ, по оня за

делегация, състоеща отъ българския митрополитъ и г. г. Гешовъ, Груевъ, Стоиловъ и Искровъ, всички видни членове на крайната българска партия (ultra bulgarian party) въ Румелия. (Стр. 25 Синя книга Turkey 1878, № 9, I).

[1] Френскиятъ текстъ на тоя нашъ мемоаръ и докладътъ на Sir H. Drummond Wolff сж помѣстени въ Синята книга Turkey № 9, 1879, а българскиятъ текстъ въ в. Марица № 34.

фесъ или калпакъ, по оня за знамето, и най-послѣ и най-главно, по оня за турскитѣ гарнизони, съ които споредъ берлинския договоръ султанътъ имаше право да опаше всичкитѣ граници на Източна Румелия.

Споредъ първоначалния проектъ на устава (права на гражданитѣ), прѣдставенъ отъ французкия комисарь, баронъ де Рингъ, турскиятъ езикъ оставаше официалниятъ езикъ на управлението и на сѫдилищата. Българскиятъ и гръцкиятъ езикъ бѣха факултативни. Подиръ голѣми усилия това чудовищно прѣдложение се замѣсти отъ онова, което фигурира въ чл. 22 отъ Органическия уставъ, и споредъ което официаленъ практически стана езикътъ на мнозинството.[1]

По първия проектъ на английския комисарь (протоколътъ № 30) Областното събрание трѣбваше да състои отъ 10 души членове по право, 36 изборни членове и 18 членове, назначени отъ генералъ-губернатора. Доста мѫки се положиха, додѣто се намали числото на назначенитѣ членове отъ 18 на 10 (чл. 69, 71 и 74 отъ Орган. уставъ).

А постоянниятъ комитетъ? Споредъ споменатия по-горѣ първоначаленъ проектъ на Органическия уставъ, прѣдставенъ отъ турскитѣ комисари, за Източна Румелия се прѣдвиждаха не Областно събрание, а главенъ (окрѫженъ) съвѣтъ — conseil général — и една постоянна комисия съ функции горѣ-долу подобни на ония на нашитѣ постояни комисии. Като се натовариха да изработятъ отдѣла за народното прѣдставителство, английскитѣ комисари усвоиха идеята за постоянната комисия, като я нарекоха въ своя проектъ постояненъ комитетъ. Споредъ тоя проектъ на англичанитѣ (протоколъ № 30), съставътъ на постоянния комитетъ се опрѣдѣляше на 11, четирима отъ които се избираха отъ членоветѣ по право, а останалитѣ седмина отъ членоветѣ непринадлежащи на категорията на членоветѣ по право. За да се избѣгне такава скандална привилегия на членоветѣ по право, рускитѣ комисари, подиръ опорита борба, се принудиха най-послѣ да приематъ,

---

[1] Протоколъ № 10 на европейската комисия, Синя книга, Turkey, № 9, 1879 и тая Синя книга (томъ I и II) както и Синитѣ книги Turkey № 18. 1889. и Turkey № 5 1880, съдържатъ протоколитѣ на казаната комисия, та нѣма да ги споменувамъ вече. Всички тия Сини книги заедно съ много други бѣха подарени отъ лордъ Гранвилъ на постоянния комитетъ, а сега се намиратъ въ библиотеката на народното събрание.

редовнитѣ членове на постоянния комитетъ да бждатъ 10 и въ гласоподавателнитѣ бюлетини да се вписватъ само шесть имена, замѣняващитѣ да бждатъ трима и да се вписватъ само двѣ имена, за да могатъ да се избиратъ поне петь души отъ малцинствата (чл. 104 отъ Орган. уставъ). И въ отношение на правата на постоянния комитетъ сполуката бѣ грамадна. Отъ една постоянна комисия, натоварена да бди върху изпълнението на рѣшенията на Областното събрание и да му докладва върху тѣхъ и върху бюджета, както прѣдлагаха турцитѣ, постоянниятъ комитетъ стана едно тѣло, до което генералъ-губернаторътъ трѣбваше да се допитва за всичко, което надминаваше изпълнението на законитѣ; което съ него между сесиитѣ правѣше и закони, наречени публично-административни правилници; което имаше право да контролира всички чиновници и да ги дава подъ сждъ; и което най-послѣ отваряше допълнителни кредити, когато се докажеше, че вписанитѣ въ бюджета суми сж недостатъчни. (Чл. 50, 51, 55, 107 и пр.).

Фесъ или калпакъ? Тоя въпросъ, тъй съврѣмененъ въ 1904 за реформираната жандармерия на Македония, бѣ капиталенъ и за Източна Румелия въ 1879. И той се рѣши въ полза на калпака, благодарение пакъ на шума, вдигнатъ отъ насъ и на настояването на руситѣ. На стр. 1043 отъ Синята книга, Turkey, № 9 (II) се намира писмото отъ 14 май 1879 на посланника Лейардъ до лордъ Солзбери, съ което му се съобщава, че подиръ настояването на генералъ Столипина да не влиза въ Източна-Румелия съ фесъ, генералъ-губернаторътъ, князъ Алеко Богориди, рѣшилъ да надене калпакъ. Въпрѣки това рѣшение обаче той тръгна отъ Цариградъ за Пловдивъ съ фесъ. Но секретарьтъ на генералъ Столипина го прѣсрѣщна по желѣзницата и му заяви категорически, че генералътъ не отговаря за послѣдствията, ако влѣзе въ Пловдивъ съ фесъ, и Богориди се принуди да извади отъ багажа си по-отрано приготвения калпакъ съ червено дъно и да влѣзе съ него въ столицата на Южна България. (Синя книга, Turkey, № 9, 1879, стр. 1041).

Едва пристигналъ въ нея, князъ Богориди праща при членоветѣ на европейската комисия своя главенъ секретарь, покойния Гаврилъ Кръстевичъ, за да ги пита, дали при прочитането на фермана за неговото назначение като генералъ-

губернаторъ да се вдигне турското знаме или не. Кръстевичъ прибавя, че, ако се вдигне и станатъ бъркотии, то и Богориди и той ще си дадатъ оставкитѣ. Комисията се събира и рѣшава да остави губернатора свободенъ да вдигне или не знамето. И той не го вдига. (Сѫщата Синя книга, сгр. 1044).

Колкото за отказването на султана да прати гарнизони въ Балкана, тая главна цѣль на дипломатическата мисия, която източнорумелийскитѣ българи повѣриха на покойния д-ръ Янколовъ и на мене прѣзъ пролѣтьта на 1879, азъ говорихъ за него, когато описахъ казаната ни мисия по европейскитѣ дворове. За сега ще подчертая само факта, че това неизпращане на турски гарнизони на границата между княжество България и Източна Румелия бѣ най-голѣмата сполука на източно-румелийскитѣ българи. Съ турски гарнизони отъ Черно море до Вакарелъ, съединението на 1885 не можеше да стане безъ сблъскване съ тѣхъ, което сблъскване непрѣменно щѣше да докара и война съ Турция. А кой може да каже, какъвъ щѣше да бѫде изходътъ на такава една война, особено при настроението на тогавашна официална Сърбия?

Всички тия тревожни въпроси бѣха се отколѣ разрѣшили, духоветѣ се бѣха значително успокоили, когато Източна Румелия пристѫпи къмъ изборитѣ за първото Областно събрание. При тия избори, станали на 7 октомври 1879 и продължени за нѣкои околии подиръ недѣля, излѣзоха изъ урнитѣ при немалкото очудване на ония лековѣрни чужденци, които бѣха повѣрвали турци и гърци за населението на Източна Румелия, 32 българи прѣдставители и само 4 небългари. Консулитѣ се обезпокоиха. И генералъ-губернаторътъ, който при назначението на чиновницитѣ се бѣ строго и добросъвѣстно държалъ о принципа, че българитѣ като най-многобройни трѣбваше и най-многобройно да се прѣдставляватъ въ управлението, повлиянъ отъ това безпокойствие на чуждитѣ прѣдставители, при избора на назначаванитѣ отъ него членове, не се поведе по правилото на съразмѣрностьта. Той трѣбваше да назначи тия десеть члена измежду ученитѣ, измежду търговцитѣ и земледѣлцитѣ и измежду чиновницитѣ. И той назначи единъ ученъ и двама чиновници българи, а трима учени, трима търговци и земледѣлци и единъ чиновникъ, всичко седмина, другородци.

И подиръ това назначение съ десетьтѣ членове по право (мюфтията, началницитѣ на петьтѣ християнски общини, главниятъ равинъ, прѣдседательтъ на върховния касационенъ сѫдъ, прѣдседательтъ на върховния административенъ сѫдъ и главниятъ контрольорь на финанситѣ) и 36-тѣ изборни членове въ първото Областно събрание на Източна Румелия влѣзоха 40 души българи, 6 турци, 5 гърци, 2 арменци, 2 евреи и единъ италянецъ (духовниятъ началникъ на българо-католицитѣ).[1])

---

[1]) Ето и имената на всичкитѣ членове: I. Българи: Хр. Астарджиевъ, Г. Беневъ, Н. Т. Бояджиевъ, К. Величковъ, И. Воденичаровъ д-ръ Вълковичъ, Ив. П. Герджиковъ, Ив. Ев. Гешовъ, Ив. Ст. Гешовъ, Г. Груевъ, П. Димитровъ, П. Енчевъ, Хр. Златаровъ, М. Икономовъ, Г. Калчевъ, Г. Караджовъ, Иозо Карапировъ, Т. Кесяковъ, Ненчо Кръстевъ, М. Ив. Маджаровъ, Я. Д. Матакиевъ, д-ръ Мачевъ, Д. Милковски, д-ръ Мирковичъ, Ив. Найденовъ, Д. Наумовъ, митрополитъ Панаретъ, Д. Папазоглу, д-ръ Планински, К. Пѣевъ, Ив. Салабашевъ, Д. Стамболовъ, д-ръ Стамболски, д-ръ Странски, попъ Георги Тилевъ, Г. Х. Тиневъ, А. Топракчиевъ, д-ръ Хакановъ, д-ръ Янколовъ и Д. Юруковъ. II. Другородци: Д. Аргириади, М. Аргириади, К. Ахланлѫ, д-ръ Владосъ, Ибрахимъ Ионтовъ, Исмаилъ Хакѫ ефенди, Исмаилъ Зюхди, Х. Исмаилъ бей, митрополитъ Неофитъ, Папазиянъ, Рафаилъ Моизъ равинътъ, Реджебъ ага, Хафузъ Халилъ, Манукъ Хинтлианъ, епископъ Рейноди и Шехъ ефенди. Въ описанието на отварянето на Областното събрание, което по-нататъкъ се цитира отъ в. Марица, е казано, чѐ има само 5 души турци, защото станимашкиятъ депутатъ Исмаилъ ефенди не бѣ още избранъ. Прѣзъ първата сесия на събранието върховниятъ сѫдъ, който въ Източна Румелия провѣряваше правилностьта на изборитѣ, касира г. г. д-ръ Мачевъ и М. Икономовъ и намѣсто тѣхъ се избраха други. Отъ горѣизброенитѣ депутати българскиятъ митрополитъ Панаретъ, гръцкиятъ Неофитъ, епископъ Рейноди, протестантскиятъ духовенъ началникъ Н. Т. Бояджиевъ, мюфтията Хафузъ Халилъ, арменскиятъ духовенъ началникъ Папазиянъ, еврейскиятъ равинъ Рафаилъ Моизъ, прѣдседательтъ на върховния сѫдъ Ненчо Кръстевъ, прѣдседательтъ на върховния административенъ сѫдъ Георги Груевъ и главниятъ контрольоръ Георги Беневъ бѣха членове по право; Шехъ ефенди, д-ръ Мирковичъ, д-ръ Владосъ, бургаскиятъ наибинъ Исмаилъ Зюхди (като учени), Ибрахимъ Ионтовъ, Манукъ Хинтлиянъ, К. Ахланлѫ (като търговци или землeдѣлци), хаджи Исмаилъ бей, Иозо Карапировъ и Иванъ Найденовъ (като чиновници) бѣха членове назначени отъ генералъ-губернатора Останалитѣ бѣха депутати избрани отъ населението. За тия послѣднитѣ английскиятъ консулъ въ Пловдивъ, г. Мичелъ, съ рапорта си до лордъ Солзбери отъ 3/15 ноември 1879 г. съобщава, че тѣ правили голѣма честь на източно-румелийскитѣ българи, тъй като повечето били лица съ извѣстно образование. Списъкътъ на всички членове въ купъ не се намира нито въ дневницитѣ, нито въ тогавашнитѣ вѣстници, затова го давамъ тука.

Тъй съставената първа южно-българска камара се отвори на 22 октомври 1879. И церемонията на това отваряне, както и рѣчьта на приврѣменния прѣдседатель — рѣчь, която не е помѣстена въ напечатанитѣ въ 1889 г. дневници на Областното събрание сж тъй интересни, че азъ си позволявамъ да приведа тукъ онова, що бѣхъ писалъ по тѣхъ въ в. Марица отъ 23 октомври 1879. Ето това мое описание:

Вчера на 22 того по пладне се отвори първата сесия на първото Областно събрание на Източна Румелия. Часа на дванадесеть безъ петь минути Н. Сиятелство генералъ-губернаторътъ тръгна пѣшъ прѣзъ два реда войска отъ двореца си и придруженъ отъ генерала Стрекера и всичкитѣ ни други високи офицери, стигна прѣдъ Областното събрание. Тукъ той се посрѣщна отъ музиката, която засвири, и отъ директоритѣ, които го приеха на вратата. Щомъ Н. Сиятелство генералъ губернаторътъ влѣзе въ стаята на заседанията, едно гръмогласно ура екна отъ всичкитѣ депутати. Князътъ се качи на прѣдседателското мѣсто, а отъ двѣтѣ страни на бюрото се намѣстиха офицеритѣ, които го бѣха придружили. Трибуната на консулското тѣло се бѣше напълнила отъ консулитѣ, които бѣха всички дошли въ униформи, а трибуната на директоритѣ и публиката съ добрѣ облѣчени госпожи и госпожици, които придаваха, особенъ блѣсъкъ на събранието. На прѣдседателското мѣсто при Н. Сиятелство бѣше се спрѣлъ и г. Груевъ, директоръ на просвѣщението, който прочете словото на княза най-напрѣдъ на български, а послѣ на турски и на гръцки. Гръмогласни ржкоплѣскания посрѣщнаха българското слово, когато гробно мълчание послѣдва прочитането на турския и гръцки прѣводи — нѣщо което не е за чудене, защото отъ петдесеть и шестьтѣ члена има само петь турци, петь гърци, двама арменци, двама евреи, единъ италянецъ (католишки епископъ), а останалитѣ сж всички българи. Слѣдъ прочитането и на гръцкия прѣводъ Н. Сиятелство поздрави събранието и си излѣзе съпроводенъ, както и при влизането си, съ гръмогласно ура!

Послѣ излизането на генералъ-губернатора Н. В. Прѣосвещенство пловдивскиятъ г. Панаретъ се качи на трибуната и прѣдложи, съгласно съ органическия уставъ, за приврѣмененъ прѣдседатель най-стариятъ по възрасть членъ на събранието, Н. Прѣосвещенство католишкия епископъ г. Фран-

ческа Рейноди, а за секретари — най-младитѣ изъ членоветѣ, г.г. Величковъ и Калчовъ. Събранието едногласно и съ ржкоплѣскания прие тия прѣдложения, и Н. Прѣосвещенство г. Рейноди, като се качи на прѣдседателското седалище, произнесе слѣдуещето слово:

Благодарение Господу, почитаеми депутати, благодарение Господу, че ме е съхранилъ до този часъ, та да имамъ прѣвъзходното благополучие, прѣди да свърша живота си на който три четвърти съмъ прѣминалъ между Васъ, да видя този чиститъ день. Но трѣбва днесъ да Ви реча публично, че съмъ ги прѣкаралъ въ едно непрѣстанно и приятно благосъгласие съ всички Васъ.

Да, днесъ честитъ и благополученъ съмъ да прѣдседателствувамъ споредъ годинитѣ си самъ първото Областно събрание на освободената ни страна, Източна Румелия.

Надѣвамъ се, почитаеми прѣдставители, че това Събрание ще отвори една ера отъ искрени добрини за всичкитѣ туземци, които правѣдно се уповаватъ на голѣмото благоразумие и мждрость на ония, които съставляватъ това почитаемо събрание.

Нека прочее благоволи всемогущиятъ Богъ, да излива върху членоветѣ на събранието неговитѣ божествени виделини, та да бждете толкозъ благотворци за въ новото благоденствие на нашата чиста областъ.

Понеже по честития случай на отварянето на Областното ни събрание е днесъ тържественъ народенъ празникъ днешното събрание се заключава съ това.

Утрѣ часътъ 12 по европейски ще има редовно заседание.

Събранието едногласно прие това послѣдно прѣдложение и откакъ обикновениятъ протоколъ за отварянето на събранието се написа на български отъ секретаритѣ и подписа отъ всички присжтствуващи членове, заседанието се вдигна, и събранието се отложи за днесъ: часа на 12 по европейски.

Епископъ Рейноди прочете рѣчьта си не на тритѣ езика, на които бѣ прочетено словото на генералъ- губернатора, а само на български. Едничъкъ западенъ европеецъ, попадналъ въ камарата на Южна България, той владѣеше езика на мнозинството на тая областъ; и никой отъ малцинството не се осмѣли да поиска отъ него да говори на турски или грæц-

ки. Той прѣдседателствува, додѣто се върши гласуването на вжтрѣшния правилникъ на събранието. И когато тоя правилникъ се прие и окончателното бюро, въ съставъ Ив. Ев. Гешовъ, прѣдседатель, д-ръ Странски, подпрѣдседатель, и Ив. Ст. Гешовъ и Ив. Салабашевъ, секретари, се избира, побѣдата на българския елементъ и възтържествуването на българската рѣчь въ източно-румелийската камара бѣха вече извоювани. И дѣйствително нѣкои гърци депутати бѣха поискали проекта за вжтрѣшния правилникъ да имъ се раздаде, както прѣдписвалъ органическия уставъ, и на гръцки и турски. Но тѣмъ се отговори (Дневникъ III), че (1) споредъ тоя уставъ всѣкой е свободенъ да говори и прави прѣдложения на своя езикъ, и понеже членоветѣ на комисията, избрани да изработятъ казания проектъ, сж българи, то тѣ сж волни да прѣдставятъ проекта само на български и че (2) органическиятъ уставъ прѣдписва само законитѣ и правилницитѣ на генералъ-губернатора и на директоритѣ да се обнародватъ и на тритѣ езика, а не и проектитѣ на областното събрание. Тоя сждбоносенъ въпросъ, туренъ на гласоподаване, се рѣши въ полза на българската теза, тъй като противъ нея гласуваха само петь души и двама се въздържаха. Турцитѣ не се повлияха отъ гърцитѣ при гласуването. Още при тоя първъ вотъ на областното събрание тѣ се отличиха съ онова благоразумно вървене подиръ властьта и мнозинството, отъ което тѣ не се отклониха въ Сѣверна и Южна България, съ незначителни изключения, и до день днешенъ. Очевидно ние нѣмаше защо да се боимъ отъ тѣхъ и при другитѣ сражения за народно прѣдимство, каквото напримѣръ бѣше изборътъ на постоянния комитетъ.

Тоя изборъ се поиска отъ генералъ-губернатора съ писмо, прочетено въ заседанието отъ 5 дек. 1879 и по прѣдложение на д-ръ Хаканова се тури на дневенъ редъ за заседанието отъ 10 сжщия мѣсецъ. Ние почнахме да се готвимъ за него. Нэ че имаше, защо да се безпокоимъ. Ако нашитѣ 40 души депутати се раздѣлѣха на двѣ групи и 20-тѣ гласуваха за 6 душъ, а другитѣ 20 за други 6, ние сигурно щѣхме да изберемъ само българи, дори и ако 16-тѣ души другородци се съгласѣха да гласуватъ всички — което не бѣ вѣроятно, прѣдъ видъ на податливостьта на турци, евреи и

арменци, за свои кандидати. Въпросътъ слѣдователно бѣше, не дали можехме, а дали трѣбваше да изберемъ само българи. Не липсваха и между нашитѣ директори — източнорумелийскитѣ министри — и между чуждестраннитѣ прѣдставители изпитани патриоти или искрени доброжелатели, които ни съвѣтваха да не бѫдемъ непримиримими, да не се показваме крайни, а да дадемъ доказателства на зрѣлость, умѣреность и тактъ, като гласуваме и за нѣкои небългари. Като прѣдседатель на областното събрание, азъ бѣхъ избранъ за проводникъ на тия съвѣти. Тогавашниятъ руски генераленъ консулъ въ Пловдивъ, покойниятъ князъ Церетелевъ, който ни принесе незабравими услуги и при турскитѣ кланета на 1876 като управляещъ руското вицеконсулство въ Пловдивъ и прѣзъ войната като доброволецъ и подиръ нея като втори руски прѣдставитель въ комисията по изработването на органическия уставъ (първиятъ бѣ полк. Шепелевъ), се бѣ увлѣкълъ и той отъ течението въ консулскитѣ крѫгове въ полза на една политика на неоправдано великодушие и много настоя прѣдъ мене и чрѣзъ мене да не избираме само българи. Но азъ отъ началото още си бѣхъ съставилъ друго мнѣние, което изложихъ и нему и на други устно. А за да настроя и общественото мнѣние въ сѫщия смисълъ, помѣстихъ въ в. Марица отъ 7 дек. една уводна статия, въ която, като говорѣхъ за българитѣ членове на областното събрание, казахъ между другото и слѣдното:

„Дали тѣ (българскитѣ депутати), откакъ вёматъ прѣдъ видъ всички важни народни интереси, които ще се повѣрятъ на постоянния комитетъ, могатъ, безъ ущърбъ на тия народни интереси, да се покажатъ великодушни къмъ другитѣ елементи, прѣдставени прѣдъ областното събрание, ние оставяме тѣмъ да рѣшатъ. Отъ своя страна ние само това ще забѣлѣжимъ, че нашитѣ депутати трѣбва да погледнатъ на тоя прѣдметъ отъ чистонародна точка на зрѣние. Тѣ не трѣбва да забораватъ, че не сѫ правителство че не сѫ чиновници, назначени отъ главния управитель и одобрени отъ портата, та да сѫ длъжни да се грижатъ не само за болшинството на тая область, а и за меншествата; тѣ сѫ прѣдставители, които дължатъ своя изборъ, своето почетно и високо назначение, изключително на българитѣ на тая об-

ласть. Избирателитѣ иматъ право да очакватъ отъ своитѣ избрани не сантиментална политика, но дѣла, които да отговарятъ на довѣрието, съ което тѣ ги почетоха, да сѫ съгласни съ интереситѣ и стремленията, защитата на които имъ тѣ повѣриха. Ние разбираме едно правителство, което не дължи своето сѫществуване прѣмо на изразената воля на народнитѣ депутати, да бѫде донѣйдѣ отстѫпчиво къмъ меншествата въ страната, която то управлява; но нийдѣ не сме чули изборното болшинство въ една камара да натоварва съ защитата на най-милитѣ интереси на избирателитѣ му хора отъ меншествата, хора, които иматъ други интереси и гонятъ други цѣли. Политиката нѣма утроба, казватъ французитѣ; и ние мислимъ, че и най-умѣрениятъ европеецъ ще признае, че примѣрътъ, който ни даде Европа въ берлинския конгресъ, като ни раздѣли отъ братята ни и върнѣ часть отъ насъ пакъ подъ едно осѫдено робство, не е отъ естество да развие у насъ оная чуства на самоотвържение, които биха ни накарали да изберемъ, и противъ народнитѣ си интереси, чужди хора за постоянния комитетъ на тая область, която е и ще бѫде всѣкога наша".

Два деня подиръ появяването на тая статия на 9 декември вечерьта се свикаха на частно заседание въ митрополията българитѣ членове на Областното събрание и слѣдъ дълго разискване, подиръ като единодушно се одобри мнѣнието, че не трѣба да избираме за редовни членове на постоянния комитетъ освѣнъ българи, а за замѣняващи членове само да туримъ единъ турчинъ и единъ арменецъ, ние опрѣдѣлихме кандидатитѣ и назначихме комисия, която да приготви бюлетинитѣ за слѣдното заседание. На утрото, 10 дек., изборътъ на комитета се извърши и, както можеше да се прѣдполага, при тоя изборъ мнозина и отъ другородцитѣ гласуваха за нѣкои отъ нашитѣ. И дѣйствително, ето какъ дневникъ XXVI на събранието отъ 10 декември 1879 описва тоя изборъ:

Прѣдседательтъ съобщава, че първиятъ въпросъ на дневния редъ е избирането на постоянния комитетъ и прочита членоветѣ на вѫтр. правилникъ, които се отнасятъ до тоя изборъ. Събранието приемва, по прѣдложението на г. Златарева, 10 минути отпуска за размишление върху лицата, които да се изберат. Слѣдъ отпуска депутатитѣ поднасятъ на бю-

рото избирателнитѣ си записки и назначаватъ д-ръ Владосъ да провѣрява заедно съ квесторитѣ записването на гласоветѣ.

Резултатътъ на избирането е слѣдуещиятъ:

Отъ 52 присѫтствуващи 49 гласуватъ, а 3 се въздържатъ. Иматъ най-много гласове и сѫ избрани: Карапировъ (българо-католикъ) 26, Ив. Ев. Гешовъ 24, д-ръ Янколовъ 23, д-ръ Стамболски, д-ръ Странски, Салабашевъ и свещ. Тилевъ по 22, Величковъ 20, Воденчаровъ 17 и Маджаровъ 15.

А за замѣняващи членове гласуваха 44, въздържаха се 5. Избраха се Шехъ ефенди съ 29 гласа, Пѣевъ съ 14 и Хинтлиянъ съ 7 гласа.

Изборътъ на постоянния комитетъ бѣ вѣнецътъ на горѣспоменатитѣ побѣди на източно-румелийскитѣ българи, логическото послѣдствие отъ грамадното имъ надмощие въ Областното събрание. Съ него тѣ довършиха своето дѣло. Мирно и безкръвно тѣ окончателно завладѣха Източна-Румелия и ѝ приготвиха онова бързо политическо самоубийство, което доказа на свѣта, че „не се гаси туй, що не гасне“ и не се дѣли онуй, що не е дѣлимо.

СПОМЕНИ И ДОКУМЕНТИ ИЗЪ БОРБАТА ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО.

(Отъ вѣстникъ Дума броеве 59 - 64, 1915 г.)

Вѣчно ще се чудятъ историцитѣ на берлинския конгресъ, какъ най-виднитѣ държавници отъ втората половина на деветнадесетия вѣкъ можаха да родятъ едни отъ най-неджгавитѣ рожби, които историята знае. Бисмаркъ и Биконсфилдъ, Андраши и Вадингтонъ, Солзбери и Корти, слѣдъ дълги родилни мжки наложиха на Горчакова и Шувалова едни недоносчета, които ще останатъ паметни по своята кекавость и краткожизненость. Влачи наистина 35 години своето жалко сжществуване възстановената ужъ Европейска Турция. Но галената par excellence дъщеря на берлинскитѣ мждреци Източна Румелия не можа и толкозъ да хароса. Тя почти не годиняса. Почина като Източна Румелия още въ първата година на своя кратъкъ животъ. Прѣроди се въ Южна България. И прѣвратътъ на 6 септември 1885 година стана безъ кръвь и безъ сътресения, защото побългаряването на многоезичното чедо на берлинския договоръ се извърши още въ 1879.

Какъ стана това побългаряване, азъ подробно описахъ въ моитѣ спомени отъ оная историческа борба, обнародвани въ Периодическо списание книга LXV, 1904. Тукъ нѣколко думи само ще бждатъ достатъчни, за да се изтъкне всичкото значение на мирната побѣда, нанесена при оная борба.

* * *

Когато прѣзъ зловѣщия мѣсецъ юли 1878 ние въ Пловдивъ се научихме, че ония области на България, които възстанаха и почти изключително пострадаха прѣзъ 1876 и 1877 г., се отдѣляха отъ княжеството и се правѣше отъ тѣхъ отдѣлна провинция подъ прѣката власть на Абдулъ Хамида, ние оста-

нахме като грѫмнати. Възможна ли бѣ такава несправедливость? Мислима ли бѣ такава непрѣдвидливость? И ние почнахме оная борба, която ще остане паметна. Ние явно искахме съединението, но давахме да се разбере, че съ извѣстни отстѫпки ще прѣклонимъ глава. И върху четири точки ние най-много наблѣгахме. Тия четири минимални условия на нашето приемане на берлинския договоръ азъ въ редъ статии формулирахъ въ в. Марица, на която почти единственъ редакторъ бѣхъ останалъ. Тѣ бѣха:

1) Органическиятъ уставъ да не бѫде нѣкакъвъ вилаетски законъ, за какъвто говори чл. 18 отъ берлинския договоръ, а конституция, на каквато полунезависимитѣ английски колонии се радватъ. За автономия като на тия колонии се говорѣше въ меморандума, подписанъ отъ Солзбери и Шувалова, който меморандумъ послужи за основа на берлинския договоръ.

2) Офицеритѣ на жандармерията и милицията да не бѫдатъ отъ армията на Абдулъ Хамида.

3) Генералъ-губернаторътъ да не бѫде нѣкой левантинецъ или фанариотинъ, а българинъ.

4) Да нѣма турски гарнизони на границата.

* * *

Слѣдъ една борба отъ шесть мѣсеци и слѣдъ обиколката по европейскитѣ дворове на двама насъ, източно-румелийскитѣ делегати — другарьтъ ми бѣ д-ръ Янколовъ — и четиритѣ отъ тия условия се спечелиха. Уставътъ бѣ почти една конституция, офицери ни се дадоха руси, европейци или българи, за генералъ-губернаторъ се назначи синътъ на знаменития български патриотъ Богороди и най-послѣ на 25 априлъ 1879 г. генералъ Обручевъ, извънредниятъ пратеникъ на Царя-Освободителя, оповѣсти на пловдивчани, че Турция за сега не виждаше безотлагателна необходимость да се възползува отъ правото на гарнизонство и прибави надеждата, че това право „ще падне вѣроятно отъ само себе си, щомъ се разпръснатъ страховетѣ, възбудени отъ послѣдната война." И турски гарнизони не стѫпиха въ Румелия. И отъ тритѣ официални езика — турски, гръцки и български — остана да се слуша само българскиятъ. И азъ имахъ право

като свършихъ своитѣ спомени по тая борба съ слѣднитѣ думи: „Историята малки примѣри може да посочи за такова бързо и мирно поражение на колективната мѫдрость на Европа. И източно-румелийскитѣ българи — шепа народъ срѣщу многомилионна Европа — могатъ справедливо да се гордѣятъ съ това поражение.“

И дѣйствително тая область, за която Биконсфилдъ се бѣше похвалилъ, че билъ я възвърналъ на Турция, стана чисто българска область, „нѣщо съвсѣмъ противно, както бѣ се изразилъ английскиятъ посланникъ въ Цариградъ, сэръ А. Х. Лейярдъ, на намѣренията на силитѣ, подписали берлинския договоръ.“ И тъй се приготви пѫтьтъ за окончателното съединение, което не можеше да стане безъ война съ Турция, ако имаше турски гарнизони, съ които трѣбваше да се сблъскатъ войскитѣ на княза Александра, и ако въ Пловдивъ на 6 септември 1885 имаше единъ чужденецъ генералъ-губернаторъ, готовъ да викне турски войски на основание на правото, което му даваше чл. 18 отъ берлинския договоръ.

* * *

Тревожни бѣха днитѣ, които послѣдваха прѣврата на 6 септември. Свика се Народното събрание и едно отъ първитѣ му дѣла бѣше да избере двѣ лица, които заедно съ трима̀та делегати, избрани отъ Южна България — г. г. Ив. П. Герджиковъ, Д. Папазовъ и Д. Тончевъ — да отидатъ да молятъ императора Александра III, който бѣ тогава въ Копенхагенъ, да вземе дѣлото на съединението подъ свое покровителство. Тоя изборъ на двамата сѣверно-български делегати стана въ заседанието на Народното събрание отъ 12 септемврѝ. Г. Ст. Стамболовъ, прѣдседательтъ, направи прѣдложението за избора съ слѣднитѣ думи: „Подиръ това иде прѣдложението на бюрото да се избере една депутация, която да отиде при руския царь наедно съ депутацията на Южна България, да моли Негово Величество Руския Императоръ да вземе дѣлото подъ свое покровителство. Бюрото мисли тази депутация да бѫде отъ двама души, и ако желае Народното събрание може да укаже лицата. Лицата сѫ търновскиятъ митрополитъ Климентъ и Ив. Ев. Гешовъ. На тѣзи лица се съобщи още отзарань и тѣ сѫ готови да прие-

матъ тази голѣма честь, която Народното събрание имъ повѣрява. Приема ли Народното събрание да се прати депутация? (Гласове: приема). Приема ли да бждатъ двама души? (Приема). Приема ли за депутация да бждатъ търновскиятъ митрополитъ Климентъ и г. Гешовъ, директоръ на банката? (Приема)."

Тръгнала на 13 септември депутацията стигна въ Копенхагенъ на 18. И веднага тя пристжпи къмъ работата, подробно описана отъ мене въ слѣднитѣ два рапорта, отправени до българското правителство и подписани само отъ покойниятъ Климентъ и отъ мене, като северно-български делегати.

Нека прибавя, че министъръ на външнитѣ работи бѣ тогава г. Илия Цановъ.

ПИСМА ОТЪ КОПЕНХАГЕНЪ.

Копенхагенъ, 23 септември 1885 год.

Господинъ Министре,

Въ изпълнение на мисията, възложена намъ отъ Народното събрание, ние тръгнахме на 13 того отъ София и стигнахме въ Виена на 15. На утрото счетохме за длъжность да се прѣдставимъ на руския въ Виена посланникъ, князъ Лобанова-Ростовки, когото помолихме да ни яви, дали ще намѣримъ Негово Величество въ Копенхагенъ и дали счита той, князътъ, да ни даде нѣкои съвѣти или указания. Г-нъ Лобановъ ни отговори, че императорътъ ще бжде въ Копенхагенъ, за кждѣто е заминалъ и г. Гирсъ. Колкото за съвѣти подиръ порицанието, което Н. Величество ни направилъ, като заповѣдалъ да се оттеглятъ офицеритѣ, той нищо поново не знаялъ и нищо не можалъ да ни каже. „Тръгвайте съ Богомъ", свърши князътъ.

Вечерьта и петимата, заедно съ румелийската депутация, ние тръгнахме и стигнахме тукъ срѣда заранъ на 18 того. Сжщия день се обадихме на тукашния руски посланникъ, графъ Толлъ, като му се помолихме да яви за пристигането ни Гирсу (който се очакваше тукъ сжщата нощь) и да ни съобщи, кога ще бждемъ приети. На утрото графъ Толлъ ни яви, че г. Гирсъ желае да ни види слѣдущия день въ Фреденсборгъ,

лѣтния дворецъ на датския краль, дѣто сега живѣе и императорътъ.

Съгласно съ това съобщение въ петъкъ на 20 того ние отидохме по желѣзницата въ Фреденсборгъ, отъ станцията на което село царски кола ни закараха до двореца. Слѣдъ като закусихме г-нъ Гирсъ ни повика и петимата и най-напрѣдъ ни попита, съ каква мисия сме дошли. Ние му разправихме въ кратки думи посланието си. Въ отговоръ той подкачи да ни сѫди съ единъ доста остъръ тонъ, като нарече пловдивския прѣвратъ „лекомисленъ“, „необдуманъ“, „вздоръ“! Чувствата на императора къмъ България, къмъ дѣлото създадено отъ баща му, прибави г. Гирсъ, не могатъ да се измѣнятъ, но България къмъ насъ не е такава, каквато ние очаквахме. Правителството ѝ е враждебно намъ; какво не правихме за васъ, нищо не ползува. Че нѣкой си Соболевъ или Каулбарсъ или Ионинъ казалъ нѣкоя неприятна за васъ дума, вие не трѣбваше за това да се съмнѣвате въ чувствата на Русия. А вие се съмнѣвате — не народа ви, а политиканитѣ ви. Вы питаете къ намъ какое-то недовѣрие, какъ будто бы мы хотимъ взять у васъ что-то. Сега се стараемъ да уредимъ въпроса, който вие тъй необмислено повдигнахте безъ да ни прѣдупрѣдите“. Ние отговорихме, доколкото можахме, на нѣкои отъ по-острите му изражения и си дозволихме, да му забѣлѣжимъ, че оттеглюването на рускитѣ офицери има поражаеще влияние върху насъ българитѣ. Но то успокои другитѣ сили, отговори г. Гирсъ. Сега нѣма толкова опасность отъ навлизане на турцитѣ. Недѣйте разумѣва обаче, че всѣка опасность е изчезнала. Вие не само отъ турцитѣ има да се боите, но и отъ сърбитѣ. Мене ме е страхъ да не направятъ тѣ нѣщо. Они могутъ занять Видинъ; ето очень возможно, потому что Миланъ хочетъ показаться чѣмъ нибудь передъ своимъ народомъ; ссорыться, драться съ турками, нехристіанами — ничего, но драться съ сербами христіанами, да още славянами, очень неловко. Той прибави, че Русия се старае чрѣзъ Австрия, да задържи Сърбия да не влиза въ България, като обѣщава, че ние българитѣ не ще бунтуваме Македония. Въ заключение г. Гирсъ ни каза, че ще доложи на Н. В., и че ще ни яви, кога ще бѫдемъ приети

Сѫщата вечерь г. Гирсъ ни съобщи, че императорътъ желае да ни види на утрото. И тъй въ сѫбота на 21 ние пакъ се упѫтихме въ Фреденсборгъ, дѣто по сѫщия начинъ ни закараха въ двореца и подиръ закуска ни прѣдставиха на Н. Величество. Императорътъ ни прие твърдѣ милостиво и ни разпита кой отъ дѣ е. Н. Високопрѣосвещенство изрече слѣднитѣ думи:

„Государь, когда тяжкія вѣковыя страданія нашего народа сдѣлались невозможными и намъ угрожала опасность окончательно погибнуть, Твой Великій Родитель явился нашимъ Ангеломъ Спасителемъ. И тогда, Государь, Твой великій народъ кровью своею избавилъ насъ отъ погибели, даровалъ намъ новую жизнь.

Теперь, Государь, народъ нашъ переживаетъ опять тяжелыя и страшныя минуты. Не зная и не имѣя другого защитника и покровителя, кромѣ Тебя и Твоего великаго народа, народъ нашъ обращаетъ свои взоры къ Тебѣ. Онъ послалъ насъ повергнуть къ священнымъ Твоимъ стопамъ чувства его глубокой преданности и умолять Тебя не отказывать намъ и теперь въ своей защитѣ.

Положеніе, созданное берлинскимъ договоръ для обѣихъ Болгарій, было, Государь, такъ невыносимо для насъ, что болгарскій народъ видѣлъ себя вынужденнымъ сдѣлать шагъ, котораго онъ не могъ не сдѣлать, но который можетъ погубить его, если Ты, Государь, не возьмешь подъ свое покровительство дѣло нашего объединенія.

Обстоятельства таковы, Государь, что мы предпочитаемъ погибнуть, если Европа и теперь пожелаетъ наложить на насъ раздѣленіе, какъ она сдѣлала это въ Берлинѣ. Въ такомъ случаѣ вся Южная Болгарія превратится въ прахъ и пепелъ, и цѣлое отечество наше подвергнется опять неописуемымъ ужасамъ.

Только Ты одинъ, Государь, можешь отвратыть эти несчастія отъ освобожденной русскою кровью Болгаріи, и мы къ Тебѣ припадаемъ и колѣнопреклонно умоляемъ защитить и спасти насъ. Сжалься же, Государь, сжалься надъ несчастнымъ болгарскимъ народомъ, не оставляй его въ эти тяжелыя для него минуты!"

Н. Величество отговори горѣ-долу както слѣдва: „Въ моихъ чувствахъ къ болгарскому народу Вы сомнѣваться не

можете; они неизмѣнны, но я не одобряю поступка, который вы сдѣлали, не предупредивъ насъ, чѣмъ поставили меня въ очень затруднительное, а можетъ быть и безвыходное положеніе. О разъединеніи теперь и рѣчи быть не можетъ, но какъ и въ какой формѣ будетъ соединеніе это вопросъ, каторый нужно рѣшить. Вашъ необдуманный поступокъ поднялъ на ноги всѣ племена Балканскаго полуострова, въ особенности сербовъ. Вы знали, что ваше желаніе о соединеніи было нашимъ желаніемъ, но мы хотѣли устроить это тихо и мирно, тѣмъ болѣе, что румелійцамъ нечего было спѣшить; они не имѣли причинъ бояться: — вся администрація была въ рукахъ болгаръ."

Тукъ ние си позволихме да му забѣлѣжимъ, че икономическото положение бѣше непоносимо. Подиръ нѣколко още думи, между които единъ отъ насъ се помоли на Н. В. да ни прости, ако въ нѣщо сме го оскърбили, той ни прости, и аудиенцията се свърши.

Веднага подиръ това ние пакъ бидохме приети отъ г. Гирса, който ни попита, какво ни каза императорътъ. Ние въ кратцѣ му разправихме, като му прѣдадохме и думитѣ „о разъединеніи и рѣчи быть не можетъ", които Н. Величество два пѫти повтори. Г. Гирсъ прибърза да добави, че надѣялъ се тъй да бѫде и че ние за публиката трѣбва да казваме, какво Русия по този въпросъ нѣма да се отдѣли отъ другитѣ сили. Въ тоя смисълъ и ние говорихме на многобройнитѣ кореспонденти, които ни приближиха и Ви молимъ и Вие да държите съвършенно тайни нашитѣ разговори съ Н. Величество и съ г. Гирса.

За Негово Височество не отвори дума нито Н. Величество, нито г. Гирсъ.

Прѣди да отидемъ при императора, ние бѣхме получили отъ бившия съвѣтникъ при дирекцията на правосѫдието въ Пловдивъ, слѣдуещата депеша отправена до г. Гешова:

„On désire beaucoup vous voir à Petersburg. La presse russe vous faira accueil des plus sympathiques. Répondez Novoe Vrémia."

„Matwéef."

При послѣдното си свиждане съ г. Гирса вслѣдствие на тая депеша ние счетохме за нужно да го питаме, дали можемъ да идемъ въ Русия, като му забѣлѣжихме, че имаме

покана. Той не одобри да отидемъ, тъй като отъ тая покана разбралъ, че щѣли да ни правятъ „рѣчи и пр.“ Положението Ви може да бжде твърдѣ неловко, забѣлѣжи г. Гирсъ, тъй като могатъ да почнатъ да говорятъ противъ княза Ви, и какво ще кажете Вие? Затова и ние Ви телеграфирахме, че г. Гирсъ съвѣтва да не ходимъ въ Русия. Тая зарань обаче получихме депешата Ви, съ която ни заповѣдвате Н. В. Прѣосвещенство заедно съ нѣкои отъ другаритѣ си да замине за Русия, а г. Ив. Ев. Гешовъ за Англия. Слѣдъ получаване на тая Ваша депеша ние повторно се обърнахме къмъ г. Гирса съ молба да позволи на Н. В. Прѣосвещенство и двамата отъ неговитѣ другари да се върнатъ прѣзъ Русия. Ние направихме това, тъй като отъ неговитѣ думи заключихме, че, ако противъ негования съвѣтъ ние идемъ въ Русия, на мѣсто добро, може зло да сторимъ. До тоя часъ още не сме получили отговора на г. Гирса. Каквото рѣшение вземемъ ще Ви го изпратимъ по телеграфа.

Приемете, господинъ Министре, увѣрение въ отличното ни къмъ Васъ почитание.

(Подп.) Митрополитъ Климентъ
(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ

Копенхагенъ, 24 септември 1885 г.

Господинъ Министре,

Въ продължение на писмото, което имахме честь да Ви отправимъ вчера, ние днесъ имаме честь да Ви явимъ, че тая зарань г. Гирсъ слѣзе отъ Фреденсборгъ въ Копенхагенъ и веднага ни повика, за да ни даде отговора си на телеграмата, въ която повторно го помолихме да даде дозволение на трима отъ депутацията ни да се върнатъ като частни лица прѣзъ Русия. Г. Гирсъ ни съобщи, че говорилъ за нашата телеграма на императора, и че Негово Величество намѣрилъ за излишно да отиваме прѣзъ Русия. „Нѣматъ ли довѣрие въ моитѣ думи? попиталъ Н. Величество. Щомъ се прѣдставиха мене и взеха царската ми дума, ще се каже, че взеха думата на Русия, нѣма за какво да отиватъ тамъ.“ Затова, забѣлѣжи г. Гирсъ, вие прибързайте да се върнете у Васъ и да съобщите царската дума на Вашитѣ. Азъ тая дума съобщихъ по телеграфа и на г. Кояндера. Ние не прѣставаме да се тру-

димъ въ ваша полза, и ето днесъ при всичко, че пжтьтъ ми не е прѣзъ Берлинъ, азъ пакъ прѣзъ тамъ ще замина, за да се видя съ Бисмарка все по вашия въпросъ.

Ние тукъ му изразихме страха, който почувствувахме като видѣхме въ вѣстницитѣ да се говори само за едно лично съединение между България и Източна Румелия. „Това е безмислица, отговори г. Гирсъ недѣйте обрѫща внимание на нея.“ Тъй сѫщо г. Гирсъ забѣлѣжи въ отговоръ на една наша просба, че нѣма да се даде на Сърбия компенсация въ ущърбъ на България.

Въ заключение ние изразихме надеждата, че писаното въ вѣстникъ Nord, какво конференцията ще се занимае и съ въпроса за реформитѣ въ Македония, е вѣрно. „То се разбира, забѣлѣжи съ смѣхъ г. Гирсъ, че ние не изпущаме изъ прѣдъ видъ и Македония и ще се стараемъ да направимъ, ако можемъ, нѣщо и за нея“.

Слѣдъ тия думи, а най-много подиръ категорическото заявление на волята на Н. Величество, ние единодушно рѣшихме, г. Министре, да не се връщаме прѣзъ Русия, и вѣрваме, че и правителството на Н. Височество ще одобри нашето рѣшение. Ние считаме, че нашата мисия до Н. И. Величество не е била безъ сполука, и че тая сполука може да се подвъргне на опасности, ако прѣстжпимъ въ отношение на връщането ни прѣзъ Русия волята на нашия покровитель. Затова и днесъ Ви телеграфирахме, че тръгваме тая вечерь за България прѣзъ Виена съ изключение на г. Гешова, който съобразно съ заповѣдитѣ, получени както отъ Н. Височество прѣзъ г. д-ра Странски, тъй и отъ Васъ, заминава за Англия, дѣто се надѣе да намѣри инструкциитѣ Ви.

Пратете, молимъ, прѣписъ отъ настоещето ни и въ Пловдивъ конфиденциално.

Приемете, г. Министре, увѣрение въ отличното ни къмъ Васъ почитание.

(Подп.) Митрополитъ Климентъ

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

ПИСМА ОТЪ ЛОНДОНЪ И ПАРИЖЪ.

Лондонъ, 27 септември 1885 г.

Господинъ Министре,

Вчера късно пристигнахъ тукъ и веднага Ви телеграфирахъ за пристигането си, като Ви дадохъ и адреса си.

Днесъ получихъ отъ Crédit Lyonnais Вашата депеша съ инструкциитѣ, за които Ви телеграфирахъ отъ Копенхагенъ, азъ Ви благодаря за тѣхъ крайно и веднага подиръ изпращането на настоещето ми имамъ намѣрение да взема мѣрки, за да подѣйствувамъ въ смисълъ на тия инструкции тамъ, дѣто трѣбва.

Тукашниятъ печатъ е почти всичкиятъ въ полза на съединението, но прѣдвижда мѫчнотии отъ страна на Гърция и Сърбия, особено на послѣдната. Повечето вѣстници обвиняватъ въ това отношение Австрия, като твърдятъ, че тя е насъскала Сърбия въ нейнитѣ войнствени разположения. И забѣлѣжително е, че вѣстници като Standard (органътъ на днесъ властвуващата консервативна партия) и Daily Telegraph, които обикновенно не сѫ враждебни на Австрия, даже я доста нападатъ за нейното насърчаване на сръбскитѣ амбиции. Като знаеме, че Вие въ министерството не получавате тия два вѣстника, азъ Ви пращамъ днешнитѣ имъ броеве, въ които ще намѣрите отбѣлѣжени статиитѣ, които се касаятъ до нашия въпросъ. За забѣлѣзване е остриятъ тонъ, съ който Daily Telegraph особено говори за Австрия.

Тукъ отдаватъ такава важность на претенциитѣ на Сърбия, тъй сѫ убѣдени, че краль Миланъ се е много ангажиралъ, за да може да се върне назадъ, щото по всѣка вѣроятность въ крѫговетѣ, къмъ които ще се обърна, ще ме питатъ за нашето мнѣние върху тия претенции. Затова и мисля подиръ свършването на настоещето ми, да Ви поискамъ кратки инструкции чрѣзъ телеграфа и върху тоя въпросъ. Върху него въ Копенхагенъ още насъ — депутацията, бѣше ни питалъ кореспондентътъ на Daily News. Ние му казахме, какво лично ние мислимъ върху прѣдмета, и той телеграфира мнѣнието ни на своя вѣстникъ. Мисля, че въ министерството на външнитѣ дѣла се получава Daily News и сте чели сигурно вече въпросната депеша. За всѣки случай обаче азъ Ви притварямъ

единъ откжслекъ отъ тоя вѣстникъ, съдържащъ казаната телеграма. Тъй сжщо Ви притварямъ и единъ откжслекъ отъ Daily News съ една доста забѣлѣжителна статия върху дезорганизираното положение на турската войска.

Провождамъ Ви и днешния брой на Pall Mall Gazette съ една статия на г. де Лавлей върху нашето движение.

Въ сжщия вѣстникъ ще намѣрите и два други параграфа — единиятъ относително до претенциитѣ на Гърция и Сърбия, а другиятъ касателно вчерашното събрание на акционеритѣ на Варна — Русенската линия, въ което събрание тѣ рѣшили да утвърдятъ продажбата на линията за $44^1/_2$ милиона франка.

Приемете, г. Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Лондонъ, 30 септемврии 1885.

Господинъ Министре,

Въ продължение на писмото, което Ви отправихъ отъ тука на 27 того, днесъ имамъ честь да Ви съобщя, че прѣдъ видъ на голѣмата важность, която отдаватъ тукъ на сръбскитѣ претенции за обезщетение, азъ, прѣди да се прѣдставя нѣкому, счетохъ за длъжность да Ви телеграфирамъ, за да ми дадете инструкции, дали да говоря за тѣхъ и какъ.

Противъ очакването си до тоя часъ нѣмамъ никакъвъ отговоръ. По тая причина тая заранъ азъ се принудихъ да Ви поискамъ повторно отговоръ на казаната си депеша, като Ви прибавихъ, че споредъ берлинския кореспондентъ на в. Standard (правителственъ органъ) тритѣ империи сж прѣдложили персанално съединение на България и Източна Румелия и отблъскване на гръцкитѣ и сръбскитѣ претенции, и че споредъ виенския кореспондентъ на в. Times вжтрѣ въ двѣ недѣли Сърбия ще нападне Турция или България. Тия новости по-подробно ще видите въ Standard и Times, които ще получите съ днешната поща.

Извѣстието на берлинския кореспондентъ на Standard до нѣйдѣ ми се потвърди днесъ отъ г. Бутенева, управляещия на тукашното руско посолство. Г. Бутеневъ ми съобщи, че силитѣ почти сж се съгласили върху персоналното съединение

и върху неумѣстностьта на сръбскитѣ и гръцкитѣ претенции. Азъ не пропуснахъ да му посоча всичкитѣ тежести за България и опасности за спокойствието на Изтокъ отъ персонално само съединение. Г. Бутеневъ ми отговори, че го е страхъ, какво всѣко друго рѣшение по-благоприятно за българитѣ ще тласне въ война Сърбия, задъ която не е чудно да стои и Австрия, „тъй като прибави г. Бутеневъ, и самъ лордъ Солзбери въ послѣдното свиждане, което имахъ съ него, ми забѣлѣжи, че леснотията, съ която Сърбия можа да сключи съ виенскитѣ банкери послѣдния заемъ, показва, че Австрия трѣбва да й благоприятствува."

Отъ лордъ Солзбери въ сѫбота на 28 того писмено поискахъ аидиенция, като се молихъ и устно на частния му секретарь да му говори. До тоя часъ нѣмамъ още отговоръ. Влиятелни приятели тукъ искаха да направятъ постѫпки, за да се приема съвършенно частно и отъ кралицата, но не знамъ до колко това ще бѫде възможно, тъй като Нейно Величество още не се е върнала отъ лѣтния си дворецъ, Balmoral, въ Шотландия.

Утрѣ ще имамъ свиждания съ главнитѣ редактори на Times и на Daily News.

Сръбскиятъ агентъ тукъ, г. Миятовичъ, много агитира въ печата въ полза на сръбскитѣ претенции. Въ отговоръ на статията на Daily Telegraph, който Ви пратихъ въ миналото писмо, той написа анонимно една статия въ сѫботния листъ на сѫщия вѣстникъ, въ която претендира, че на Сърбия трѣбва да се даде или часть отъ Стара Сърбия, или трънската, брѣзнишката и радомирската околии. Въ днешния брой на Daily Telegraph има и една малка карта, обнародвана съ цѣль да покаже по-нагледно, кои сѫ мѣстата, за които претендиратъ сърбитѣ. Както г. Бутеневъ тъй и влиятелни англичани ме увѣряватъ, че не трѣбва да се безпокоимъ много отъ г. Миятовичевитѣ изявления (които на английски се пишатъ отъ жена му, родомъ англичанка); при все това азъ длъжность считамъ да Ви обърна вниманието върху тѣхъ.

Съ пощата днесъ Ви пращамъ Railway Times, въ който ще намѣрите (1) единъ пъленъ стенографски отчетъ на събранието, въ което акционеритѣ на Варна-Русенската линия одобриха проданьта й за $44^1/_2$ милиона франка, и (2) една статия на вѣстника върху тая продань.

Приемете, г. Министре, увѣрение въ дълбокото ми къмъ Васъ почитание

(подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Лондонъ, 4/16 октомври.

Господинъ Министре,

Въ послѣдното си писмо отъ 30 септември Ви съобщихъ, че бѣхъ поискалъ вече аудиенция отъ лорда Солзбери, и че чакахъ да ми явятъ, кога ще ме приеме. На утрото получихъ извѣстие, че Господство му по причина на многото задължения, които билъ взелъ вече, не могълъ да ме приеме порано отъ днесъ, 4/16 октомври. Сжщиятъ день Ви прѣдадохъ телеграфически това извѣстие, като Ви помолихъ да ми отговорите, дали получихте първитѣ ми двѣ депеши. Това направихъ, тъй като едно чакахъ въ отговоръ инструкции по сръбскитѣ претенции, а друго, защото се боехъ да не би депешитѣ ми, като подписани отъ министра на външнитѣ работи, да пропадатъ изъ пжтя. По тая причина и послѣднитѣ си депеши отправихъ на собственото Ви име.

Прѣди да се видя съ първия министъръ, вчера прѣмислихъ за добро да отида да се срѣщна съ г. Филипъ Кжрри (Philip Currie), началникъ на източното отдѣление въ министерство на външнитѣ дѣла, който, споредъ както ме увѣряватъ,ималъ голѣмо влияние върху лордъ Солзбери. Съ г. Currie главно се разговаряхме за дневнитѣ новини: 1) че ужъ statu-quo-то щѣло да се възстанови въ Източна Румелия, и 2) че сърбитѣ могатъ да навлѣзатъ въ България. За първото г. Currie ми забѣлѣжи, че не е до тамъ вѣрно, че лично той не мисли statu-quo-то съвършенно, както си бѣше до скоро, да се възстанови. „Колкото за сърбитѣ, тѣ не е чудно да навлѣзатъ, каза г. Currie. Както вие нарушихте берлинскиятъ трактатъ, тъй и тѣ могатъ да го нарушатъ. Само моето лично впечатление е, че тѣ нѣма да навлѣзатъ, додѣто силитѣ не припознаятъ съединението. За да ги прѣварите, вие влѣзте веднага въ споразумѣние съ портата на основание на личното съединение.“ Азъ се постарахъ да посоча на г-нъ Currie всичкитѣ неудобства на персоналното съединение. „Нѣма друго срѣдство“, настоя нѣколко пжти г. Currie. Азъ тогава го попитахъ, дали това е и мнѣнието на лордъ Солзбери,

да го телеграфирамъ. Г-нъ Currie ме помоли да почакамъ малко, отиде да пита първия министъръ и подиръ малко като се завърна, ми съобщи, че това е и съвѣта на лордъ Солзбери и добрѣ ще сторя да Ви го телеграфирамъ. Вслѣдствие на тоя разговоръ и азъ Ви отправихъ вчерашната депеша. Подиръ телеграфирането азъ получихъ депешата Ви, съ която ми давате нови инструкции и на края на която казвате, че желаете да влѣзете въ прѣми споразумѣния съ портата, но че тя не отговаря на Вашитѣ прѣдложения.

Днесъ на 4 часа бѣхъ приетъ отъ лордъ Солзбери. Азъ му съобщихъ почти буквално това, що Вие ми бѣхте прѣдписали съ двѣтѣ Ви депеши да му говоря, като прибавихъ отъ моя страна нѣколко необходими допълнения. Азъ настояхъ: 1) върху непрактичностьта на персоналното съединение, тъй като немислимо е българскиятъ князъ да се подлага на прѣизбиране всѣки петь години за генералъ-губернаторъ на Източна Румелия, тъй като, щомъ една сила не го иска, неговото прѣназначение става невъзможно; и 2) върху опасностьта отъ едно навлизане на сръбскитѣ войски въ България, тъй като отъ това навлизане ще произтекатъ навѣрно неочаквани заплитания и чужди вмѣшателства, вслѣдствие на които самостоятелното развитие на източнитѣ християнски народи става твърдѣ проблематично.

На конецъ азъ не пропуснахъ да забѣлѣжа на първия министъръ, че не се забавихъ да телеграфирамъ съвѣта, който вчера той ми даде чрѣзъ г. Currie, на моето правителство, но че отъ една депеша, която азъ снощи получихъ, излиза, че нашето правителство не е криво, ако прѣмитѣ прѣговори съ портата не сж почнали, тъй като турското правителство не е искало да отговори на направенитѣ прѣдложения.

Да, отговори лордъ Солзбери, както се види, руското влияние е прѣодоляеще въ Цариградъ, и руското правителство не иска да се споразумѣете вие направо съ портата. Азъ не мога да скрия отъ Васъ, че изгледътъ на работитѣ въобще за васъ е много тъменъ. Князъ Александъръ може да е постжпилъ благоразумно, като се е турилъ на глава на движението, тъй като Вие казвате, че другояче страната Ви щѣла да падне въ пълна анархия; но румелийцитѣ не постжпиха разумно като побързаха съ прѣврата: трѣбваше да чакатъ да узрѣе крушата. За насъ ще бжде твърдѣ печал-

но да видимъ турцитѣ да навлѣзатъ въ Източна Румелия. Но работата е, че не само отъ насъ зависи разрѣшението на тоя въпросъ, а главно отъ тритѣ сѣверни сили. Знаете ли какво се рѣши въ Кремзиръ? нѣкакъ ненадѣйно ме попита лордъ Солзбери.

Азъ му отговорихъ, че подобни тайни не могатъ да бждатъ извѣстни мене, а по-вѣроятно е да бждатъ познати нему.

„И менъ не сж извѣстни, тъй като всичко се държи скришно, пое лордъ Солзбери. Сега въпросътъ е, какъ да се избавите вие, тъй като пъкъ азъ нѣма да скрия отъ Васъ, работата е тъй дошла, щото вие можете нищо да не спечелите, когато другитѣ спечелятъ. Азъ пакъ Ви съвѣтвамъ да телеграфирате на Вашето правителство, щото князътъ Ви и то да бждатъ, колкото е възможно по-отстжпчиви. Съгласете се съ най-малкото, което ви се даде, като го употрѣбите за стжпало за по-нататъшного ви развитие. Колкото за Сърбия, чието движение се дължи на несигурното положение на Милана, азъ признавамъ всичкото зло ,което нейното навлизане въ България може да причини и на страната Ви и особено на княза Ви. Ние употрѣбяваме всичкитѣ старания, за да я запазимъ, но не сме ние, които имаме най-голѣмо влияние връзъ нея, а Австрия. Какво имъ е намѣрението, не знамъ. И пакъ повтарямъ, че за Васъ единственото срѣдство е да бждете колкото е възможно отстжпчиви.“

Съ тия думи лордъ Солзбери тури край на аудиенцията, тъй като подиръ мене чакаха реда си трима дипломати. Прѣди да влѣза азъ при него, той бѣше приелъ едно подиръ друго турския посланникъ, Мусурусъ-паша, и френския, г. Вадингтонъ. Слѣдъ мене щѣше да приеме управляещия австрийското посолство, португалския и сръбския прѣдставители.

Съ Миятовичъ се разговаряхме прѣди да ме приеме лордъ Солзбери. Той признава, че сърбитѣ сж пропуснали минутата за едно нашествие въ Стара-Сърбия, и тъй като сега, ако рѣшатъ да нападнатъ Турция, ще бждатъ надвити, затова вѣроятно е краль Миланъ, който трѣбва да направи нѣщо, да навлѣзе въ България. „То ще бжде твърдѣ жално, забѣлѣжи г. Миятовичъ, и дано въ послѣдната минута да се намѣри нѣкое срѣдство, за да се прѣдотвърне такава опасность. Но какво да се прави, когато и Вашето правителство отъ три години насамъ никакъ не се влада добрѣ съ

насъ. Защо грабнахте Брѣгово? Защо се обѣщавате да интернирате Пашича и Павловича, а ги пущате да интригуватъ? Защо направихте тоя прѣвратъ безъ да се споразумѣете прѣдварително съ насъ? Защо и сега не се обръщате къмъ насъ за едно братско споразумѣние?“ Тия сж главнитѣ оплаквания на г. Миятовичъ противъ насъ. Азъ не пропуснахъ да дамъ нужнитѣ отговори на г. Миятовичъ и го докарахъ да признае, че и за тѣхъ ще бжде твърдѣ опасно, ако безразсжідното имъ нападение върху България причини заплитания и вмѣшателства, слѣдствието на които тѣхниятъ кжсогледъ егоизъмъ не може още да види. Една само бѣлѣжка на г. Миятовичъ, мисля, заслужава да се вземе въ внимание; а тя е да се спратъ всичкитѣ сръбски агитатори и нашето правителство, ако не е вече направило, да направи една постжпка прѣдъ сръбското за едно прѣмо споразумѣние.

Тая недѣля азъ имахъ свиждания съ редакторитѣ на поглавнитѣ вѣстници. Тѣ всички сж добрѣ разположени къмъ насъ, и не одобряватъ поведението на Сърбия. Най-приятно е, че въ това отношение сполучихъ да убѣдя и г-нъ Гладстона да порицае съ писмото си до мене сръбскитѣ и гръцки движения. Тукъ притворени ще намѣрите прѣводитѣ на писмото, което г-нъ Гладстонъ бѣше отправилъ на г-нъ Лавлей, и на онова, което вчера отправи до мене. Писмото на г-нъ Гладстона има толкова повече важность, че мнозина прѣдсказватъ, какво слѣдъ идущитѣ избори прѣзъ ноември той пакъ ще дойде на власть. Азъ телеграфически му поискахъ дозволение да обнародвамъ писмото му. Той ми дозволи и утрѣ зарань всичкитѣ тукашни вѣстници ще го иматъ и вѣроятно съдържанието му ще се телеграфира отъ разнитѣ телеграфни агенции за въ странство.

Приемете и пр...

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Ето прѣводътъ на писмото на г. Гладстона до мене:

Хауорденъ Каслъ, Честеръ, октомври 15

Любезни Господине,

Имахъ честьта да получа Вашето писмо и едва ли има нужда да Ви увѣрявамъ въ моето продължително ин-

тересуване отъ работитѣ на Балканския полуостровъ и особено на България.

Съ очудване видѣхъ въ вѣстницитѣ моето частно писмо до г-нъ де Лавлей, или по-голѣмата часть отъ него, което, вѣрвамъ, се е прѣвело и прѣпрѣвело. Както и да е, надѣя се да не причини врѣда, ако се разбере, какво то просто съобщаваше, че азъ съмъ въ полза на припознаването извършения фактъ, че се надѣя съединението да бѫде реално, и че азъ никакъ не одобрявамъ, до колкото се простиратъ свѣдѣнията ми, движения като ония, съ които заплашватъ Сърбия и Гърция, чието право да се намѣсватъ въ страни извънъ своитѣ граници, азъ не мога да призная.

Не мисля да имамъ правото да кажа повече, тъй като въ тия заплетени работи много по-лесно е да направи човѣкъ зло отколкото добро. Въ всѣки случай азъ не ще пропусна да дамъ най-голѣмо внимание на всѣко писмо отъ Васъ.

Оставамъ, любезни Господине, Вашъ вѣренъ

У. Г. Гладстонъ.

Лондонъ, 7/19 октомври, 1885 год.

Господинъ Министре,

Въ сѫбота тъй късно получихъ Вашата депеша, съ която ми заповѣдахте да съобщя на лордъ Солзбери нѣкои факти относително до сръбскитѣ обвинения противъ насъ, щото не бѣше възможно да се прѣдаде съдържанието на депешата въ сѫщия день. Днесъ, понедѣлникъ, по обикновения часъ подиръ пладне азъ отивамъ въ министерството на външнитѣ дѣла, и тъй като лордъ Солзбери бѣше занятъ съ министритѣ, на негово мѣсто ме прие постоянниятъ подминистъръ на външнитѣ дѣла, сѫръ Юлианъ Понсефотъ (sir Julian Pauncefote). Азъ му прѣдадохъ устно съдържанието на депешата Ви и му го оставихъ и писмено въ видъ на memorandum за свѣдѣние на лордъ Солзбери. Сѫръ Юлианъ Пансефотъ ми каза, че отъ телеграмитѣ, както на г. Уиндама тъй и на г. Ласселеса и Грейвса, тѣ сѫ се убѣдили, че оплакванията на сърбитѣ сѫ съвършенно безосновни, и че, ако на основание на тия оплаквания, тѣ нападнатъ България, тѣ ще иматъ всичкитѣ сили противъ себе си. „Вие виждате какъ общественото мнѣние е тукъ противъ тѣхъ, продължи сѫръ

Юлианъ; ние имъ говорихме силно и надѣемъ се да вематъ отъ дума и да послѣдватъ съвѣта, който имъ дадохме не само ние но и всичкитѣ сили.

Подиръ разговора ни за сърбитѣ попитахъ г. подминистъра, дали е вѣрно извѣстието, обнародвано въ тазвечерашнитѣ вѣстници, че Русия е прѣдложила събирането на една конференция по нашия въпросъ. Съръ Юлианъ ми отговори, че прѣдложение още нѣма, но че идеята за една конференция се е загатнала на английското правителство отъ страна на Русия, и че лордъ Солзбери билъ наклоненъ да приеме прѣдложение за една конференция, ако то се направи. Такава конференция споредъ г. подминистра вѣроятно е да се събере въ Цариградъ. Азъ му изразихъ надеждата, че, дѣто и да стане, тая конференция ще вземе подъ внимание многобройнитѣ доказателства на умѣреность, които българитѣ дадоха, мирния начинъ, по който тѣ извършиха пловдивския прѣвратъ, и не ще дозволи възстановлението на statu-quo-то. Мимоходомъ му обърнахъ вниманието и на това, че българитѣ сж показали повече почитание за берлинския трактатъ отколкото портата; и дѣйствително, му забѣлѣжихъ, сжщата европейска комисия, която изработи органическия уставъ на Източна Румелия, изработи и устава за Македония и другитѣ европейски области на Турция. Ние прѣзъ шесть дълги години търпѣхме първия, когато портата нито за минута не иска да тури въ изпълнение втория. Съръ Юлианъ Пансефотъ ме увѣри, че ние имаме симпатиитѣ на Англия, и съ това се свърши аудиенцията ми.

Писмото на г. Гладстона до мене, както Ви казахъ въ послѣдното си писмо, се обнародва отъ всичкитѣ тукашни вѣстници и произведе много добро впечатление въ наша полза Казватъ, че сръбскиятъ и гръцкиятъ прѣдставители тукъ не били доволни, и че г-нъ Трикуписъ искалъ да иде до Hawarden, дѣто живѣе г. Гладстонъ, за да го у б ѣ д и, че несправедливо се отнесълъ къмъ гръцкитѣ претенции за обезщетение. Не можахъ да се науча обаче още, дали ще може да го приеме г. Гладстонъ, който е много занятъ по настоещемъ съ приготовления за идущата избирателна борба. И другитѣ либерали сж заняти съ изборитѣ.

Утрѣ и други день ще имамъ свиждания съ лорда Рандолфъ Чърчилъ, най-влиятелния членъ (подиръ лордъ Солз-

бери) отъ сегашния кабинетъ, съ сѫръ Чарлсъ Дилкъ, съ г. Генадиусъ, грѫцки chargé d'affaires, който поиска да се срѣщнемъ и съ други нѣкои влиятелни лица, като се видя и съ тѣхъ, ще Ви телеграфирамъ, за да Ви попитамъ, дали да се врѫщамъ вече и прѣзъ кждѣ.

Приемете, г. Министре, увѣрението ми въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Лондонъ, 9/21 октомври, 1885 г.

Господинъ Министре,

На 7 того имахъ честьта да Ви съобщя, че прѣдадохъ съдържанието на депешата Ви относително срѫбскитѣ обвинения на подминистъра на външнитѣ дѣла, сѫръ Юлианъ Пансефотъ. Сжщеврѣменно Ви изложихъ и разговора, който имахъ съ него.

Вчера слѣдъ получаването на дългата Ви депеша, съдържаща текста на отговора, който подадохте на великитѣ сили, както и на допълнителнитѣ Ви бѣлѣжки относително отказването на Сърбия да приеме г. Грекова, азъ отидохъ въ министерството на външнитѣ дѣла и се видѣхъ пакъ съ г. подминистъра. Той ми каза, че получили вече едно доста пълно съкращение на отговора Ви, и че г. Грейвсъ имъ съобщилъ телеграфически отказването на краль Милана да приеме г. Грекова. Азъ му прочетохъ Вашата телеграма и му оставихъ прѣписъ отъ нея. Въ разговора, който послѣдва, сѫръ Юлианъ Пансефотъ ми съобщи, че сега, додѣто траятъ прѣдварителнитѣ прѣговори и нареждания за една конференция, надѣе се, че Сърбия нѣма да наруши мира. Той не одобри отказването на срѫбския краль да приеме г. Грекова и изрази скрѫбьта си за линията на поведението, която е взела Сърбия.

Днесъ имахъ свиждане съ сѫръ Чарлсъ Дилкъ, единъ отъ най-влиятелнитѣ, както Ви е познато, членове на послѣдното либерално министерство. Когато прѣзъ 1879 бѣхъ тукъ като румелийски делегатъ, сѫръ Чарлсъ отказа да ме приеме, тъй като намиралъ претенциитѣ ни за съединение тогава като неоправдани по причина, че не било ужъ доказано по онова врѣме, какво Източна Румелия е тъй българска область,

каквато се е вече удостовѣрило сега. Съ една дума г-нъ Дилкъ бѣше, види се, много по-гъркофилъ тогава отколкото сега, тъй като днесъ ме прие много любезно, и слѣдъ като изслуша моитѣ бѣлѣжки, ме увѣри, че и той е съвършенно съгласенъ съ мене, какво равновѣсието на малкитѣ държавици не се разваля чрѣзъ съединението на двѣтѣ Българии. „Както говорихъ и въ Cobden Club, прибави г. Дилкъ, само ако Вие прѣскочите границитѣ на Източна Румелия, могатъ другитѣ държавици да претендиратъ, че равновѣсието се разваля и да искатъ обезщетение."

Както Ви казахъ въ послѣдното си, г-нъ Миятовичъ не пропусна случая да се оплаче г. Гладстону за писмото му до мене. Въ вчерашния и днешния броеве на Times Вие ще намѣрите писмата, размѣнени между двамата, както и едно допълнително писмо на г. Гладстона до мене за една грѣшка, която се вмъкна въ нѣкои-си вѣстници при напечатването на първото му писмо до мене. Тая грѣшка най-напрѣдъ направи Pall Mall Gazette, като напечати думата intrigue (интригувамъ) намѣсто interfere (се намѣсвамъ). Ония вѣстници, които прѣпечатиха писмото на г. Гладстона отъ Pall Mall Gazette повториха грѣшката, когато ония, които напечатиха писмото, както азъ го дадохъ на една телеграфическа агенция, го възпроизведоха безъ погрѣшка. Както помните, въ прѣвода, който Ви пратихъ, въпросната дума бѣше прѣведена „се намѣсватъ". Както и да е писмото на г. Миятовича даде поводъ на два вѣстника (Globe и Pall Mall Gazette) да го нападнатъ доста силничко. Статията на Pall Mall Gazette осжжда остро въобще поведението на Сърбия, както ще видите отъ броя, който днесъ Ви изпращамъ. Тукъ Ви притварямъ два други параграфа отъ горнитѣ вѣстници все върху г. Миятовича. Globe е най-влиятелниятъ вечеренъ консервативенъ листъ и забѣлѣзвамъ, че неговото осжждане на г. Миятовичевата слабость да пише по вѣстницитѣ се сподѣля до нѣйдѣ и отъ министерството на външнитѣ дѣла.

Днесъ Ви пращамъ по пощата и днешния брой на Standard. Обръщамъ Ви вниманието върху послѣдната часть на уводната му статия, въ която се казва, че Англия не може да се съгласи на възвръщането на statu-quo въ Източна Румелия. Като изявление на органа на днешното правителство, тая часть отъ статията заслужава внимание.

Приемете, г. Министре, увѣрение въ отличкото ми къмъ Васъ почитание.

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Лондонъ, 11/23 октомври 1885 г.

Господинъ Министре,

Въ послѣдното си отъ 9 того азъ Ви споменахъ, че свиждането ми съ лордъ Рандолфъ Чжрчилъ, министъръ за Индия и началникъ на тъй наречената тукъ четвърта партия, (торийско-демократическата), бѣше опрѣдѣлено да стане вчера. Вкратцѣ азъ вчера подиръ пладне Ви телеграфирахъ частното мнѣние на лордъ Рандолфъ Чжрчилъ и сега ида да допълня телеграфическото ми съобщение.

Откакъ изложихъ аргументитѣ въ полза на съединението, индийскиятъ министъръ ми каза, че разбира и симпатизира на нашето дѣло, но работата е, че нашето нарушение на берлинския трактатъ е насърчило и Сърбия и Гърция да искатъ и тѣ да го нарушатъ. Азъ му забѣлѣжихъ, че, прѣди да го нарушимъ ние, Турция въ нѣколко отъ най-сжщественитѣ му точки го е нарушавала безъ чрѣзъ това да сж се насърчавали и другитѣ държавици да го нарушатъ. Лордъ Рандолфъ ми отговори, че нарушението отъ страна на портата на берлинския трактатъ не можеше да оправдае и нашето нарушение. Затова и споредъ неговото частно мнѣние за насъ не оставало друго освѣнъ да поправимъ грѣшката си, да изпразнимъ съвършенно Източна Румелия и послѣ да чакаме рѣшението на силитѣ. Азъ му забѣлѣжихъ, че ние сме се подчинили вече на съвѣта на силитѣ, дърпаме войскитѣ си отъ Източна Румелия. „На думи, отговори той, но не и на дѣло, до колкото поне е на мене извѣстно. Вие трѣбва искрено да изпълните задължението си, да изтеглите всичкитѣ си войски отъ тамъ, за да могатъ да се успокоятъ по тоя начинъ Сърбия и Гърция, и тогава да искате съединението си, което силитѣ въ една форма или друга ще припознаятъ.“ Азъ два пжти го попитахъ, дали той е увѣренъ, че силитѣ ще припознаятъ съединението. „Трѣбва да го припознаятъ, ако държавницитѣ сж хора умни, отговори лордъ Рандолфъ, тъй като трѣбва да сж се убѣдили, че това неестествено раздѣление не може да трае.“ Лордъ Чжрчилъ

не пропусна обаче да ми забѣлѣжи, че колкото Англия и да желае съединението, тя нѣма да се бие за него. Той отиде и по-далечъ като ми даде косвено да разбера, че едно голѣмо промѣнение напослѣдъкъ се забѣлѣзва въ английското мнѣние относително източния въпросъ и че Англия нѣма да се бие дори, ако радикални измѣнения станатъ на Балканския полуостровъ въ полза на Русия или Австрия.

Подиръ свиждането снощи късно получихъ двѣтѣ Ви депеши относително (1) съобщението, че турцитѣ отъ България бѣгатъ и (2) разговора, който имахме съ г. Миятовичъ. Касателно турското изселване азъ веднага снощи направихъ едно опровержение, което тая зарань Таймсъ обнародва съ видни букви, и прѣводъ отъ което ще намѣрите тукъ притворенъ. Колкото за г. Миятовичъ всичкото казано въ Вашата депеша е вече добрѣ извѣстно на тукашната публика и слѣдователно и нему. При все това обаче азъ утрѣ имамъ намѣрение да ида да го видя и да се разговоря съ него.

Днесъ отидохъ да направя едно посѣщение на г. Стаалъ, руския посланникъ въ Лондонъ, който се завърна отъ отпуската си прѣди три деня. Г. Стаалъ ме прие добрѣ, но почна разговора си, като изрази скръбьта си, че властитѣ въ Пловдивъ прѣслѣдвали приятелитѣ на Русия, запирали ги да не отиватъ въ руското консулство и пр. Азъ му забѣлѣжихъ, че подобни факти не ми сѫ никакъ извѣстни и че могатъ да бѫдатъ вѣстникарски прѣувеличения. „Не, отговори посланникътъ, азъ имамъ частни свѣдѣния върху тѣхъ.“ Подиръ това той ми поиска нѣкои подробности върху прѣдставлението ни на Н. И. Величество въ Копенхагенъ. Азъ му съобщихъ тия подробности като му повторихъ и думитѣ на императора върху невъзможностьта на разединението. Азъ прибавихъ г-нъ Стаалу, че, ако подиръ тия думи днешнитѣ свѣдѣния на вѣстницитѣ за повръщането на statu-quo въ Румелия излѣзатъ вѣрни, едно огромно разочарование (désappointement) ще завладѣе българитѣ. Г-нъ Стаалъ ми отговори, че нищо положително не знае относително рѣшенията на силитѣ по тоя въпросъ. Не знае дори дали наистина портата ги е свикала да се събератъ на конференция. Знае само това, че портата не е припознала и личното съединение, както се бѣше казало въ вѣстницитѣ, и което лично съединение „мисля, да се бѣше прѣдложило отъ Вашия князъ“,

прибави посланникътъ. Азъ му отговорихъ, че това послѣдното е за мене новость, която никждѣ не видѣхъ спомената. „Азъ мисля да я четохъ въ нѣкой вѣстникъ," отговори г. Стаалъ. Азъ пъкъ се помжчихъ да узная отъ г. посланникътъ като какво мисли, че ще бжде рѣшението на конференцията. „Нищо не знамъ, отговори той; надѣя се само, че откакъ се вземе за основа statu-quo-то, нѣщо ще се направи за удовлетворение на вашитѣ народни желания."

Азъ му забѣлѣзахъ, че всѣко рѣшение, което не се основава на тия желания, не може освѣнъ да бжде краткожизнено, précaire, и пълно съ опасности за мира и напрѣдъка на освободенитѣ чрѣзъ руска кръвь страни. Съ това се свърши нашето свиждане.

Както забѣлѣжихъ по-горѣ днешнитѣ телеграфически свѣдѣния на тукашнитѣ вѣстници клонятъ къмъ това заключение, че, ако не всичкитѣ, то поне повечето отъ силитѣ сж се съгласили за повръщането на statu-quo-то въ Източна Румелия. Само на Standard виенскиятъ дописникъ телеграфира пакъ, че не става дума за statu-quo-то, но че на Сърбия ще се даде едно обезщетение отъ България, а именно Видинъ. Повечето отъ главнитѣ вѣстници вчера и днесъ нѣматъ особени уводни статии върху нашитѣ работи. Само Таймсъ днесъ на края на статията си върху авганския въпросъ обръща внимание върху нашитѣ работи, като осжжда пакъ поведението на Сърбия и се изразява въ наша полза. Прѣпоржчвамъ Ви тая часть отъ статията му. Тукъ Ви притварямъ два откжслека отъ Pall Mall Gazette и отъ Globe. Послѣдниятъ вѣстникъ изразява мнѣнието, прѣодоляеще между тукашнитѣ консерватори върху нашитѣ работи.

Г. Трикуписъ вчера тръгна за Атина, безъ да може да се види съ г. Гладстона. Не само послѣдниятъ, но и всичкитѣ главатари на либералната партия сж много заняти за сега съ избирателната борба, всичкитѣ сж вънъ по колегиитѣ си, затова и не може да ги види човѣкъ. По тая причина и азъ въ послѣдната си депеша Ви попитахъ, дали да стоя още тукъ или да се върна. Въ отговора си Вие нищо не ми казвате по тоя въпросъ. Въ идущата си депеша азъ ще повторя въпроса и надѣя се да получа единъ отговоръ тъй или инакъ.

Приемете, г. Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Ето прѣводътъ на писмото, което отправихъ до в. Таймсъ:

До издателя на Таймсъ.

Господине,

Въ броя на Таймсъ отъ миналия вторникъ г. И. С. Робинсонъ въ едно писмо отъ Русе твърди, че всжду изъ България „има изселвания на турското население. До сега отъ деня на прѣврата, казватъ, че най-малко 30,000 души турци сж бѣгали, за да си избавятъ живота и изселването расте всѣки день.“

Дозволявате ли ми да кажа, че г. Робинсонъ е злѣ увѣдоменъ? Азъ телеграфирахъ неговото твърдение на моето правителство и сега съмъ опълномощенъ формално да го опровергая. Българскитѣ турци не се изселватъ. Тѣ сж тъй многобройни, че всѣко подобно движение отъ тѣхна страна щѣше да се усѣти не само въ България, но и въ Турция. Г. Робинсонъ прѣсмѣта числото имъ на 600,000 души. Азъ му крайно благодаря за това признание. То е най-добриятъ отговоръ на опитванията, направени отъ извѣстни лица да изровятъ стари рапорти върху български жестокости. Поведението на българитѣ къмъ турцитѣ не ще е било много лошо, щомъ 600,000 мусулмани сж намѣрили възможно да останатъ въ България.

Азъ мисля, че мога да заявя, господине, че тѣ ще намѣрятъ възможно да продължатъ прѣбиваването си въ старитѣ си огнища въпрѣки сегашнитѣ ненормални обстоятелства. Далечъ отъ да бждатъ противни на съединението тѣ го поздравиха като неизбѣженъ край на едно неуредено положение, което тежеше върху тѣхъ не по-малко, отколкото върху тѣхнитѣ съграждани българи. Тѣхнитѣ депутати, 15 на брой, бѣха първитѣ, които пристигнаха въ София при послѣдното свикване на българското събрание и не послѣднитѣ, които гласуваха въ полза на съединението. Мусулманитѣ въ България отидоха и по-далечъ. Тѣ попросиха отъ високата порта да утвърди свършеното дѣло и напослѣдъкъ помолиха

българското правителство да изпрати опълчение отъ Дели-Орманъ (дѣто има едно гжсто мусулманско население) срѣщу Сърбия въ случай, че тая послѣдната нападне България

Имамъ честь да бжда, господине, Вашъ покоренъ слуга

Лондонъ, 22 октомври

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Лондонъ, 16 октомври 1885 год.

Господинъ Министре,

Подиръ послѣдното ми писмо до Васъ, което имахъ честьта да Ви отправя на 11 того, азъ два пжти ходихъ въ министерството на външнитѣ дѣла на 12 и днесъ. И двата пжти се видѣхъ съ постоянния подминистъръ, сръ Юлианъ Пансефотъ. Подиръ сжботашното си свиждане азъ Ви телеграфирахъ, че рѣшенията на министерския съвѣтъ се подложиха за одобрение на кралицата, и че не само английскиятъ, но и френскиятъ посланникъ въ Цариградъ не били получили инструкции за конференцията. Днесъ сжръ Юлианъ Пансефотъ ме увѣдоми, че въпрѣки една днешна депеша отъ Цариградъ, която извѣстява, че разнитѣ посланници още не получили инструкциитѣ си, тѣ сж ги получили вече и че тукашното министерство всѣки часъ чака да получи извѣстия отъ посланника си въ Цариградъ, че деньтъ на първото заседание на конференцията се е опрѣдѣлилъ вече.

Въ снощнитѣ тукашни вѣстници имаше една телеграма, отправена до една отъ тукашнитѣ телеграфни агенции изъ Петербургъ, и споредъ която официално се обявило тамъ, че царьтъ се съгласилъ да признае Н. В. княза за генералъ-губернаторъ на Източна Румелия съ извѣстни условия. Тая депеша ми се видѣ интересна и азъ Ви я съобщихъ по телеграфа. Днесъ обаче се научихъ отъ министерството на външнитѣ работи, че нищо подобно не се знае тамъ, затова веднага подиръ свършването на настоещето ще Ви телеграфирамъ както за получаването на инструкции отъ посланницитѣ на Англия и Франция, тъй и за това, че снощната депеша не се потвърдява.

Тъй сжщо по телеграфа ще Ви питамъ, дали е вѣрно, че много трънски жители се пращали вързани въ София за своитѣ сръбски симпатии. Отъ притворения откжслекъ на

Standard, както и отъ писмото на г. Миятовича въ отговоръ на статията на г. Arthur J. Evans, които Ви пратихъ съ миналата поща, Вие ще видите, какъ сърбитѣ се стараятъ да докажатъ на Европа, че трънчани симпатизиратъ на тѣхъ и желаятъ присъединението си къмъ Сърбия.

Обръщамъ Ви вниманието на двѣтѣ статии на Standard, които Ви пратихъ съ миналата поща, както и на тукъ притворенитѣ телеграми на сѫщия вѣстникъ отъ Берлинъ и Виена. Азъ снощи имахъ единъ кратъкъ разговоръ съ главния редакторъ на Standard. Попитахъ го, дали е вѣрно свѣдѣнието на виенския му дописникъ въ вчерашния листъ — което Ви телеграфирахъ — че не е съгласно съ интереситѣ на Австрия да види възстановлението на statu quo ante. „Азъ вѣрвамъ това свѣдѣние, ми отговори господството му, и моето частно мнѣние, основано на доста вѣрни свѣдѣния, е, че не е чудно да видимъ първо Австрия, а послѣ и Германия да се отдѣлятъ по тоя въпросъ и да се присъединятъ къмъ възрѣнията на Англия и Франция." При това той прибави, че не е чудно идещата пролѣть да имаме европейска война. Естествено тия не сѫ мнѣния на официално лице, но тъй като Standard е органъ на лордъ Солзбери и считатъ главния му редакторъ за много добрѣ увѣдоменъ, азъ счетохъ за нуждно да Ви ги съобщя.

Въ вчерашния брой на Times ще намѣрите ново писмо на съръ Arthur J. Evans противъ Сърбия, а тукъ притворена ще намѣрите една статия на г. Laveleye по сѫщия въпросъ. Тукъ вѣстницитѣ почти безъ изключение нападатъ Сърбия и отъ депеши изъ Германия виждамъ, че и тамъ осѫждатъ поведението ѝ.

Днесъ по пощата Ви изпратихъ една брошура за една нова пушка, която ми се прѣпорѫчва много отъ изобрѣтателя ѝ.

Приемете, г. Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание

(подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Парижъ, 25 октомври 1885 год.

Господинъ Министре,

Въ продължение на послѣдното ми отъ 23 того, съ което Ви казахъ, че г. Freycinet ми опрѣдѣли аудиенция за

днесъ, имамъ честь да Ви съобщя, че както Ви телеграфирахъ вече, азъ днесъ по пладне видѣхъ г. Freycinet. Както на лордъ Солзбери тъй и на г. Freycinet, азъ изложихъ причинитѣ политически и економически, които накараха румелийското население да иска съединението, настояхъ върху нуждата, въ която се намѣри правителството на Н. Височество да встѫпи въ Източна Румелия, за да запази порядъка и тишината и направихъ възвание на извѣстната любовь на Франция за свободата и народнитѣ правдини, като му се молихъ да не ни отказва своето съдѣйствие. Г-нъ Freycinet ми отговори, че можемъ да бѫдемъ увѣрени въ симпатиитѣ на Франция, но че въ тая минута главниятъ интересъ както на Франция тъй и на цѣла Европа е запазването на мира. За тая цѣль и такива усилия сѫ се положили за събирането на конференцията, на рѣшенията на която ние най-добрѣ ще сторимъ да се подчинимъ напълно. Азъ му отговорихъ, че споредъ мене именно въ интереса на мира е, щото да се намѣри едно рѣшение, което да удовлетвори законнитѣ искания на българитѣ, тъй като всѣко приврѣменно replâtrage ще бѫде далечъ отъ да даде исканитѣ гаранции за мира на изтокъ. При това азъ му показахъ всичкитѣ огромни мѫчнотии, които всѣко опитване за възстановление на status-quo ante ще посрѣщне особено въ Румелия, дѣто населението не е възможно да се подчини на сѫщия органически уставъ. „Може да има мѫчнотии, отговори г. Freycinet, но всѣко рѣшение противно на status-quo ante безъ друго ще се послѣдва отъ не по-малко мѫчнотии и отъ по-голѣми опасности за Васъ. Азъ мисля, че и вие сами не ще желаете да постигнете съединението си откакъ съвършенно съсипете отечеството си. Затова безъ да прѣдрѣшавамъ заключенията на конференцията, безъ да зная дори, какво тя ще рѣши, и като Ви говоря не като френски министъръ, а като г. Freycinet, азъ Ви съвѣтвамъ да се подчините на нейнитѣ рѣшения. Ако тѣ не Ви сѫ благоприятни, вие можете да си направите прѣдпазванията (vos réserves) но умното ще бѫде да се подчините. Колкото за органическия уставъ, той е другъ въпросъ. Въ него могатъ значителни измѣнения да станатъ, за да се удовлетворятъ справедливитѣ оплаквания на румелийцитѣ. Но то пакъ ще зависи отъ Европа; и на Европа Вие трѣбва да се подчините.“

Имахъ и едно свиждане съ директора на политическитѣ

дѣла въ министерството на външнитѣ работи, г. баронъ де Рингъ. Той бѣше първиятъ делегатъ на Франция въ комисията, която изработи органическия уставъ на Източна Румелия, но съ удоволствие видѣхъ, че не е много очарованъ отъ плодоветѣ на своето дѣло. Той признава, че уставътъ има голѣми грѣшки и че начинътъ, по който правото на Турция да одобрява областнитѣ закони се е злоупотрѣбило въ Цариградъ, е доказателство, че привилегиитѣ на високата порта въ тая область трѣбва да се ограничатъ. Г. баронъ де Рингъ е пжтувалъ доста и има добри понятия за разпространението на гръцкия и сръбския елементи въ спорнитѣ окржзи. Той мисли, че Австрия е играла една много двусмислена роля въ движението на сърбитѣ, което движение, прибави той, ни развали съвършенно работата.

Говорихъ още и съ директора на Journal de débats и съ редакторитѣ по външната политика на Temps, République Française и Gaulois. Първиятъ отъ тия вѣстници снощи обнародва една депеша отъ Пеща, споредъ която вѣроятно е Австрия и Германия да промѣнятъ политиката и да се приближатъ къмъ възгледитѣ на Англия. Днесъ директорътъ му г. Patinot, ми казваше, че и отъ други страни му потвърдили това извѣстие. Въ министерството на външнитѣ работи обаче нѣматъ никакви свѣдѣния върху него.

Азъ ще остана и утрѣ тукъ, тъй като съ г. Louis Léger се съгласихме, че въ сегашнитѣ обстоятелства добрѣ ще бжде той да издаде въ една книга разнитѣ си сказки и статии, които напослѣдъкъ е съставилъ и отчасти напечатилъ въ разни периодически издания върху България и напрѣдъка на българитѣ. Намѣрението ни е да се разпрати тая книга, щомъ се напечати на разни държавни мжже и публицисти, за да се повлияе тѣхното мнѣние въ полза на нашето дѣло. За покупката на екземпляритѣ, които ще се разпращатъ даромъ, както и за пощенскитѣ разноски, азъ се отправихъ телеграфически до нѣкои наши богати съотечественици, които случайно се намиратъ въ Виена и днесъ получихъ извѣстие, че г. Евлоги Георгиевъ записалъ 1000 лева, а г. Хаджиевъ — 500 лева. Ако потрѣбватъ и други пари, надѣя се, че правителството на Н. Величество нѣма да откаже да запише нѣколко лева. Заглавието на книгата ще бжде: „La Bulgarie contemporaine.“

Приемете, г. Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

(подп.) Гешовъ.

Въ вчерашния брой на Таймсъ (отъ 5 ноември) ще намѣрите писмото на г. A. J. Evans относително сръбскитѣ бълнувания за Видинъ и София. На края на писмото си г. Evans развива една идея, която азъ му внушихъ, че, ако искатъ сърбитѣ да теглятъ нови граници къмъ България на „етнографическа основа", както претендиратъ, тогава не България трѣбва да дава тѣмъ земя, а тѣ трѣбва да дадатъ на България нѣкоя и друга околия.

(подп.) Сжщиятъ.

ПРѢГОВОРИТѢ ПРѢСТАВАТЪ, ВОЙНАТА ИЗБУХВА.

Тръгналъ отъ Копенхагенъ подъ впечатлението на утѣшителната царска рѣчь, че за разединението и дума не може да става, азъ стигнахъ въ Парижъ, както видѣха читателитѣ, при зловѣщата мълва, че въ Източна Румелия ще трѣбва да се възстанови status quo ante. И въ френската столица г. Freycinet ми съобщи, че тая мълва не била безосновна, и че друго рѣшение не било възможно. И неговиятъ директоръ на политическитѣ работи ми обясни, че краль Миланъ ни „развалилъ съвършенно работата", направилъ невъзможно съединението. И прѣдъ видъ на тая невъзможность въ Парижъ ми се каза още, че Русия щѣла да настои да станатъ измѣнения въ органическия уставъ на Източна Румелия и да се признае датския краль Валдемаръ — шуреятъ на императора Александъръ III — за тамошенъ генералъ — губернаторъ, съ цѣль щото единъ день, когато стане съединението, той да се качи и на прѣстола на България. Това бѣ се съобщило на единъ мой приятель отъ единъ бившъ френски министъръ на външнитѣ работи. Събитията по-послѣ доказаха, че не е имало нѣщо сериозно въ тоя слухъ, тъй като Валдемаръ, избранъ въ 1886 не за източно-румелийски губернаторъ, а за князъ на България, по съвѣта на Русия не прие избора.

Отъ Парижъ азъ тръгнахъ на втория день подиръ срѣщата ми съ френския министъръ на външнитѣ работи и подиръ кратко прѣбиване въ Виена, дѣто бѣ пратенъ г. Начовичъ да работи за съединението, азъ се върнахъ въ Бъл-

гария прѣзъ Ломъ на 1 ноември. И вечерьта въ Берковица околийскиятъ началникъ ми яви, че Миланъ ни обявилъ война.

Каинъ вдигаше ржка връзъ Авела. Почваше се отъ единъ сръбски краль и въ новитѣ врѣмена кървавата разправа на балканскитѣ народи. Отъ дипломатическа борбата за съединението се прѣвръщаше въ военна. И възелътъ, който въ продължение на почти два мѣсеца не можа да се развърже отъ колективната мждрость на седемь велики сили, вжтрѣ въ нѣколко деня се разрѣза отъ българското оржжие. На 15 ноември благодарение на беззавѣтната храбрость на българския войникъ, ние бѣхме въ Пиротъ. И щѣхме да отидемъ и по-нататъкъ, ако да не бѣше ни се изпрѣчилъ графъ Кевенхюлеръ, за да ни спре. Принудихме се да сключимъ примирие, съ което се задължихме да изпразнимъ сръбската територия. И по тоя начинъ се лишихме отъ единственото срѣдство да накараме Сърбия да ни даде обезщетение.

Почти веднага подиръ примирието г. Петко Каравеловъ ми прѣдложи да отида азъ като български делегатъ по сключването на мира съ Сърбия. Азъ приехъ. И слѣдъ продължителни прѣговори съ тогавашната сюзеренка, Турция, рѣши се най-послѣ и тя да прати делегатъ. И тя избра Маджидъ — паша. За сръбски делегатъ се назначи г. Чедо Миятовичъ, разправиитѣ ми съ когото азъ описахъ въ горѣприведенитѣ ми писма отъ Лондонъ.

На 16 януари 1886 год. Маджидъ, който бѣ дошълъ въ София, и азъ тръгнахме за Букурещъ, дѣто бѣ рѣшено да стане конференцията за мира, той прѣзъ Плѣвенъ и Русе, азъ прѣзъ Ломъ. И стигнали въ ромжнската столица почти едновремѣнно съ г. Миятовича, ние почнахне съ него ония нескончаеми прѣговори, които се свършиха едва на 19 февруари съ единъ договоръ отъ единъ членъ: Мирътъ се възстановява между България и Сърбия отъ деня на подписването тоя договоръ. Прѣзъ какви фази минаха нашитѣ прѣговори, за да стигнемъ по каприза на краль Миланъ, до тоя кекавъ и анемиченъ единственъ членъ, е подробно изложено въ моята прѣписка съ тогавашния министъръ — прѣдседатель, г. Каравеловъ, който въ отсжтствието на г. Илия Цановъ, отишълъ въ Цариградъ пакъ по съединението, управляваше министерството на външнитѣ ра-

боти. Отъ тая прѣписка разнитѣ депеши по разправии върху членове отъ договора, които отъ послѣ вкупомъ се отхвърлиха отъ Милана, не прѣдставляватъ почти никакъвъ интересъ. Затова азъ тукъ ще дамъ гласность само на инструкциитѣ по прѣговоритѣ за мира, които г. Каравеловъ ми даде; на проектитѣ за договоръ, прѣдложени отъ двѣтѣ страни въ седмото заседание на конференцията; на двѣ мои писма до Каравелова; и на една негова депеша до мене, че той се отказва отъ сръбското обезщетение, ако силитѣ припознаятъ съединението. И съ тия документи ще свърша тия мои спомени. Мирътъ съ Сърбия подписанъ слѣдъ като ние въ замѣна на съединението се отказахме отъ обезщетението, нищо не прѣчеше вече на формалното припознаване на свършения фактъ. Миланъ не можеше вече да имъ разваля работата както бѣ казалъ баронъ Рингъ. И съ съглашението на Топъ — Хане, подписано отъ г. Илия Цановъ на 24 мартъ 1886 г., окончателно се оформи историческото дѣло на нашето съединение.

ИНСТРУКЦИИТѢ НА Г. КАРАВЕЛОВЪ.

София, 14 януари 1886 г.

Господине,

По заповѣдь на Негово Височество имамъ честь да Ви дамъ слѣднитѣ наставления по прѣдстоещия договоръ за миръ между България и Сърбия.

На първо мѣсто Вие ще подкрѣпите енергически искането ни за едно военно обезщетение. Правото ни да искаме едно такова обезщетение отъ Сърбия бѣ признато отъ високата порта, която го е подкрѣпила прѣдъ великитѣ сили.

Това обезщетение е отъ 25,000,000 лева; отъ които 20 милиона за разноски по войната (подръжка на армията, обновяване на въоржжението и пр.) и 5 милиона за щети нанесени съ нахлуването въ окржзитѣ: София, Видинъ и Трънъ. То ще трѣбва да бжде платено въ единъ срокъ отъ 5 год. начиная отъ датата на ратификацията на договора за миръ посрѣдствомъ анюитетъ отъ 5 милиона. Първиятъ анюитетъ ще бжде внесенъ два мѣсеца слѣдъ казаната ратификация.

Въ случай че Сърбия не е въ състояние или декларира, че не й е възможно да плаща анюитетитѣ на уреченитѣ да-

ти, нашето правителство иска за гаранция окупацията съ наши войски на пиротския окржгъ до деня на окончателното изплащане на обезщетението.

Въ случай обаче че нѣкоя сила приеме да стане на Сърбия порживителка за изплащането на военното обезщетение, ние нѣма да настояваме за окупацията.

Въобще за всичко, що се отнася до този въпросъ, Вамъ ще бжде възможно, додѣто траягъ прѣговоритѣ, да сондирате сръбскитѣ делегати и да видите, кой отъ двата изхода (окупация или поржчителство на нѣкоя велика сила) ние ще можемъ по-лесно постигна.

Въ случай, че сръбскитѣ делегати подигнатъ въпроса за Брѣгово, Вие ще прѣдложите окончателно опрѣдѣление — демаркация на цѣлата граница между двѣтѣ страни. Приематъ ли сърбитѣ Вашето прѣдложение, Вие ще поискате вписването въ договора за миръ една клауза, която да постановява, че демаркацията отъ техническа гледна точка ще бжде изпълнена отъ една сръбско-българска комисия веднага слѣдъ ратифицирането на казания договоръ и то възъ основа на берлинския трактатъ.

Тѣзи сж, господине, условията, които ще трѣбва да послужатъ за основа на договора за миръ, който ще се сключи съ Сърбия. Ние се осланяме на Вашата дѣятелность и на Вашата способность и се надѣваме, че ще успѣете да направите, щото тѣ да бждатъ възприети отъ сръбскитѣ делегати.

Въ сжщия смисълъ сж били дадени постановления и на Н. П. Маджидъ — паша.

Благоволете и пр.

(подп.) Каравеловъ.

I. Сръбскиятъ проектъ за договора на мира.

Единственъ членъ. Мирътъ, който прѣстана да сжществува между кралство Сърбия и княжество България на 2/14 ноември 1885 г., се възстановява отъ деня на раздѣлата на ратификациитѣ на настоещия договоръ, което ще стане въ Букурещъ.

Ч. Миятовичъ.

II. Условия за миръ прѣдложени съвмѣстно отъ Маджидъ паша и г. Гешовъ.

Чл. 1 Ще има отъ сега миръ и приятелство между кралство Сърбия и княжество България.

Чл. 2. Една обща амнистия ще се провъзгласи взаимно въ полза на ония отъ приятелитѣ на Сърбия и на България, които може да сѫ се компрометирали прѣзъ войната, като сѫ служили на неприятеля.

Чл. 3. Окончателното опрѣдѣление на цѣлата граница между Сърбия и България ще се извърши на основа на берлинския договоръ и отъ техническо гледище отъ една сръбско-българска комисия. Тая комисия ще почне работата си мѣсецъ подиръ ратификацията на тоя договоръ.

Чл. 4. Сърбия ще плати на България едно обезщетение отъ 25 милиона лева, отъ които 20 милиона като военни разноски (подръжка на армията, замѣстване на материала и пр.) и 5 милиона за обезщетение врѣдитѣ, причинени отъ нашествието въ софийския, трънския и видинския окрѫзи. Това обезщетение ще се плати въ единъ срокъ отъ 5 години отъ датата на ратификацията на тоя договоръ и то въ рати по 5 милиона, отъ които първата ще се брои два мѣсеца слѣдъ ратификацията на договора.

ПИСМА ДО Г. КАРАВЕЛОВЪ.

Букурещъ 28 януари 1886.

Господинъ Министре,

Отъ шестѣхъ шифровани депеши, които имахъ честьта да Ви отправя до сега, Вие сте видѣли течението на първитѣ двѣ заседания на делегатитѣ, изпратени, за да вематъ участие въ прѣговоритѣ за миръ между Сърбия и България.

Въ допълнение на тия депеши азъ днесъ имамъ честьта да Ви притворя текста на рѣчитѣ, произнесени при официалното откриване на заседанието, отъ ромѫнския министъръ на външнитѣ дѣла и отъ делегатитѣ. Другитѣ рѣчи бѣха приготвени и написани. Моята не бѣше. Азъ мислѣхъ, че само Маджидъ-паша ще отговори на г. министра, но, като видѣхъ че и г. Миятовичъ извади да чете рѣчь, азъ се принудихъ да кажа думитѣ, които ще намѣрите въ тукъ притворения откѫслекъ. Рѣчитѣ сѫ обнародвани както се изрекоха съ изключение на оная на Маджидъ-паша, която на мѣстото, дѣто

съмъ турилъ кръстъ, съдържаше единъ доста възторженъ пасажъ въ полза на съединението на източнитѣ народи съ една прикрита алюзия на една балканска конфедерация. Споредъ както се научихъ отъ самия Маджидъ-паша, той далъ за обнародване рѣчьта си както я изрекълъ, но подиръ малко приелъ посѣщението на ромѫнския министъръ на външнитѣ дѣла, който му прѣдложилъ да не са обнародва въпросниятъ пасажъ. Маджидъ-паша се съгласилъ и тъй рѣчьта му се експургирала и е излѣзла прѣдъ публиката не тъй както се изрече прѣдъ насъ, а съ друго окончание, което случайно има много голѣмо сходство съ окончанието на изреченитѣ отъ мене думи.

Подиръ излизането на г. министра на външнитѣ дѣла нашето първо заседание почна. Не се избра прѣдседатель, тъй като по мнѣнието на почти всичкитѣ тукъ посланници, когато двѣ страни само трактуватъ, нѣма нужда отъ прѣдседатель. Слѣдъ назначението на тримата секретари Маджидъ-паша съобщи прѣдложението на ромѫнското правителство да ни даде единъ секретарь и ни покани да приемемъ това прѣдложение. Миятовичъ го прие и азъ се съгласихъ.

Прѣдставихме си пълномощията. Маджидъ-паша показа една телеграма, съ която отоманскиятъ министъръ на външнитѣ дѣла го натоварва да прѣдставлява високата порта въ тия прѣговори. Отоманскиятъ делегатъ прѣдложи да си слѣдва конференцията дѣлата, като се задължи да прѣдстави въ най-кѫсо врѣме пълномощно. Азъ го подкрѣпихъ, като приведохъ за прецедентъ първото заседание на берлинския конгресъ, въ което Саадулахъ-бей заяви, че пълномощното му не е още пристигнало. Г-нъ Миятовичъ обаче по никакъвъ начинъ не иска да се съгласи, като заявява, че ще иска инструкции отъ правителството си.

Подиръ заседанието азъ останахъ нѣколко минути съ г. Миятовича. Помежду другото г. Миятовичъ ми заяви, че неговитѣ прѣдложения за миръ били много умѣрени, но... че г. Гарашанинъ не щѣлъ да се съгласи съ тѣхъ като заявилъ, че, ако краль Миланъ одобрява мнѣнието на г. Миятовича, нѣма освѣнъ да вземе него за съвѣтникъ. „Затова моитѣ инструкции днесъ за днесъ сѫ единъ компромисъ, каза г-нъ Миятовичъ, помежду мнѣнието на г. Гарашанина и моето." Вие знаете вече отъ една моя депеша, че г. Миятовичъ на утрото

ми заяви, какво е получилъ нови ужъ по-миролюбиви инструкции. Въ течението на разговора Миятовичъ ми забѣлѣжи още, че споредъ неговото частно мнѣние не ще бѫде лошо да се споразумѣемъ ние насаме, като ни дадатъ сърбитѣ Пиротъ, а ние имъ дадемъ Трънъ и Радомиръ. Азъ го попитахъ дали не знае, че силитѣ сѫ се произнесли категорически противъ всѣко териториално измѣнение. Тогава да се съгласимъ за едно бѫдеще раздѣление на Македония, ми забѣлѣжи г. Миятовичъ. На това му отговорихъ, че Македония е за сега вънъ отъ областьта на практическата политика.

Относително до обезщетението до сега съмъ говорилъ по тоя въпросъ въ смисълъ на Вашитѣ послѣдни инструкции само съ австрийския, германския, руския и английския прѣдставители. Първиятъ, както Ви телеграфирахъ вече, ми каза, че спореръ него, ако настоимъ върху тоя въпросъ ще прѣкѫснемъ прѣговоритѣ. Както г. Калноки забѣлѣжи на турския посланникъ, Вие щѣхте да имате, каза г. баронъ Майръ, право да искате обезщетение, ако бѣхте се въорѫжили вслѣдствие на дѣйствията на Сърбия. А Вие се мобилизирахте прѣди Сърбия да се въорѫжи.“ Азъ му забѣлѣжихъ, че никой не може да оспори нито загубитѣ въ воененъ материялъ и пр. понесени отъ българитѣ вслѣдствие на войната, обявена отъ Сърбия, както щетитѣ причинени отъ сѫщата война на три окрѫга. Останалитѣ посланници не дадоха никакво мнѣние относително обезщетението.

Съ днешната си депеша Ви явихъ, че въ вчерашното ни заседание г. Миятовичъ ни заяви, какво е натоваренъ да повдигне както брѣговския тъй и митническия въпроси. По тоя случай азъ го попитахъ дали е вѣрно извѣстието, че той е натоваренъ да поиска уреждането на всички въпроси, по които краль Миланъ въ прокламацията си слѣдъ прогласяването на войната повдигаше оплаквания противъ България. Г-нъ Миятовичъ отговори: „Това бѣше моето мнѣние, азъ мислѣхъ и мисля, че добрѣ щѣше да бѫде да туримъ въ трактата основитѣ на такова едно съгласие, което да махне всичкитѣ причини на недоразумѣния между двѣтѣ съсѣдни държави. Но кральтъ е на мнѣние, че прокламацията има оплаквания отъ второстепенна важность, които не заслужаватъ да се уреждатъ чрѣзъ трактатъ.“ Азъ го питахъ, дали такъвъ въпросъ отъ второстепенна важность счита сега кральтъ и

въпроса за емигрантитѣ. „Да, отговори г. Миятовичъ, тъй като едва ли сж останали вече емигранти у Васъ. Но пакъ не знамъ дали не ще приема инструкции да Ви прѣдложа да туримъ въ трактата единъ членъ, съ който взаимно Сърбия и България да се задължатъ да бдятъ върху пазенето на тишината на границата."

Приемете и пр.

(Подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

Букурещъ, 15 февруари 1886.

Господинъ Министре,

Имамъ честь да Ви изпратя тукъ притворени протоколитѣ № 1 и 7 на конференцията за мира между България и Сърбия. Причината за закъснѣването на протокола № 1 бѣше както знаете, опорното настояване на Маджидъ-паша да се вмѣстатъ въ преамбула прилагателнитѣ autonome tributaire подиръ думитѣ principauté de Bulgarie. Подиръ категорическото отказване отъ наша страна да приемемъ вмѣстването на тия прилагателни Маджидъ-паша по запвѣдь отъ Цариградъ отстжпи и протоколътъ № 1 можа най-послѣ да се подпише.

Протоколътъ № 7, както ще забѣлѣжите, съдържа отчета собствено на двѣ заседания. Ние рѣшихме да считаме второто отъ тия двѣ заседания като продължение на първото по слѣдующитѣ съображения. Вие знаете, че съгласието ни бѣше да прѣдставимъ сжщеврѣменно въ петото заседание двата проекта българския и сръбския. Ако сега въпроснитѣ двѣ заседания се считаха за отдѣлни и направихме два особени протокола за тѣхъ, отъ една страна не щѣше да бжде отъ насъ толкова лоялно, а отъ друга имаше и тая опасность, че сръбското правителство можеше да дезавуира и втори пжть г. Миятовича, какрото го дезавуира вече за гласуванитѣ въ четвъртото и петото заседание два члена.

Рѣшихме слѣдователно, по съвѣта на нѣкой отъ посланницитѣ първото отъ заседанията рапортирани съ протоколъ № 7 да считаме като суспендирано, а второто като продължение на първото.

Вие знаете вече отъ депешитѣ ми вслѣдствие на каква сцена ние, Маджидъ-паша и азъ, се принудихме да не прѣдставимъ въ сжщия день проекта, който бѣхме приготвили. За

неизлишно считамъ обаче да се постарая и писмено да възпроизведа съ приложение на още нѣкои подробности тая бѣлѣжита сцена. Веднага подиръ отварянето на заседанието г. Миятовичъ прѣдстави своя проектъ въ два подписани прѣписа, единиятъ отъ които Ви притварямъ тукъ. Маджидъ-паша и азъ, които слѣдъ повѣрителнитѣ съобщения на г. Миятовича, че ще има да прѣдстави исканията, които Ви изброихъ въ послѣднитѣ си писма, очаквахме да видимъ единъ проектъ поне отъ шесть члена, се почудихме като видѣхме да ни се прѣдставя единъ само членъ. Азъ помолихъ г. Миятовича да ни заяви категорически, дали тоя проектъ съдържа всичко. Той направи това заявление. Маджидъ-паша взе да се двоуми, дали да се съгласи на прѣдставянето на приготвения отъ насъ проектъ. Но слѣдъ повторно поискване отъ г. Миятовича на тоя проектъ и подиръ една бѣлѣжка отъ мене, че лоялностьта го изисква да прѣдставимъ и ние, споредъ както се бѣхме съгласили, нашия проектъ, Маджидъ-паша се съгласи и ние прѣдставихме проекта, оригиналътъ на който Вие ще намѣрите тукъ приключенъ. Г. Миятовичъ го взе и прочете първитѣ три члена, които му бѣха вече извѣстни. Слѣдъ прочитането на третия членъ азъ заявихъ, че споредъ инструкциитѣ ми, въпросния трети членъ прѣдставихъ, като прѣдвиденъ отъ частнитѣ ни разговори съ г. Миятовича, че той ще подигне въпроса за Брѣгово. Г. Миятовичъ ми благодари за това заявление и обърна листа, за да види дали има още нѣщо. Щомъ прочете четвъртия членъ той пламна. Съ поблѣднѣло лице и съ разтреперанъ гласъ той ни заяви, че има категорически инструкции да прѣкжсне прѣговоритѣ, щомъ види въ нашия проектъ единъ подобенъ членъ. „Прѣдставянето на този членъ е една смъртна обида за Сърбия, прибави г. Миятовичъ; и ние никога не очаквахме такава обида да ни се направи особено отъ Турция. Сръбскиятъ народъ е народъ горделивъ; ние ще измремъ до единъ, но не можемъ да прѣтърпимъ да ни се спомене дори за обезщетение. Ако България въ едно минутно раздразнение е искала да нанесе намъ тая обида, азъ се чудя, какъ Турция се е съгласила на тая постжпка. Прѣдставянето на този членъ е единъ casus belli. Вие искате война и ще я имате. И тя ще бжде не само война между Сърбия и България, но една общоевропейска война.“ Прѣдъ тая неочаквана виходка Маджидъ-паша се смути. Той

заяви, че, ако прѣдставянето на този членъ наистина ще повлѣче подновяването на войната, той отъ своя страна го оттеглюва, толкозъ повече, че неговитѣ инструкции му прѣдписватъ да подкрѣпи само члена за обезщетението, а не да го прѣдставя. Маджидъ-паша поиска тая декларация да се отбѣлѣжи въ протокола. Г-нъ Миятовичъ отговори, че не приема подобно заявление. „Азъ имамъ Вашия проектъ въ джоба и всичко е свършено, продължи той. Азъ мислѣхъ, че слѣдъ отказването ми отъ всичкитѣ ни претенции и Вие ще се покажете умѣрени, като се отречете отъ обезщетението. Но Вие не отговаряте на нашата умѣреность. Българитѣ прѣдставятъ условия, като че диктуватъ миръ въ Бѣлградъ.“ Въ отговоръ на тия бѣлѣжки Маджидъ-паша пакъ поиска да се оправя, като напомни на г. Миятовича съгласието ни да се споразумѣваме всѣкога въ частни срѣщи прѣди официални заседания. „Вие вчера частно ми казахте, каза Маджидъ-паша, че ще имате шесть—седемь члена да ни прѣдставите, а днесъ никакъ не ни прѣдизвѣстихте, че промѣняте свършенно плана си.“ Азъ до тукъ мълчахъ, тъй като не искахъ да ожесточавамъ разискванието, а отъ друга страна не ми се щѣше да послѣдвамъ Маджидъ-паша въ неговитѣ оправдания. Но подиръ една бѣлѣжка на г. Миятовича, че ние ще станемъ причината на една нова война, азъ му отговорихъ, че Европа ще сѫди, кой ще бѫде отговоренъ за тая нова война. „И бѫдете увѣрени г. Миятовичъ, рекохъ му, че тя нѣма да осѫди насъ, тъй като тя ще каже, че Вие нарочно сте маневрирали, казвали сте ни едно нѣщо въ частнитѣ заседания и друго въ официалнитѣ, само и само да вземете поводъ да подновите войната.“

Подиръ нѣколко още думи на Маджидъ-паша г. Миятовичъ поомекна и се съгласи да върне на Маджидъ-паша проекта и да не се споменува въ протокола нито една отъ думитѣ размѣнени по поводъ на неговото прѣдставяне. Азъ много мислихъ дали да се съглася на това Маджидово прѣдложение. Най-послѣ рѣшихъ да се съглася по двѣ причини. Първо, защото Маджидъ-паша категорически настоя да се каже въ протокола, че той оттеглюва, доколкото се отнася до него, тоя проектъ и той оставаше само мой, второ, защото заявлението на г. Миятовича, че тоя проектъ е единъ casus belli, ми се видѣ да заслужава нови инструкции

отъ Ваша страна. По тия съображения азъ Ви телеграфирахъ, откакъ взехъ мнѣнието на всичкитѣ тукъ посланници, и вѣрвамъ, че, като постжпихъ тъй, азъ се съобразихъ съ желанието на Негово Величество и неговото правителство да видятъ часъ по-скоро мира сключенъ между двѣ съсѣдски и братски държави.

Приемете и пр.

(подп.) Ив. Ев. Гешовъ.

ТЕЛЕГРАМА ОТЪ Г. КАРАВЕЛОВЪ.

Пловдивъ, 8 февруари 1886 г.

Азъ съмъ говорилъ на агентитѣ и съмъ извѣстявалъ господина Цановъ въ Цариградъ, че българското правителство е готово да се откаже отъ паричното обезщетение отъ Сърбия, ако великитѣ сили признаятъ това наше право, но обявятъ, че България получава своето съединение като замѣна на обезщетението. Отъ италянското правителство даже имахме отговоръ, съ който признаваше това право. Негово Височество е говорилъ по тоя въпросъ въ сжщата смисъль само съ австрийския агентъ, който сжщо е намѣрилъ, че ние сме въ правото си за това искане. Намъ трѣбва признание на това право като удовлетворение на народното самолюбие за всички направени жертви по войната.

(подп.) Министъръ Каравеловъ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Нѣкои отъ горѣприведенитѣ документи азъ прочетохъ при една сказка, която държахъ въ Пловдивъ на 3 януари 1910 г. по случай двадесеть и петата годишнина отъ съединението. Само два отъ тѣхъ обаче се обнародваха въ в. Миръ отъ 5 януари 1910 година. Като обнародвамъ сега всичкитѣ азъ мисля, че не мога да имъ дамъ по-добро заключение отъ онова, което дадохъ тогава на горѣпоменатата сказка. Ето това заключение:

„Помжчихъ се, господа, да възпроизведа тритѣ дѣйствия отъ славната драма на нашето съединение, въ която драма и азъ взехъ скромно участие. Ще бжда честитъ, ако съмъ сполучилъ да Ви дамъ едно ясно понятие за мжчно-

тиитѣ, съ които българскиятъ народъ се бори прѣзъ тѣхъ, на качествата, които той прояви при тая борба. Неослабно постоянство въ прѣслѣдване на възможното; благоразумна отстжпчивость, когато гоненето се окаже невъзможно; мждри усилия, за да се избѣгне войната; безподобна храбрость на бойното поле — ето тия качества, съ които справедливо можемъ да се гордѣемъ, поне при дѣлото на нашето съединение и сърдечно да желаемъ да ни отличаватъ тѣ и въ бждещето. Нека прибавя при тѣхъ и онова единение, което по въпроса за съединението, съедини всички ни противъ авантюрата на краль Миланъ — безразсждна и гибелна за него, както всѣка авантюра — възправи противъ нея сплотенъ цѣлия български народъ.

И слѣдъ като изразимъ, господа, надеждата, че това спасително единодушие ще ни ржководи и отъ сега при всички важни за народа ни въпроси, нека на свършване благоговѣйно се поклонимъ на скжпата паметь на всички ония наши герои, които въ Сливница спасиха съединението, които съ кръвьта си циментираха и съ смъртьта си увѣнчаха своето дѣло на сливането на двѣтѣ Българии."

Ив. Ев. Гешовъ.

ИЗТОЧНО-РУМЕЛИЙСКИ ФИНАНСИ.

[Докладъ до генералъ-губернатора на Източна Румелия, обнародванъ въ в. Марица отъ 2 декември 1883.]

Въ началото на януари 1882 Вие ми направихте честьта да ме поканите да заема поста на директоръ на финанситѣ. Слѣдъ нееднократни отказвания азъ най-послѣ приехъ, и на 13 януари Вие имахте добрината да издадете приказъ, съ който азъ се назначавамъ за директоръ. Днесъ, когато азъ се оттеглювамъ отъ ввѣрения мене постъ, за неизлишно считамъ да Ви изложа вкратцѣ дѣятелностьта на дирекцията на финанситѣ прѣзъ врѣмето, прѣзъ което азъ имахъ честьта да бжда глава на тая дирекция.

Когато азъ постжпихъ на поста, който днесъ оставямъ, повече отъ двѣ години и седемь мѣсеца се бѣха изминали отъ вдворението на новото финансово управление. Двама титулярни директори се бѣха смѣнили и четири сесии на Областного събрание се бѣха държали. Доста врѣме се бѣше изминало слѣдователно и доста случаи се бѣха прѣдставили за изработванието на ония закони и правилници, които бѣха необходими за многобройнитѣ служби, съ които е натоварена дирекцията на финанситѣ.

Освѣнъ отоманскитѣ финансови закони, които споредъ чл. 11 отъ Органическия уставъ сж въ сила и въ нашата область, азъ намѣрихъ дѣйствуещи слѣдуещитѣ областни закони и правилници по финансовата часть:

1) Законъ налагаещъ поземленъ данькъ върху недвижимитѣ имущества, които не служатъ на землелѣлието;
2) " учрѣждаещъ данькъ върху прихода;
3) " за данька на свинетѣ;
4) " " патентното право;
5) Публ.-административенъ правилникъ за управлението на солния монополъ;

6) Публ.-адм. правилникъ за събиранието на данъцитѣ и прѣслѣдванието на податнитѣ.

При това намѣрихъ промулгиранъ, но не влѣзълъ още въ сила, и закона за съставянето на кадастра, който, както е познато, бѣше изработенъ отъ дирекцията на общитѣ сгради.

Отъ постжпването ми на служба, отъ година и десеть мѣсеци насамъ, ввѣрената мене дирекция изработи и тури въ дѣйствие слѣдуещитѣ закони и правилници:

1) Публ.-адм. правилникъ налагаещъ налогъ на кочуещитѣ племена;
2) „ „ правилникъ за събирането на досегашнитѣ недобори отъ непрѣмитѣ даждия и отъ авансситѣ;
3) „ „ правилникъ за интизаба;
4) „ „ правилникъ за контрабандата на тютюнитѣ;
5) „ „ правилникъ за привилегията запазена на областното съкровище при събирането на прѣмитѣ данъци;
6) Законъ за пжтнитѣ разноски и дневното обезщетение на чиновницитѣ;
7) „ за случаитѣ, въ които могатъ става намаления или опрощавания на прѣми данъци;
8) Публ.-адм. правилникъ за тжжби по прѣми данъци;
9) „ „ „ „ разпрѣдѣлението на кадастралния данъкъ;
10) „ „ правилникъ за начина на оправданието на бюджетарнитѣ кредити, или прѣдварителния контролъ;
11) Правилникъ за държането и провѣряването на общинскитѣ кочани и данъчни книги;
12) Публ.-адм. правилникъ за окржжното счетоводство;
13) Правилникъ за вжтрѣшната организация на главното съкровище;
14) „ за инспекцията;
15) „ „ кореспонденцията на архивитѣ;
16) „ „ окржжнитѣ финансови съвѣти;
17) „ „ главното и дирекционнитѣ счетоводства;

При това дирекцията на финанситѣ отъ година и половина насамъ е изработила още и прѣдставила на В. Високопрѣвъзходителство:

18) Законопроектъ за намаление на областната дань къмъ Високата порта;
19) Проектъ на правилникъ за монопола на барута;
20) „ „ „ „ оправдателнитѣ документи:
21) „ „ „ „ публичнитѣ търгове;
22) Законопроектъ за прѣобръщание на чалтишкитѣ земи съ свободна собственость;
23) „ за измѣнение на чл. 30 отъ притурка 9 на Устава;
24) „ за измѣнение на членове 23, 24, 25, 26 и 27 отъ сѫщата притурка;
25) „ за основанието на едно поземелно кредитно учрѣждение;
26) „ за промѣнение на допълнението на отоманския правилникъ за тютюнитѣ;
27) „ за данъцитѣ върху недвижимоститѣ и върху прихода; и
28) „ за размѣтателнитѣ данъци.

Първиятъ отъ горнитѣ проекти (18) не е още одобренъ, както знаете, отъ В. порта; вториятъ (19) е подложенъ на Постоянния комитетъ; третиятъ и четвъртиятъ (20 и 21) на частния съвѣтъ, а останалитѣ на Областното събрание.

При това изработени сѫ вече, но не сѫ още разгледани отъ финансовия съвѣтъ и прѣдставени на В. Високопрѣвъзходителство, два правилника върху списъцитѣ на областнитѣ имоти и върху вещественого счетоводство (comptabilité-matière), които не малко ще улеснятъ точното държане на областнитѣ смѣтки.

Устройството, както на дирекционното, управление тъй и на окрѫжнитѣ и околийски финансови органи, привлѣче вниманието на повѣрената мене дирекция отъ начало още при постѫпването ми въ служба. Относително до дирекционното управление, В. Високопрѣвъзходителство, помните рѣшението на Областното събрание, взето въ сесията на 1881 год., и споредъ което не само началницитѣ на отдѣлитѣ трѣбваше да се промѣнятъ, но и една специална комисия трѣбваше да се натовари, за да разгледа и разчисти смѣткитѣ на дирекцията. Тая комисия се назначи въ началото на 1882 г., но подиръ тримѣсечно работене, по рѣшението на Постоянния комитетъ, се разтури безъ да дойде до нѣкакъвъ ре-

зултатъ. Нейното дѣло слѣдователно, както и дѣлото за прѣустройството въобще на дирекционното управление, се възложиха на новитѣ началници на отдѣлитѣ, които азъ бѣхъ Ви прѣдложилъ, и които Вие бѣхте назначили сѫщеврѣменно съ мене. Отъ рапортитѣ, които азъ имахъ честь да Ви отправя по онова врѣме, В. Високопрѣвъзходителство, помните съ какви мѫчнотии ввѣрената мене дирекция имà да се бори тогава, и какъ можà тя да ги прѣодолѣе. Вѫтрѣ въ петь мѣсеца — отъ разтурването на специалната комисия до сесията на 1882 год. — тя можа да разчисти смѣткитѣ и да прѣдстави на Областното събрание още въ сесията на 1882 год. прѣгледани и сключени, поправителнитѣ бюджети за 1879—80 и 1880—81, които прѣди година бѣха подигнали въ него такъвъ голѣмъ шумъ.

Сѫщеврѣменно съ разчистването на старитѣ смѣтки дирекцията почна и своята вѫтрѣшна наредба. Финансовиятъ съвѣтъ, който е прѣдвиденъ отъ чл. 203 на Органическия уставъ, и който до тогава не бѣше засѣдавалъ — поне азъ никакъвъ протоколъ не намѣрихъ — захвана да засѣдава редовно и да си дава мнѣнието върху всичкитѣ въпроси, които азъ считахъ за нужно да му подложа. Никакъвъ проектъ за законъ или правилникъ, никакво прѣдставление за назначение, никакво наставление не излѣзе отъ дирекцията, безъ да е било разгледано отъ него. За това свидѣтелствуватъ 82-та протокола, въ които сѫ изложени неговитѣ рѣшения. При това, за освѣтление на членоветѣ му, както и на другитѣ чиновници въ дирекцията, отъ година насамъ се състави и една библиотека, която съдържа вече 180 тома отборни съчинения по политическата економия, по науката на финансиитѣ и по административното и финансово право.

Ще ми дозволите, вѣрвамъ, В. Високопрѣвъзходителство, да спомена тукъ вкратцѣ, какво е могло да се свърши, съ помощьта всѣкога на финансовия съвѣтъ по организирането, както на разнитѣ отдѣли на дирекцията, тъй и на външнитѣ финансови власти.

Гл. Контролъ. Двѣ сѫ службитѣ, които Органическиятъ уставъ възлага на тоя отдѣлъ — собствено контролътъ и инспекцията. Относително до първата отъ тия двѣ служби, притурката № 9 на Органическия уставъ, която е почти буквал енъ прѣводъ на италиянскитѣ финансови закони, е поста-

новила за нашата область тъй нареченията прѣдварителенъ контролъ, както той се практикува въ Италия, Белгия и много други образовани страни. Но тоя контролъ до лани тукъ не се упражняваше. Платежнитѣ заповѣди се записваха наистина въ г. контролъ, но никакви оправдателни документи не се искаха за оправдаване на записанитѣ въ тѣхъ разноски, и тъй въ нашата область, дѣто ужъ сѫществуваше прѣдварителниятъ контролъ, много по-малко внимание се обрѫщаше върху прѣдварителното оправдание на исканитѣ количества отъ колкото въ страни, дѣто подобенъ контролъ не сѫществува, като Франция, България и пр. Отъ началото на новата година насамъ тоя поредъкъ се измѣни, и днесъ прѣдварителниятъ контролъ се упражнява у насъ споредъ практиката на страни, отъ които тая изредна система е заета и за насъ. Колкото за инспекцията, правилникътъ, който споменахъ погорѣ, опрѣдѣли длъжноститѣ и правата на инспекторитѣ, на които и нови форми се дадоха за съставление докладитѣ. Г. г. инспекторитѣ отъ 1 февруари 1882 год. до днесъ сѫ извършили 184 инспекции, а именно:

62	въ	ковчежничествата
35	„	акцизнитѣ управления
31	„	бирничествата
20	„	градскитѣ бирничества
14	„	околийскитѣ сѫдилища
6	„	окрѫжнитѣ „
6	„	дирекционнитѣ счетоводства
10	разни	
184	всичко.	

Въ това число естествено не влизатъ ревизиитѣ на гл. финансови началници, нито пъкъ инспекциитѣ, извършени отъ г. г. инспекторитѣ, докладитѣ на които още не сѫ получени.

Гл. Счетоводство. Чл. 52 отъ притурка № 6 на Органическия уставъ изрично постановява, че книгитѣ на тоя отдѣлъ се държатъ по диплографическия редъ. Когато азъ постѫпихъ въ дирекцията, намѣсто редовни диплографич. книги, намѣрихъ „хвърчащи листа“ (както се бѣше изразила комисията на Областното събрание) и азъ попитахъ, защо казаниятъ членъ отъ закона не бѣше се приспособилъ. Въ отговоръ ми се каза,

че слѣдъ малко врѣме азъ самъ ще се убѣдя, какво речениятъ членъ е неприспособимъ. Благодарение на новия гл. счетоводитель, прѣдсказанията за неприспособимостьта на члена не се осжществиха и днесъ въ тоя отдѣлъ е въведенъ единъ диплографически редъ, който силно помага на редовното държане и бързото сключаване на смѣткитѣ. Тьй поправителната смѣтка на упражнението на 1882—83 е днесъ вече сключена както и равносмѣтката до мѣсецъ августъ отъ текущето упражнение. Тая недѣля се сключва и равносмѣтката на мѣсецъ септемврий отъ текущата година.

Гл. Съкровище. Регистритѣ, държани прѣди началото на 1882 год. въ тоя отдѣлъ, бѣха най-важнитѣ по това, че отъ тѣхъ трѣбваше да се извади, какви приходи бѣха постжпили и какви недобори останаха да се събиратъ, да се намѣри съ една дума финансовото положение на страната. За жалость тѣ се намираха най-погрѣшени. Затова се почна една работа, която трая мѣсеци и която най-послѣ, слѣдъ многократни искания на нови смѣтки отъ г. г. финансовитѣ началници, имà за резултатъ нарежданието на книгитѣ по десетъцитѣ, по другитѣ прѣми данъци, по авансятѣ, по платежнитѣ заповѣди, подписани отъ гл. съкровище, и по другитѣ смѣтки, съ които е натоваренъ тоя отдѣлъ. Отъ прѣглежданeто на книгитѣ се яви, че на 21 януари 1882 областниятъ ковчегъ имаше да взима отъ разни търговци повече отъ 6 милиона гроша, и че имаше отъ десетъка на 1881/82 год. за продаване на храни за около $4^1/_2$ мил. гр. До 28 юни 1882 всичкитѣ тия суми, съ твърдѣ малки изключения, се разчистиха. Скоро подиръ това се видѣ, че тоя отдѣлъ не можеше да изпълнява и ковчежнически длъжности, и пловдивскиятъ окржженъ ковчегъ се натовари да прибира паритѣ, които идѣха отъ вънъ, както вече бѣше отколѣ натоваренъ и съ всичкитѣ областни разноски, плащани въ Пловдивъ. Отъ началото на новата година съставиха се нови регистри за прѣкитѣ ни данъци, тъй щото да може лесно да се види, колко данъкъ трѣбва да се събира. Подобни регистри се направиха и за правата и наемитѣ, които се даватъ съ контракти, за да може да се вижда, колко и прѣзъ кои мѣсеци трѣбва да постжпватъ тия приходи. Съ помощьта на особни таблици държатъ се днесъ регистри за прѣмитѣ и непрѣми данъци и за другитѣ доходи въобще, които показватъ из-

веднажъ и 20 дни най-късно, слѣдъ като сѫ постѫпили въ каситѣ, всичкитѣ събрани данъци и приходи, тъй щото има единъ непрѣкѫснатъ надзоръ върху тѣхното събиране. Всичкитѣ тия операции съставляватъ прѣдмета на правилника за вѫтрѣшната организация на гл. съкровище, който се спомена по-горѣ. Наконецъ за нужно считамъ да забѣлѣжа, че тоя отдѣлъ най-много ми помогна за съставянето на „статистическитѣ свѣдѣния", които се обнародваха миналото лѣто на французки и български. Азъ съмъ пръвъ да призная недостатъчностьта на тая публикация, и за това именно прѣдложихъ съставянето на едно статистическо бюро, нуждата отъ което отъ день на день се повече усѣща.

Окрѫжни и околийски финансови управления. При постѫпването ми на служба азъ намѣрихъ за нужно да свикамъ въ Пловдивъ г. г. финансовитѣ началници, за да се допитамъ до тѣхъ върху нуждитѣ на управлението. Много отъ тѣхнитѣ мнѣния, разискани въ финансовия съвѣтъ, се приеха и туриха въ дѣйствие. По единодушното имъ желание дирекцията прие за правило, да не прѣдставлява за назначение и не назначава сама ни единъ финансовъ чиновникъ, безъ да вземе прѣдварително съгласното мнѣние на надлежния финансовъ началникъ. При това се обърна сериозно внимание върху дѣятелностьта и честностьта на всичкия чиновнически съставъ. Честитѣ инспекции и ревизии не малко спомогнаха въ това отношение, като държаха чиновницитѣ на щрекъ и ги правѣха внимателни въ изпълнение длъжноститѣ имъ. За улеснение на сериозната работа, която дирекцията искаше отъ тѣхъ, тя взе всичкитѣ мѣрки, за да имъ опростотвори до колкото е възможно службата. Отъ новата година насамъ се въведоха нови еднообразни регистри, които не малко способствуватъ за редовното и бързо констатиране на дѣйствията на финансовитѣ власти. Раздадоха се по общинитѣ квитанционнитѣ (кочанни) и данъчни книги, които може би по причина на неграмотностьта на кметоветѣ, да иматъ нужда отъ нѣкои измѣнения, но които бѣха първата стѫпка въ това отношение, тъй като до лани чл. 130 отъ прит. № 9 на Устава не бѣше приспособенъ. Не се приспособяваха тъй сѫщо и чл. 134 и 135 отъ сѫщата притурка, затова и длъжность на дирекцията бѣ да напомни на финансовитѣ власти, че законитѣ сѫ направени да се изпъл-

няватъ, а не да се прѣнебрѣгватъ. Прѣведоха се и се почитаха нѣкои важни отомански правилници, — като оня за тютюнитѣ, — които, като непрѣведени на български, бѣха непознати на по-голѣмата часть отъ финансовитѣ чиновници. Пратиха се и наставления за държането на регистритѣ, за депозититѣ, оставени въ ковчежничествата, за мѣрението на вината и спиртливитѣ пития, бланки за разновидни протоколи по финансовата служба и пр. и пр. Не споменувамъ тукъ многобройнитѣ окрѫжни, писани до финансовитѣ власти по тѣхната служба, по разрѣшение на разни мѫчнотии, и по бързото събиране на данъцитѣ, и най-повече на недоборитѣ. До колко тия послѣдни наставления на дирекцията сѫ имали добъръ резултатъ, може да се сѫди отъ това, че на 15 ноември тая година недоборитѣ отъ миналитѣ упражнения въ цѣлата областьсѫ се възкачили на 95,071.98 лири.

Но едно финансово управление злѣ разбира своята мисия, ако настоява да събира само данъцитѣ, били тѣ праведно или неправедно наложени. То трѣбва още да разгледва оплакванията на ония податни, които се считатъ незаконно или неправедно обложени. Когато азъ постѫпихъ на служба, никакъвъ правилникъ не сѫществуваше относително до сроковетѣ и начина на потѫжванията срѣщу данъцитѣ. Една отъ първитѣ ми грижи слѣдователно бѣше да опрѣдѣля тия подробности чрѣзъ два публично-административни правилника, които тая година се слѣха въ споменатия по-горѣ правилникъ за тѫжбитѣ по прѣмитѣ данъци. Въ тоя правилникъ за пръвъ пѫть се намѣри приспособлението чл. 205 отъ Органическия уставъ, който е постановилъ, щото въ опрѣдѣлени периоди финансови контрольори да посѣщаватъ разнитѣ окрѫзи, за да слушатъ оплакванията на данакоплащачитѣ.

Тъй като ми е думата за данъцитѣ, за необходимо считамъ да спомена, че данъчната система на областьта отъ влизането ми още въ дирекцията привлѣче моето внимание. Кадастралнитѣ комисии, повечето отъ които бѣха вече свършили дѣйствията си, когато азъ постѫпихъ, бѣха тъй неравномѣрно опрѣдѣлили поземления данъкъ — тоя главенъ товаръ на нашето население — щото азъ лани още счетохъ за длъжность да Ви прѣдставя единъ законопроектъ, въ мотивитѣ на който настоявахъ, или тоя данъкъ да се направи размѣтателенъ, или да се повърне областьта на системата на

десетъка. Областното събрание прие системата на размѣтането, като натовари Постоянния комитетъ да разхвърли данъка между шестьтѣ окржга. Това рѣшение на Събранието, вземено по мое прѣдложение, ще му дозволи въ настоещата сесия да намали още повече поземления данъкъ, и по тоя начинъ да облекчи измжченото земледѣлческо население. Ваше Високопрѣвъзходителство знаете, че азъ съмъ Ви прѣдложилъ единъ законопроектъ за освобождение на земледѣлцитѣ и отъ приходния данъкъ, който не малко тежи върху тѣхъ. Прѣдложилъ съмъ още нѣкои измѣнения на данъка върху недвижимитѣ имоти, които служатъ на земледѣлието, и надѣя се, че Обл. събрание ще намѣри врѣме да се занимае съ тия важни въпроси. Колкото за прѣмитѣ даждия, измѣненията, които съмъ прѣдложилъ за тѣхъ, сж изложени въ доклада ми върху бюджето-проекта на 1884/85 год. и азъ за излишно считамъ да се простирамъ върху тѣхъ. Ще спомена само относително до правата на тютюнътъ, че бюджетарната комисия на ланшната сесия бѣше неофициално ми прѣдложила да изуча въпроса дали не ще е добрѣ да се въведе въ нашата областъ системата на régie. Когато подиръ обиколката ми изъ областьта азъ ходихъ въ Цариградъ, за длъжность счетохъ да се отправя до синдиката на отоманската тютюнева régie, тъй като споредъ мене тя има такъвъ неоспоримъ интересъ да тури край на контробандата между империята и нашата областъ, щото може най-добри условия да ни прѣдложи. Г. Deveaux, прѣдставительтъ на тоя синдикатъ, ми отговори, че дружеството нищо не може да ни прѣдложи прѣди идущия мартъ, когато казаната régie ще почне да функционира въ империята. Затова и нищо не можа да се прѣдложи въ тая сесия на събранието. Споредъ моето мнѣние една régie прѣдставлява такива неудобства за производителитѣ и потрѣбителитѣ на тютюна, щото може да се приеме само, когато тя прѣдстави значително увеличение на приходитѣ, които днесъ областьта получава отъ правата връзъ тютюна.

Още въ началото на марта 1882 год. азъ имахъ честьта, като Ви рапортирахъ за финансовото положение на областьта, да настоя, че това положение може да се поправи само: (1) чрѣзъ прѣдвиждане на дѣйствителни, а не въображаеми, приходи; (2) чрѣзъ икономии въ разноскитѣ, и (3) чрѣзъ на-

маление на областната дань къмъ В. порта, тъй като несправедливо бѣше да плащаме 240,000 лири, когато споредъ чл. 16 на Органическия уставъ, ние сме длъжни да ѝ даваме само 3/10 отъ приходитѣ си. Това мое послѣдно прѣдложение се посрѣщна съ скептицизъмъ дори и въ мѣстния печатъ, нѣкои органи отъ който цитираха членове на европейскитѣ вѣстници, за да докажатъ, че чуждитѣ сили никога не биха приели подобно намаление. При всичко това, туй намаление отъ 240,000 на 160,000 лири се прие отъ Областното събрание въ ланшната му сесия, и ако не се е одобрило още отъ В. порта, има причини да се вѣрва, че не се гледа съ твърдѣ лошо око отъ прѣдставителитѣ на европейскитѣ кабинети. Познато е на В. Високопрѣвъзходителство, че самиятъ съвѣтъ на bondholders въ Цариградъ е доволенъ отъ ревностьта, съ която отъ 1 маргъ 1883 г. насамъ му се плащатъ всѣкой мѣсецъ на 1 число по 15,000 лири за даньта и по $416^{66}/_{100}$ л. за приходитѣ на митницитѣ.

За неизлишно считамъ да спомена, че до днесъ сѫ броени на В. порта срѣщу областната дань и срѣщу митнитѣ приходи:

Отъ моитѣ прѣдшественици	лири	турски	82,000.—
„ мене	„	„	329,040·74
		Всичко:	411,040·74

Може да се помисли, че, за да плати тия послѣдни 329,000 лири, Областьта се е принудила да плаща голѣма лихва за заеми. Слѣдуещата таблица показва, че прѣзъ послѣднитѣ двѣ години най-малко лихви сѫ се платили:

1) Прѣзъ 1880 г. за заеменитѣ 40,000 лири сѫ се платили лихва 1041 л. т. за 151 дни или 6.29% на годината.

2) Прѣзъ 1881 год. за заеменитѣ 42,000 лири сѫ се платили 995 л. т. за 144 дни или 6% на годината.

3) Прѣзъ 1882 год. за заеменитѣ 72,765.67 лири сѫ се платили 789 л. т. за 123 дни или 3·23% на годината.

4) Прѣзъ текущата година вслѣдствие на новата конвенция съ Отоманската банка, споредъ която ние имаме съ нея текуща смѣтка за 226,387 л. т. броени и веземени отъ 6 мартъ до 1 декември ще трѣбва да платимъ 568 л. т. или 0.36% на годината. При това, тъй като днесъ ние имаме въ банката около 25,167 л. т., за които тя ни плаща лихва, има надежда,

че до края на февруари горното количество отъ 568 лири значително ще се намали.

Като се отстранявамъ отъ дирекцията на финанситѣ, отъ мене може би се очаква да кажа въ какво финансово положение оставямъ страната. Прѣдъ мене лежи поправителната смѣтка на упражнението 1882/83, която е сключена съ голѣмо внимание отъ отдѣла на главното счетоводство, и която резюмира въ особни таблици смѣткитѣ на четиритѣ първи упражнения. Споредъ тия таблици на 31 юли 1883 година областьта е длъжала за смѣтка на миналитѣ упражнения:

На В. порта (областна дань)	л. т.	327,292. 54
За разни поржчки и сгради	„ „	43,439.881
Всичко:	л. т.	370,732. 42

А имала е въ касата и да събира отъ недобори на данъци и аванси	л. т.	189,317. 60
Та чистиятъ дефицитъ възлиза на	л. т.	181,414. 82

Тоя дефицитъ — който може значително да се увеличи въ случай, че нѣкои отъ недоборитѣ не се съберат — произлазя, както В. Високопрѣвъзходителство сте се убѣдили вече, отъ прѣувеличенитѣ приходи, които се прѣдвиждаха въ бюджетитѣ на първитѣ четири упражнения. Колкото за бюджета на текущето упражнение, азъ не прѣдвиждамъ отъ него нѣкакъвъ дефицитъ, освѣнъ ако лошата реколта и долнитѣ цѣни на хранитѣ станатъ причина да се не събере една часть отъ прѣдвиденото въ него количество на поземленъ данъкъ. Впрочемъ и горния дефицитъ отъ 181,114 лири можеше да изчезне, ако имаше възможность областната дань на В. порта да се прѣсмѣтне не споредъ членове 1 и 4 отъ притурка № 9 на Устава, а на основание на $^3/_{10}$ отъ дѣйствителнитѣ приходи на областьта, споредъ както е постановилъ чл. 16 отъ самия Уставъ. И дѣйствително, като се основава на казанитѣ членове 1 и 4 отъ притурка № 9, В. порта за 1880–1, 1881–2 и 1882–3 иска отъ областьта л. т. 615,000.—

Но, ако се вземе за основа чл. 116 отъ Устава и на В. порта се дадатъ само $^3/_{10}$ отъ дѣйствителнитѣ приходи, ней за тритѣ упражнения ще се паднатъ, споредъ прѣсмѣтванията направени въ дирекцията . . . . л. т. 432,269.61

Разликата въ по-малко слѣдователно възлиза на . . . . л. т. 182,730.39
количество горѣ-долу равно на горния дефицитъ.

Въ заключение дозволете ми, В. Високопрѣвъзходителство, да Ви съобщя, че, ако въ дѣятелностьта си отъ 22 мѣсеца азъ можахъ да свърша нѣщо — твърдѣ малко нѣщо, признавамъ за дирекцията на финанситѣ, това се дължи и на чиновницитѣ, съ които азъ бѣхъ честитъ да бѫда окрѫженъ. Въ лицето на г. Жакена азъ намѣрихъ единъ способенъ и опитенъ съвѣтникъ, до съвѣтитѣ на когото азъ постоянно прибѣгвахъ. Много ми помогна въ началото и бившиятъ поддиректоръ г. Вѣженовъ; но той се оттегли въ началото на годината, тъй като службата на поддиректора се унищожи и неговитѣ длъжности се възложиха отчасти на другитѣ отдѣли и отчасти на мене. Г. г. Маджаровъ, Малѣевъ, Карловский и Павлитовъ — началници на отдѣлитѣ, съ които всѣко управление може да се гордѣе — твърдѣ много улесниха моята задача, като не щадиха трудъ и като вдъхнаха сѫщото усърдие и истото трудолюбие и на подвѣдомственитѣ си чиновници. Не по-малко просвѣтено съдѣйствие ми дадоха и г. г. финансовитѣ началници съ почти всичкитѣ отъ своитѣ чиновници. И днесъ като се отдѣлямъ отъ тия другари, за своя приятна длъжность считамъ да заявя и на В. Прѣвъзходителство както заявихъ и тѣмъ вече, колко азъ съмъ доволенъ отъ тѣхнитѣ услуги и колко признателенъ за тѣхното съдѣйствие.

Благоволете и пр.

Ив. Ев. Гешовъ

УСТРОЙСТВО НА ШВЕЙЦАРСКИТѢ БАНКИ И НА ГРЪЦКАТА НАРОДНА БАНКА.

(Докладъ до Министра на финанситѣ въ България, обнародванъ въ Думи и дѣла, 1899).

Господине Министре,

Прѣдъ видъ прѣустройството на Българската народна банка, Вие счетохте за нужно да ме натоварите съ мисията, да изуча организацията на емисионнитѣ банки въ нѣкои отъ ония европейски държави, които по числеността на населението си не надминаватъ много нашето отечество. Съ тая цѣль азъ, придруженъ отъ г. Тенева, се отправихъ най-напрѣдъ въ Белгия, чиято народна банка е послужила за образецъ на ромънската и сръбската народни банки. Натоваренъ да прѣгледа организацията и на други нѣкои белгийски финансови учрѣждения, г. Теневъ остана въ Брюкселъ; азъ заминахъ за Швейцария и Гърция. Слѣдъ завръщането на г. Тенева, ние ще имаме честь да Ви отправимъ единъ общъ докладъ върху устройството на Белгийската народна банка; за сега азъ взимамъ свободата да Ви опиша въ общи черти организацията на швейцарскитѣ банкови учрѣждения и на Гръцката народна банка.

I. Швейцарски банки.

За страни нови, като нашата, пълно съ поучения е устройството на швейцарскитѣ емисионни банки. Както забѣлѣжва и г. Максъ Виртъ, най-новиятъ авторитетъ по устройството на банкитѣ,* „при всичката си младость, швейцарскитѣ банки прѣдставляватъ едно богато поле за наблюдение, по причина на извънредното разнообразие на тѣхната организация и на тѣхнитѣ дѣла. Послѣднитѣ, вземени споредъ разпо-

* Handbuch des Bankwesens. Von Max Wirth. Dritte Auflage. Köln 1883.

режданията на уставитѣ, прѣскачатъ значително кржга на операциитѣ, които обикновено се считатъ за банкови операции въ най-широкия смисълъ на думата. Само единъ видъ организация е изключенъ: централизацията".

При това разнообразие на своитѣ операции, швейцарскитѣ банкови учрѣждения прѣдставляватъ и друга интересна за насъ особеность. Капиталътъ на Българската народна банка се влага отъ държавата. Въ Швейцария многобройни сж банкитѣ, чийто капиталъ е вложенъ напълно или отъ части отъ държавата, т. е. отъ кантонитѣ, въ които тѣ сж учрѣдени. Между банкитѣ, цѣлиятъ капиталъ на които е вложенъ отъ държавата, се намира и Цюрихската кантонална банка, която заема първо мѣсто между швейцарскитѣ банки и на която устройството ще се опише по-долу.

При разглежданието организацията на емисионнитѣ банки особено внимание заслужава основата, връзъ която почива, и гаранциитѣ, съ които е оградена самата операция, която имъ дава името — емисията на банкнотитѣ. Относително до издаване банковитѣ билети, швейцарскитѣ емисионни банки не се отличаватъ вече съ онуй разнообразие, за което говори М. Виртъ: тѣ сж всички подведени подъ единъ общъ съюзенъ законъ, всички сж длъжни да се съобразяватъ строго съ неговитѣ разпореждания. Тоя законъ е тъй интересенъ, щото заслужава едно подробно разчленение.

З а к о н ъ т ъ о т ъ 8 м а р т ъ 1881 г о д. в ъ р х у и з д а в а н е т о и о с р е б р я в а н е т о н а б а н к о в и т ѣ б и л е т и. Споредъ тоя законъ могатъ да издаватъ банкноти само ония банки въ Швейцария, които получатъ за това дозволение отъ съюзния съвѣтъ (швейцарското министерство). Това дозволение не може да се откаже, щомъ е доказано, че законнитѣ условия сж изпълнени. Тия условия сж: 1) банката трѣбва да има главното си седалище въ Швейцария; 2) тя трѣбва да бжде законно основана като кантонално учрѣждение, или като акционерно дружество; 3) трѣбва да обнародва отчета си; 4) трѣбва да има ефективенъ капиталъ най-малко 500,000 фр., и 5) трѣбва да приема въ платкитѣ, които ѝ се правятъ, банкнотитѣ и на другитѣ швейцарски емисионни банки.

Стойностьта на издаденитѣ банкноти не може да надминава два пжти капитала на банката. Четиридесеть на сто-

тѣхъ отъ стойностьта на банкнотитѣ, които една банка има право да издава, трѣбва да сѫ покрити постоянно съ единъ металически запасъ (encaisse métallique), особенъ и независимъ отъ другитѣ суми на банката. Тоя металически запасъ може да състои отъ законни златни или сребърни монети, но не и отъ дребни сребърни пари (2 фр., 1 фр. и 50 ст.). Останалитѣ 60% отъ стойностьта на издаваемитѣ банкноти трѣбва да сѫ покрити или чрѣзъ залогъ на цѣнни книжа, или чрѣзъ гаранцията на кантона, въ който е главното сѣдалище на банката, или чрѣзъ портфейла на сконтиранитѣ полици и други подобни обвезателства. На банки, които прибѣгватъ до послѣдния начинъ на гарантиране банкнотитѣ си, сѫ запретени нѣкои отъ операциитѣ дозволени на другитѣ банки, като отворени текущи смѣтки, купуване и продаване на стоки и недвижимости, участие въ промишлени прѣдприятия и пр.

Банкнотитѣ биватъ отъ четири категории — по 50, 100, 500 и 1000 фр. Централното швейцарско правителство печати банкнотитѣ (въ печатницата на Bradbury, Wilkinson et C-o, Лондонъ) и ги доставя на разнитѣ банки, като взима отъ тѣхъ своитѣ разноски. Рисунъкътъ е еднакъвъ за всичкитѣ швейцарски банкноти. Стойностьта имъ е напечатана на тритѣ народни езика: нѣмски, френски и италиянски. Останалата часть отъ текста е напечатанъ въ единъ отъ тритѣ езика, по избора на банката. Четиритѣ категории банкноти се различаватъ по текста, формата и шара.

Всѣка емисионна банка е длъжна да осребрява своитѣ билети, по номиналната имъ стойность, въ законни монети, въ централното седалище по прѣдявление, а въ клоноветѣ два дена подиръ прѣдявлението. Измачкани и изкѫсани билети не трѣбва да се пущатъ изново въ крѫгообращение отъ банката, която ги е издала. Всѣка банка е длъжна да си осребрява скѫсанитѣ билети, стига тѣ да прѣдставляватъ парчета по-голѣми отъ половината. Съвършенно скѫсани или изгубени билети не се плащатъ. Тъй сѫщо не се осребряватъ и билетитѣ, които се докажатъ, че сѫ калпави.

Въ случай че нѣкоя банка не осребри билетитѣ си, прѣдявительтъ може да ги протестира и да поиска при съюзното сѫдилище принудителна ликвидация (фалимента) на банката. Ако фалиментътъ се обяви, носителитѣ на банкноти

се плащатъ отъ металическия запасъ на изпадналата банка и отъ специалната гаранция, дадена за покриване на банкнотитѣ.

Емисионнитѣ банки се намиратъ подъ надзора на съюзния съвѣтъ. Тоя надзоръ се упражнява: 1) чрѣзъ недѣлни, мѣсечни и годишни равносмѣтки, които банкитѣ сж длъжни да изпращатъ на съвѣта, и 2) чрѣзъ инспекции, които ставатъ поне единъ пжть въ годината, отъ особенитѣ двама съюзни инспектори на правителството, и които иматъ за цѣль да контролиратъ операциитѣ, касата и книгодържанието на банкитѣ.

За право на контролиране банкитѣ плащатъ на съюзното правителство едно на хилядото върху цѣлото количество на своята емисия.

За всѣко нарушение на закона отговорнитѣ управляещи власти (членове на съвѣтитѣ, директори и пр.), както и служащитѣ по управлението (касиери, контролери, книгодържатели и пр.) на емисионната банка, се наказватъ съ затворъ до 6 мѣсеци или съ глоба 3,000 фр.

Такъвъ е въ общи чърти механизмътъ на швейцарския законъ върху издаването и плащанието на банкнотитѣ. При всичката негова строгость 33 банки сж могли вече да изпълнятъ условията, изискани отъ него, и сж получили дозволението да издаватъ банкноти.

Всички строго се съобразяватъ съ онова разпореждание на закона, споредъ което тѣ трѣбва да държатъ въ металически монети 40% отъ стойностьта на банкнотитѣ, които иматъ право да издаватъ. Колкото за гаранцията, нужна за покриванието останалитѣ 60%, 17 банки сж дали поржчителство на кантонитѣ си, 10 залогъ въ цѣнни книжа, а 6 гарантиратъ чрѣзъ своя портфейлъ.

Нѣколко статистически свѣдѣния за операциитѣ на тия банки не ще бждатъ излишни. Цѣлиятъ внесенъ капиталъ на тия 33 банки, на 31 декември 1884 г. е билъ 117,040,000 фр., а цѣлата стойность на банкнотитѣ въ кржгообръщение 132,526,740 фр. Тъй като Швейцария има 22 кантона и 2,831,787 жители, на кантонъ се пада по $1^1/_2$ банка, а на житель по около 47 фр. въ банкноти. Цифритѣ на актива и на пасива на 33 банки на 31 декември 1884 г. сж се възкачили на 814,139,355 фр. 79 ст.; пари сж имали въ касата 69,819,780 фр.

(около 53% отъ банкнотното кржгообръщение); портфейлътъ имъ е възлизалъ на 217,767,655 фр. 96 ст.; заемитѣ имъ подъ залогъ на недвижимости на 234,263,368 фр. 34 ст., а аван-ситѣ имъ срѣщу специални текущи смѣтки на 131,294,663 фр. 23 ст. Въ пасива намираме: 1) пари вложени въ текущи смѣтки у тѣхъ за 18,458,053 фр. 78 ст.; 2) Пари вложени въ спестовнитѣ имъ каси за 127,785,725 фр. 81 ст.; и 3) срочни влогове и облигации за 244,389,328 фр. 80 ст. Двѣтѣ най-голѣми банки сж Цюрихската кантонална (държавна) и Ваатланската кантонална (акционерна) банки, съ по 12,000,000 фр. внесенъ капиталъ. Подиръ тѣхъ идатъ Бернската кантонална (държавна) и Женевската търговска (акционерна) банки съ по 10,000,000 фр. капиталъ. Между 33-тѣ банки има 4 съ по 500,000 фр. капиталъ само. Най-голѣмиятъ оборотъ прави Цюрихската кантонална банка; нейната равносмѣтка на края на 1884 г. се е сключила съ 146,279,863 фр. 58 ст. Подиръ нея иде Ваатланската кантонална банка съ 69,920,519 фр. 84 ст. Ни една отъ останалитѣ банки не достигатъ нито третата часть отъ оборота на Цюрихската кантонална банка.

По прѣпоржката на г. Сандоза, съюзенъ инспекторъ на емисионнитѣ банки въ Швейцария, азъ посѣтихъ само четири отъ тия банки, най-голѣмитѣ и най-забѣлѣжителнитѣ споредъ него: Цюрихската, Бернската и Ваатландската кантонална банки и Женевската търговска банка. Като образцово учрѣждение и по организацията и по управлението си мене се особено прѣпоржча Цюрихската кантонална банка. И тъй като и по оборота си стои първа и по операциитѣ си тя съединява въ себе си всичко, що е замѣчателно въ швейцарскитѣ банки, мене се види достатъчно, ако влѣза въ нѣкои подробности относително до нейното управление и нейнитѣ операции само, тъй като отъ тѣхъ ще може да се състави едно понятие за операциитѣ и на другитѣ швейцарски банки.

Цѣль на Цюрихската кантонална банка и неинъ основенъ капиталъ. Най-новиятъ кантоналенъ законъ относително до тая банка е отъ 2 декември 1883 год. Той съдържа 31 членъ. Споредъ I-ия отдѣлъ отъ тоя законъ, Цюрихската кантонална банка има за цѣль, въ границитѣ на своитѣ срѣдства, да улеснява удовлетворението на кредитнитѣ и парични нужди на кантоналнитѣ жители. Особено тя е длъжна да дохажда на помощь на по-малкитѣ и срѣдни

землевладѣлци, както и на малкитѣ занаятчии и промишленици. Капиталътъ, който се е внесълъ отъ държавата, за сега се възкачва на 12,000,000 фр. Кантоналниятъ съвѣтъ е опълномощенъ да го възкачи на 20 милиона. Държавата гарантира за всичкитѣ задължения на банката, въ случай че срѣдствата на тая послѣдната не стигнатъ. Запасниятъ капиталъ на банката се възкачва на 2,850,000 фр.

Управление. Банката се управлява отъ единъ съвѣтъ, състоещъ отъ тринадесеть члена, отъ една тричленна комисия назначена изъ срѣдата на съвѣта, и отъ двама директори.

Както съвѣтътъ и комисията, тъй и директоритѣ се назначаватъ отъ кантоналния съвѣтъ: първитѣ по за три години, а вторитѣ (по прѣдложение на банковия съвѣтъ) за неопрѣдѣлено врѣме.

Банковиятъ съвѣтъ е съвѣщателна и контролна власть, а комисията изпълнителна. Единъ отъ директоритѣ води сконтирането полици и други подобни операции, а вториятъ — ипотекарнитѣ и други заеми.

Банката има десеть клона, които се управляватъ отъ особени директори.

Срѣдства за операциитѣ. Оборотниятъ капиталъ на банката състои отъ: 1) основенъ капиталъ; 2) лихвени облигации, които тя издава; 3) банкноти; 4) лихвени влогове; 5) влогове въ спестовната ѝ каса. Банката има право да издава лихвени облигации за едно количество равно на основния ѝ капиталъ и на сумата на заемитѣ, направени подъ залогъ на недвижими имоти. Банкнотитѣ ѝ се приематъ по номиналната имъ стойность отъ всичкитѣ имъ държавни каси на Цюрихския кантонъ. Въ други отношения тѣ сѫ подложени на правилата, постановени отъ съюзния законъ за банкнотитѣ, които изложихъ по-горѣ.

Най-значителната сума, вложена въ Цюрихската кантонална банка е срѣщу облигации. Тия облигации обикновено биватъ отъ по 500, 1000 и 5000 лева, и се издаватъ всѣкиму, който би поискалъ, безъ опрѣдѣлено погашение, но съ условие, че банката има право, ако въ едно опрѣдѣлено число години види нуждата да изплати нѣкои отъ облигациитѣ, да може да направи това, като прѣдизвѣсти 3 мѣсеци. На облигационеритѣ се дава сѫщото право, да могатъ да си искатъ на-

дирѣ паритѣ подиръ едно опрѣдѣлено число години, съ условие, че ще дадатъ на банката шестмѣсечно прѣдварително извѣстие. Цюрихската банка има още въ кржгообръщение нѣкои облигации съ $4^{3}/_{4}$% годишна лихва. Повечето сж съ $4^{1}/_{4}$%, а най-новитѣ съ $3^{3}/_{4}$%. На 31 декемврий 1884 год. банката а имала издадени облигации за 67,133,400 фр.

На края на сжщата година Цюрихската банка е имала въ кржгообръщение свои банкноти за едно количество отъ 14,534,700 фр., а срѣщу тѣхъ е имала въ касата си законни монети за една сума отъ 9,245,138 фр. 81 ст.

Банката приема суми съ текуща смѣтка, но съ условие, че имащиятъ подобна смѣтка ще я прѣдизвѣстява 8 дена прѣди да дига пари. На такива пари банката плаща годишни лихви 3%, а взима $^{1}/_{8}$% комисионна на всѣко шестмѣсечие. Такива суми банката на 31 декемврий 1884 год. е имала за 7,242,187 фр. 57 ст. За чекови текущи смѣтки банката плаща лихва само $1^{1}/_{2}$% на годината, тъй като имащиятъ подобна смѣтка може да дига пари, когато поиска. Банката е имала на края на 1884 год. такива пари за едно количество отъ 6,087,211 фр. 51 ст.

Банката приема влогове и за неопрѣдѣленъ срокъ, за които плаща лихва по $2^{1}/_{2}$% на годината, а взима $^{1}/_{8}$% комисиона при изтеглянето на паритѣ. Такива влогове банката на края на миналата година е имала 2,621,278 фр.

За пари, вложени въ нейната спестовна каса, тя дава $3^{1}/_{2}$% лихва на годината. Най-малкото количество, което касата приема е 1 фр., а най-голѣмото 2000 фр. На края на 1884 год. тя е имала вложени у нея 21,409,233 фр. 51 ст.

Операции. Операциитѣ на банката сж:

1) Заеми подъ залогъ на недвижими имоти;

2) покупка и продажба на цюрихски държавни облигации;

3) извършване ликвидации;

4) заеми на общини, корпорации и дружества;

5) заеми подъ залогъ на цѣнни книжа и стоки, и срѣщу поржчителства;

6) водене една кантонална спестовна каса;

7) сконтиране, покупки и продажби на полици;

8) покупка и продажба на ефекти за чужда смѣтка;

9) отваряне на кредити въ текуща смѣтка;

10) текущи смѣтки за теглене чекове и касиране полици;

11) пазене драгоцѣнни вещи;

12) водене на една заемателна каса (Mobiliarleihkasse, ломбардъ, за заеми подъ залогъ на всѣкакви вещи) и единъ занаятчийски складъ (Gewerbhalle) и отваряне, споредъ нуждитѣ, на клонове за тия операции.

Всѣко участие въ промишлени прѣдприятия, всѣка спекулация, се запретяватъ на банката. Заеми и кредити се даватъ само срѣщу имуществена или лична гаранция. Дозволено е да се съединява имуществената съ лична гаранция. Заеми на общини, корпорации, дружества и съдружия, които се съдружаватъ съ солидарна отговорность за постигането на една опрѣдѣлена цѣль, се правятъ и безъ гаранция, стига да сѫществува достатъчно доказателство за тѣхната здравина.

Интересни сѫ начинътъ, по който тия операции се вършатъ и размѣритѣ, които тѣ достигатъ.

Заемитѣ подъ залогъ на недвижимости се правятъ срѣщу задължителни писма (Schuldbriefe), безъ опрѣдѣленъ срокъ, като си запазва банката правото да поиска надирѣ паритѣ съ шестмѣсечно прѣдварително извѣстие. Отъ това право банката споредъ закона не трѣбва да се ползува, освѣнъ ако длъжникътъ не плаща редовно лихвитѣ, или заложениятъ имотъ се намира въ опасность. Лихвата за сега е $4^{1}/_{4}\%$ на годината. На 31 декемврий 1884 г. Цюрихската банка е имала въ книгитѣ си 24,431 подобни заеми за едно количество отъ 74,825,879 фр. 55 ст. Отъ тѣхъ имало е 369 заема за 2,637,264 фр. 22 ст. срѣщу които е била взела тя залогъ на недвижимости и лично порѫчителство.

На общини и корпорации заеми се правятъ безъ опрѣдѣленъ срокъ. Лихвата е $4^{1}/_{4}\%$ на годината. На края на 1884 г. имало е 111 подобни заеми за едно количество отъ 744,824 фр. 55 ст. Между тия заеми се намиратъ и нѣкои за 23,000 фр. направени въ единъ видъ земледѣлчески каси, които заематъ на селяни пари подъ залогъ на добитъка имъ (Viehleihkassen).

Заемитѣ подъ залогъ и срѣщу порѫчителство биватъ двояки: 1) за опрѣдѣленъ срокъ отъ 1 до 6 мѣсеца, на края на който срокъ обикновено се подновяватъ; 2) за неопрѣдѣленъ срокъ, като си запазва банката правото да изиска издължението имъ три мѣсеца подиръ като извѣсти. Ако заемътъ е гарантиранъ съ залогъ, лихвата е 4% на годината,

ако е гарантиранъ съ залогъ и лично поржчителство $4^{1}/_{4}{}^{0}/_{0}$, ако само съ лично поржчителство $4^{1}/_{2}{}^{0}/_{0}$. На 31 декември 1884 г. имало е: 4013 заема подъ залогъ за 11,067,776 фр., 136 заема подъ залогъ и поржчителство за 636,393 фр., 2617 заема срѣщу поржчителства за 1,953,530 фр.

Банката сконтира швейцарски и външни полици, които носятъ поне два здрави подписа и до падежа на които оставатъ не повече отъ 4 мѣсеца.

Размѣрътъ на сконтото често се промѣнява. Въ 1884 г. той се е колебалъ между $2^{1}/_{2}$ и $4^{0}/_{0}$ на годината. Въ 1884 г. банката е протестирала 544 полици. На края на 1884 г. банката е имала сконтирани полици за едно количество отъ 26,560,508 фр. 12 ст.

Отваряне кредити въ текуща смѣтка става: 1) подъ залогъ на движими; 2) по ипотека на недвижими; 3) срѣщу поржчителство; 4) срѣщу поржчителство и залогъ или ипотека. Кредитътъ се отваря за неопрѣдѣлено врѣме, но може да се затвори, щомъ банката поиска това съ тримѣсечно из вѣстие. Лихвата е $4^{1}/_{2}{}^{0}/_{0}$ на годината и $^{1}/_{8}{}^{0}/_{0}$ комисиона на всѣко шестмѣсечие. На края на 1884 г. кредититѣ сж били гарантирани по слѣдуещия начинъ:

	Число	Фр.
Чрѣзъ недвижимости	174	2,156,200
„ залогъ	553	9,748,950
„ поржчителства	292	1,824,050
„ поржч. и залогъ или ипотека	67	875,185
Кредити въ полза на общини	7	84,000
	1093	14,688,385

Твърдѣ любопитни сж операциитѣ на заемателната каса и на занаятчийския складъ, които Цюрихската банка е учрѣдила въ главния градъ на кантона съ единствена цѣль, да помага на бѣдното цюрихско население, тъй като тя не само не извлича никаква печалба отъ тѣхъ, но всѣка година има и по една малка загуба. Смѣткитѣ на тия двѣ учрѣждения не влизатъ въ общата равносмѣтка на банката, тъй като тая послѣдната държи съ тѣхъ само лихвена смѣтка и не се бърка въ управлението на тѣхнитѣ директори.

Заемателната каса (ломбардътъ) дава на заемъ пари подъ залогъ на всѣкакви вещи, като украшения, дрѣхи, покжщнина

и пр. Заетото количество не може да надмине $^2/_3$ отъ стойностьта на заложената вещь. Най-малкото количество, което може да се авансира е 5 фр., а най-голѣмото 1000 фр. При сключване на заема се плаща отъ 20 до 50 ст. за разноски по пазене, застраховане и пр. Лихвата се смѣта по 1 ст. на франкъ на мѣсецъ, съ други думи по 12% на година. По-малко отъ 15 деня се броятъ за половинъ мѣсецъ, а повече отъ 15 деня за цѣль. Заемътъ се прави за шесть мѣсеца; подиръ изтичанието той може да се поднови, но трѣбва ново оцѣнение и ново свидѣтелство. Ако заемътъ не се плати три недѣли подиръ срока, касата обявява въ официалния листъ, че залогътъ е за продань въ публиченъ търгъ. Длъжникътъ самъ може да поиска проданьта на залога въ публичния търгъ на касата, като плати за това 20 ст. На 31 декември 1884 г. това учрѣждение е имало слѣдуещитѣ заеми:

				Число	Колич.
Отъ	5 —	20	фр.	3481	32,147 фр.
„	21 —	50	фр.	883	29,593 „
„	51 —	100	„	333	24,066 „
„	101 —	500	„	139	25,329 „
„	501 —	1000	„	8	5,020 „
				4,844	116,155 фр.

Прѣзъ 1884 год. касата е продала 806 залога за едно количество отъ 15,390 фр.

Занаятчийскиятъ складъ е основанъ за опитъ само, за да помогне на дребни работници и занаятчии, като приема въ едно общо здание тѣхнитѣ произведения за изложение и продань, и като имъ прави парични аванси подъ залогъ на тия произведения. Повечето отъ тия произведения сѫ покѫщнина. Всѣкой цюрихски работникъ-занаятчия може да занесе въ този складъ изработения отъ него прѣдметъ, щомъ е той новъ и се приеме отъ комисията на склада, и щомъ плати за него 10 ст. за писарски разноски. По тоя начинъ работникътъ, ако нѣма дюкянъ, намира едно прѣкрасно помѣщение на своята работа, и взима сѫщеврѣменно единъ париченъ авансъ върху нея. Количеството на аванса не може да надмине $^2/_3$ отъ стойностьта на прѣдмета. Когато се продаде прѣдметътъ или се оттегля отъ притежателя му, складътъ взема 6% комисиона. Прѣзъ 1884 год. заминали сѫ прѣзъ

тоя складъ 10,774 прѣдмета за 331,453 фр., продали сж се 6,164 за 175,346 фр., оттеглени сж 663 за 15,371 фр., а сж останали на края на 1884 г. 3,947 прѣдмета за 140,975 фр.

Всичкитѣ приходи на банката прѣзъ 1884 г. сж се възкачили на 5,213,703 фр. 37 ст. Отъ тия пари тя е платила 4,056,946 фр. 76 ст. лихви на сумитѣ, вложени у нея, броила е за данъкъ върху банкнотитѣ си на съюзното и кантоналното правителства 86,972 фр. 50 ст., извадила е разноскитѣ 354,775 фр. 67ст. и е спаднала за загуби 51,776 фр. 67 ст. Чистата печалба, слѣдователно, която ѝ е останала, се е възкачила на 663,231 фр. 77 ст.

Такива сж операциитѣ и такъвъ е оборотътъ на Цюрихската кантонална банка. Като вземемъ прѣдъ видъ, че кантонътъ, въ който тя дѣйствува, има едно население отъ 316,074 души, ние лесно можемъ си прѣдстави, какви сж ползитѣ, които тя принася на интересната малка държавица, въ която тя се подвизава.

Тия ползи блѣщатъ въ голѣмия напрѣдъкъ, който цюрихскиятъ кантонъ е направилъ, въ неговия цвѣтущъ народенъ поминъкъ, въ богатството на неговия главенъ градъ Цюрихъ. Дано прѣустроената Българска народна банка, която въ много отношения ще има голѣмо сходство съ устройството на Цюрихската кантонална банка, да може да принесе въ нашето отечество ползитѣ, които Цюрихската банка е принесла на цюрихския кантонъ.

II. Гръцка народна банка.

Основание. Първиятъ законъ за уреждането на една гръцка народна банка е билъ обнародванъ на 25 януари 1836 г. Но тоя законъ никога не е билъ туренъ въ дѣйствие, и Гърция е останала безъ банка до 30 мартъ 1841 г. Въ тоя послѣдния день е билъ обнародванъ законътъ, който може да се счита, че и до сега още служи за основа на Гръцката народна банка. Истината е че многобройни сж измѣненията, които тоя законъ е прѣтърпѣлъ. Ще се чудите, вѣроятно, като чуете, че петь мѣсеца подиръ обнародването му, на 19 августъ 1841 г., гръцкото правителство е намѣрило за нужно да го измѣни. Отъ тогава насамъ петь шесть нови законодателни актове сж въвели нови измѣнения въ устрой-

ството на Гръцката народна банка и сж я докарали до цвѣтущето положение, въ което я ние намираме днесъ.

Основенъ и запасенъ капиталъ на банката. Въ началото основниятъ капиталъ на банката се бѣше опрѣдѣлилъ на 5,000,000, фр. въ 5,000 акции по 1,000 фр. всѣка една: отъ тия 5,000 акции държавата взе 1,000 акции, които едва продаде въ 1868 година. Постепенно капиталътъ на банката се е повишавалъ, и той до днесъ е 20,000,000 фр. въ 20,000 акции по 1,000 фр. всѣка. Тая послѣдната е номиналната стойность на акциитѣ, тъй като тѣ днесъ се продаватъ по 3850 фр. всѣка, а лани бѣха стигнали и 4700 фр.

Запасниятъ капиталъ на банката днесъ се възкачва вече на 14,848,220 фр.

Управление и клонове. Банката се управлява отъ единъ управитель, двама подуправители, дванадесеть съвѣтника и царския комисарь. Управительтъ и подуправителитѣ се назначаватъ по за седемь години, а съвѣтницитѣ по за три отъ общото събрание на акционеритѣ. Царскиятъ комисарь се назначава отъ правителството. Трима съвѣтници дежурствуватъ по мѣсецъ и заедно съ управителя и подуправителитѣ рѣшаватъ всѣкидневнитѣ въпроси за заеми, сконтиране и пр. Цѣлиятъ съвѣтъ засѣдава поне единъ пжть въ мѣсеца. Съвѣтницитѣ не се плащатъ. Управительтъ и двамата подуправители освѣнъ заплатата си получаватъ $2^1/_2{}^0/_0$ отъ чистата печалба на банката. Други $2^1/_2{}^0/_0$ взиматъ останалитѣ чиновници. Царскиятъ комисарь се назначава отъ правителството, но му се плаща отъ банката и има за длъжность да бди върху точното изпълнение отъ страна на банката на всичкитѣ закони и устави. Освѣнъ съвѣта, общото събрание на акционеритѣ избира една шесточленна комисия за прѣгледване годишнатата равносмѣтка.

Банката има 29 клона въ разни части на Гърция. Тия клонове се намиратъ подъ управлението на особни директори При всѣкой клонъ има и по единъ съвѣтъ, отъ по 3 до 9 члена, назначаванъ отъ главниятъ съвѣтъ на Атина. Съвѣтитѣ на клоноветѣ, каквото и главниятъ съвѣтъ, служатъ и за сконтови комитети.

Срѣдства за операции. Освѣнъ основния и запасния капиталъ Гръцката народна банка има още за оборотни срѣдства:

1) банкнотитѣ; 2) безлихвенитѣ влогове; 3) лихвенитѣ влогове; и 4) влоговетѣ съ спестовната ѝ каса.

Банкнотитѣ иматъ законно кръгообръщение въ всичкитѣ ония области на Гърция, въ които банката има клонове. Банката е длъжна да държи постоянно единъ металически запасъ, равенъ на една трета отъ стойностьта на издаденитѣ банкноти и отъ сумата на паритѣ, които е получила въ текущи смѣтки. Разликата между металическия запасъ и количеството на издаденитѣ банкноти, да надминава сумата на основния и запасния капитали на банката. Тъй, ако въ касата си има 30,000,000 фр., банката не може да издаде банкноти за едно количество по-горно отъ 64,848,220 фр., тъй като основниятъ и запасниятъ капитали се възкачватъ на 34,848,220 фр. На 31 декември 1885 г. количеството на банкнотитѣ е било по-горно отъ узаконения размѣръ, тъй като тоя е билъ послѣдниятъ день на принудителното кръгообръщение. Въ касата си банката е имала 34,357,635 фр. 44 ст., а банкноти е имала въ кръгообръщение за едно количество отъ 69,648,720 франка.

Банкнотитѣ биватъ отъ петь категории: по 10, 25, 50, 100 и 500 фр.

Едно много интересно разпореждание е онова, споредъ което дозволено е да се рѣжатъ десетофранковитѣ билети на половина, на ширъ; всѣка една отъ двѣтѣ половини върви въ общежитието и се плаща отъ банката за 5 фр. Банкнотитѣ се печататъ въ Ню-Иоркъ, отъ New-York Banknote Compagny, и се подписватъ само въ Атина отъ управителя, царския комисарь и касиера. Само подписътъ на управителя се удря механически, съ грифъ; комисарьтъ и касиерътъ подписватъ саморъчно. Банкнотитѣ се плащатъ отъ банката въ законни монети, златни и петофранкови сребърни. Вслѣдствие голѣмитѣ военни приготовления на Гърция прѣзъ 1880 год., гръцкото правителство сключи заемъ съ банката и съ закона отъ 2 декември 1880 г. постанови принудителното кръгообръщение на банкнотитѣ ѝ, тъй щото до 31 декем. 1884 г. банката не е била принудена да осребрява банкнотитѣ си. Отъ 1 януари 1885 г. насамъ принудителното кръгообръщение на гръцкитѣ банкноти е прѣстанало.

Безлихвенитѣ срокове ставатъ безсрочни, та могатъ да се вдигнатъ отъ наложителитѣ, когато имъ потрѣбватъ. На

края на 1884 г. Гръцката банка е имала такива фондове за едно количество отъ 3,779,111 фр. 72 ст.

Лихвенитѣ влогове биватъ или безсрочни, въ отворена смѣтка, или срочни. Първитѣ не могатъ да се взиматъ надирѣ безъ едно прѣдварително извѣстие отъ единъ до шесть мѣсеца споредъ съгласието. За подобни влогове, почти всичкитѣ отъ които принадлежатъ на човѣколюбиви или оздравителни дружества, банката дава годишна лихва 3% и е имала на 31 декември 1874 г. за едно количество отъ 4,221,653 фр. 92 ст.

Срочни влогове се приематъ за не по-малко отъ година. Най-малкото количество, което банката приема, е 300 лева. Свидѣтелствата, които се издаватъ само отъ Атина, могатъ да бѫдатъ и на приносителя, но въобще ставатъ на име. Лихвитѣ се плащатъ въ януари и юли; тѣ могатъ да се броятъ и въ клоноветѣ на банката, както и въ Цариградъ и Александрия, при опрѣдѣленитѣ отъ банката кореспонденти. Годишнитѣ лихви, които банката плаща върху подобни срочни влогове, сѫ:

3%	за влогове	отъ	1 до 2	години.
3½%	„	„	„ 3 „ 5	„
4%	„	„	„ 6 „ 10	„
4½%	„	„	„ 11 „ 15	„
5%	„	„	„ 16 години и нагорѣ.	

Главния съвѣтъ си задържа правото да промѣнява тия размѣри. Въ такъвъ случай обаче ония, които сѫ направили впога, могатъ да го изтеглятъ и прѣди изтичането на срока. На края на 1884 год. гръцката банка е имала подобни срочни влогове за едно количество отъ 39,566,451 фр. 71 ст.

Равносмѣтката на Гръцката народна банка съ срочнитѣ лихвени влогове слива и заемътъ съ лозове отъ 60,000,000 фр., които банката направи прѣзъ пролѣтьта на 1880 г., съ цѣль да се снабди съ пари за своитѣ ипотекарни заеми. Облигациитѣ на тоя заемъ иматъ номинална стойность по 400 фр., даватъ лихва по 4% и се издадоха по фр. 326½ всѣка. Тѣ иматъ за сега по шесть тегления на годината, и ще се погасятъ въ 49 години. Най-голѣмиятъ лозъ печели по 100,000 или 70,000 фр., споредъ мѣсеца. Тоя заемъ се покри всичкиятъ и часть отъ него се е погасила вече. На 31 декември 1884 г.

банката е длъжала още върху него едно количество отъ 53,627,006 фр. 12 ст.

Въ сѫщия день спестовната каса на банката е имала влогове за една сума отъ 717,296 фр. 81 ст. Касата отваря само недѣленъ день. Най-малкото количество, което може да се вложи въ нея е 3 фр., а най-голѣмото 1000 фр. Пари се връщатъ обикновено първия недѣленъ день подиръ извѣстието. Лихвата, която банката дава върху тия влогове, е 4% на годината.

Операции. Многобройнитѣ операции на Грѫцката народна банка могатъ да се подведатъ подъ слѣдующитѣ видове:

1) сконтиране полици и други срочни обвезателства;

2) специални текущи смѣтки подъ залогъ на цѣнни книги или подъ ипотека на недвижими имоти;

3) заеми подъ залогъ на недвижимости;

4) заеми подъ залогъ на злато, сребро и цѣнни книжа;

5) заеми на общини, пристанищни комисии и пр., подъ гаранция на тѣхни приходи;

6) заеми на касата за направа на народни шосейни пѫтища;

7) участие въ ипотекарнитѣ заеми на Ипиро-Тесалската банка;

8) заеми на земледѣлци съ двама поржчители;

9) купуване правителствени фондове и акции на разни мѣстни дружества;

10) комисионни операции, като прѣводи, пазене на разни цѣнности и пр.

Както може да се види отъ тоя списъкъ, операциитѣ на Грѫцката народна банка сѫ почти тъй разнообразни, както и операциитѣ на швейцарскитѣ банки. Една само разлика има относително до частьта отъ капитала, която Грѫцката банка може да располага съ разнитѣ си видове операции. Въ Швейцария, тамъ дѣто кантонътъ отговаря за задълженията на банката, никакви ограничения не се полагатъ за количествата, които банката може да посвѣти на разнитѣ си операционни дѣйствия. Въ Гърция правителството никакво задължение нѣма спрѣмо публиката относително до банката, затова и тая послѣдната е намѣрила за нужно да опрѣдѣли, каква часть отъ капитала си може да имобилизира за заеми

подъ ипотека. Споредъ сѫществуещия уставъ тритѣ четвърти до четиритѣ пети отъ основния и запасния капитали се опрѣдѣлятъ изключително за заеми подъ залогъ на недвижими имоти, на общини, пристанищни комисии и пр. При това за подобни заеми банката има право да взема на заемъ и тя едно количество равно на петь пѫти оная часть отъ основния капиталъ, която тя посвѣтява за тая цѣль. Тъй днесъ сумата на основния (20,000,000 фр.) и запасния (14,848,220 фр.) капитали на банката се възкачва на 34,848,220 фр. Тя има слѣдователно право да посвѣти най-много $^4/_5$ отъ тая сума, или 27,878,576 фр., за ипотекарни заеми и да се заеме за сѫщата цѣль едно количество равно на $^4/_5 \times 20,000,000 \times 5$ или 80,000,000 фр., тъй щото може да разположи за заемитѣ отъ тоя видъ едно количество 107,878,576 фр.

Пристѫпвамъ къмъ нѣкои подробности относително до операциитѣ на Гръцката банка.

Полицитѣ, които се сконтиратъ отъ банката, трѣбва да сѫ платими вѫтрѣ въ три мѣсеца отъ деня на сконтирането, въ Атина или нѣкой градъ, дѣто банката има клонъ, и да носятъ поне два подписа на здрави търговци. Полицитѣ, които се сконтиратъ въ клоноветѣ, трѣбва да носятъ поне три подписа. Както въ централното сѣдалище, тъй и въ всѣкой клонъ, има по единъ списъкъ на мѣстнитѣ здрави търговци и на кредититѣ, които тѣ заслужватъ при сконтиранието полици. Тия списъци се утвърдяватъ въ началото на годината отъ главния съвѣтъ. Размѣрътъ на сконтото отъ години насамъ не се е измѣнилъ. Той се държи на 8% на годината. На края на 1884 г. Гръцката банка е имала въ портофейла си сконтирани полици за едно количество отъ 24,190,716 фр. 26 ст., отъ които за 11,200,334 фр. 94 ст. въ централното сѣдалище и за 12,900,381 фр. 32 ст. въ клоноветѣ.

Специалнитѣ текущи смѣтки подъ гаранция на цѣнни книги или на недвижими имоти се водеха отъ Гръцката народна банка горѣ-долу по сѫщия начинъ, по който тѣ се водятъ и отъ швейцарскитѣ банки. Малко врѣме обаче прѣди пристигането ми въ Атина, банката бѣше намѣрила за нужно, прѣдъ видъ на паричната криза, която върлува тая година въ Гърция, да прѣкрати тоя видъ операции. За това и азъ за излишно считамъ да Ви разправямъ за тѣхъ, толкозъ повече, че споредъ свѣдѣнията, които ми се дадоха отъ банка-

та, това прѣкратяване не ще да е врѣменно, но окончателно. Главното възражение, което Грѫцката банка прави противъ тия отворени смѣтки, състои въ това, че, когато отвори подобни смѣтки, тя трѣбва да държи въ касата си цѣлото количество на отворенитѣ кредити, тъй като не знае, кога ще се изчерпатъ тѣ; тя държи слѣдователно пари, безъ да може да разполага съ тѣхъ, обстоятелство, което не е безопасно въ врѣмена на криза.

Прѣди прѣкратяването на тия специални текущи смѣтки, лихвата и на тѣхъ е била по $8^0/_0$. На края на миналата год. банката е била дала на заемъ срѣщу такива смѣтки едно количество отъ 10,315,391 фр.

Заемитѣ подъ ипотека се правятъ за не по-малко отъ година; обикновенно по за петь години. На края на срока, ако никакво промѣнение не е станало въ цѣната на недвижимия имотъ или въ положението на заемателя, тѣ въобще се подновяватъ. Банката се грижи, щото падежътъ на всичкитѣ заеми да бѫде 1 октомври, тъй като по онова врѣме, подиръ жътвата, най-много пари падатъ, та и лихвитѣ полесно се плащатъ. При плащанието на лихвата заемательтъ може да върне и каквато часть иска отъ майката.

Заявленията за заеми подъ ипотека се прѣглеждатъ всѣкога въ Атина, дѣто адвокатътъ на банката провѣрява крѣпостнитѣ актове, за да види дали сѫ редовни. Оцѣнението на имота се прави отъ двѣ вѣщи лица, които се плащатъ отъ заемателя споредъ важностьта на заема. Въ всѣко окрѫжие, дѣто има клонъ, има и по трима вѣщи люде, на които банката повѣрява оцѣнката. Въ Атина има четворица. Заемътъ не може да надмине половината отъ цѣната на имота. Ако длъжникътъ не плати лихвитѣ, то за първия пѫть му се продава каквото движимо му се намѣри, за да се наплати банката; ако той не плати и втория пѫть, или ако първия пѫть не му намѣри доста движимъ имотъ, то се продава заложения недвижимъ имотъ. Въ началото банката е правила и дълги заеми, погашаеми съ годишни рати, но сега ги е прѣкратила вече, като несгодни и несъобразни съ мѣстнитѣ условия. Лихвата, която тя взима врьзъ проститѣ ипотекарни заеми, е $8^0/_0$ на годината. Количеството, което на 31 дек. 1884 г. тя е била дала на заемъ подъ ипотека, се възкачваше на 43,190,851 фран. 57 ст.

На края на сжщата година, сумата на заемитѣ подъ залогъ, въ злато, сребро и цѣнни книги, се възкачваше на 3,518,042 фр. 18 ст. Тия заеми се правятъ най-много по за година, но могатъ да се подновятъ. Златото и среброто се оцѣняватъ отъ оцѣнитель, който се плаща отъ заемателя. Заемътъ не може да надмине $^{8}/_{10}$ отъ стойностьта на скжпоцѣннитѣ метали, нито $^{3}/_{4}$ отъ текущата цѣна на лихвоноснитѣ ефекти. Приимать се въ залогъ не само грьцкитѣ държавни фондове, но и акциитѣ на Грьцката народна банка и на три-четири други кредитни учрѣждения. Ако длъжникътъ не повърне дълга си на срока, цѣннитѣ книжа се продаватъ, чрѣзъ месити на борсата, и скжпоцѣннитѣ вещи чрѣзъ публиченъ търгъ прѣдъ нотариуса, отъ като се изминатъ десеть деня подиръ обявлението за тая продань въ официалния вѣстникъ. Годишната лихва и за тия заеми е $8^{0}/_{0}$.

Законътъ отъ 2 дек. 1880 год. уреди начина, по който Грьцката банка заема на общини и разни синдикати. Споредъ него банката прави заеми на общини, пристанищни комисии, касата за направата на шосейни пжтища и въобще на всѣко морално лице, което има по закона приходи, подъ залогъ на тия приходи, били тѣ общински, пристанищни, пжтни и други специални. Тия приходи не могатъ да се намалятъ чрѣзъ законъ, додѣто не се изплати напълно заемътъ. Най-голѣмиятъ размѣръ на лихвата върху тия заеми е опрѣдѣленъ отъ закона на $7^{0}/_{0}$, а най-дългиятъ срокъ за погашението на заемитѣ чрѣзъ годишни рати на четиредесеть години.

Банката само на касата за постройки на пжтища е направила една отстжпка отъ най-горния размѣръ на лихвата, като се е съгласила съ конвенция отъ 18 мартъ 1882 год. да авансира вжтрѣ въ петь години на казаната каса 20,000,000 фр. по $6^{3}/_{4}{}^{0}/_{0}$ на годината. До края на 1884 г., касата е била получила срѣщу тоя заемъ отъ банката 11,748,448 фр. 58 ст. Лихвата се плаща всѣки шесть мѣсеца, а отъ 1 януари 1887 год. ще почнатъ да се плащатъ и годишнитѣ рати за погашение. Лихвата и погашението се плащатъ отъ приходитѣ на пжтищата, споредъ както сж тѣ опрѣдѣлени отъ законитѣ.

Лихвата върху заемитѣ на общини и синдикати е $7^{0}/_{0}$ на годината. Тя се плаща шестмѣсечно. На 31 декемврн 1884 год. количеството на тия заеми е възлизало на 8,200,566 фр. 69 ст.

На края на миналата година участието на Гръцката народна банка въ ипотекарнитѣ заеми на Ипиро-Тесалската банка се е възкачвало на 2,304,560 фр. 74 ст. Тия заеми се правятъ отъ Ипиро-Тесалската банка на жителитѣ въ новоприсъединенитѣ двѣ области по сѫщитѣ условия, по които се правятъ ипотекарнитѣ заеми на Гръцката банка. Тая послѣдната взима участие въ тѣхъ подъ отговорностьта на Ипиро-Тесалската банка съ единствената цѣль да помага съ фондове на по-младата си посестрима.

Банката прави заеми на земледѣлци подъ лична гаранция на двама поржчители. Всѣки клонъ има по единъ списъкъ на земледѣлцитѣ, които могатъ да се кредитиратъ съ сумата на кредита, който може да имъ се отпусне. Тоя списъкъ всѣка година се утвърждава отъ главния съвѣтъ въ Атина. Най-малкото количество, което може да се заеме на единъ земледѣлецъ, е 100 фр., а най-дългиятъ срокъ на заема 9 мѣсеца. Подиръ изтичането на тоя срокъ често заемътъ се подновява. Записитѣ на тия заеми се считатъ за търговски и, ако на срока не се платятъ, тѣ се протестиратъ. Подписи на жени и свещеници не се приематъ, тъй като тѣ не могатъ да се затварятъ. Годишната лихва и на тия заеми е 8%. На 31 декември 1884 г. количеството на тия заеми се е възкачило на 7,853,833 фр. 51 ст.

Отъ врѣме на врѣме Гръцката народна банка се е опълномощавала чрѣзъ закони да прави заеми на гръцкото правителство. Отъ такъвъ единъ заемъ на края на миналата година банката е имала да взима отъ правителството 2,087,155 фр. 07 ст.

При това банката на края на сѫщата година е била притежателка на гръцки държавни фондове за едно количество отъ 26,223,252 фр. 20 ст. и на акции на осемь гръцки дружества за една сума 1,335,705 фр. 54 ст. Отъ тия осемь дружества тритѣ сѫ били оздравителни, двѣтѣ желѣзнопѫтни, едно е имало мореплавателно, едно банково и едно за пробиване на каналъ.

Такива сѫ главнитѣ операции на Гръцката народна банка. Благодарение на разнообразието на тия операции равносмѣтката ѝ на края на 1884 год. се е възкачила на 213,021,904 франка 75 стот., а печалбитѣ ѝ прѣзъ сѫщата година сѫ достигнали 12,253,269 франка 88 стот. Отъ

тая цифра банката спада 5,052,258 фр. 25 ст. за лихви на влоговетѣ, 577,312 фр. за разноски по управлението, 286,111 фр. 36 ст. за разни загуби и 246,949 фр. 03 ст. за разни други разноски и възнаграждения, и изважда чиста печалба на 6,090,629 фр. 10 ст.

Тая огромна печалба е дозволила на управлението да раздаде на акционеритѣ единъ дивидендъ отъ 300 фр. на акция, тъй щото акционерътъ, който е купилъ акцията си по номиналната ѝ стойность — 1000 фр. — е получилъ за година по 30% отъ паритѣ си.

Значителностьта на тия печалби може да се отдаде до нѣйдѣ на сравнително голѣмитѣ лихви, които Гръцката народна банка взима. Но каквато и да бѫде частьта на високитѣ лихви въ тия печалби, нѣма съмнѣние, че блѣскави сѫ успѣхитѣ, които прѣдставлява Гръцката банка. И тия успѣхи сѫ толкозъ по-забѣлѣжителни, че тая банка не е самата, която дѣйствува въ Гърция. Освѣнъ тритѣ неемисионни акционерски банки въ Атина, въ Гърция има и други двѣ емисионни банки; Ионическата, останала още отъ врѣмената на английския протекторатъ въ Седемьтѣ острови, съ капиталъ отъ 315,507 $^1/_2$ английски лири (около 7,966,565 фр.) и Ипиро-Тесалската, основана въ 1882 г., съ внесенъ капиталъ отъ 5,000,000 фр., който може да се увеличи и на 20 милиона. Тия двѣ банки иматъ изключителната привилегия да издаватъ банкноти и да вършатъ всичкитѣ други операции на Народната банка — първата въ Ионическитѣ острови, а втората въ Ипиро-Тесалия. Та Гръцката народна банка не дѣйствува въ цѣла днешна Гърция, която има едно население отъ 1,980,310 души, а въ ония само области, които сѫ съставявали Гръцкото царство прѣди присъединението на Седемьтѣ острова и на Ипиро-Тесалия, и които области сѫ населени само отъ 1,455,243 души. Тия провинции не се отличаватъ нито съ голѣмо плодородие, нито съ нѣкой развитъ промишленъ животъ. При все това Гръцката народна банка е могла да се развие и напрѣдне, е успѣла и на страната голѣми ползи да принесе и на акционеритѣ огромни печалби да даде. — Тия блѣстещи резултати се дължатъ на нейното умѣние да се съобразява съ мѣстнитѣ економически условия, на твърдѣ прѣдпазливия начинъ, по който нейнитѣ дѣла сѫ се водили отъ първия ѝ директоръ, г. Георги Ставру, и се

водятъ отъ настоещия управитель, г. Марка Рениери. Трѣбва да се отдаде и тая справедливость на гръцкитѣ държавни мѫже, че въобще тѣ не сѫ искали да се мѣсятъ въ вѫтрѣшното управление на банката, че сѫ отбѣгвали да я направятъ тризнище на политически страсти, прибѣжище на крайни партизани. Тѣ не сѫ се противили да се назначаватъ въ нея достойнитѣ лица на каквато партия и да сѫ принадлежали тѣ. Тъй при всичката вражда, която днешното болшинство на гръцката камара храни къмъ членовѐтѣ на бившето министерство на г. Трикуписа, сегашното правителство не е възпрѣпятствувало да се избере за втори подуправитель на банката г. Павелъ Калига, бившиятъ събратъ по финанситѣ на г. Трикуписа, и единъ отъ най-знаменититѣ законовѣдци и економисти на Гърция. Гърцитѣ сѫ убѣдени, че само едно просвѣтено, осторожно и безпристрастно управление е способно да направи отъ банката единъ силенъ лостъ за економическото развитие на страната. Въ това отношение тѣ ни даватъ единъ примѣръ, достоенъ за всѣко подражение.

Благоволете да приемете, господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

София, 26 юли 1885 година.

Директоръ: Ив. Ев. Гешовъ.

ПОЩЕНСКИТѢ СПЕСТОВНИ КАСИ.

[Отъ в. Домакинъ, год. II, бр. 4, 8 априлъ 1885.]

Вѣстникъ „Домакинъ“ злѣ би изпълнилъ своята длъжность къмъ домакинитѣ на България, ако не обърнѣше тѣхното внимание върху единъ важенъ за тѣхъ законодателенъ актъ. Думата ни е за закона върху пощенскитѣ спестовни каси, гласуванъ въ послѣднята сесия на Народното събрание и обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ отъ 1 февруари 1885 год. Ние ще се помжчимъ да обяснимъ на читателитѣ си цѣльта на въпросния законъ, да ги запознаемъ съ неговия механизъмъ, и да имъ изложимъ ползитѣ, които частнитѣ лица и общиятъ ни поминъкъ могатъ да очакватъ отъ него.

I.

Двояка е цѣльта на тоя законъ. Той се стреми 1) да насърчи спестяването между населението, като му дава възможность да влага най-дребнитѣ спестовни количества подъ лихва въ здрави правителствени учрѣждения; и 2) да дойде на помощь на землѣделието, промишленостьта и търговията въ България, като съсрѣдоточва спестовнитѣ количества въ Народната банка и тъй ѝ доставя капитали за раздаване въ заемъ на ония, които се нуждаятъ отъ кредитъ.

За да направимъ още по-понятно това двояко назначение, ние ще си дозволимъ да приведемъ нѣкои извлѣчения отъ обяснителната записка, която придружаваше законопроекта при прѣдставянето му въ Народното събрание.*)

Величието на единъ народъ, бѣше казано въ тая записка, зависи отъ енергията, постоянството и независимия характеръ въ единицитѣ, които го съставляватъ. Опитътъ е доказалъ, че нищо тъй не способствува на развитието на тия качества, каквото чувството на самопомагането. Само хора,

*) Тая записка бѣ писана отъ мене.

които сж научени, не да чакатъ отъ други, а да помагатъ сами на себе си, могатъ да иматъ достатъчна дѣятелность и достатъчна независимость, за да бждатъ полезни фактори въ развитието на народа си.

Една отъ най-плодотворнитѣ форми на самопомагането е спестяването. Човѣкъ, който се е научилъ да пести, да туря на страна „бѣли пари за черни дни", е поставилъ найздравата основа на своята нравствена независимость, на своето човѣшко достолѣпие; той е посѣялъ сѣмето, отъ което расте благоденствието на частни лица и могжществото на цѣли народи. Употрѣбени по единъ сигуренъ начинъ, спестенитѣ пари не само обезпечаватъ спестителя, но и обогатяватъ страната, на която той принадлежи.

За да се постигне тая двояка цѣль, за да се даде едно силно поощрение на спестяването, образованитѣ европейци отколѣ сж изнамѣрили тъй нареченитѣ спестовни каси. Тѣхното име достатъчно обяснава назначението имъ: тѣ се учрѣждаватъ, за да прибиратъ дребни спестени количества, и като ги влагатъ въ разни народополезни прѣдприятия, да плащатъ една умѣрена лихва на спестителитѣ.

При тия мотиви на обяснителната записка ние за неизлишно считаме да прибавимъ и това, което познатиятъ французки економистъ, г. Поль Льроа Болие, напослѣдъкъ казваше върху ролята на спестовнитѣ каси. „Съ вложенитѣ въ тия каси пари, казваше той, трѣбва да става това, което става съ влагата, която слънцето смуче отъ земята, която то сгжстява въ облаци и която отпослѣ, когато потрѣбва, то излива върху точкитѣ, отъ които я е събрало, за да полѣе земята и я оплодотвори. Да връщатъ, откакъ ги съберать, на разнитѣ мѣстности частицитѣ отъ капиталитѣ, които сж се съставили тамъ, ето коя трѣбва да бжде ролята на спестовнитѣ каси".

II.

Да видимъ сега, какъ ще бждатъ устроени въ България според новия законъ тия спестовни каси.

При всѣко пощенско писалище ще има и по една спестовна каса. Отварянето на каситѣ ще стане постепенно, вжтрѣ въ шесть мѣсеца отъ обнародването закона (1 февруари 1885).

Всѣки може да внесе спестенитѣ си пари въ пощенската спестовна каса. Всѣки вложитель при първо внасяне пари

снабдява се съ една книжка отъ спестовната каса, подиръ което той може да слѣдва да внася и изтегля вноскитѣ си въ всичкитѣ телеграфо-пощенски писалища въ княжеството.

На вложителитѣ ще се дава отъ спестовната каса лихва по 4 на стотѣ на годината. Тая лихва ще се счита отъ 1 или 16 число на мѣсеца, слѣдъ деня на внасянето. Лихвата прѣстава да се счита отъ 1 или 16 число, прѣдшедствуеще деня на изплащането. Всѣка година на 31 декември, припадаещата лихва се прибавя на капитала, та и тя принася тъй сѫщо лихви. Дроби по-малки отъ единъ левъ не принасятъ лихви.

Капиталитѣ на пощенската спестовна каса ще се внасятъ въ българската народна банка; въ окрѫжнитѣ и околийскитѣ мѣстности, дѣто нѣма клонъ отъ народната банка, капиталитѣ ще се внасятъ въ окрѫжнитѣ или околийски ковчежничества за смѣтка на поменатата банка. За внесенитѣ отъ спестовната каса суми българската народна банка ще плаща лихва по $4^1/_2$ на $^0/_0$ на годината. Тази лихва ще се счита отъ деня на внасянето до деня на изтеглюването, безъ да се включва този послѣдниятъ день.

Разницата между заплащаната лихва $4^1/_2$ на $^0/_0$ отъ българската народна банка и оная, заплащана на вложителитѣ отъ пощенската спестовна каса по 4 на $^0/_0$, както и лихвата, произтекаеща отъ междуврѣмията, прѣдвидени по-горѣ, оставатъ за приходъ на телеграфо-пощенската администрация, въ замѣна на разноскитѣ, които послѣдватъ за дѣловодството.

Пощенската администрация отваря смѣтка за всѣко лице, отъ което, или въ името на което, се внасятъ суми за спестяване, въ което и да е пощенско писалище. Тя издава даромъ, въ името на имащия право, една книжка, въ която се записватъ вноскитѣ, възвърнатиятъ капиталъ и придобитата лихва. Едно и сѫщо лице не може да притежава повече отъ една книжка; въ противенъ случай за записанитѣ вноски въ втората или послѣдуещи книжки на името на сѫщото лице, не се плаща никаква лихва. Ако тѣзи книжки носятъ една и сѫща дата, лихвитѣ се не плащатъ за всичкитѣ суми, записани въ тѣхъ. Задоменитѣ жени се допущатъ да внасятъ суми за спестяване въ отсѫтствие на съпрузитѣ си; тѣ могатъ и да изискватъ изплащането на внесенитѣ отъ тѣхъ, но само ако за това се не съпротивятъ съпрузитѣ имъ.

Всѣкой отъ вложителигѣ, на когото капиталътъ е достатъченъ за купуване на една облигация, издадена отъ държавата или отъ българската народна банка, може да изиска, щото пощенската спестовна каса да купи за смѣтката му една или повече облигации, споредъ капитала му.

Всѣко внасяне не може да бжде по-малко отъ единъ левъ. Отворената смѣтка на всѣкой вложитель не може да надмине сумата 2,000 лева, внесени изъ веднъжъ или на много пжти. Благотворителнитѣ дружества могатъ да внасятъ и до 8,000 лева.

Щомъ една смѣтка надмине съ внасянето и капитализирването на лихвитѣ сумата двѣ хиляди лева, вложительтъ ще се извѣсти съ прѣпоржчано писмо. Ако въ три мѣсеци слѣдъ това извѣстие, вложительтъ не намали капитала си съ купуването на поменатитѣ облигации, послѣдниятъ се внася въ българската народна банка за изплащане на вложителя на първо поискване заедно съ лихвата, споредъ устава на банката.

Изтеглюването на внасянитѣ суми въ пощенската спестовна каса става по писмено заявление, подадено въ пощенското писалище, дѣто се иска плащането най-късно десеть дена отъ подаването заявлението. Такива заявления се освобождаватъ отъ гербовъ сборъ.

Такъвъ е въ главни черти механизъмътъ на новия законъ за пощенскитѣ спестовни каси.

III.

Кои сж ползитѣ, които тия каси, тъй уредени, ще могатъ да принесатъ на българитѣ спестители частно, на България изобщо?

За да оцѣнимъ тия ползи, достатъчно е да хвърлимъ единъ погледъ върху плода на спестовнитѣ каси въ странитѣ, дѣто тѣ сж били устроени. Огромно е увеличението на спестенитѣ количества тамъ, дѣто има такива каси. Споредъ послѣдното изчисление на г. Льроа Болиье въ европейскитѣ спестовни каси днесъ за днесъ трѣбва да има вложени отъ 12 до 13 милиарда лева. И нека се не забравя, че това огромно количество е съставено отъ дребни суми, тъй като каситѣ въобще не приематъ влогове по-вече отъ 2,000 лева, съ изключение на Англия, дѣто се приематъ

влогове и до 150 лири стерлинги. Безъ спестовнитѣ каси, една голѣма часть отъ тия 13 милиарда, ако не и цѣлото количество, не само щѣше да лежи мъртво, тъй като никоя банка не приема влогове по 1 и 2 лева, но е повече отъ вѣрно, че не щѣше да бѫде и спестена. Безъ спестовнитѣ каси, слѣдователно, не само едно значително число люде не щѣха да иматъ нищо спестено, но и едни огромни капитали щѣха да бѫдатъ изгубени за земледѣлието, за промишленостьта и за търговията на свѣта.

Това, което спестовнитѣ каси сѫ направили за другитѣ страни, тѣ ще направятъ и за нашата. Нашиятъ народъ е пестеливъ. Но неговата пестеливость до сега често се е злѣ възнаграждавала. Пари, скрити въ гърнета, или въ дупки, често сѫ се открадвали; пари дадени съ лихва на тогова или оногова, често сѫ се изядали. Имало е наистина едно трето срѣдство, купуването на недвижими имоти, но такива имоти не се купуватъ съ 20, 50 и 100 лева. За такива дребни количества именно се отварятъ и спестовнитѣ каси. Отъ сега пестеливия домакинъ ще има силно насърчаване да увеличава економийкитѣ си, тъй като ще има едно здраво мѣсто, дѣто да може да ги влага, и дѣто тѣ не само ще бѫдатъ съвършенно безопасни, но ще му принасятъ още и лихва. Отъ сега и разпуснатитѣ, „пробититѣ кесии", — както ги нарича народътъ, — не ще иматъ вече извинението, че нѣма дѣ да вложатъ паритѣ си, та за това и не пестятъ. Спестовната каса ще конкурира на кръчмата и на кафенето. Въ борбата между тия съперничествуещи учрѣждения има надежда, че и у насъ, както и у другитѣ, побѣдата въ много случаи ще остане отъ страната на спестовната каса. По тоя начинъ тия спестовни учрѣждения не само ще направятъ нашитѣ люде по-пестеливи, но и по-нравствени.

Малка ли е тази полза? Но тя не е самата. Паритѣ, вложени въ спестовната каса, ще се внасятъ, както видѣхме вече, въ народната банка, която щѣла да ги употрѣбява, ако свѣдѣнията ни сѫ вѣрни, да прави заеми на земледѣлческитѣ каси и да дава пари подъ залогъ на недвижими имоти. Чрѣзъ земледѣлческитѣ каси тия спестени количества ще се раздаватъ въ заемъ на земледѣлцитѣ, ще помагатъ на развитието на нашето земледѣлие; а чрѣзъ заемитѣ подъ залогъ тѣ ще влазятъ въ рѫцѣтѣ на разни наши за-

наятчии и търговци за подпомагане нашата търговия. По тоя начинъ тѣ дѣйствително ще играятъ ролята на влагата, за която говори французкиятъ економистъ, и която, откакъ се събере по капка отъ разни точки, се връща въ благотворни струи да напои и оплодотвори цѣлата страна.

Прѣдъ видъ на неоспоримитѣ ползи, които могатъ да се очакватъ отъ тия спестовни каси, ние се надѣваме, че всички ония, които съ перо или думи могатъ да повлияятъ върху масата на народа, ще се постараятъ да употрѣбятъ влиянието си въ полза на тия учрѣждения. Тая длъжность се особно налага на нашитѣ чиновници, на нашитѣ учители и свещеници. Нека тѣ дадатъ примѣра. Нека залегнатъ да запознаятъ всички ония, съ които дохождатъ въ съприкосновение съ устройството на спестовнитѣ каси, да имъ прѣдставятъ тѣхната полза, да имъ вдъхнатъ довѣрие къмъ тѣхъ. Нека пропагандиратъ въ полза на тия учрѣждения, и нека бждатъ увѣрени, че неоцѣними ще бждатъ услугитѣ, които тѣ по тоя начинъ ще принесатъ на народа и отечеството[1].

---

[1] При всичкитѣ очевидни ползи отъ спестовнитѣ каси, изложени въ тая статия, (законътъ за тѣхъ, слѣдъ като се измѣни въ нѣкои дребни подробности, се приспособи едва въ 1896, въ врѣмето на послѣдния кабинетъ.

ЧИНОВНИШКИЯТЪ ПРОЛЕТАРИЯТЪ.

[Отъ Периодическо списание кн. XX, 1886.]

Всичко почива у насъ, всичко е въ мъртвило. Погледнете около София, и вие ще видите поля неразработени, богатства неексплоатирани, фабрики, както оная за спиртъ въ Княжево, заключени. Споходете другитѣ градове, и вие ще намѣрите дюкяни затворени, занаяти пропаднали, търговия заспала. Всичко почива, само едно не спира. Огромни здания, издигнати съ милиони народни пари, сѫ събрали подъ стрѣхитѣ си хиляди млади сили, и постоянно работятъ. Лѣтно врѣме въ голѣмитѣ жеги тѣ наистина празднуватъ; зимѣ и пролѣть по нѣколко дни тѣ наистина бездѣйствуватъ; но то е само, за да сберátъ нови сили, та по-чевръсто да подкачатъ отпослѣ своята трѣскава дѣятелность. Заводи колосални, въ тѣхъ се слуша глъчь и шумъ, когато всичко на около спи. Фабрики раскошни, тѣ пръскатъ стотина хиляди лева, когато всичко на около бѣднѣе. Тѣ харчатъ, тѣ шумятъ, тѣ работятъ, и всичко това, за да вадятъ — пролетарии.

Читателитѣ ни сѫ се сѣтили, вѣрваме. Тия фабрики сѫ нашитѣ гимназии. Сурова материя въ видъ на хиляди млади момци всѣка година влиза въ тия заводи, за да се обработи. Това обработване не трае малко. Цѣли седемь години — дали числото седемь не е единъ споменъ отъ седемьтѣ мършави крави? — цѣли седемь години тая сурова материя се мачка, тласка се насамъ, тласка се нататъкъ, ту се блъска и ту се глади, минува прѣзъ дърмони, чесалки и стѣгалки, додѣто най-подирѣ ѝ се даде послѣдното лустро, и тя се прогласи за обработена. Неодѣланитѣ млади, изпратени за учение, излизатъ „учени“.

И за какво сѫ способни тия „учени“? Попитайте ги, и тѣ почти съ единъ гласъ ще ви отговорятъ — за чиновници. Поговорете съ кой да е директоръ на гимназия и вие вдсжду

ще срѣщнете все сѫщото убѣждение, че сънътъ, че ламтението, че амбицията речи на всички тия млади, които сѫ минали прѣзъ гимназията, е чиновнишки постъ. И тъй като има много повече гимназисти отколкото чиновнишки постове, и тъй като гимназиитѣ създаватъ много повече „учени" отколкото Народното събрание постове, то слѣдствието лесно може да се прѣдвиди. Борбата за постъ става тъй свирѣпа, както борбата за сѫществуване. Грозниятъ характеръ на тая борба е намъ познатъ и отъ други страни. Въ нея всичкитѣ срѣдства сѫ свети. Ако подлизурството, унижението и клеветата не могатъ да имъ отворятъ вратата на нѣкое министерство, изгладнѣлитѣ службогонци се присъединяватъ къмъ противната партия, и залѣгатъ чрѣзъ неумѣстна ревность да добиятъ право на единъ кокалъ при първия министерски прѣвратъ. И колкото по-бездарни сѫ като личности, толкозъ по-върли ставатъ като партизани. Безсъвѣстни, когато сѫ сити, тѣ ставатъ отчаяни, когато сѫ гладни. Като срѣдневѣковнитѣ кондотиери, тѣ се групиратъ около политическитѣ водители и подъ знамето на нѣкоя народна идея тѣ се биятъ за народната пара̀. Тѣ се разполагатъ съ сѫдбинитѣ на партията, често съ участьта на самото отечество, тъй като рѣдки сѫ ония водители на партия, които могатъ да мислятъ за по-възвишени интереси, когато има толкозъ гърла да наситятъ, толкозъ охоти да удовлетворятъ. Като орли на трупъ тѣ се спущатъ, щомъ намѣрятъ полето свободно. И трупътъ въ такива случаи бива държавата. Чуйте, какво разказва единъ очевидецъ за тая пасмина хищни птици въ Испания:

„Въ испанското министерство на вѫтрѣшнитѣ дѣла има около 1500 служещи и едно министерско промѣнение изпѫжда най-малко 900 отъ тѣхъ, които чакатъ, докато имъ се върнатъ пакъ господаритѣ, и тогава викътъ „стани ти, да седна азъ" се раздава отъ ново. Сѫщото става и съ другитѣ министерства. Тоя пѫть (декември 1885) работата е да се удовлетворятъ разнитѣ групи отъ либералната коалиция, всѣкоя отъ които има единъ многоброенъ щабъ. Не може човѣкъ да си въобрази безчисленото множество кандидати, които се прѣдставятъ и всичкитѣ отъ които увѣряватъ, че сѫ стари съмишленици".

Прочетете сега и това, що пише единъ французинъ отъ Атина въ парижкия вѣстникъ Temps (12 юни 1886): „Гър-

цитѣ иматъ като насъ страстьта на чиновничеството. За тѣхъ правителственитѣ пари сж най-сладки на свѣта. Отъ тукъ слѣдва, че всѣко министерско промѣнение влѣче слѣдъ себе си едно съвършено подновяване на чиновницитѣ. Тукъ не прѣчистватъ само; отъ горѣ до долу на иерархичната стълба изваденитѣ се броятъ съ хиляди. Когато г. Делиянисъ дойде на власть, вѣстникъ „Акрополисъ" бѣше прѣсмѣтналъ, че на 7,300 възлизаше броятъ на пажертвуванитѣ чиновници. Г. Делиянисъ тия дни падна, и стълповетѣ на вѣстницитѣ почватъ да се пълнятъ съ отчисления и зачисления. Бѣдни хорица, които ужъ сж на завѣтъ отъ трѣскавицата, падатъ и тѣ. Гледамъ въ вѣстницитѣ, че заведнъжъ сж изпждени и деветьтѣ вардача на атинската древность, Акрополисъ. Какво общо иматъ съ политиката тия клети, полувдѣтенени старци? — Нищо. Но има други деветь души, които чакаха паданието на тѣхния патронъ, за да имъ взематъ мѣстата".

Тази ужасна болесть скоро ще се развие и у насъ. Никакви промѣнения въ конституцията не ще ни избавятъ, тъй като държави съ ограничена конституция като Испания и страни съ либерални форми на управление като Гърция страдатъ отъ нея. Ние трѣбва да веземемъ други мѣрки. Ако оставимъ нашитѣ гимназии да вадятъ „учени", безъ да размислимъ, като какво ще правимъ съ тѣхъ, то скоро ще се убѣдимъ, че тия „учени" ще бждатъ най-пагубниятъ даръ, който едно разсърдено божество може да направи на безпомощна България. Безъ оздравенъ поминъкъ и съ доста образование, за да правятъ пакости — тѣ ще бждатъ най-опаснитѣ пролетарии, които могатъ да сполѣтятъ едно общество. И за развъждането на тия пролетарии отговорни ще бждатъ заводитѣ, които днесъ ги приготвятъ, — нашитѣ гимназии. Отговорни ще бждатъ още ония наши народни водители, които не употрѣбятъ нужнитѣ цѣрове, докато живеницата е още въ своя зародишъ.

Какви трѣбва да бждатъ тия лѣкове?

I.

Далечъ отъ насъ мисъльта да искаме затварянето на всички държавни училища. Като разискваме единъ такъвъ важенъ обществено-икономиченъ въпросъ, ние не можемъ наистина да забравимъ, че има економисти, които сж противъ

подържането на училище отъ държавата. Тезата на тия економисти отъ врѣме на врѣме духовито се захваща отъ г. Arthur Mangin въ стълповетѣ на изредното френско економическо списание, l'Economiste français. „Защо, пита той, държавата да дава даромъ учението, а да не дава даромъ храната и дрехитѣ, кѫщитѣ и лѣковетѣ? Тия послѣднитѣ сѫ необходимости; лишете една държава отъ тѣхъ, и вие я лишавате отъ граждани. Срѣдното и по-горното образовани е раскошъ: гражданитѣ и безъ него могатъ да бѫдатъ доста полезни членове на обществото. А ако държавата не е длъжна да доставя даромъ необходимоститѣ, още по-малко е тя длъжна да дава безплатно раскошитѣ. Както нѣма държавни хлѣбарници и месарници, шивачници и лѣчебници, тъй не трѣбва да има и държавни училища. Унищожете ги, и намѣсто тѣхъ свободната конкуренция ще създаде гимназии и университети добри като държавнитѣ, може-би и по-добри отъ тѣхъ. Тѣ ще бѫдатъ скѫпи, наистина. Само оня, който може да разполага съ извѣстно състояние, ще може да праща дѣцата си въ тѣхъ. Но какво зло ще произлѣзе отъ това? Цивилизацията нѣма да пострада. Въ днешния вѣкъ на всеобщо първоначално образование, на общедостѫпни книги и вѣстници, на публични библиотеки, ни единъ гений не заглъхва. Ще се смали само числото на ученитѣ недоучени млади, които, като сѫ свършили гимназия или университетъ считатъ го за срамъ да оратъ земя или да шиятъ обуща, и които съ своитѣ неоправдани претенции и постоянно недоволство съставятъ най-опасния елементъ отъ днешното общество.

„Държавнитѣ училища единъ пѫть унищожени, ще може да се унищожи и министерството на народното просвѣщение. Обаче неговата потрѣбность и тъй не е много очевидна. Защо наистина да има министерство на народното просвѣщение, а да нѣма министерство на народното здраве? Здравето на жителитѣ на една държава не е ли тъй скѫпоцѣнно, като производителенъ елементъ, каквото и тѣхното просвѣщение? Надзорътъ на народното здраве не подразумѣва само гриженето да нѣма болести; той трѣбва да разбира още гриженето за храната, за облѣклото, за кѫщитѣ на населението. И ако всичкиятъ тоя надзоръ може да се води отъ едно отдѣление на нѣкое министерство, защо и надзорътъ на училищата да не може да се води тъй сѫщо отъ едно само отдѣление?“

Тъй проповѣдва една извѣстна економическа школа, но нѣма кой да я слуша. Напусто тя трупа аргументи връзъ аргументи, за да докаже, че държавата не е провидение, за да промишлява за всичкитѣ нужди на човѣчеството. Тъй наречената православна политическа економия се намира въ затъмнение. Науката на Рикардо и Джонъ Стюартъ Милля, на Бастиа и Жанъ Батистъ Сейя нѣма първото си обаяние. Разковничетата на манчестерската школа — laissez faire, laissez passer — загубиха своето дѣйствие, не се считатъ вече, че могатъ да откриватъ съкровища. Кумирътъ стои още, но стои развѣнчанъ донѣйдѣ отъ самитѣ му бивши поклонници. Принципи, които прѣди четиридесеть години се уважаваха като евангелски правила, днесъ се оспорятъ отъ учени хора и се тъпчатъ отъ държавни мѫже. Сиджуикъ въ Англия, ученитѣ сътрудници на д-ръ Руставъ Шенберговия Handbuch der Politischen Oekonomie въ Германия, професоръ Лавле въ Белгия, не разбиратъ вече политическата економия тъй, както я разбираха прѣди половина вѣкъ ония, които мислѣха, че нейнитѣ закони сѫ тъй непрѣложни, както и законитѣ на естественитѣ науки. Бисмаркъ съ своитѣ протекционистични и социалистични мѣрки, Гладстонъ съ своитѣ ирландски землевладѣтелни законопроекти, Фрейсине съ своя планъ за държавни желѣзници сѫ дълбоко оскърбили православнитѣ политикоекономисти. Науката на тия послѣднитѣ отъ православна е почнала да се прѣобръща въ практика на кривославна. Нейнитѣ догми сѫ захванали да миришатъ на ересь. Тя е заприличала на школа безъ ученици на лѣкарь, отъ когото болнитѣ бѣгатъ.

Когато нѣкои отъ първитѣ съврѣменни умове, когато държавници, на които сѫ повѣрени сѫдбинитѣ на най-напрѣдналитѣ днесъ народи, се намиратъ въ невъзможность да слѣдватъ всѣкога правилата на дедуктивната политическа економия, трѣбва ли ние слѣпо да се водимъ по тѣхъ? Отговорътъ не е мѫченъ за ония, които знаятъ огромната разлика, която сѫществува между частната инициатива у напрѣдналитѣ народи и частната инициатива у насъ, между срѣдствата, съ които частнитѣ личности у първитѣ разполагатъ, и ония, които частнитѣ личности у насъ иматъ. Ако при всичкото развитие и богатство на нѣмци, френци и англичани, тѣхнитѣ държавни мѫже пакъ намиратъ за нужно, да се подържатъ отъ

правителството учрѣждения, които политико-економиститѣ искатъ да оставятъ изключително на частната инициатива, колко повече трѣбва ние да намираме за необходима тая подръжка, ние, които нѣмаме нито оная развита прѣдприемчивость, нито ония материални срѣдства, съ които разполагатъ напрѣдналитѣ народи? При всичкото ни уважение слѣдователно къмъ много отъ принципитѣ на економическата наука ние не можемъ безъ критика и безъ съображение на условията, въ които сме поставени, да приемемъ всичкитѣ заключения на нейнитѣ крайни послѣдователи, и това правило ние трѣбва да приспособяваме не само при обсѫждането въпроси на народно просвѣщение, но и при рѣшението още на всички ония специялни и економични питания, които, при отсѫтствието у насъ на единъ якъ индивидуализъмъ, иматъ нужда отъ държавна подръжка.

Ние рѣшително отхвърляме слѣдователно идеята за унищожението на нашитѣ държавни училища. При нѣмане хора, които да ги създадатъ, и хора, които да ги подържатъ, самоубийство би било да освободимъ държавата отъ подръжка на нашитѣ срѣдни учебни заведения. Но това никакъ не ни прѣчи да се попитаме, дали тия срѣдни училища, които за сега държавата подържа у насъ, не сѫ много, и дали тѣ не ще бѫдатъ по-полезни, ако намѣсто гимназии се прѣобърнѣха въ други специални училища.

Нека прѣсмѣтнемъ, както училищата, за които плаща днесъ у насъ държавата, тъй и количествата, които тя иждивява по тѣхъ. Независимо отъ женскитѣ гимназии, за които не е въпросъ въ настоещата статия, въ Сѣверна и Южна България днесъ има седемь гимназии: Софийската класическа, Ломската реална, Габровската реална, Варненската реална, Пловдивската реална, Сливенската реална и най-послѣ, ако съ свѣтското е дозволено да се смѣси и духовното, Петропавловската духовна семинария. При това има шесть второстепенни срѣдни училища: Кюстендилското, Цариброеското и Силистренското трикласни училища, Свищовското търговско, Самоковското духовно и Казанлъшкото педагогическо. За всичкитѣ тия училища, които на брой се възкачватъ на злополучното число 13, двѣтѣ Българии прѣзъ 1886 трѣбва да иждивятъ около 775,000 лв. Освѣнъ това, държавата плаща още ежегодно 20,000 лв. на Русенската реална гимназия, други 20,000 лв. на Търновската

и 15,000 л. на Видинската. И на панагонъ българитѣ данъкоплатци подържатъ още 250 степендиянти при сѣверо-българскитѣ държавни гимназии и 175 при южнобългарскитѣ. За първитѣ тѣ плащатъ 121,000 лв. ежегодно, а за вторитѣ 84,720 лева.

Всичко това ни се види намъ малко раскошно. Да имаме развитъ народенъ поминъкъ, напрѣдничаво земледѣлие, широка промишленость и търговия, които да абсорбиратъ, да попиватъ всичкитѣ млади, които излизатъ отъ всичкитѣ тия срѣдни учебни заведения, ние не бихме правили никакво възражение. Но при нѣманeто подобни условия, подържането отъ страна на правителството 13 мѫжки учебни заведения е прѣкалена щедрость. Въ началото на настоещата учебна година въ тѣхъ е имало записани около 3800 ученици. Научени днесъ да получаватъ даромъ отъ държавата своето образование, тѣ утрѣ отъ нея ще поискатъ и своя хлѣбъ.

Тѣ ще го поискатъ толкозъ повече, че многобройни отъ тѣхнитѣ съученици го получаватъ и днесъ още отъ нея. Основаванието на стипендиитѣ при държавнитѣ училища е едно отъ най-злочеститѣ вдъхновения на нашитѣ законодатели и отъ двѣтѣ страни на Балкана. При отсѫтствието на университетъ, при нѣманeто по-горни специални учебни заведения, ние разбираме да се отпущатъ стипендии за странство, и то на момци само, които прѣкаратъ единъ строгъ конкурсъ. Разбира се тъй сѫщо да се дава даромъ срѣдното образование въ нѣкои извѣстни центрове на страната ни. Но да се доставя безплатно освѣнъ образованието, и жилището, и облѣклото, и храната на нѣколко привилегировани момчета, то ни се види вече да съставя неумѣстно великодушие. Тия момчета трѣбва, по теория, да бѫдатъ най-събуденитѣ, и не сѫ всѣкога най-събуденитѣ, тѣ трѣбва да бѫдатъ най-бѣднитѣ, и не сѫ никога най-бѣднитѣ. Нѣма полза слѣдователно за общото образование въ страната, а има врѣда за справедливостьта. Самоподържанитѣ ученици отъ срѣднитѣ учебни заведения сѫ тъй многобройни, че държавата не само не може да очаква облага, но и си приготвя опасности още, като фабрикува на свои разноски кандидати за чиновнишки постове. Отъ друга страна и характерътъ на тия държавни храненици се ужасно изхабява, като о т ъ н ѣ ж н и г о д и н и още имъ се счупи всѣка вилушка на лично самоупование, имъ се

вдъхне мисъльта, че тѣ за всичко трѣбва да се облѣгатъ на държавата.

Унищожението на двѣ-три държавни срѣдни учебни заведения и заличението отъ бюджета на четири пети, ако не на цѣлото число степендиитѣ при държавнитѣ училища, съставятъ слѣдователно първитѣ лѣкове, които ние бихме прѣпорѫчали за прѣваряние това наводнение отъ пролетарии, отъ което ние се заплашваме. Економиитѣ, които тъй ще се явятъ могатъ твърдѣ полезно да се употрѣбятъ за цѣлесъобразното прилагане ония мѣрки, къмъ разискванието на които ние сега пристѫпваме.

II.

Огъ съкратяването на държавнитѣ училища и отъ заличението на срѣднообразователнитѣ стипендии ние не очакваме нѣкое значително намаление въ числото на ученицитѣ въ нашитѣ срѣдни училища. Такава е жаждата за учение, такава е привлѣкателната сила на чиновнишкитѣ блага за сега у насъ, че приливътъ отъ срѣдно-образовани юноши ще тече въ страната ни голѣмъ и буенъ, както и до сега. Необходима нужда става слѣдователно, и за държавата и за обществото, да се дирятъ канали, прѣзъ които тоя приливъ да се изтича. Другояче задръстени и пристиснати, нашитѣ народни органи не ще могатъ да понесатъ натиска, който имъ се налага.

Напрѣдналитѣ народи сѫ намѣрили до нѣйдѣ подобни канали въ далечни прѣдприятия, въ прѣзморски колонии. Ако Англия милѣе толкова за Индия и за другитѣ си владѣния, то не е само, защото промишленостьта и търговията ѝ жънатъ изобилни печалби въ тѣхъ; тя не оставя тия владѣния да се изчепкатъ изъ рѫката ѝ още и по това, че тѣ ѝ служатъ като отверстия, прѣзъ които нейнитѣ кипещи млади сили издишатъ. Отсѫтствието въ британската империя на военната повинность позволява на младитѣ англичани да дирятъ своето щастие далечъ отъ родния си край, щомъ като свършатъ образованието си. По този начинъ Индия и много отъ колониитѣ оползотворяватъ излишнитѣ синове на Англия, които другояче биха съставили една цѣла армия учени пролетарии въ страната. И съ свойствената си практичность, тия млади чеда на Албиона приематъ каквито постове имъ се прѣдставятъ, колкото скромни и да сѫ тѣ. Мене още е на

умъ, какъ въ мое присѫтствие единъ лондонски професоръ на музиката се молѣше на единъ мой познайникъ англичанинъ, да издѣйствува, щото неговиятъ нѣжно възпитанъ и грижливо образованъ синъ да се приеме за к о н е н ъ ж а н д а р м ъ въ Капската колония. „Подѣйствувайте, моля Ви, настояваше професорътъ; не защото ми е синъ, та Ви го хваля; увѣрявамъ Ви, че той е единъ кротъкъ, хрисимъ, образованъ момъкъ. Ако Ви трѣбватъ прѣпорѫчителни, азъ съмъ готовъ да Ви донеса отъ херцогиня еди-коя си и графиня еди-каква си, които бѣха мои ученички". Подиръ излизането на тоя чедолюбивъ баща, моятъ познайникъ ме увѣдоми, че не само професори, но и лордове и рицари го молили, да подѣйствува за приемането на тѣхнитѣ по-млади синове въ тоя полкъ отъ конни жандарми, който се формируваше тогава подъ командата на полковникъ Уоррена въ Южна Африка. И азъ неволно се попитахъ, дали не ще дойде врѣме, когато и нашитѣ гимназисти да бѫдатъ твърдѣ доволни, ако могатъ сполучи да станатъ поне жандарми.

Такова бѫдеще за нѣкои отъ нашитѣ гимназисти е толкова по-вѣроятно, че у насъ всѣкога ще отсѫтствуватъ канали подобни на ония, които напрѣдналитѣ европейци сѫ си намѣрили въ далечни земи. Намъ ни липсватъ още и богати търговски кѫщи, като ония, които гърцитѣ иматъ разпръснати по тритѣ материка, Европа, Азия и Африка, и които не малко млади момци теглятъ всѣка година изъ населенитѣ съ гърци страни. Намъ не остая слѣдователно друго, освѣнъ да диримъ канали за изтичането на притекаещата маса срѣдно-образовани момци въ разработванието на нашитѣ естествени богатства, въ развитието на нашето земледѣлие и нашата промишленость.

Врѣме е вече да обърнемъ сериозно внимание върху тоя жизненъ за насъ въпросъ. Стига сме употрѣбявали всичкитѣ си мисли, стига сме изнурявали всичкитѣ си сили въ яловата политика. Нашитѣ водители, нашитѣ законодатели, нашитѣ вѣстникари трѣбва мѫжки да се завзематъ съ самата плодотворна задача — задача за повдигането на нашия народенъ поминъкъ. Нашата държава трѣбва да шавне и тя, трѣбва да направи и тя нѣщо отъ онова, което всичкитѣ съврѣменни образовани държави правятъ за економическото възраждане на страната. Безъ да взима ролята на една État-Providence, безъ

да става второ провидѣние, да спасява на гибель осѫдени занаяти, да създава негодни за страната ни промишлености, тя може да извърши много, тя може да вземе твърдѣ цѣлесъобразни мѣрки, за да вдъхне новъ животъ и да влѣе нова кръвь въ нашето прѣмрѣло землeдѣлие и въ нашитѣ издихаещи, при всичко че твърдѣ жизнеспособни, индустрии.

Три подобни мѣрки сѫ отъ най-належаща нужда.

Ние трѣбва сериозно да се занимаемъ съ прѣустройството на нашето срѣдно, специално, землeдѣлческо и индустриялно образование. Въпросътъ, като какви специални училища трѣбва да имаме, дѣ и какъ, трѣбва да се подложи на едно всестранно изучване отъ страна на всички ония що годѣ вѣщи лица, които имаме. Трѣбва да се обсѫди прилежно питането, защо нѣкои отъ тия специални училища, които имаме, като землeдѣлческитѣ, не можаха да принесатъ до сега плодоветѣ, които се очакваха отъ тѣхъ. Трѣбва да се намѣрятъ и срѣдствата и хората, за да се устроятъ въ страната ни добри практически училища за всичкитѣ ония отрасли на човѣшката производителность, за развитието на които сѫществуватъ особно благоприятни условия въ нашата страна. Практическото занаятчийско училище при Сливенската правителствена фабрика извади нѣкои ученици, които ни насърчаватъ въ убѣждението, че тоя типъ практически училища е най-сгодниятъ за нашата страна. Но ние не трѣбва да имаме прѣдъ очи само нашата кратковрѣменна практика. Ние трѣбва да се ползуваме и отъ практиката на другитѣ народи. Филоматическото дружество въ Бордо ще има тая есень конгресъ отъ прѣдставители на всичкитѣ образовани народи върху техническото образование по цѣлъ свѣтъ. Защо да не пратимъ и ние въ тоя конгресъ двама наши техници българи, за да чуятъ отъ близо това, що има да се каже тамъ върху тоя толкова интересенъ и за насъ въпросъ? Никакви жертви не трѣбва да ни се свидятъ. Економиитѣ, които ще произлѣзатъ отъ съкратяванието на другитѣ срѣдни държавни училища и отъ намалението на стипендиитѣ, ние можемъ смѣло да посветимъ на развитието на нашето техническо образование. Съ напрѣдванието на нашитѣ специялни училища ще порасне и числото на тѣхнитѣ ученици. Тия послѣднитѣ не ще до тамъ да ламтятъ за чиновнишки постове; опитътъ ни е доказалъ, че при всичко, че нѣкои наши земле-

дѣлци и техници сѫ ставали сѫдии и финансисти, тѣ съ удоволствие се еманципиратъ отъ чиновнишкитѣ окови и прибѣгватъ пакъ къмъ своитѣ специални занаятия. Любовьта къмъ практическия животъ на тия възпитаници не ще остане безъ влияние и върху характера на другитѣ ни срѣдно-образовани момци: тѣхната вѣщина силно ще съдѣйствува за развитието на народния ни поминъкъ, който отъ своя страна ще отвори нови канали на нашитѣ гимназисти.

Но това развитие ние не можемъ да очакваме само отъ добрѣ наредени технически училища. Ние трѣбва да вземемъ и други мѣрки за насърчението на нашето земледѣлие и нашата промишленость. Нашето земледѣлие и сродното съ него скотовъдство трѣбва да станатъ прѣдметъ на особнитѣ грижи на всичкитѣ наши рѫководещи крѫгове. Тѣхната главна задача трѣбва да бѫде да доставятъ всевъзможни улеснения, всевъзможни насърчения на ония скромни труженици, на ония непретенциозни производители на богатство, които ще създадатъ единъ день величието на България чрѣзъ оране и копане земята и чрѣзъ въдене добитъкъ. Прѣди години още знаменитиятъ историкъ на Византия, покойниятъ Финлей, пишеше отъ Атина въ лондонския Таймсъ, че Балканскиятъ полуостровъ ще принадлежи на оня отъ неговитѣ народи, който залегне да го завладѣе чрѣзъ земледѣлие. Ни единъ отъ балканскитѣ народи нѣма такива блѣстещи шансове въ това отношение както нашия. Българинътъ има трудолюбие, има способность за асимилирване, радва се на изреденъ климатъ, радва се най-послѣ и най-главно на плодородна земя, която не принадлежи другиму. Какви по-благоприятни условия искате за едно цвѣтуще земледѣлие и едно развито скотовъдство? Дайте му необходимото подкрѣпение сега, когато почва новия си економически животъ, и вие ще видите, какъ той ще напрѣдне. Доставете му нови сѣмена, нови породи животни, покажете му по-осъвършенствувани способи за работене земята и въдене добитъкъ, улеснете му купуването нѣкои необходими машини, не го прѣтоварвайте съ данъци, дайте му срѣдства за съобщения, отворете му пѫтища за изнасяне неговитѣ храни, неговитѣ вина и неговия добитъкъ, и вие ще се почудите, какъ той ще наякне и се развие и обогати. Устройте земледѣлчески изложения, и награждавайте ония, които сѫ се отличили въ тѣхъ. Възстано-

вете честьта на тия два западнали, но прѣлестни близнака, земледѣлието и скотовъдството, и вие ще видите, какъ много отъ нашитѣ образовани млади ще имъ прострать ржцѣ и ще попросятъ отъ тѣхъ своя поминъкъ и напрѣдъкъ.

Успоредно съ насърчението на нашето земледѣлие, трѣбва да върви и насърчението на нашата индустрия. Ние не разбираме голѣмата индустрия, за която почва у насъ не сжществува. Ние вече казахме, че споредъ насъ грѣшка ще бжде, ако правителството се помжчи изкуствено да създаде негодни за страната ни промишлености. Но като изключимъ тия промишлености, намъ оставатъ разни отрасли отъ индустриялната дѣятелность, които твърдѣ успѣшно могатъ да се развиятъ у насъ, и които трѣбва да се развиятъ, защото другояче често произведенията на нашитѣ земледѣлци и нашитѣ скотовъдци не ще има, дѣ да се дѣватъ. Нашитѣ храни ще гниятъ, нашитѣ вълни ще плуятъ, нашитѣ крави ще се продаватъ по 20 лева едната, ако ние не се научимъ да правимъ сами своя спиртъ, своитѣ сукна, своитѣ по-осъвършени масла и сирене. За обработването на тия и тѣмъ подобни наши сурови материи, по-прѣдприемчивитѣ духове у насъ трѣбва да могатъ да разчитатъ на едно всестранно подкрѣпение отъ страна на нашитѣ власти. У насъ трѣбва скоро да се гласува единъ законъ по подражание на оня, който тая година се разисква въ ромжнската камара. Споредъ тоя ромжнски законъ всѣкой, който създаде единъ заводъ съ капиталъ отъ 25,000 л., има право да иска безплатно 5 хектара (около 60 уврата) правителствена земя, съ водна двигателна сила въ нея. Той се радва при това на слѣднитѣ привилегии: а) не плаща прѣзъ 15 години никакъвъ държавенъ или общински данъкъ; б) внася отъ странство безъ мито всичкитѣ нужни машини; в) внася безъ мито и сурови материи, ако сжществуещитѣ въ страната не сж достатъчни за неговата фабрика; г) прѣкарва съ намалени цѣни всичкитѣ си стоки по държавнитѣ желѣзници; д) когато изнася вънъ отъ страната своитѣ фабрикати, връщатъ му се каквито мита е билъ платилъ при внасянето суровитѣ материи и е) неговитѣ произведения задължително се прѣдпочитатъ за всичкитѣ държавни или общински доставки, дори и ако сж съ 5 на сто по-скжпи отъ чуждитѣ. Послѣдната привилегия сжществува и у насъ сега, и благодарение ней можа тая година да вземе

часть отъ доставката на сукна и нашето сливенско индустриялно дружество. Но ние трѣбва да обсѫдимъ дали не е дошло врѣме да доставимъ и други условия на нашата млада индустрия, за да ободримъ слабия ѝ духъ и укрѣпимъ нѣжнитѣ ѝ мишци срѣдъ жестоката борба за сѫществуване, за економическо завоевание — der Kampf um die Absatzgebiete е послѣдното ѝ нѣмско име — която е обзела цѣлия промишленъ свѣтъ.

Една капитална важностъ въ това отношение има и третата мѣрка, която ние ще прѣпорѫчаме. Ние трѣбва да изучимъ внимателно и основателно въпроса на митнишкитѣ си тарифи съ другитѣ държави. Тарифната война, която отъ 1 юли насамъ е избухнала между Австрия и Ромѫния ни показва, каква важность другитѣ съсѣдни намъ държавици отдаватъ на тия економически питания. Ромѫния, при всичката си слабость, при всичката си нужда отъ благоволението на нѣкои сили, и въ дунавския и въ митнишкия въпросъ показва, че тя притежава онова сърце, което прави, било политически, било економически, народитѣ самостоятелни. Чрѣзъ новитѣ си спогодби съ Швейцария и Франция тя отвори единъ новъ пѫть за економическата самобитность на балканскитѣ народи. Ние трѣбва да тръгнемъ по тоя пѫть. Изъ новитѣ митнишки тарифи, които рано или късно ще сключимъ, ние трѣбва да извадимъ всичкитѣ ония произведения, които могатъ да ставатъ у насъ. Ние трѣбва да си запазимъ правото да ги облагаме съ такова мито, каквото нашитѣ интереси, интереситѣ на производителитѣ ни и ония на потрѣбителитѣ ни, ни посочатъ. Да се задължимъ да пропущаме съ 8% мито нѣкои произведения, които можемъ и ние да фабрикуваме, като спирта напримѣръ, ще бѫде прѣстѫпление. Ние трѣбва да изключимъ подобни стоки, като направимъ отстѫпки върху такива фабрикати, които не ставатъ у насъ. И въ замѣна на тия отстѫпки ние трѣбва да поискаме подобенъ свободенъ пропускъ за нѣкои наши произведения. Прѣдъ Австрия, напримѣръ, ние трѣбва да настоимъ да пуща въ държавата си нашия добитъкъ, както го е пущала прѣди години. Прѣдъ Сърбия трѣбва да налегнемъ да пуща съ умѣрено мито нашитѣ гайтани, нашитѣ шаяци и нашитѣ берковски и чипровски килими. И ако сполучимъ, ние ще насърчимъ не само скотовъдството си и индустрията си, но ще

насърчимъ още и търговията си. Съ тия мѣрки ние ще почистимъ и разхубавимъ три буренясали днесъ пѫтя, за да конкуриратъ съ оная тѣсна и крива пѫтека, по която за сега толкозъ образовани млади се тласкатъ и бутатъ съ цѣль да добиятъ едно чиновнишко кресло.

Като едно второстепенно срѣдство за намалението на кандидатитѣ за чиновници не би било злѣ да се прѣпорѫча и уменшението на самитѣ чиновнишки кресла. Колкото по малко постове има, толкозъ по-малко изкушения сѫществуватъ за младитѣ службогонци. Г-нъ де Лавле съвѣтва сърбитѣ да намалятъ числото на своитѣ окрѫзи. Неговиятъ съвѣтъ заслужава да се чуе и отъ насъ. Защо ни трѣбватъ 17 окрѫга въ Сѣверна България и 6 въ Южна? Белгия съ своитѣ 5,800,000 жители не върши ли си работата само съ 9 окрѫга? Ако младитѣ англичани сравнително малко ламтятъ за държавни постове, една отъ причинитѣ не е ли и тая, че човѣкъ въ Англия току-речи не вижда чиновникъ? Понамалете случаитѣ, въ които единъ младъ вижда, какъ се разполага единъ префектъ, и вие ще намалите и охотницитѣ за попрището, което води къмъ префектурата.

III.

До тукъ ние разисквахме цѣроветѣ, които нашитѣ управители и нашитѣ законодатели могатъ да употрѣбятъ за оборванието на угрожаещия и насъ чиновнишки пролетариятъ. Послѣднитѣ си редове ние отправяме къмъ ония, изъ чиито рѫцѣ излизатъ тия бѫдещи пролетари, къмъ нашитѣ учители.

Тѣмъ е ввѣрено образованието не само на ума, но и на волята на хиляди млади. Нека тѣ залегнатъ тъй да изпълнятъ това свое възвишено послание, каквото да създадатъ една силна воля у своитѣ ученици: силна, за да може да устои на всичкитѣ изкушения на чиновнишкия животъ, силна, за да умѣе да си пробие пѫть и въ други поприща. Забѣлѣжително е, че речи всичкитѣ момци съ слаба воля, слѣдъ излизането си изъ училището, се мѫчатъ да станатъ чиновници. Тѣмъ това поприще прѣдставя най-малко случаи, въ които волята трѣбва да се бори съ дѣйствителноститѣ на живота, една нищожна доза отъ самостоятелно усилие, едно сладко самозаличение. Тѣ блаженствуватъ въ него, когато могатъ да постигнатъ чиновнишката нирвана—максимумъ възнаграждение съ ми-

нимумъ прѣчки за оборвание. Противъ тая наклоность къмъ слабоволие нашитѣ учители могатъ много и много да направятъ. Нека насочатъ волята на своитѣ ученици къмъ мжжки идеяли; нека имъ вдъхватъ идеята, че учението налага на човѣка свещения дългъ да се бори за своя хлѣбъ не само съ конкурентитѣ за единъ и сжщи постъ, но и съ дѣйствителнитѣ задачи, които животътъ прѣдставя. Въ гимназията, въ училището още нашитѣ млади трѣбва да се проникнатъ съ убѣждението, че чиновнишкиятъ напрѣдъкъ не е нищо при блаженството, което единъ самостоятеленъ труженикъ по развитието на народното веществено и умствено богатство черпи въ съзнанието на едно честно и успѣшно работене. Надъхайте всичкитѣ момци, които влизатъ изъ училищата ни, съ това понятие, и вие малко ще има да се боите отъ оня „ученъ“ полетариятъ, който е станалъ такъвъ бичъ и такава египетска рана за нѣкои други страни. Опълчете ги и умствено и нравствено за голѣмата борба на сжществуванието, отворете имъ нови пжтища и нови канали, и въпросътъ, който ние зададохме въ началото на статията си — какво ще правиме нашитѣ „учени“? — не ще бжде вече въпросъ. Тѣ ще бждатъ сольта на нашата земя, квасътъ, чрѣзъ който ще се подигнатъ всичкитѣ ония отрасли на народната дѣятелность, които единъ день ще направятъ България богата и блажена.

ЗАДРУГАТА ВЪ ЗАПАДНА БЪЛГРИЯ.

[Отъ Периодическо списание, кн. XXI и XXII, 1887.]

Задруга! Колко отъ читателитѣ на тия родове знаятъ значението на тая дума? Колко отъ българскитѣ списатели сж намѣрили врѣме, отъ политика и отъ критика, да се занимаятъ и съ изучването на това българско сѣмейно учрѣждение, на българския животъ въобще? „Господа българитѣ, казва единъ южнославѣнски етнологъ[1]), като рецензира една нова българска книга върху живота на българитѣ въ Срѣдня Родопа, господа българитѣ най-много обичатъ да се занимаватъ, както въ политиката, тъй и въ науката, съ най-високитѣ задачи на човѣчеството. То е тъй евтино и хубаво изгледва!".

Подигравката е жестока, тя може да бжде прѣкалена, но не е и незаслужена. Ние често сами се чудимъ на нѣкои отъ проявленията на нашия новъ умственъ животъ; сами се питаме, каква е тая наша слабость, да прѣдпочитаме отвлѣченото отъ конкретното, далечното отъ ближното. Вземете, напримѣръ, въпроса на собственостьта. Каква трѣбва да бжде собственостьта, лична или не? — Не лична, а обща, колективна, отговаря западно-европейскиятъ комунистъ-теоретикъ. — За насъ е доста, ако бжде сѣмейна, родова, отвръща българскиятъ селенинъ-задругарь. Първото възрѣние нийдѣ не се е трайно въплотило; сжществува, и то на книга само, далечъ отъ насъ, въ страни, дѣто економическитѣ условия сж съвършенно различни отъ нашитѣ. Второто живѣе и вирѣе между насъ на половинъ часъ разстояние отъ столицата ни, отъ София. Кое отъ тия двѣ възрѣния мислите, че нашиятъ младъ, интелигентенъ, дипломиранъ економистъ ще прѣдпочете да опише за насъ българитѣ? Естествено онова

---

[1]) Dr. F. S. Krauss, въ Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XVII Band, 1887.

което е по-отдалечено отъ нашето народно мировърѣние, което има по-малко значение за всѣкидневнитѣ задачи на нашия практически животъ. И ето че единъ прѣкрасенъ день, ние имаме вече прѣведена на български Шефлевата Квинтесенция на социализъма, когато нѣмаме ни една дума написана за нашата задруга. Ние изучваме западноевропейски въпроси, които никакъ не се досѣгатъ до нашата черга, а оставаме на западноевропейцитѣ да изучватъ нашитѣ, които сѫ пълни съ животрептущъ интересъ за насъ.

I.

Единъ отъ тия учени западноевропейци, които нарочно сѫ обикаляли южно-славѣнскитѣ земи за изучване задругата, е и отличниятъ лиежки професоръ, познатиятъ българолюбецъ, г. де Лавле. „Азъ тръгвамъ, казва той въ послѣдната си книга[1]), за да посѣтя отново дунавскитѣ и балкански югословѣни. Азъ бихъ желалъ да констатирамъ промѣненията, които прѣзъ послѣднитѣ петнадесеть години станаха въ патриархалния режимъ на колективната собственость на задругата и на сѣмейнитѣ общества (Hauskommunionen). Тия сѣмейни дружества бѣха ми вдъхнали едно архаическо и поетическо възхищение, което г. г. Льороа-Болие и Морисъ Блокъ ми натекнаха, но което сподѣли Джонъ Стюартъ Миллъ и разбра Сѫръ Хенри Мейнъ. Ще видя най-напрѣдъ задругитѣ на Славония, въ околноститѣ на Дяково, подъ рѫководството на епископа Стросмайера; послѣ тъкмя да продължа издирванията си въ Босна, Сърбия и България".

Резултатътъ на тия издирвания г. Лавле съобщава на своитѣ читатели. Той ги запознава най-напрѣдъ съ значението на думата задруга. Plures familiae in eadem domo — нѣколко челяди въ сѫщия домъ — е опрѣдѣлението, което Вукъ Караджичъ бѣше й далъ въ своя сръбски рѣчникъ. Чл. 57 на Сръбския кодексъ отъ 1844 дефинира задругата тъй: „подъ задруга се разбиратъ нѣколко пълнолѣтни лица, които живѣятъ сами или съ дѣцата си въ общество." Поясенъ е чл. 1 отъ хърватския законъ върху сѫщия прѣдметъ: „нѣколко челяди или членове, които живѣятъ въ сѫщия

---

[1]) La Peninsule des Balkans. Par Emile de Laveleye, 2 volumes. Bruxelles, 1886.

домъ подъ управлението на единъ началникъ, които съставляватъ едно стопанство, работятъ заедно неразделни имоти, ползуватъ се заедно отъ приходитѣ, съставляватъ патриархалното общество, което се нарича задруга". Тукъ сѫ ясно означени двѣтѣ сѫществени черти на задругата: 1) колективно владѣние на имотитѣ и общо ползуване отъ тѣхния приходъ; 2) съжителство на нѣколко стопанства подъ властьта на сѣмейния началникъ.

Тия особености на задругата докарватъ въ възторгъ г. Лавле. Той съ видимо удоволствие описва хърватскитѣ задруги на Широко Поле. Ето що казва той за тѣхъ:

„Тия селски дружества сѫ патриархални челяди, които живѣятъ връзъ едно общо и неразделно имѣние. Задругата съставлява едно гражданско лице, като едно учрѣждение. Тя вѣчно трае. Тя може да тегли или да отговаря на сѫдъ. Нейнитѣ съдружни членове нѣматъ правото да искатъ подѣлянето на наслѣдството, нито пъкъ да продаватъ или ипотекиратъ нѣкоя часть. Въ тия сѣмейни общества наслѣдственото право не сѫществува, както то не сѫществува въ монастиритѣ. Като умре бащата или майката, дѣцата не наслѣдватъ, освѣнъ нѣкои парчета покѫщнина. Тѣ слѣдватъ да получаватъ своята часть отъ произведенията на общото имѣние, но по силата на своето лично право и като членове на вѣчната челядь. По-прѣди нищо не можеше да развали задругата освѣнъ смъртьта на всички ония, които съставляваха часть отъ нея. Момата, която се ожени, получава зестра; но тя не може да иска часть отъ общия имотъ. Оня, който остави безъ намѣрение да се върне, загубва правата си. Управлението, както на вѫтрѣшнитѣ дѣла, тъй и на външнитѣ сношения, се повѣрява на единъ избранъ началникъ, който обикновено е най-стариятъ и най-способниятъ. Нарича се господарь или старшина. Кѫщната работа се върти отъ една стопанка, облѣчена съ една деспотическа власть въ всичко, що се касае до нея: тя е домачицата. Старшината нарежда полскитѣ работи, продава и купува; той изпълнява точно ролята на директора на едно акционерно дружество"...

Г. Лавле се възхищава отъ задругата не само по причина на економическитѣ прѣимущества, които тя прѣдставлява. Той се интересува въ нея и отъ историческа точка на зрѣние. Прѣди година още той е написалъ една твърдѣ поз-

ната книга[1], за да докаже, че въ своето развитие прѣзъ вѣковетѣ, собственостьта е прѣкарала три фази. Въ началото тя е била колективна община: каквото въ Гармания едно врѣме и каквото въ руския миръ днесъ, земята принадлежела на племето, на селото, а се подѣлявала периодически между челядитѣ споредъ едни опрѣдѣлени правила. Прѣзъ тоя първи периодъ споредъ г. Лавле, били прѣминали всичкитѣ народи въ доисторическитѣ врѣмена. Когато римската история се явява, общинната собственость била вече замѣстена отъ колективната собственость на челядьта, на рода, на gens. Прѣзъ тоя втори периодъ земята принадлежела на патриархалната челядь, както това може да се види въ срѣдновѣкова Франция и у днешнитѣ югословѣни. Въ третия периодъ се явява вече личната собственость, която благодарение на римското право и на осветената отъ него квиритарна собственость завладѣла постепено почти цѣлъ образованъ свѣтъ. Казваме почти, защото сѫществуватъ изключения. Геологията ни учи, че нѣкои материци сѫ запазили една флора и една фауна, които другадѣ отколѣ сѫ изчезнали. Тъй напримѣръ казватъ, че въ Австралия се намиратъ животни и растения, които принадлежатъ на първитѣ периоди отъ геологическото развитие на нашата планета. По сѫщия начинъ, все споредъ г. Лавле, отъ първия периодъ на развитието на собственостьта сѫ се запазили и до днесъ мирътъ въ Русия и общинното землевладѣние въ о. Ява, а отъ втория периодъ и до день днешенъ била останала задругата у ония югословѣни, които не били подпаднали подъ влиянието на римското право.

Такава е теорията на г. Лавле. До сѫщитѣ резултати и почти сѫщеврѣменно е стигналъ и единъ французки исторически изслѣдователь г. Paul Viollet[2]. Тая теория обаче не е приета отъ всички. Нейниятъ най-знаменитъ противникъ е г. Fustel des Coulanges, авторътъ на хубавата книга, La Cité Antique, който заедно съ Lange (Römische Alterthümer) и други историци подържа, че у гърцитѣ и римлянитѣ земята ни-

---

[1] De la Propriété et de ses Formes Primitives. Par Émile de Laveleye. Отъ тая книга има вече трето издание и прѣводи на разни европейски езици.

[2] Caractère collectif des premières propriétés immobilières, обнародвано въ Bibliothèque de l'Ecole des Chartes.

кога не се е притежавала отъ племето или селото. Той признава обаче, че тя въ началото е принадлежала на челядьта, на рода, на грѣцкия *γένος* и римската gens. Колкото за руския **миръ**, доста е да се спомене името на Чичерина, за да се напомни, че има въ Русия автори, които подържатъ, че мирътъ не е остатъкъ отъ нѣкоя първобитна система на землевладѣние, а плодъ на крѣпостничеството, въведено въ Русия въ XVI вѣкъ.

Наша задача не е да влизаме въ тая прѣпирня. Ние я споменахме само, за да покажемъ, какво значение има изучванието на задругата не само за юриста и економиста, но още и за историка. За жалость върху българската задруга до сега, както рекохме вече, нищо нѣма писано отъ българи[1], а много малко отъ чужденци. Г. Утѣшеновичъ[2] споменува само, че и въ България има задруга и нищо повече. Първъ г. Богишичъ се е занималъ въ своитѣ Pravni Običaji и въ своя Zbornik и съ българската задруга, като е привелъ бѣлѣжкитѣ на г. г. Оджакова и Захариева. Подиръ него и г. Каницъ е полюбопитствувалъ да узнае нѣщо за нея, но оскѫднитѣ му свѣдѣния върху тоя прѣдметъ не ни освѣтляватъ много. Той описва едно сѣмейство въ познатата Вѣрбовка (Севлиевска околия), състоеще отъ единъ домакинъ (той погрѣшно го нарича по сръбското име **старшина**) отъ неговата стара майка, отъ неговата жена, отъ двата му

---

[1] Слѣдната бѣлѣжка на г. С. С. Бобчева, която азъ намирамъ въ **Наука** (година III, стр. 29), показва че нашитѣ юристи считатъ задругата за едно твърдѣ рѣдко явление у насъ, и за това, види се, не сѫ се занимали съ нея. „Въ България, казва г. Бобчевъ, голѣмото домакинство е рѣдкость, и положително се мами твърдѣ много оня, който приема него за общо правило. Напротивъ, голѣмото домакинство е рѣдко изключение. То трѣбва да е сѫществувало въ старитѣ врѣмена, защото отъ нѣкои пѣсни и приказки се вижда, че съ голѣмо домакинство се е хвалилъ домакинътъ (Качановский, Пам. Б. Народнаго творчества, Спб. Пѣс. 199). Споредъ казването на г. Жинзифова, въ неговия разказъ Прошетба, въ прилѣпско имало голѣми домакинства. Ние се съмнѣваме въ достовѣрностьта на свѣдѣнията на г. Богишича за Лѣсковецъ, шопитѣ и поляцитѣ, относително голѣмата челядь (Bogišić, Zbornik, стр. 6)“. Както ще видятъ читателитѣ на настоещия трудъ, обобщението на г. Бобчева е много прибързано, поне колкото се касае до шопитѣ.

[2] Die Hauskommunionen der Südslaven von Og. M. Utiesenovic· Wien. 1859.

женени сина и отъ три унука, всичко десеть души. Всичкитѣ тия живѣяли въ сжщия дворъ въ двѣ кжщи. Въ Мусина (Търновска околия) той видѣлъ едно по-многобройно сѣмейство, състоеще отъ стария и старата, трима женени сина, една неженена дъщеря и седемь унука, всичко шестнадесеть души. Мусинскиятъ кметъ казалъ г. Каницу, че на кжща въ тѣхното село трѣбвало да се броятъ по десеть души едно вързъ друго. На югъ отъ Стара-планина една Hauskommunion намѣрилъ г. Каницъ въ Карахисарлий (Стрѣмско), състоеща отъ четиринадесеть души. Г. Каницъ не дава обаче подробности върху нейния съставъ. На три други мѣста г. Каницъ споменува българската задруга: въ Сухиндолъ (Севлиевска околия), въ Маданъ (Кутловишка околия) и Насрединъ (Балбунарска). За послѣдното село той казва, че българскитѣ му кжщи брояли едно връзъ друго по 12—17 души, но и тоя пжть безъ да дава свѣдѣния върху юридическитѣ и економически страни на това явление.

Приведохъ всичко, което намѣрихъ въ г. Каницовата книга[1] относително до българската задруга, за да видятъ читателитѣ, колко неудовлетворителни сж свѣдѣнията върху нея на оня, който отъ всичкитѣ живущи пжтешественици най-дълго е изучвалъ България. И при все това г. Лавле, като говори въ послѣдната си книга за задругата въ България, не намира други авторъ да цитира, освѣнъ г. Каница. Той привожда г. Каницовото описание на една задружна челядь въ Сухинъ-долъ и нищо повече. Отъ единствената страница, която той посветява на българската задруга, се разбира, че отъ Царибродъ до Харманлий той не е намѣрилъ ни единъ българинъ, който да е можалъ да му даде поне нѣкои устни свѣдѣния върху въпроса, който го интересуваше. Той се хвали съ приема, който му направили българитѣ, помѣства и свѣдѣнията, които мнозина отъ тѣхъ му дали върху управлението и положението на България. Отъ учтивость той забравя да се пооплаче отъ малкото свѣтлина, която просвѣтенитѣ българи, съ които се бѣ срѣщналъ, можеха да пролѣятъ върху задачата, която той си бѣ поставилъ.

Той не щѣше да има никаква причина да се оплаква, ако, додѣто бѣше въ София, той се бѣше обърналъ за изучавание задругата не къмъ нейнитѣ граждани, а къмъ селя-

[1] Donau-Bulgarien und der Balkan. Von E. Kanitz. Второто издание 3 тома 1880.

нитѣ отъ околностьта ѝ. И действително, около самата столица на България има села, въ които и до днесъ се е опазила тази любопитна форма на словѣнския економически битъ — задругата. Въ тия села азъ най-напрѣдъ се запознахъ съ нея. И като излагамъ тука за читателитѣ на нашето Периодическо списание резултата на моитѣ наблюдения, азъ не мога да не изразя скрьбьта си, че не се намѣри нѣкой и по-свободенъ отъ занятия, и по-компетентенъ отъ мене българинъ, за да посвети и повече врѣме и по-голѣма вѣщина на тоя тъй интересенъ въпросъ. Дълго азъ чакахъ дано се обади нѣкой такъвъ сънародникъ. И ако днесъ се рѣшавамъ да сподѣля съ публиката мойтѣ до нѣйдѣ ограничени познания върху нашата задруга, то го правя съ единствената цѣль да покажа, колко интересенъ е тоя прѣдметъ и колко той заслужава да бѫде изученъ основно, не само въ Западна, но и въ Източна и Срѣдня България.

II.

„Въ началото, казва г. В. В. Богишичъ,[1] задругата се вижда у всички словѣни". Дали това утвърждение е вѣрно и за българитѣ, азъ не мога да се произнеса. При всичкото ми желание да издиря разпространението на българската задруга и въ врѣмето и въ пространството, нейния характеръ и въ миналото и въ настоещето, азъ не мога да кажа, дѣ е

---

[1] Професоръ Богишичъ е третиралъ въпроса за задругата главно въ слѣдующитѣ три свои книги:

1. Pravni Običaji u Slovenâ. U Zagrebu 1867.

2. Zbornik Sadašnjih Pravnih Običaja u južnih Slovenâ. Agram 1874. Свѣдѣнията за българскитѣ правови обичаи сѫ били доставени г. Богишичу отъ г. П. В. Оджакова (за Сѣверна България) и отъ покойния г. Ст. Захариева (за Т. Пазарджийско). Първитѣ глави на г. Богишичевата книга, които боравятъ за задругата и за сѣмейното право въобще сѫ доста сполучливо анализирани въ брошурата на г. Федора Демелича: Le Droit Coutumier des Slaves Méridionaux d'aprés les recherches de M. Bogišić. Paris 1877.

3. De la Forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates. Paris 1884. Въ тая брошура, която най-напрѣдъ се яви въ видъ на статия въ Revue de droit international et de législation comparée. се намѣрва единъ списъкъ на всичкитѣ книги и статии, обнародвани до 1884 върху въпроса на задругата, било отъ словѣни било отъ чужденци.

тя сѫществувала въ България и каква е била прѣди покорението ни отъ турцитѣ. У насъ за голѣма жалость не се намиратъ още такива източници, дѣто да може да черпи човѣкъ свѣдѣния върху подобни въпроси. Една дума само срѣщнахъ, която ми се види да доказва, че въ XII-я вѣкъ задругата е сѫществувала поне между македонскитѣ българи: тя е рѣчьта *δρούγγος*, която Михаилъ Акоминатъ употрѣбява за едно учрѣждение, което не се види да бѫде нито военно, нито гражданско, та може да бѫде сѣмейно.[1] Но това е едно мое прѣдположение, и отъ прѣдположения азъ бързамъ да замина къмъ фактове — къмъ разпространението и характера на задругата въ днешна Западна България.

Македонци ме увѣряватъ, че задругата се срѣща въ сегашна Македония, не само по селата, но и по градоветѣ. Обстоятелствата не дозволяватъ днесъ непосрѣдствени наблюдения въ тая злочеста часть отъ нашето отечество. Но невъзможното въ Македония е възможно въ оная часть отъ Западна България, която е влѣзла въ княжеството. Отъ Царибродъ до Кюстендилъ, въ Софийското корито, въ Грахово (Радомирско и Брѣзнишко), въ Бурелъ (Брѣзнишко и Царибродско), въ Знеполе (Трънско и Царибродско), въ Палакария (Самоковско) въ Мракà (Радомирско), въ Радомирското крайще задругата се срѣща почти прѣзъ село, и прѣдставлява чърти,

[1] Ето по кой поводъ Акоминатъ употрѣбява тая дума въ своето, *Ὑπομνηστικὸν εἰς τὸν Βασιλέα Κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν* (De Thessalonica eiusque agro): *δεόμεθα... καὶ μὴ μόνον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρους ἀπολυθέντας καὶ ἀπείργουντας ἢ τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ὁπωσδήποτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς. Εἰς συντριβὴν γαρ τοῦτο τῶν δρούγγων καὶ ὄλεθρον αφορᾶ, ἡ δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστὶν ἀπώλεια.* Г. Успенский (Образованіе Втораго Болгарскаго царства, стр. 45) прѣвожда тоя пасажъ тъй: „Просимь также чтобы вышедшіе въ отставку, уволненные отъ службы или испытиваемые солдаты, не содержались у насъ какъ всегда и чтобы не раздавались имъ земли и достатки крестьянскіе. Это ведетъ къ распаденію и гибели общины: погибель же общинъ равняется пагубѣ всей нашей области". Г. Успенский признава, че не може да настои на пълното съотвѣтствие между *δρούγγος* и община, но той утвърдява, че *δρούγγος* не значи Caterna militum (рота войници) както иска да каже Дюканжъ въ своя рѣчникъ! Като вземемъ прѣдъ видъ, че задругата и до днесъ най се е упазила въ Македония, за която пише Михаилъ Акоминатъ, не може ли да прѣдположимъ, че *δρούγγος* тукъ значи другарска челядь, задруга?

които споредъ казването на македонци, били много сходни съ чертитѣ на македонската задруга. Ако не можемъ слѣдователно да говоримъ положително за другарската челядь въ Македония, ние можемъ да опишемъ задругата, както тя сжществува въ Софийския, Трънския и Кюстендилския окржзи, особено въ първитѣ два, ние ще дадемъ по този начинъ едно приблизително понятие за характера на това сѣмейно учрѣждение въ цѣлата Западна България.

Отъ дѣ да почнемъ? Ако обичате, отъ едно твърдѣ познато на софиянци село. Ето Горна-Баня, ето и селския свещеникъ. Да влѣземъ въ кжщата му — една отъ първитѣ край шосето. Въ добрата стая ние ще видимъ, окачена на стѣната, фотография, прѣдставляеща една група отъ 28 души — мжже, жени и дѣца. Ние се намираме прѣдъ задружната челядь на Б о ж о в и т ѣ, виденъ членъ на която е и нашиятъ любезенъ, интелигентенъ хазаинъ, дѣдо попъ. Цѣлата тая задруга, която прѣди четири години е имала 28, а сега вече брои 35 души се управлява отъ единъ домакинъ, Тодоринъ. Съ него заедно печелятъ и шестимата му братя, отъ които единиятъ е свещеникъ, другиятъ земледѣлецъ, третиятъ овчарь, четвъртиятъ воденичарь, петиятъ кръчмарь и шестиятъ шивачъ. Нищо нѣма подѣлено: всичко е общо съ изключение на дрехитѣ. Всички работятъ за задругата; дори и свещеникътъ, ако вземе пари отъ нѣкждѣ, отъ вѣнчавка, кръщавка или умиралка, е длъженъ да ги внесе въ общата каса. Домакинята, Тодориновата жена нарежда, коя етърва кой день да мѣси, кой день да готви; отъ една пещь и отъ единъ котелъ се хранятъ и 35-тѣ членове на задругата. Съгласието и любовьта се видятъ постоянно да гостуватъ у тая сговорна задруга. Свещеникътъ увѣрява, че ако бѣха раздѣлени, братята му никога не щѣха да се въздигнатъ подиръ страшното съсипване, което прѣтърпѣха прѣзъ послѣдната руско-турска война.

Забѣлѣжилъ съмъ, че, въ което село има цвѣтуща задруга, другитѣ сжществуещи задруги не клонятъ толкозъ къмъ раздѣление, каквото въ села, дѣто нѣма ни една заможна задружна челядь. За това, види се, и въ Горна-Баня, споредъ увѣренията на свещеника, крѣпятъ се и до днешенъ день около 20 задруги, (помежду които Богровци, Дърневци, Бйжови и пр.), когато напротивъ въ Суховъ-Долъ и Обеля, които влизатъ въ енорията на горнобанския попъ, не останала

ни една задружна челядь. Да вземемъ друго ближно до София село — Драгалевци. И тукъ ще намѣримъ двѣ цвѣтущи задруги. Алуловитѣ и Дàневитѣ, и около тѣхъ други петнадесетина по-малки. Алулови броятъ 36 души и състоятъ отъ двама стари братя, Митеръ и Атанасъ (отъ които първиятъ е домакинътъ), отъ вдовицитѣ на двама умрѣли братя отъ четирима женени братовчеди (отъ които единиятъ е синъ на Атанаса, а другитѣ трима синове на двама умрѣли братя) и отъ дѣцата на старитѣ, на вдовицитѣ и на младитѣ. Дàневи сѫ 34 души: една стара вдовица, Велика която е домакината, нейнитѣ четирима женени сина, отъ които най-стариятъ Георги, е домакинътъ, тримата женени сина на Георги и 19 дѣца. Задружни челяди, състоещи отъ чичовци и братовчеди, се срѣщатъ често. Такива сѫ Войничкитѣ въ Филиповци, Станòевцитѣ въ Годечъ, такива били и Пиндрàцитѣ въ Гурмазово, но се раздѣлили прѣди нѣколко врѣме.

Но да оставимъ вече софийскитѣ села. Прѣди да напуснемъ и софийското поле нека кажемъ, че на лѣвия брѣгъ на Искъра задругата по-често се срѣща; на дѣсния брѣгъ и въ Буджака тя рѣдко се намира. Въ село Германъ имало една, челядьта на Карнабадлийски; но и тя напослѣдъкъ рѣшила да се раздѣли.

Читательтъ ще е забѣлѣжилъ, вѣрваме, чуднитѣ прѣкори на задругитѣ. Тия прѣкори ставатъ още по-чудни като заминемъ въ Грахово. Ето Перникъ, славната крѣпость въ славния Кракрасъ. Тукъ ние намираме маса задруги съ любопитни имена: Попчèви, Пу̀рякови, Пèшови, Иглèви, Чакарджийски, Бонèви и пр. A tout seigneur tout honneur: първото мѣсто между пернишкитѣ задруги несъмнѣно заслужава оная на Попчèви, въ която домакинствува г. Дойчинъ Павловъ, бившиятъ касиеръ на Софийската земледѣлска каса. Тая задруга състои отъ 6 братя, женени, отъ тѣхната стара майка, и отъ тѣхния чичо, тъй сѫщо жененъ, и брои 1 вдовица, 14 женени мѫже и жени и 19 дѣца, всичко 34 души: като притурите и 7 ратаи ставатъ всичко 41. Не сѫ ли много? Азъ задавамъ това питане на домакина, г. Дойчина. — Малко сѫ лѣтѣ, ми отговаря той; и прибавя: лѣтно врѣме единъ като трима да можеше да работи, а зимно трима като единъ да можеха да ядатъ, хубаво щѣше да бѫде. При всичкото отсѫтствие обаче на рѫцѣ лѣтѣ и изобилие на уста зимѣ, задругата подъ вѣщото упра-

вление на г. Дойчина напрѣдва. Отъ нѣколко години насамъ тя е прикупила три нови чифлика и е значително увеличила своята жива стока. Всичко доказва, че не старостьта, а способностьта управлява тая задруга. Най-стариятъ е чичото; той билъ домакинътъ подиръ смъртьта на дѣда Павла, г. Дойчиновия баща. Но още прѣди 15-ина години той си далъ оставката и за домакинъ билъ избранъ петиятъ му братанецъ, г. Дойчинъ, като по-способенъ и отъ четиримата му по-голѣми братя. Г. Дойчинъ не се оставилъ отъ домакинството и додѣто билъ глава на Софийската земледѣлческа каса; всѣка сѫбота вечерь той си отивалъ въ Перникъ нареждалъ на утрото, каквото имало за нареждане въ задругата, и въ понедѣлникъ зараньта пакъ се връщалъ на работата си въ София. Каквото му оставало отъ заплатата му като касиеръ на Земледѣлската каса, той го внасялъ въ задружния ковчегъ. Той е работилъ за задругата и задругата за него. И въ градъ, и въ село е билъ сѫщиятъ трудъ, истата ревность. Въ село работата е подѣлена между задругаритѣ горѣ-долу по начина, по който я видѣхме подѣлена въ Горна-Баня. И тукъ има, освѣнъ домакинътъ, единъ земледѣлецъ, единъ воденичарь и единъ кръчмарь. Двама други задругари печаловници живѣятъ въ егрецитѣ, видъ кошари или саи съ по една колиба за живѣне. Егрецитѣ играятъ важна роля въ селската економия на Грахово; споредъ увѣренията на г. Дойчина Павловъ, тѣ могатъ да се държатъ само отъ задругитѣ. Всѣка задруга си има кѫща въ селото и два егрека вънъ отъ селото. Въ село се държатъ само свине, кокошки и патки; другиятъ добитъкъ се държи въ егрецитѣ, едно, за да не се валя сѣното му отъ свинетѣ и пилцитѣ, а друго, за да бѫде той по-близу до пашата, а торътъ му по-близу до нивитѣ. Единиятъ отъ егрецитѣ обикновено е направенъ при ливадитѣ и оранлъка на задругата. Тамъ се държи прѣзъ зимата всичкиятъ добитъкъ както работниятъ, тъй и пашетниятъ. Щомъ се забранятъ пролѣть ливадитѣ, пашетницитѣ — овце, говеда, коне — се закарватъ въ втория егрекъ, който почти всѣкога бива сграденъ до селската мерà, и тамъ оставятъ на пàша прѣзъ цѣлото лѣто. Тия егреци, разпръснати както сѫ изъ цѣлото поле, придаватъ голѣма живость на Грахово: прѣдъ васъ се прѣдставлява една населена мѣстность, въ всѣкой кѫтъ на която има коминъ да дими и куче да джавка.

На половинъ часъ разстояние отъ Перникъ се намира бждещиятъ български Нюкаслъ, селото Мошино, познато по своето черно злато — каменитѣ вжглища. И тукъ ние срѣщаме нѣколко задруги: Чавдарови, Деспотови, Младжови и пр. Първитѣ сж петима братя, вториятъ отъ които, Андонъ, е домакинътъ. Домакиня е старата имъ майка. Бай Андонъ е познатъ въ цѣло Грахово като комисионеръ на двѣтѣ главни воденици въ Княжево и Владая. Той имъ доставя почти всичката храна, която имъ трѣбва; приходътъ отъ комисионерството влиза въ задружната каса, както и приходитѣ отъ всички други занятия на задругаритѣ. Деспотови броятъ 20 души, и състоятъ отъ трима женени братя, вдовицата на единъ умрѣлъ братъ съ три дѣца, и жениниятъ синъ на домакина, Аначка. Помежду тия челяди ние се научаваме една любопитна подробность; дѣцата на всички задругари се познаватъ въ селото по името на домакина. Тъй напримѣръ, дѣцата на Чавдарови се казватъ Андонови, а дѣцата на Деспотови Аначкови. Това не показва ли, че домакинътъ се счита, тъй да се каже, за баща на цѣлата задруга?

Горнитѣ подробности сж достатъчни, мисля, да дадатъ едно понятие върху елементитѣ, които влизатъ въ състава на българската задруга. Затова и азъ не тъкмя да описвамъ и други задруги. Ще спомена само още нѣкои, които по многочисленностьта си или по други причини, ми се видѣха да заслужаватъ забѣлѣжка. Ето тия челяди: въ с. Ярлово, Маслареви, (40 души, отъ които единиятъ, Дине Масларски, е депутатъ на Самоковска околия за Великото народно събрание), въ с. Жаблене, Керелези (отъ които единиятъ, г. Георги Жабленски, е депутатъ въ Радомирската околия), въ с. Горна-Глоговица, Дедини Гьошини (45 души), въ с. Враняетина, Бошковци (40 души), въ с. Долна Сикира, Дедини Пейни (55 души), и най-послѣ въ Планиница, Великини (задруга, която до скоро се управлява отъ една жена, баба Велика).

Относително разпространението на задругата въ Западна България, слѣдуещитѣ два факта заслужватъ внимание:

1) Въ Софийския, Трънския и Кюстендилския окржзи често се срѣщатъ села съ имена, които окончаватъ на **евци** или **овци**: Драгалевци, Филиповци, Обрадовци, Продановци, Ярловци, Горановци, Батановци, и пр. Такива села, както ни напомнюва г. Иречекъ (Исторія Болгаръ, Одеското издание, стр. 133) длъжатъ названията си на имената на първитѣ родове, които сж ги заселили. Тия родове не сж ли били задруги?

2) Споредъ статистиката на народонаселението въ Сѣверна България, у насъ въ 1881 г. сѫ се паднали по 5.9 души на кѫща. При всичко че тогава е имало у насъ много празни турски кѫщи, азъ пакъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ, че при първото народопрѣброяване у насъ сѫ се вмъкнали значителни грѣшки, че нашитѣ българи сѫ крили особено дѣцата си: ако въ Русия се падатъ по 9.1 души на кѫща, а въ Германия по 7.7 (Mulhall's Dictionary of Statistics, стр. 235), какъ може въ България, при нашитѣ сѣмейни условия, да се падатъ само по 5.9 души на кѫща? Но при все това отъ прѣброяването на 1881 г. пакъ излиза, че въ Западна България задругата не е рѣдко изключение, тъй като, ако въ княжеството се падатъ по 5.9 души на кѫща, то въ Трънския окрѫгъ на кѫща се пада по 7.82 души, а въ Софийския по 6.37. Има въ тия окрѫзи села — като Врабча, Одоровци, Градоманъ, Кладница и други — въ които, все споредъ статистиката, на кѫща се падатъ по 10 и 11 души. Коефициентътъ отъ жители на кѫща щѣше по всѣка вѣроятность да бѫде въ западнитѣ окрѫзи по-високъ, ако да не сѫществуваха у тѣхъ егрецитѣ, въ които, както видѣхме, живѣятъ части отъ задругитѣ, и ако, както е за вѣрване, да се не броеха за отдѣлни кѫщи жилищата, които се намиратъ въ единъ и сѫщи дворъ.

III.

Кои сѫ правовитѣ съотношения на членоветѣ на задругата? Съ едно свое упѫтване г. Богишичъ ни учи, какъ да ги записваме[1]. Едно отъ първитѣ питания, които споредъ г. Богишича ние трѣбва да задаваме, когато намѣримъ нѣкоя задружна челядь, е и това, какъ се нарича тя отъ народа. Азъ всѫду задавахъ тоя въпросъ: и всѫду отговорътъ бѣше, че нийдѣ у насъ не се употрѣбява думата задруга. Въ Грахово се чува прилагателното з а д р у ж н а, когато челядьта е многобройна, както се слуша и сѫществителното са̀ м е ц ъ когато човѣкъ живѣе самъ съ дѣцата си, когато челядьта е и н о к о с н а, както казватъ сърбитѣ. Откакъ думата задруга не живѣе у народа, може нѣкой да ме попита, защо я

[1] Това „Упѫтване за описване правовитѣ обичаи, които живѣятъ у народа", е прѣведено на български отъ г. П. В. Оджакова. Прага, 1874.

употрѣбихъ азъ въ настоещата си статия. Употрѣбихъ я, защото не обичамъ да кова нови думи, додѣто сѫществува една позната на цѣлъ ученъ свѣтъ, и защото и сърби и хървати я употрѣбяватъ, при всичко че и у тѣхъ не се слушала тя. И дѣйствително г. г. Богишичъ (De la forme dite inokosna, стр. 36) и Демеличъ (Le droit coutumier, стр. 36) увѣряватъ, че нито хърватскитѣ, нито сръбскитѣ селени познаватъ думата задруга, поне въ смисъльта, която ѝ даватъ книжовницитѣ. Думата скупщина, споредъ г. Богишича, се употрѣбявала намѣсто задруга въ нѣкои хърватски области. Любопитно е, че и азъ срѣщнахъ сѫществителното купщина въ нѣкои отъ софийскитѣ села: тъй напримѣръ, въ Драгалевци казватъ „Ялулови сѫ голѣма купщина“. Но рѣчьта купщина ми се види твърдѣ обща; тя не се е специализирала още у самия народъ до тамъ, щото да прѣдставлява само понятието на задруга. Затова и азъ прѣдпочетохъ думата задруга, която е получила право на гражданство заедно съ нѣмската Hauskommunion, не само въ словѣнскитѣ, но и въ чуждитѣ литератури.

Подиръ питането за името на задругата г. Богишичъ излага редъ въпроси, на нѣкои отъ които ние вече пѫтемъ отговорихме при описанието на нѣкои и други задруги. Тъй ние видѣхме, че главата на задругата се нарича домакинъ; че той се избира не по старость, а по способность; че той може още приживѣ да се промѣни; че той морално е единъ видъ баща на една цѣла челядь, а економически единъ видъ избираемъ директоръ на едно дружество, което владѣе единъ общъ, нераздѣленъ имотъ и въ което всичкитѣ му членове сѫ длъжни да внесатъ всичко, що спечелятъ. Ние видѣхме още, че домашната работа се нарежда отъ една домакиня, която обикновено бива жената на домакина, освѣнъ ако той има стара майка или стрина; въ такъвъ случай старата домакинствува, стига да не е неджгава. Ние пристѫпваме сега къмъ другитѣ особености на западно-българската задруга.

Въобще мѫжкитѣ членове на задругата биватъ роднини по кръвь. Но има случаи, въ които се взиматъ за равноправни членове на задругата и външни хора. Това обикновено става, когато въ задругата има много момичета, а малко момчета. Тогава, намѣсто да оженятъ всичкитѣ момичета вънъ отъ за-

другата, както е обичаятъ, привождатъ въ купщината единъ двама зетя, които съ това привеждане получаватъ правата и се натоварватъ съ длъжноститѣ на другитѣ задругари.

Прѣди да опишемъ тия права и тия длъжности, ние ще кажемъ нѣколко думи за правата и длъжноститѣ на домакина и домакинята.

Домакинътъ бива обикновено жененъ или вдовецъ. Но може да бѫда и неженeнъ. По-горѣ споменахъ една задруга, която имала жена за домакинъ. Всеобщиятъ обичай е обаче домакинътъ да бѫде мѫжъ. И твърдѣ естествено, тъй като домакинътъ не само управлява задругата, но и я прѣдставлява прѣдъ външния свѣтъ. Той я рѫководи; държи ѝ смѣткитѣ; продава, купува, тегли и отговаря прѣдъ сѫда. Задругата рѣшава, а той изпълнява. Безъ прѣдварително допитване до нея, той може да купи само нѣкои дребни потрѣбности на кѫщата; но не може нищо да продаде. Купуванията и продаванията ставатъ чрѣзъ него, или по негово нареждане чрѣзъ други нѣкой членъ отъ задругата. Разпрѣдѣлението на длъжноститѣ между мѫжетѣ става отъ самата задруга, но домакинътъ има право да имъ дава заповѣди по изпълнението на тия длъжности, както има длъжность да ги надзирава, какъ тѣ изпълняватъ своитѣ обязаности. Тѣ му дължатъ почеть и послушание; а той имъ дължи съвѣти и защита. Нему сѫ повѣрени имотътъ и честьта на цѣлата челядь; ако той не умѣе или не може да ги защити, ако излѣзе неспособенъ, небрѣженъ, нечестенъ, нему се дава да разумѣе, че той не е достоенъ за положението си; ако не разбере, той се сваля, а въ краенъ случай и се изключва изъ задругата.

Домакиня става жена или вдовица. Въ изключителни случаи, когато нѣма женени жени, или има, а сѫ недѫгави, домакиня може да бѫде и мома. Обикновено домакиня бива или жената на послѣдния домакинъ, когато тя е най-стара въ кѫщи или жената на новия домакинъ; тъй щото съ неговото избиране се избира и домакинята. Когато той нѣма жена, най-старата въ кѫщи става домакиня: старостьта и опитностьта, която тя прѣдполага, страхопочиганието, което тя внушава, се считатъ отъ нашитѣ българи по-нужни за една домакиня отколкото способностьта. Домакинята трѣбва да има авторитетъ, за да импонира на женитѣ задругарки, тол-

козъ повече, че тѣхнитѣ длъжности не сѫ тъй строго разпрѣдѣлени отъ задругата, каквото длъжноститѣ на мѫжетѣ задругари, и тѣхното врѣме не е тъй изключително посветено на интереситѣ на задругата, каквото врѣмето на мѫжетѣ. Домакинята е, която нарежда реда, по който задругаркитѣ сѫ длъжни да мѣсятъ, да готвятъ за цѣлата задруга; тя е, която обсѫжда, кога трѣбва да се остави свободно врѣме на Мария или Петкана, за да се погрижи съ кѫщнитѣ работи на своята особна челядь — да види новорожденото си дѣте, да прѣстои на болния си мѫжъ, да попрѣде или потъче, да позашие или да поопере нѣщо за себе си или за своитѣ. Прѣмо е отговорна домакинята за яденето и пиенето на цѣлата задруга, а непрѣмо и за дрехитѣ на всѣка особена челядь, тъй като тя и съ думи и съ примѣръ трѣбва да насърчава другитѣ задругарки на редъ и трудолюбие. Съ една дума тя има длъжность да бди върху домашния поредъкъ на цѣлата задруга; ако тоя поредъкъ се наруши отъ нѣкоя жена, домакинята има право да ѝ направи забѣлѣжки, и въ случай на нужда, да я обади на мѫжа ѝ или на баща ѝ, ако послѣдниятъ е въ задругата. Като вземемъ прѣдъ видъ, че женитѣ на задругата не сѫ роднина по кръвь, като мѫжетѣ, а сѫ снахи или етърви отъ разни челяди, ако не и отъ разни села, ние ще разберемъ, колко по-мѫчно е положението на домакинята отъ онова на домакина, и колко тактъ се изисква отъ нея въ изпълнението на длъжноститѣ ѝ и въ упражнението на правата ѝ.

Правата и длъжноститѣ на мѫжетѣ задругари могатъ да се резюмиратъ въ комунистическия принципъ: всѣкой споредъ силитѣ си, всѣкому споредъ нуждитѣ му. И дѣйствително, врѣденъ билъ нѣкой задругарь или неврѣденъ, здравъ или боленъ, той е дълженъ, всичко, що спечели споредъ силитѣ си, да го внася въ задругата; и наопаки, жененъ ли билъ той или нежененъ, бездѣткинъ ли или съ цѣла дузина дѣца, задругата е длъжна да му доставя и кѫща и храна и облѣкло, споредъ нуждитѣ на челядьта му. Ако дѣцата му сѫ голѣмшки, длъжни сѫ и тѣ да помагатъ; но отъ друга страна, ако нѣкое момче иде на градската гимназия, задругата го подържа, както подържа и дѣцата му, ако е женено и се случи да се вземе отъ набора. Тая сѫществена черта на нашитѣ задруги не дава ли имъ характера на комунистически

дружества споредъ най-послѣднята формула? Тукъ нѣма сила вече принципътъ на Сенъ-Симониститѣ, à chacun suivant ses œuvres — всѣкому споредъ работата — а формулата на тѣхнитѣ най-нови прѣемници à chacun suivant ses besoins — всѣкиму споредъ нуждитѣ. Не сѫ ли равноправни задругаритѣ и въ друго отношение? Щомъ се оженятъ, тѣ добиватъ вече гласъ въ управлението на задругата. Както тѣ изпълняватъ своитѣ длъжности, тъй иматъ право да изискватъ и отъ домакина и отъ другитѣ задругари да изпълняватъ тѣхнитѣ. Ако нѣкои отъ членоветѣ не е доволенъ отъ начина, по който вървятъ работитѣ на задругата, той има право да се оттегли отъ нея, както има право и задругата да изключи нѣкой свой членъ, ако тя не е благодарна отъ него. Въ такъвъ случай на задругаря, който излиза, се дава припадаещия дѣлъ даватъ му се и дрехитѣ и нищо повече[1]). И какво може да вземе друго, когато отъ това що е спечелилъ, нищо не му е било оставено като частенъ неговъ имотъ, като негово peculium?

Момитѣ нищо не взиматъ, нито когато излизатъ отъ задругата, за да се оженятъ, нито когато умре баща имъ и майка имъ, или се разтури задругата. Тѣ иматъ право само на зестра, състоеща изключително въ дрехи и завивки, и срѣщу която задругата получава (разбира се за общата каса) отъ зетя тъй наречената **п р и д ь**, количество пари, което бива съразмѣрно съ зестрата. Тая послѣднята обикновено съдържа отъ 15 до 30 ризи, и отъ 5 до 10 литаци (сукмани) и съотвѣтствено число други дрехи; споредъ нея и придьта бива отъ 50 до 120 лева. Когато отъ вънъ се вземе въ задругата мома, и тя принася зестра, срѣщу която естествено

[1]) Додѣто бащата е живъ, синътъ нѣма право да иска своя дѣлъ. Въ това отношение българската челядь се отличава отъ сръбско-хърватската, въ която споредъ г. Богишича (De la forme dite inokosna и пр., стр. 28), дори и когато тя се състои отъ баща и синове, бащата трѣбва да се допитва до синоветѣ си, не може да разполага съ имота си безъ тѣхно съгласие, и още приживѣ е длъженъ да даде равенъ дѣлъ отъ него на оня синъ, който го поиска. Такъвъ обичай не съмъ срѣщалъ въ Западна България. Напротивъ, народътъ гледа много лошо на оня синъ, който поиска дѣла си, додѣто баща му е живъ. Въ Драгалевци единъ синъ поискалъ по тоя начинъ своя дѣлъ и баща му билъ наклоненъ да му даде нѣщо. Но селянитѣ стѫпили на кракъ, и баща му се принудилъ да не дава нищо.

се плаща отъ задружната каса договорената придь; но тая зестра не се счита вече за задруженъ имотъ, а за частна собственость на булката. Това може да се каже, че е единственото peculium въ задругата. Това и дрехитѣ. Тѣ се правятъ отъ самитѣ жени, и принадлежатъ на ония, за които сѫ направени. Веднажъ или дважъ въ годината, домакинята раздава на женитѣ нужното количество вълна, отъ която тѣ трѣбва да изпредатъ и изтъкатъ дрехи за себе си и за своитѣ. Ако има нѣкоя вдовица въ задругата и тя има право на сѫщото количество вълна. Тя въобще слѣдва да се храни и облича отъ задругата; но въ замѣна й дължи своята работа. Ожени ли се втори пѫть за нѣкого извънъ задругата, тя излиза отъ нея, съ една зестра само, състоеща въ дрехи. Дѣцата, които е добила отъ първия си мѫжъ, остаятъ въ задругата.

Ратаитѣ не съставляватъ часть отъ задружната челядь.

Такъвъ е въ общи черти правовиятъ организъмъ — der Rechtsorganismus — на българската задруга. Той се крѣпи, и функционира, и вдъхва довѣрие и на задругари и на незадругари, благодарение само на грижата, която задругаритѣ полагатъ да пазятъ старитѣ обичаи, на широкото основание на които тѣ почиватъ. Тая грижа е тъй искрена, щото нашитѣ българи, които сѫ тъй недовѣрчиви въ много отношения, даватъ на заемъ на домакина, срѣщу задружнитѣ имоти, купуватъ и продаватъ въобще отъ него и нему, за смѣтка и въ името на задругата, при всичко че нѣма законъ у насъ който да задължава задругаритѣ да припознаватъ дѣлата на домакина. Има обичаи, и повече нищо. Тия обичаи въ Хърватско и въ Сърбия сѫ получили законодателна санкция[1]; у насъ не само нѣма нищо законоположено, но нѣма и практика помежду сѫдиитѣ да взиматъ прѣдъ видъ въ границитѣ на възможностьта обичайното право. Мене не се е случвало да чуя нѣкой примѣръ за начина, по който нашитѣ сѫди-

---

[1] Всичкитѣ закони, наредби и образци за задругата на Хърватско захващатъ 118 страници и отъ книгата на M. Vežić, Pomoćnik za Javnu Ouprаvu, Zagreb, 1884. — Приятелитѣ на задругата не одобряватъ нѣкои отъ хърватскитѣ и сръбскитѣ законоположения. Тъй тѣ възразяватъ противъ чл. 2 на хърватския законъ отъ 1874, споредъ който нови задруги не могатъ вече да се съставляватъ въ Хърватско. Тъй г. Утѣшеновичъ нарича „куковичино яйце въ чуждо гнѣздо“ чл. 515 отъ сръбския граждански кодексъ, споредъ който всѣки задругарь може да залага своята часть отъ задружния имотъ.

лища раздаватъ правосѫдието въ спорове между външния свѣтъ и задругитѣ. Но слѣдуещиятъ случай показва, каква рѣзка противоположность има по нѣкога между сѫдийскитѣ и народнитѣ възрѣния върху това, що е право въ междусѣмейнитѣ отношения на задругата. Нѣкой си Иото И-въ билъ домакинъ на една пернишка задруга. Отъ приходитѣ, които му внасяла задругата, той купилъ двѣ ниви, и тъй като крѣпостнитѣ актове се правятъ всѣкога на името на домакина, той извадилъ актоветѣ на тия двѣ ниви на свое име. По едно врѣме задругаритѣ усѣтили, че домакинътъ хитрува, и тъй като не могли да се съгласятъ помежду си, рѣшили да се раздѣлятъ. Нашъ Иото се затекълъ въ града и поискалъ отъ гражданското правосѫдие да признае, че двѣтѣ ниви били негови собствени. Послѣдвалъ процесъ; подиръ процеса и рѣшение на мировия сидия, който, като видѣлъ, че крѣпостнитѣ актове били на името на Иота, отсѫдилъ, че и нивитѣ сѫ негови. Иото поискалъ изпълнението на това рѣшение, но намѣрилъ цѣлото село възстанало противъ него, и се принудилъ да се съгласи най-послѣ да влѣзатъ и двѣтѣ ниви въ масата на общия имотъ на задругата. Живиятъ неписанъ обичай възтържествувалъ и въ тоя случай надъ мъртвата буква на писания законъ. Quid leges sine moribus? пита стариятъ римски поетъ. Що ти трѣбватъ закони, ако тѣ не сѫ основани на народнитѣ нрави, на общественитѣ обичаи? Що ти трѣбва сѫдийско правосѫдие, ако то, мѣрено съ мѣрилото на народнитѣ нужди, излѣзе въпиеще кривосѫдие? Може да не е дошло още врѣме да можемъ и ние, съ изискуемата вѣщина, да правимъ закони, съобразни съ народнитѣ правни възрѣния. Но отколѣ е дошло вече, мисля, врѣме, да излѣзатъ и у насъ хора, отъ срѣдата на нашитѣ сѫдии и юристи, които да събиратъ тия възрѣния, да записватъ тия обичаи, и да трупатъ по тоя начинъ материялъ за нашитѣ бѫдещи законоположения, градиво за нашия бѫдещъ граждански кодексъ.

IV.

Слѣдъ описанието на българската задруга, неизлишни ще бѫдатъ, мисля, нѣколко думи върху сгодитѣ и несгодитѣ, които системата на задругитѣ въобще прѣдставлява. Чуж-

денци, като г. Лавле, словѣни, като г. Утѣшеновича[1], сѫ възпѣли до небеса задругата, която освѣнъ тѣхъ брои много други защитници. Противници на задугата г. Богишичъ намѣрилъ само двама, и то не до тамъ извѣстни хора. До толкозъ ли тая южнословѣнска рожба е хубава, щото, които я познаятъ, да се влибватъ въ нея?

Нѣма съмнѣние, че тя прѣдставлява сериозни прѣимущества, економически и морални. Главнитѣ нейни економически сгоди ми се виждатъ слѣдуещитѣ:

1) тя дава възможность да се приспособява и въ земледѣлието раздѣлението на работата, това велико економическо начало. Самитѣ наши селяни отдаватъ най-голѣма важность на това прѣимущество на задругата. Когато сме самци, казватъ тѣ, единъ трѣбва да се грижи и за ниви и за добитъкъ и за покупки и за всичко; когато сме купщина, единъ купува и продава за всички, други гледа добитъка, трети се грижи за нивитѣ, и тъй нататъкъ. По тоя начинъ задругаритѣ спестяватъ врѣме, печелятъ опитность и напрѣдватъ въ всичко.

2) най-достойниятъ управлява; и тъй като неговото внимание не се отвлича съ разнородни грижи отъ главната цѣль, която той гони — благосъстоянието и напрѣдъка на задругата — той е въ положение да ѝ посвети всичкитѣ си способности. Отъ тия способности се ползува задругата, ползува се и всеобщото произвождане на богатства;

3) земитѣ като се работятъ заедно, биватъ maschinenfähig, както казватъ нѣмцитѣ — машиноспособни. Задругата е въ положение да си купи, не само по-осъвършенствувани плугове, но и сѣчива, като жътварки и други. Въобще неудобствата на голѣмото раздробление на земитѣ или изчезватъ или значително се намаляватъ;

4) всѣкой членъ отъ задругата като има право на часть отъ общия имотъ и общитѣ приходи, нѣма сиромаси, нѣма пролетариятъ, съ всичкитѣ негови злощастия и опасности;

---

[1] Auch ich war in Arcadien geboren! — и азъ се родихъ въ Аркадия! се провиква г. Утѣшеновичъ, по думитѣ на нѣмския поетъ, като съобщава, че и той е чедо на една задруга; и почва хвалбитѣ си за Hauskommunionssystem. На края на книгата си той привожда мнѣнията на разни свещеници, сѫдии, адвокати и пр. въ полза на задругата

нѣма нужда отъ bureaux de bienfaisance, както въ Франция, и отъ poor law, както въ Англия;

5) дѣцата не гладуватъ и голуватъ вслѣдствие на злощастието, невръдностьта или разврата на родителитѣ. Ако нѣкой отъ задругаритѣ се вземе въ набора, ако се разболѣе или се пропие, другаритѣ му вършатъ работата и му пригледватъ дѣцата.

Отъ точка на зрѣние на изобилното произвеждане и на равномѣрното разпрѣдѣление на богатствата, горнитѣ прѣимущества сж отъ неоспорима важность. Но освѣнъ тѣхъ, задругата прѣдставлява още и нѣкои морални и политически сгоди, които сж тъй сжщо значителни. Ето тия сгоди, както сж тѣ изложени отъ г. Лавле:

1) тамъ, дѣто владѣе задругата, има по-малко прѣстжпления: а) защото всички иматъ съ що да удовлетворятъ нуждитѣ си, та нѣма бѣдность, тоя изобиленъ източникъ на всѣко зло, и б) защото лицата, които живѣятъ врѣдъ една многобройна челядь, сж подъ по-строгъ надзоръ, иматъ да подържатъ една по-значителна сѣмейна честь, та сж и по-внимателни;

2) задругата развива домашнитѣ добродѣтели, роднинска любовь, почитьта къмъ родителитѣ; синътъ не желае смъртьта на баща си, за да го наслѣди, тъй като почти всѣкога подиръ родителската смърть не се подѣля наслѣдството;

3) като посрѣдница между индивидиума и общината, задругата учи на самоуправление. Въртението на задружната челядь въ дребно прилича на управлението на една община, на едно анонимно дружество. Задругата се явява като начало на парламентарния режимъ, и приготовлява членоветѣ си за упражнението на тѣхнитѣ обществени и политически права;

4) привързаностьта къмъ ститѣ прѣдания се прѣдава чрѣзъ задругата отъ поколѣние на поколѣние и съставлява по тоя начинъ единъ силенъ консервативенъ елементъ при подържането на любовьта къмъ страната и на обществения поредъкъ.

Срѣщу тия прѣимущества, кои сж несгодитѣ, които могатъ да се противопоставятъ? Азъ не виждамъ отъ точка на зрѣние на нравственостьта, освѣнъ една: смѣсване въ една и сжща кжща хора — и то не твърдѣ близки роднини — отъ

разни полове и възрасти. При това неудобство може да се прибави и изкушението, което задругата прѣдставлява на домакина, когато той се случи безсъвѣстенъ, да се възползува отъ своето положение и обезправдае своитѣ другари. Колкото за економическитѣ несгоди, тѣ сж слѣдуещитѣ:

1) задругата изхабява духа на инициатива у членоветѣ си, и ги прави просто машини, които изпълняватъ само разпоредбанията на домакина;

2) отслабва любовьта къмъ работата у задругаритѣ, които нѣматъ причини да развиватъ извънредно трудолюбие, тъй като знаятъ, че тѣ и тѣхнитѣ дѣца и тъй, и онъй иматъ право на храна и облѣкло, на часть отъ общитѣ приходи и на дѣлъ отъ общия имотъ;

3) научава разнитѣ задругари на една работа само, и слѣдователно ги прави неспособни за многобройнитѣ селски занятия, съ които тѣ трѣбва да бждатъ запознати, ако искатъ да не пропаднатъ въ случай, че се разтури задругата.

Ако се прѣгледатъ внимателно сгодитѣ и несгодитѣ, ще се види, че първитѣ значително наддѣляватъ надъ вторитѣ. И при все това задругитѣ изчезватъ. Ние видѣхме вече, че споредъ хърватския законъ отъ 1874, нови задруги не могатъ да се съставляватъ въ Хърватско. А старитѣ, споредъ г. Лавле, постоянно се губятъ. Споредъ сждщия писатель, както и споредъ г. Миличевича,[1] истото явление се забѣлѣжвало и въ Сърбия. И въ България постоянно се слушатъ оплаквания, че задругаритѣ не живѣятъ вече, каквото едно врѣме, че всжду се забѣлѣзва стремление къмъ раздѣла, при всичко че, щомъ се раздѣлятъ, „единъ съ единъ не се виждатъ.“

Кои сж причинитѣ на това всеобщо пропадане на задругитѣ? Азъ се интересувахъ да ги узная, поне колкото се касае до България. И азъ дойдохъ до убѣждение, че поглавнитѣ мотиви сж слѣдуещитѣ:

Първо, егоизъмътъ на по-способнитѣ задругари, и особено на домакинитѣ. Като виждатъ, че благодарение на тѣхното достойнство и тѣхната опитность задругата печели и на-

---

[1] Кнежевина Србија. Написао М. К. Милићевић. У Београду 1876. Ако може да сжди човѣкъ по тоя богатъ сборникъ, задругата въ Сърбия е по-пропаднала отколкото въ наша Западна България.

прѣдва, тѣ почватъ да се обсаждатъ отъ редъ користолюбиви мисли. Защо отъ тѣхния трудъ да се ползуватъ и другитѣ? Не е ли по-добрѣ да се отдѣлятъ, та всичко, което тѣ съ своето достойнство извадятъ, да си остане за тѣхъ? И тѣ захващатъ да маневриратъ тъй, щото правятъ неизбѣжно раздѣлението на задругата.

Второ, недовѣрието на по-проститѣ задругари. Ние видѣхме вече, че въ нѣкои случаи това недовѣрие не е безосновно, тъй като сѫ се намѣрвали и безсъвѣстни домакини. Но и безосновно да е, единъ пѫть вкорени ли се то въ непросвѣтенитѣ глави на нѣкои отъ по-проститѣ задругари, задружното живѣене става невъзможно, и разтурянето послѣдва.

Трето, женитѣ. И тукъ ли, Боже мой! И тукъ ли трѣбва да диримъ жената — chercher la femme? Уви! или женитѣ сѫ дѣйствително лоши разтурачки, или мѫжетѣ сѫ зли клеветници, тъй като, както казва и г. Миличевичъ, „кривица за распаданье задруге баца се на жене". Не всѣкога, разбира се. Случатъ ли се женитѣ на една задруга всичкитѣ добри, тя добива нови сили, цъвти и напрѣдва. Но влѣзе ли въ нея нѣкоя снаха или етърва злобна, завистлива, вироглава —

На нива лѣнива,
На даракъ дрѣмлива,
На хурка пиплива,
На хоро троплива —

враждебноститѣ почватъ; боятъ се отваря; намѣсятъ ли се и мѫжетѣ въ него, мирътъ изчезва отъ задругата, и раздѣлата става необходима.

Четвърто, вѣянието и влиянието на врѣмето: нуждата за единъ по-независимъ животъ, духътъ на индивидуализъма, демонътъ на неподчиненостьта. Притурете при тѣхъ и любовьта къмъ по-охолничко живѣене, отвращението къмъ онова натрупване, къмъ онова смѣшение — promiscuité — което въобще съпровожда задругата, и вие ще имате прѣдъ очитѣ си главнитѣ причини, които сѫ разтурили и разтурятъ многобройно задружни челяди.

Щатъ ли тия причини да успѣятъ да съборятъ у насъ и самата система на задругитѣ? Това ще зависи много отъ бѫдещето ни законодателство. Ако и ние гласуваме законъ както хърватския, ако и ние запретимъ съставянето на нови задруги и умѫчнимъ живота на сѫществуещитѣ, изчезването

на самата система е неизбѣжно. Но, ако оставимъ съставянето и сѫществуването на [задругитѣ свободно, каквито и да сѫ влиянията, които ратуватъ противъ задружнитѣ челяди, тия влияния ще намѣрятъ силни противници въ сѣмейния духъ на българина и въ безпорнитѣ прѣимущества на системата. Стари задруги ще изчезватъ, но нови ще ги замѣстятъ. И за дълго врѣме още юристи и економисти ще могатъ да изучватъ въ България едно сѣмейно учрѣждение, което е направило щастието на толкозъ поколѣния у насъ и е възбудило удивлението на толкозъ учени по Европа.

НАШИТѢ ГРАДИНАРСКИ ДРУЖЕСТВА.

[Отъ Периодическо списание кн. XXVII. 1888.]

Всѣка година при първия дъхъ на пролѣтьта хиляди българи изъ първото българско село — Лѣсковецъ — и изъ първия български окрѫгъ — Търновския — излизатъ на печалба. И всѣка година при първия снѣгъ на зимата тия трудолюбиви българи се връщатъ у дома си, ако не всѣкога доволни съ добивката си, то всѣкога спокойни съ съвѣстьта си, че сѫ работили юнашки, че сѫ се трудили често за своята прѣхрана и за прѣхраната на своитѣ. Едни сѫ се подвизавали въ България; други сѫ се мѫчили въ Ромѫния или Сърбия, въ Русия или Австро-Унгария, въ Турция или Германия; а трети, истинни пионери, сѫ се осмѣлили до Кавказъ, дори и до Франция. И всички, когато дойде ноември, дохождатъ въ родното си мѣсто, за да си поотпочинатъ при своитѣ, за да се понарадватъ подъ милата домашна стрѣха съ това, което сѫ спечелили въ далечни мѣста подъ горещото лѣтно слънце.

Тия скромни труженици, тия мирни герои на длъжностьта, тия странствуещи рицари на труда, сѫ нашитѣ градинари. Тѣ заслужаватъ едно особено внимание, не само защото съ честь носятъ между чуждитѣ народи българското име и българската репутация за работливость и честность, но и защото прѣдставляватъ една чудна, отъ економическа точка на зрѣние, организация. И дѣйствително, ако е вѣрно учението на ония економисти, които твърдятъ, че въ развитието на цивилизацията робството се е замѣнило съ наемничеството, и че наемничеството рано или късно ще се замѣни съ съдружничеството, у насъ въ България, въ Търновско, науката може да види третята фаза въ развитието на труда вече постигната. Градинаритѣ отъ Лѣсковецъ, градинаритѣ отъ околнитѣ му села, работятъ вече, не съ наемна плата, а съдружнически. Тѣ сѫ направили слѣдователно, ако не въ общеобразователно и техническо, то поне въ економическо отношение, нѣколко

крачки напрѣдъ по оня пѫть, по който е прѣдопрѣдѣлено на човѣчеството да върви.

Всичкитѣ економисти не сѫ съгласни, наистина, че непрѣменно по тоя пѫть ще тръгне цѣлото човѣчество. Нѣкои послѣдователи на манчестерската школа още мислятъ, че едва ли ще може и въ далечното бѫдеще да изчезне наемничеството. „Сънъ е, казалъ напослѣдъкъ единъ отъ тѣхъ,[1] сънъ, вдъхнатъ може би отъ едно великодушно, но химерическо чувство, да вижда човѣкъ въ развитието на цивилизацията единъ редъ фази, отъ които първата е робството, втората наемничеството (salariat), а послѣдняга съдружничеството (association)". Но и да е сънъ дори утвърждението на Дюринга, че наемничеството е толкозъ опасна, колкото и прѣходна фаза въ човѣческия напрѣдъкъ, не по-малко е вѣрно че съдружничеството се ползува днесъ за днесъ съ одобрението и на самитѣ доктринери-економисти, на самитѣ манчестерци. Сами тѣ както справедливо забѣлѣзва професоръ Иванюковъ, като излизатъ изъ принципа на невмѣшателството на държавата, оставятъ образованието и развитието на дружествата на собственитѣ сили на работницитѣ, които влизатъ въ тѣхъ[2]. А тъй като съдружническата организация на нашитѣ странствуещи градинари се дължи изключително на тѣхната инициатива и на тѣхнитѣ сили, то тя не може да не бѫде одобрена дори и отъ ония економисти, които не вѣрватъ, че съдружничеството ще бѫде бѫдещето на цѣлия човѣчески родъ. Напротивъ, отъ много изъ тѣхъ тя ще бѫде прѣпорѫчана, отъ много изъ тѣхъ тя ще намѣри почетно мѣсто помежду примѣритѣ за съдружничество, дадени отъ покойния Джонъ Стюартъ Миллъ, въ главата „Вѣроятно бѫдеще на работническитѣ класове" на неговата „Политическа економия." И нашитѣ градинари ще взематъ заслужено това мѣсто. Ако не ме стрѣскаше претенциозностьта на думата Culturträger, азъ можехъ да кажа, че въ странитѣ, дѣто ходятъ, тѣ могатъ да се нарекатъ културтрегери въ повече отъ една смисъль. Тѣ носятъ съ себе си не само културата на една необходима часть отъ човѣческата храна, но и културата на единъ такъвъ дружественъ животъ, на една такава органи-

---

[1] La Théorie du Salaire. Par E. Levasseur, membre de l'Institut. Journal des Economistes, Janvier 1888.

[2] Основныя положенія теоріи экономической политики. Сочиненіе И. Иванюкова. 2 е изданіе Москва 1883. Стр. 135.

зация на труда, каквито всички одобряватъ, но малцина сѫ осѫществили въ западна Европа[1].

I.

Слѣдъ изучването задругата въ Западна България,[2] азъ рѣшихъ да се занимая и съ друга форма на нашия економически битъ, и отъ задружното владѣние, да обърна внимание и върху задружното работене по насъ. Като оставихъ за по-подирѣ нашитѣ южно-български овчарски сдружавания, крѫгътъ на които е по-ограниченъ, азъ почнахъ изучването на дружественото устройство на нашето градинарство, устройство, което бѣше ме заинтересувало още при първото ми посѣщение въ Лѣсковецъ въ 1886. Додѣто траеше моето изучване, единъ нашъ познатъ писатель г. Цане Гинчевъ, родомъ отъ Лѣсковецъ, обнародва въ търновското периодическо списание Трудъ[3] една интересна статия върху историята на нашето градинарство, която статия ми доста съкрати работата. И дѣйствително, като лѣсковчанинъ, г. Гинчевъ е можалъ да издири такива подробности върху историята на градинарството въ Лѣсковецъ, каквито едва ли други би могълъ да събере. И като се ползувахъ въ тая си студия отъ издирванията на г. Гинчевъ, азъ не мога да не му благодаря за скѫпоцѣннитѣ свѣдѣния, съ които е пълна неговата статия.

Отъ дѣ е било прѣнесено градинарството въ Лѣсковецъ? Отъ Цариградъ, отговаря г. Гинчевъ. То е било прѣди 150—160 години. По онова врѣме въ сѣверна България нѣмало ни единъ градинарь, въ пълна смисъль на думата. Нѣкои лѣсковчани, насърчени отъ покровителството на Хрюстемъ-беевитѣ наслѣдници, на които Лѣсковецъ билъ вакуфъ, почнали да ходятъ въ Цариградъ нѣколко години прѣди 1720, работили въ тъй нареченитѣ беглишки фурни, като пекли хлѣбъ и пексиметъ за войскитѣ. Тѣхниятъ примѣръ билъ послѣдванъ и отъ други лѣсковчани. Скоро тѣхниятъ брой тъй

[1] Върху опитванията за сдружаване въ западна Европа българскиятъ читатель може да прочете интересната книга на г. Ст. Костовъ: Съдружествата въ Европа (по А. Михаиловъ). Пловдивъ, 1888. По-пълна библиография читательтъ може да намѣри у W. Stanley Jevons: The State in relation to labour. London. 1832, Ch. VI.

[2] В. Периодическо списание, кн. XXI—XXII.

[3] Книжка XVII—XXI.

се увеличилъ, щото взело да нѣма вече мѣсто за всичкитѣ по фурнитѣ. Нѣкои се принудили да дирятъ друга прѣхрана. Тѣ се обърнали къмъ цариградскитѣ градинари и почнали да се цѣнятъ при тѣхъ и да работятъ по градинитѣ на Вланга и по другитѣ гръцки и караманлийски градини въ Цариградъ и околностьта му.

Изучени въ градинарството, лѣсковчани поискали сами да отварятъ градини въ Цариградъ. Но съмнителнитѣ гърци се уплашили отъ това ново българско нашествие и цариградскиятъ градинарски еснафъ отказалъ на лѣсковчанитѣ дозволение за отваряне градини.

Лѣсковчани слѣдвали лѣтѣ да работятъ при гърцитѣ, а зимѣ да се връщатъ въ Лѣсковецъ. Една зима — г. Гинчевъ не опрѣдѣля годината — нѣкои отъ тѣхъ, между които билъ и Гинчевиятъ дѣдо, Цане Брадвичката, се запознили въ Търново съ единъ търновски търговецъ, който ходилъ въ Брашовъ да продава коприна. Лѣсковчанитѣ му укорили цариградскитѣ гърци, търговецътъ имъ похвалилъ Брашовъ и младитѣ градинари рѣшили да си опитатъ щастието въ непознатия за тѣхъ унгарски градъ. Слѣдуещата пролѣть тѣ отишли въ Брашовъ, спечелили добри пари, върнали се, пакъ отишли и по тоя начинъ се почнало странствуещето българско градинарство, което и до сега трае.

Слѣдъ Брашовъ градинаритѣ почнали да ходятъ и въ Яшъ. Слѣдъ Яшъ и въ Букурещъ. Постепенно цѣла Ромѫния била кръстосана отъ тия мирни завоеватели, които обаче, въ случай на нужда, знаели да замѣнятъ мотиката съ пушката. Г-нъ Гинчевъ утвърдява, че двама лѣсковчани, Маринъ Прапината и Георги Страшилата, които по врѣмето на Ипсилантиовото възстание имали градини въ Брашовъ, се били съ него, въ монастира Нямцулуй срѣщу яничаритѣ и спахиитѣ. Като имъ се свършили куршумитѣ, тѣ сѣкли паритѣ си, пълнили съ кѫсоветѣ имъ пушкитѣ си, излѣзли на ножъ и си пробили пѫть. Когато е юнакъ човѣкъ въ работата, той е юнакъ и въ борбата. Много градинари били взели участие и въ нашитѣ възстания.

Съврѣменно съ разпространението си въ Ромѫния, лѣсковчани почнали да отварятъ градини и въ нѣкои български градове, въ Шуменъ, Варна, Русе, Видинъ и Силистра, дѣто е имало турска войска, дѣто зеленчукътъ е ималъ цѣна. Скоро

градинитѣ тъй се размножили, щото лѣсковчани не сж могли сами да ги обработватъ, а сж били принудени да взиматъ ортаци и чираци измежду долно-орѣховчанитѣ, тимнишчанитѣ, сергювчанитѣ, поликраишчанитѣ и драганово-селчанитѣ. Слѣдъ това тѣ почнали да дирятъ помощници и въ нѣкои села на изтокъ отъ Лѣсковецъ: въ Драгижево, Мердана, Цѣрова-Кория, Капиново, Кованлжка, Фида-бей, Козаревецъ, Добри Дѣлъ и Джулюница.

Освобождението на Сърбия отворило ново поле за дѣятелность на прѣдприемчивитѣ лѣсковчани. Трима братя, трима апостоли на градинарството, се осмѣлили да идатъ първи въ Бѣлградъ. Тѣ избрали едно мѣсто въ Топчи-дере и го поискали отъ Милоша. Сръбскиятъ князъ се почудилъ, какъ може да стане градина отъ такъвъ трънакъ и дракалакъ. Градинаритѣ го увѣрили, че това за тѣхъ е възможно, и Милошъ се съгласилъ да имъ го отстжпи за нѣколко години безъ пари. Българската упоритость надвила на бѣлградскитѣ тръни и драки, и скоро въ Топчи-дере се явила първата градина. Подиръ нея се отворили и други, и то не само въ Бѣлградъ, но и въ другитѣ по-главни градове на Сърбия.

Сърбия е близо до Хърватско. Отъ Хърватско лесно се минава въ Австрия. Нашитѣ градинари се ползували отъ тая близость и отъ тая леснотия, и взели да ходятъ и на сѣверъ отъ р. Сава. Тѣхнитѣ градини тъй се размножили, щото тѣ не могли да намиратъ доста помощници въ полскитѣ села, а почнали да взиматъ момци и отъ Балкана, особено отъ Еленско. Тѣ се разбогатѣли, нѣкои захванали и други търговии, а други получили и високо образование. За примѣри г. Гинчевъ привожда бр. Мжнзови въ Ибраила и Петка Х. Аврамовъ въ Галацъ. Ония, които си останали градинари, взели да посѣщаватъ не само Русия, но и Германия и Франция. Въ френско-пруската война имало въ Мецъ двѣ градини, отъ които едната била затжпкана отъ войскитѣ, а другата оцѣлѣла. Честититѣ ѝ господари продавали зелката по 4 франка, и когато се върнали въ България, били принудени да оправдаватъ прѣдъ русенския валия произхождението на тѣхното безпримѣрно богатство. И г. Гинчевъ прибавя, че споредъ казването на шереметчане, единъ отъ бр. Русеви, които иматъ нѣколко градини въ Тулча, Кримъ и Кавказъ, мислилъ да иде тая година въ Америка, да види дали нѣма едно малко

мѣсто за българската прѣдприемчивость въ голѣмата англосаксонска република.

Тия сѫ по-сѫщественитѣ свѣдѣния, които г. Гинчевъ дава върху миналото на градинарството. Колкото за неговото настоеще, азъ пристѫпямъ да го опиша споредъ моитѣ собствени издирвания.

II.

Двояки, казва W. Stanley Jevons,[1] могатъ да бѫдатъ производителнитѣ дружества. Въ тѣхъ могатъ или само работници да влизатъ, безъ участието на голѣми капиталисти, или капиталисти да се сдружаватъ съ работници, като отстѫпватъ на послѣднитѣ не само опрѣдѣлена плата, но и една часть отъ печалбитѣ. Отъ тия двѣ форми на сдружавание, първата отъ които Джевонсъ нарича хоризонтална, а втората перпендикулярна, нашитѣ градинари сѫ избрали хоризонталната. У тѣхъ нѣма капиталисти, които само пари да даватъ, а трудъ да не даватъ, които само да заповѣдватъ, а да не работятъ. Всинца сѫ длъжни да турятъ работа, всинца сѫ длъжни да вложатъ не само плодътъ на миналия си трудъ, ако го иматъ, но и силата на настоещия.

Единицата на градинарското сдружение е градинарьтъ-работникъ. Щомъ той е работилъ нѣколко врѣме въ нѣкоя градина, щомъ е опитенъ и работенъ, той може вече да влѣзе въ нѣкое съдружие, дори и да нѣма пари. Капиталътъ, както ще видимъ по-долу, не е необходимо условие за влизането въ едно градинарско съдружие.

Какъ се образува такова едно съдружие? Кѫдѣ края на зимната почивка, единъ или двама по-опитни и по-прѣдприемчиви градинари взиматъ прѣдначинанието за съставлението на едно подобно дружество, на една дружина или т а й ф а, както се нарича по градинарски, и тайфата става. Тя бива повече или по-малко многобройна, споредъ градината, която ще обработва, споредъ града, въ който ще продава своитѣ произведения. Ако градината е голѣмка, ако градътъ е многолюденъ, то тайфата бива по-голѣма. Тъй като нашитѣ български градове не сѫ многолюдни, то и градинарскитѣ тайфи, които работятъ въ тѣхъ, не сѫ много-

---

[1] The State in relation to Labour. Глава VI.

бройни. Обикновено у насъ тайфитѣ състоятъ отъ 6 до 12 души, когато въ чужбина, при голѣми градове като Букурещъ, има тайфи отъ по 40 и 50 души. Увѣряватъ ме, че тая година градинарьтъ Пано, който заедно съ брата си Русе държи градина въ Тулча и Одеса, въ Кримъ и въ Кавказъ, ималъ въ Новочеркаскъ (Донската область) една тайфа отъ 60 души.

Тайфата съдържа ортаци и чираци. Ортаци сѫ ония, на които се дава дѣлъ или пай въ дружината; чираци ония, които получаватъ отъ нея една опрѣдѣлена годишна плата. Голѣмото болшинство въ тайфата съставляватъ ортацитѣ. Чирацитѣ сѫ твърдѣ малко. Тъй една тайфа отъ 6 до 10 души ортаци рѣдко има повече отъ единъ чиракъ. Голѣмитѣ тайфи, отъ по 30—50 души, иматъ най-много по 5—6-тина чирака.

Цѣлиятъ дѣлъ или пай на ортака се нарича ока; една ока се дѣли на 400 драма. Тия названия на теглилки вѣроятно сѫ се дали въ началото на дѣловетѣ и на тѣхнитѣ подраздѣления по количеството на сѣмената, които разнитѣ ортаци сѫ давали за посѣване градината. Но днесъ тѣ сѫ изгубили тая смисъль, днесъ тѣ иматъ значението само на дѣлове и на тѣхнитѣ подраздѣления. Когато слѣдователно се каже, че Иванъ има една ока, Драганъ 250 др., а Стоянъ 150 драма въ еди-коя дружина, разбира се, че Иванъ има въ нея дружина единъ дѣлъ, Драганъ $^5/_8$, а Стоянъ $^3/_8$ отъ дѣлъ.

Главниятъ ортакъ, тоя, който е взелъ инициативата за съставянето на тайфата, който ѝ е далъ името си, когото другитѣ ортаци наричатъ майсторъ, чорбаджия или тайфаджия, обикновено задържа за себе си $1^1/_2$ до 3 оки, съ други думи, единъ и половина до три цѣли дѣла. Той не само управлява, но държи и касата и смѣткитѣ. Подиръ него по важность иде тъй нарečениятъ продавачъ, който е натоваренъ съ продаването на зеленчука, който трѣбва слѣдователно да бѫде и честенъ и врѣденъ, и който освѣнъ това, особено въ чужбина, трѣбва да знае и чужди езици. За това нему се отстѫпва повече дѣлъ, обикновено $1^1/_2$ ока. На останалитѣ ортаци, които работятъ въ градината, се дава по 300, 200, 150 драма, споредъ човѣка. Има случаи, въ които на нѣкои начинаещи ортаци сѫ се давали само по 25 и дори

и по $12^{1}/_{2}$ драма. Почти всѣкога слѣдователно числото на дѣловетѣ въ една дружина е по-малко отъ числото на ортацитѣ й. За да си състави читательтъ едно приблизително понятие, като каква пропорция обикновено числото на дѣловетѣ има къмъ числото на ортацитѣ, не ще бѫде излишно да забѣлѣжа тукъ, отъ колко ортака и отъ колко дѣла сѫ били съставени градинарскитѣ тайфи, които тая година (1888) работиха тукъ въ София. Ето тия дружини:

Дружин.	на	Радя Николовъ,	Лѣсковч.	15	души	9	оки
„	„	Тодоръ Стателовъ,	„	12	„	8	„
„	„	Христо Я. Дуньовъ,	„	9	„	7	„
„	„	Авраамъ Я. Дуньовъ,	„	8	„	7	„
„	„	Енчо Мечковъ,	„	8	„	6	„
„	„	Георги Шоповъ,	„	7	„	5	„
„	„	Никола Ив. Кондьовъ,	„	7	„	5	„
„	„	Иванъ Н. Манчовъ,	„	6	„	4	„
„	„	Ц. Златарченинъ,	отъ Златарица	6	„	4	„
„	„	Ив. Димитровъ,	отъ Драгижево	6	„	4	„
„	„	Енчо Дончовъ,	Лѣсковчан.	5	„	3	„
„	„	Тодоръ Мечковъ,	„	4	„	2	„

Тия 12 дружини сѫ имали слѣдователно 93 ортака съ 64 оки, ако извадимъ за 12-тѣ чорбаджии 24 оки, по 2 оки едно връзъ друго за всѣкиго, ще видимъ, че за другитѣ 81 ортакъ оставатъ 40 оки, или $197^{1}/_{2}$ драма на ортакъ. Въ малкитѣ дружини ортацитѣ въобще иматъ по-голѣми части отъ дѣлове. По-горѣ видѣхме, че въ тайфата на Авраамъ Я. Дуньовъ на 8 души се падатъ 7 оки. Братътъ на г. Авраама, г. Парашкева Я. Дуньовъ, бившъ градинарь, а сега търговецъ и градиновладѣлецъ въ София, ми е разказвалъ, че въ 1870 година ималъ съ Петко Баховъ въ Букурещъ една тайфа отъ 56 души, отъ които 8 чираци и 48 ортака, всичко съ 18 оки.

Повечето ортаци, като влѣзатъ въ нѣкоя тайфа, внасятъ капиталъ, всѣкой колкото има, 200, 300 или 500 лева. Но всички не сѫ длъжни да внасятъ. Тая е една твърдѣ характеристична черта на нашитѣ градинари. Тя показва, че сѫществениятъ влогъ на градинаря, за който влогъ му се дава и дѣлъ, е опитниятъ трудъ. Капиталътъ тукъ е второстепененъ факторъ, отсѫтствието на който не лишава единъ градинарь отъ правото на дѣлъ.

Често внесенитѣ отъ ортацитѣ пари не стигатъ да съставятъ необходимия за обработването на градината оборотенъ капиталъ. Въобще това обработване изисква фондъ по-голѣмъ отъ колкото може човѣкъ да си въобрази. Трѣбва пари за пѫтни разноски, пари за добитъкъ, пари за сѣмена, пари за наемъ на градината и дюкянъ, пари за направа на долапъ, пари за надници и за прѣхрана на тайфата. Колко капиталъ мислите, че е билъ нуженъ на една дружина отъ 8 души, която тая година е работила въ София? Седемь хиляди лева. Тоя капиталъ не може всѣкога да се състави отъ вноскитѣ на ортацитѣ, и въ такъвъ случай недостигътъ или се дотъкмява отъ чорбаджията, или се взима на заемъ отъ вънъ, отъ Лѣсковецъ или отъ мѣстото, въ което тайфата работи. За всичкитѣ внесени пари вложителитѣ ортаци взиматъ лихва на края на прѣдприятието по 10, 12 или най-много 15%, за врѣмето отъ началото на мартъ, когато почватъ градинарскитѣ операции, до началото на ноември, когато тѣ се ликвидиратъ. Като вземемъ прѣдъ видъ, че отъ ноември до мартъ градинаритѣ нѣма дѣ другадѣ да употрѣбятъ паритѣ си, то дохождаме до заключение, че лихвата по 10, 12 и 15% е за година, и че, при сегашния лихвенъ размѣръ у насъ, тя не е голѣма. Впрочемъ сѫщата лихва плащатъ тайфитѣ и когато вcase ематъ на заемъ пари отъ вънъ, като напримѣръ отъ касата на своя еснафъ въ Лѣсковецъ.

Разпрѣдѣлението на дѣловетѣ и съставлението на капитала ставатъ прѣди още градинаритѣ да тръгнатъ отъ Търновско. Щомъ се събератъ паритѣ на една тайфа и ортацитѣ ѝ рѣшатъ да тръгнатъ, тѣ се съвѣщаватъ, като какво да купятъ. Трѣбва ли да купятъ въ отечеството си и добитъкъ, или да оставятъ да купятъ въ страната, дѣто ще работятъ? Единъ пѫть тоя въпросъ рѣшенъ, покупкитѣ почватъ, повечето пѫти въ Горна-Орѣховица, и дружествениятъ тефтеръ се отваря. Въ него се записватъ отъ чорбаджията, но подъ надзора на ортацитѣ, и най-дребнитѣ и най-малкитѣ разноски. Дружината тръгва за мѣстото, което прѣдварително си е опрѣдѣлила, и разноскитѣ ѝ отъ конакъ на конакъ се плащатъ отъ общиятъ фондъ, и се внасятъ въ общиятъ тефтеръ. Тя пристига въ мѣстото на назначението си съ първитѣ лѣстовици, и като лѣстовицитѣ тя си подирва най-напрѣдъ гнѣздо. Намѣри ли си дюкянъ, настани ли се въ

градина, тя почне да работи. Тя работи постоянно, неуморно. Въ тритѣ пролѣтни мѣсеца, особено мартъ, априлъ и май, когато трѣбва земята да се оре и копае, сѣмената да се сѣятъ, а разсадътъ да се прѣсажда, работата е съсипателна. Прѣзъ това врѣме почти всичкитѣ тайфи се принуждаватъ да хващатъ и надничари, мѫже и жени, на които обикновено плащатъ едно връзъ друго по 1 левъ на день. Не сѫ петь, не сѫ десеть вида зеленчукъ, та да може само работата на дружината да сподвие: повече отъ тридесеть сѫ растенията, които нащитѣ градинари обработватъ. Лукъ, празъ, зеле (обикновено и червено), чесновъ лукъ, барабой (картофи), бобъ (бакла), фасулъ, грахъ, цѣлина (кервизъ), миродия (магданосъ), миродия (нѣмска), моркови, пашкарназъ, кряца, конопиди (карфиолъ, карнабитъ), чушки, бамни, домати, патлиджани, тикви (съкѫзки), тикви (долми), краставици, арпаджикъ, салата, марули (качуги), рѣпа (лѣтна и зимна), мѣсечева рѣпичка (бѣла и червена, тъй наречена, защото става за ядене точно мѣсецъ слѣдъ поникването), хрѣнъ, спанакъ, копаръ, гулия и цвѣкло: притурете при тия обикновени зеленчуци и нѣкои видове овощия, като дини и пѫпеши, и вие ще видите, съ какви многобройни произведения иматъ да боравятъ нашитѣ градинари, какъвъ трудъ се изисква отъ тѣхъ, додѣто тия тѣхни произведения станатъ за продань. И тоя трудъ е разпрѣдѣленъ на равно между всичкитѣ членове на тайфата. Всички сѫ длъжни да работятъ до колкото могатъ. Самъ тайфаджията е длъженъ да работи въ градината, когато е свободенъ отъ другитѣ си длъжности, Тия други негови длъжности, както рекохъ вече, сѫ рѫководенето, слѣдъ прѣдварително съвѣщание съ дружината, държането касата и смѣткитѣ и грижата за храната на цѣлата тайфа. Той купува за нея брашното и другитѣ припаси. Единъ нейнъ членъ мѣси за всички, други готви пакъ за всички. Отъ истия хлѣбъ, отъ сѫщата гозба ядатъ всичкитѣ членове, и ортаци и чираци. Градината е единъ видъ самосъставенъ и своеобразенъ фаланстеръ подъ отвореното божие небо, на чистия божи въздухъ. Всичко въ нея е общо за съдружницитѣ, додѣто тѣ работятъ.

Но свърши ли се работата, почнатъ ли да падатъ есеннитѣ слани, и тайфата захваща да се готви за ликвидиране. Тя си прибира вересиитѣ, плаща дълговетѣ, гледа смѣткитѣ

и пристжпя къмъ разпрѣдѣлението на печалбитѣ. Да прѣдположимъ, че тя се е състояла отъ 8 души ортаци, които сж имали 7 оки, тъй разпрѣдѣлени: А е ималъ 2 оки, Б 1 ока 100 драма, В 350 драма, Г 300 драма, Д 275 драма, Е 250 драма, Ж 200 драма и З 125 драма. Да прѣдположимъ още, че капиталътъ на тая тайфа е билъ 7000 лева, и че подиръ прибирането на всичкитѣ вересии и разпродаванието на добитъка и на сѣмената, подиръ спадането на всичкитѣ разноски, тайфата намѣри, че й оставатъ чисти пари 14,840 лева. Тя връща отъ тѣхъ на вложителитѣ капиталътъ 7000 лева, дава имъ и лихвата по 12%, 840 лева, и остатъкътъ 7000 лева, прѣдставлява нейната чиста печалба. На ока се пада слѣдователно по 1000 лева, а на драмъ по $2^{1}/_{2}$ лева. Едно просто помножение тогава показва, по колко печалба трѣбва да се даде на всѣкой ортакъ. А взима 2000 лева, Б 1250, В 875. Г 750, Д $687^{1}/_{2}$, Е 625, Ж 500 и З $312^{1}/_{2}$ лева. По нѣкога добитъкътъ и нѣкои отъ сѣмената не се продаватъ, а се оцѣняватъ и споредъ оцѣнката се отстжпватъ, намѣсто пари, на нѣкого отъ по-главнитѣ ортаци. Ако се породятъ нѣкои несъгласия между ортацитѣ, то еснафътъ въ Лѣсковецъ рѣшава, какъ да стане подѣлението на печалбата.

Размѣрътъ на тая печалба зависи отъ много условия, а особно отъ врѣмето. Най-голѣмитѣ врагове на нашитѣ градинари сж наводненията и градушката. Отъ суша тѣ много не се боятъ, защото обикновено градинитѣ имъ или сж салма (подъ вода), или иматъ долапъ, отъ който черпатъ вода, за да ги поятъ. Затова и за тѣхъ дъждътъ не е необходимъ. Напротивъ, въ градове като Букурещъ, гдѣто има много сухаре (селяни, които сѣятъ зеленчукъ на сухо, безъ вода, като чакатъ да се напои той отъ дъжда), нашитѣ градинари не сж доволни много, когато прѣвалява прѣзъ лѣтото, защото тогава зеленчукътъ на сухаритѣ става, конкуренцията се увеличава, а печалбата естествено се намалява. По нѣкога, въ благоприятни за градинаритѣ ни години, тая печалба бива значителна. Тъй въ Неготинъ въ 1848 г. се паднало по 7000 лева, въ Темишваръ въ 1868 по 5500 лева, а въ Одеса по 1400 рубли на ока. Тая година въ София печалбата е била около 900 лева на ока.

Такава е обикновено ползата на ортацитѣ. Колкото за чирацитѣ, тѣ получаватъ, освѣнъ пжтнитѣ разноски и хра-

ната, и една прѣдварително уговорена плата, която обикновено бива за лѣтото отъ 150 до 300 лева, споредъ възрастьта, силата и опитностьта на чирака[1]. Добриятъ чиракъ, който е добилъ нужната опитность, може да претендира вече да стане ортакъ, и претенцията му често твърдѣ лесно се удовлетворява, тъй като нито особни формалности, нито пари се изискватъ, за да стане човѣкъ отъ чиракъ на ортакъ.

Формалноститѣ въобще отсѫтствуватъ въ дѣлата на нашитѣ градинари. Тѣ не само не потвърдяватъ у нотариуса своитѣ дружествени договори, но не правятъ никакви писмени съгласия. Всичко отива на довѣрие. Това довѣрие не злоупотрѣбявало ли се по нѣкога отъ тайфаджиитѣ? Значителното състояние на нѣкои прочути лѣсковски чорбаджии на честния трудъ ли изключително се дължи? Г. Ц. Гинчевъ, който, като лѣсковчанинъ и живущъ въ Търново, найдобрѣ трѣбва да знае, хвали твърдѣ много тѣхната честность и „невинна обноска". Други лѣсковчани ми сѫ казвали, че често главатаритѣ злоупотрѣбявали съ довѣрието на своитѣ съдружници, че често при дѣлението на печалбата имъ прѣдставяли невѣрни смѣтки на добититѣ пари, на станалитѣ разноски. Градинаритѣ, които азъ съмъ разпитвалъ, въобще отричатъ подобни злоупотрѣбления. Тѣ признаватъ нѣкои осамотени безправди. Стадо безъ мърша не бива, казватъ тѣ. И наистина, възможно ли е между толкозъ хиляди градинари да нѣма и слаби натури, неспособни да противостоятъ на изкушения, непристѫпни на по-благородни чувства? Ако често се срѣщатъ главатари на челяди, които злоупотрѣбяватъ съ властьта надъ своитѣ си, възможно ли е да се не намѣрятъ и главатари на дружини, които да злоупотрѣбяватъ съ властьта

---

[1] Познатиятъ войвода Панайотъ Хитовъ разказва въ своята книга, че, когато въ 1865 той билъ принуденъ да работи като чиракъ въ градината на Ника Стателовъ, лѣсковчанинъ, въ Чачакъ (Сърбия), той билъ получилъ за цѣло лѣто 30 австрийски жълтици — около 360 лева. В. Моето пѫтуване по Стара-Планина. Написалъ Панайотъ Хитовъ. Букурещъ, 1872. Стр. 64. — По поводъ на това мирно чиракуване на Панайотъ Хитовъ, нѣмецътъ прѣводачъ на неговата книга, г. Розенъ, забѣлѣзва, че почти при всичкитѣ сръбски градове имало българи градинари, които лѣтували и по нѣкога зимували тамъ, но които никога не се заселявали окончателно въ Сърбия. В. Die Balkan-Haidu, ken. Ein Beitrag zur inneren Geschichte des Slawentums. Von Georg Rosen. Leipzig. 1876. Стр. 154.

надъ другаритѣ си? Защото има лоши бащи, не ще се каже, че е лошо сѣмейното учрѣждение, защото има лоши тайфаджии, не ще рече, че е лошо градинарското сдружение. Освѣнъ това лошитѣ тайфаджии трѣбва да бждатъ рѣдки изключения. Другояче градинаритѣ не щѣха да могатъ да намиратъ съдружници, градинарскитѣ сдружавания не щѣха да могатъ да сжществуватъ. Ако тѣ живѣятъ и вирѣятъ, то е защото въ тѣхъ се намира, ако не по-вече, то поне толкозъ честность и справедливость, колкото и въ всичкитѣ други обикновени човѣшки наредби.

III.

Какво е числото на градинаритѣ, които всѣка година излизатъ изъ Търновско? Азъ бѣхъ чулъ такива противоречиви цифри, щото пожелахъ да добия що-годѣ точни данни. Тия данни естествено не можахъ да получа отъ статистическото бюро, тъй като то може да знае само колко градинари е имало въ Търновския окржгъ на януари 1888,[1] а не и колко сж били вънъ отъ търновско прѣзъ лѣтото на 1888. Азъ се отправихъ слѣдователно до г. Т. Васильовъ, началникъ на административно-полицейското отдѣление въ министерството на вжтрѣшнитѣ работи, и нему има днесъ да благодаря за една твърдѣ интересна статистика на градинаритѣ, които тая година прѣзъ лѣтото сж отсжтствували отъ 126 търновски села. За другитѣ търновски села не ми се доставиха свѣдѣния, вѣроятно, защото отъ тѣхъ или никакъ не излизатъ градинари, или излизатъ твърдѣ малко. За читательтъ не ще е интересно да дамъ статистиката на всичкитѣ тия 126 села. За това азъ ще отдѣля 12-тѣ села, изъ които излизатъ най-много тайфаджии и градинари въобще, и за тѣхъ ще дамъ подробни цифри. Останалитѣ 114 села ще сгрупирамъ и ще имъ забѣлѣжа числата въ купъ. Подиръ тия цифри ще дамъ и разпрѣдѣлението на странствуващитѣ

[1] Директорътъ на Статистическото бюро, г. Ив. Славовъ, има любезностьта да ми съобщи числото на жителитѣ отъ Търновския окржгъ, които при прѣброяването на 1 януари 1888 сж се записали като градинари. Това число възлиза на 5457 души, самостоятелни и помощници. То е значително по-малко отъ онова, доставено отъ г. Васильова, вѣроятно, защото много градинари при прѣброяването сж се записали като землeдѣлци или надничари.

градинари споредъ околиитѣ. Ето тия числа, които, както казахъ вече, сж за настоещата 1888 год.:

Отишли въ:

Излѣзли изъ селата	България	Австро-Унгария	Сърбия	Ромжния	Русия	Турция	Непознато дѣ	Всичко
Лѣсковецъ	252	116	14	611	89	4	—	1086
Дол.-Орѣховица	37	31	9	342	2	—	—	421
Златарица	60	—	—	350	—	—	—	410
Драганово	2	265	5	8	—	—	—	280
Драгижево	17	4	7	211	18	—	—	257
Цѣрова-Кория	5	163	21	33	28	—	—	250
Минде	40	—	1	206	3	—	—	250
Джулиница	18	70	10	90	2	—	30	220
Блъсковци	90	—	5	80	—	—	—	175
Лазарци	36	—	—	119	4	—	10	169
Кованлжкъ	43	60	45	6	12	—	—	166
Поли-Краище	2	90	—	49	1	—	—	150
Изъ др. 114 села	905	427	64	4121	172	3	29	5721
Всичко . . .	1507	1234	181	6226	331	7	69	9555
А по околии:								
Г.-Орѣховската	451	697	40	2510	109	4	5	3816
Еленската	770	68	25	1870	20	—	25	2778
Търновската	149	273	101	1277	158	3	3	1964
Кесаровската	112	182	10	314	5	—	30	653
Трѣвненската	25	14	5	180	7	—	6	237
Дрѣновската	—	—	—	75	23	—	—	107
Всичко . . .	1507	1234	181	6226	331	7	69	9555

Въ кои именно градове градинарствуватъ тия 9555 души? Моитѣ данни не ми позволяватъ да опрѣдѣля точно. Само лѣсковското кметство е доставило слѣдуещата бѣлѣжка: „градоветѣ, въ които лѣсковскитѣ градинари работятъ, стоятъ така: въ България и въ Ромжния — почти въ всичкитѣ градове; въ Австро-Унгария — въ Будапеща, Сегединъ, Вършецъ и Темишваръ; въ Русия — въ Одеса, Екатеринославъ, Харковъ и Москва; въ Сърбия — въ Бѣлградъ, Княжевацъ, Неготинъ и Пиротъ; а въ Турция — въ Одринъ“. За градинаритѣ отъ другитѣ села нѣмамъ свѣдѣния отъ самитѣ кметства. Но отъ градинари и отъ други вѣщи лица, живущи въ Търновския окржгъ, слушалъ съмъ, че тѣ понѣкога се явяватъ по-прѣдприемчиви и отъ самитѣ лѣсковчани, и не само посѣщаватъ градоветѣ, дѣто лѣсковчани ходятъ, но отиватъ и по-далечъ. Тъй тая година

отъ тѣхъ имало двѣ дружини въ Виена, една въ Брюкселъ, и една въ Петербургъ. Послѣдната, състоеща отъ около 70 души, била главно изъ Срѣднитѣ колиби, Еленска околия. Тя отишла за пръвъ пжть въ Петербургъ въ 1887 г., спечелила 10,000 рубли, засладила се, отишла и тая година, и щѣла да ходи и за напрѣдъ.

Често нѣкои членове отъ тия тайфи оставатъ и прѣзъ зимата въ градоветѣ, дѣто сж градинарствували, било за да имъ пазятъ градинитѣ, било защото се хващатъ на друга работа прѣзъ зимнитѣ мѣсеци. А има и градинари, които за жалость приврѣменно или окончателно се заселяватъ въ градоветѣ, въ които работятъ. Според даннитѣ, които г. Т. Васильовъ ми достави, отъ горнитѣ 9555 души градинари, 1871 сж били излѣзли прѣди 1 януари 1888 г., сж били слѣдователно такива, които сж прѣзимували лани въ странитѣ, въ които сж работили.[1]

Спорeдъ сжщитѣ данни на г. Т. Васильовъ, отъ тия странствуещи 9555 души градинари 5909 били мжже отъ 22 години нагорѣ, а 3646 момчета по-долу отъ 22 години. Доста момчета излизали, споредъ както ме увѣряватъ, и изъ съсѣднитѣ на търновския окржзи — севлиевския, свищовския, русенския и разградския. Нѣколко селяни и изъ карловската околия отиватъ всѣка година да градинарствуватъ на сѣверъ отъ Дунава. Отъ освобождението ни насамъ сж почнали и доста жени и моми — роднини или съсѣди на градинаритѣ — да ходятъ всѣка пролѣть отъ еленскитѣ колиби по ромънскитѣ градини. Тѣ работятъ въ тѣхъ съ опрѣдѣлена плата, отъ 120 до 300 лв.

---

[1] Кои сж били странитѣ, въ които сж прѣзимували тия 1871 д. моитѣ данни не ми позволяватъ да кажа. Но ето, споредъ книжката на Статистическото ни бюро за Търновския окржгъ, колко души жители на тоя окржгъ сж отсжтствували на 1 януари 1888 г. вънъ отъ границитѣ на княжеството и дѣ сж били:

	Отсжтствували въ:					
Излѣзли изъ околии:	Турция	Русия	Ромжния	Австро-Унгария	Други държави	Всичко
Горно-Орѣховска	10	51	396	293	22	777
Дрѣновска	2	19	86	4	3	114
Еленска	13	18	288	41	27	387
Кесаревска	3	4	58	69	1	135
Трѣвненска	—	3	45	13	7	68
Търновска	11	77	131	141	73	433
	39	172	1004	566	133	1914

за прѣзъ лѣтото. Увѣряватъ, че това лѣто имало вънъ отъ България до 200 такива колибарки. Като прибавя тѣхното число и числото на градинаритѣ отъ другитѣ окржзи къмъ цифрата 9555, азъ мисля, че не ще бжда далечъ отъ истината, като прѣсмѣтна цѣлото число на нашитѣ странствуещи градинари и градинарки изъ срѣдна България на 12,000 души.[1] Самитѣ градинари се наброяватъ на повече, но споредъ мене безъ голѣмо основание. Ако прѣдположимъ, че всѣкой единъ отъ тия 12,000 души праща или донася въ България всѣка есень едно връзъ друго по 300 лева, то ще намѣримъ, че всѣка година градинаритѣ внасятъ въ срѣдна България около 3,600,000 лева, количество по-горно отъ онова, което внасятъ въ срѣдна и южна България произведенията на двѣ главни наши индустрии — гайтанитѣ и гюловото масло.[2]

Печалбата отъ 300 лева на човѣкъ се счита въобще отъ самитѣ градинари за твърдѣ умѣрена. Тѣ сж работни, пестеливи, въздържливи. Тѣ печелятъ при всичкитѣ високи наеми, които плащатъ за градини и дюкяни, и които често очудватъ маджарскитѣ и ромжнскитѣ землевладѣлци. Най-скжпитѣ наеми за дюкяни градинаритѣ плащатъ въ София, дѣто тѣ сж принудени отъ градския съвѣтъ да се помѣщаватъ въ градскитѣ бараки. За тия дъсчени бараки отъ по нѣколко четвъртити метра тая година тѣ сж плащали наемъ по 2000 и по 2500 лева. Но тѣ пакъ печелятъ. По нѣкога освѣнъ печалбата си отъ градинитѣ, тѣ иматъ и друга добивка. Тъй напримѣръ, ония, които работятъ по ромжнскитѣ села, често взиматъ отъ селянитѣ срѣщу зеленчука си не пари, а храни, които продаватъ отпослѣ, разбира се съ печалба, по дунавскитѣ скели. Тѣ се учатъ слѣдователно и на

---

[1] На ония, които сж чели книгата, издадена тая година отъ министерството на финанситѣ — Свѣдѣния по икономическото състояние на България — числото 12,000 може да се види малко. И дѣйствително, въ стр. 47 отъ споменатата книга е казано, че „току-речи половината отъ населението на търновската, орѣховската и еленската околия сж градинари". Половината отъ мжжкото население на тия три околии е 35,862 души.

[2] Споредъ свѣдѣнията, които това лѣто азъ самъ събрахъ, тая година ще се изнесатъ изъ Габрово, Карлово и Калоферъ гайтани за около 1,800,000 лева. Колкото за гюловото масло, тазгодишната реколта е била 450,000 маскала, отъ лани е имало 50,000, та всичко става 500,000 маскала, които, продадени по $3^1/_2$ лева, донасятъ 1,750,000 лева.

търговия. Съ градинарството и търговията нѣкои отъ тѣхъ, като лѣсковчанитѣ Стателови, Гешови, Бумбалови и други, сж направили доста голѣми капитали. А други сж въвели нови методи, нови растения или нови машини отъ напрѣдналитѣ страни, които посѣщаватъ, въ затънтенитѣ мѣста, дѣто сж се родили. Отъ тѣхъ е внесено въ търновско орането съ коне и сѣянето на люцерната и дѣтелината, отъ тѣхъ сж внесени и вѣялкитѣ. Послѣднитѣ почнали да се правятъ вече и отъ наши желѣзари, и днесъ въ много търновски села отвѣванието на житото става не съ лопати, а съ вѣялки. Градинаритѣ не само сами се ползуватъ, материялно и умствено, отъ своята работа по чуждитѣ страни, но ползуватъ и своето отечество.

Тѣ заслужаватъ слѣдователно симпатиитѣ на нашитѣ патриоти. Да кажа ли, че иматъ и нуждата на нашитѣ законодатели? Тѣ сами едва ли усѣщатъ тая нужда. Съ своитѣ собствени сили, тѣ сж могли да си пробиятъ пжть въ чужди страни между людски хора; съ своитѣ собствени сили, въ години мрачни за насъ, опасни за цѣлъ Изтокъ, тѣ сж могли да вирѣятъ и богатѣятъ въ държави непознати и непристжпни за другитѣ българи; съ своитѣ собствени сили, тѣхнитѣ дружества сж могли, прѣзъ кризи и прѣзъ войни, да противостоятъ не само на оня principle of degenarition, принципъ на изродяване, който, споредъ W. Stanley Jevons, изхабява човѣшкитѣ общества,[1] но още и на такива политически и икономически катастрофи, които сж помели много хорски наредби и много хорски занятия.[2] Ако прѣди осво-

[1] По силата на тоя Джевонсовъ принципъ на изродяване, ако не се лъжа, и ускитѣ артели, които въ началото сж били устроени на дружествени принципи, днесъ сж изгубили първобитната си форма и сж попаднали подъ влиянието на капитализъма. Това поне е мнѣнието на единъ много внимателенъ наблюдатель, г. Макензи Уоллесъ, който въ своята Russia (стр. 87) казва, че днесъ намѣсто „да съставляватъ врѣменни дружества, работницитѣ (членове на артели) се главягъ при нѣкой прѣдприемачъ, който има малко капиталъ, и получаватъ отъ него опрѣдѣлена мѣсечна заплата". Трѣбва да забѣлѣжа, че това явление е почнало да се мѣрка тукъ-тамѣ измежду ония, които сж се изселили вънъ отъ България. Тѣхнитѣ тайфи състоятъ повечето отъ чираци, особено изъ бѣднитѣ трѣвненска и еленска околии, които работятъ не на пай, а съ плата.

[2] Възстанията въ първата четвъртъ отъ това столѣтие сж били гибелни за едни любопитни гръцки дружества. В. върху тѣхъ книгата Ambelakia ou les Associations Helléniques. Par F. Boulanger. Paris. 1875.

бождението, въ ония мжчни за насъ врѣмена, тѣ сж могли успѣшно да се борятъ, облегнати само на своитѣ непомогнати сили, тѣ не могатъ да иматъ потрѣба отъ държавна помощь днесъ, слѣдъ освобождението. Тѣмъ могатъ да трѣбватъ само нѣкои улеснения при излизането изъ България, при връщането въ нея, може да имъ трѣбва и едно градинарско училище кждѣ Лѣсковецъ, и нищо повече. Но тѣ иматъ нужда отъ приятелски съвѣти, да не се заселяватъ въ странитѣ, въ които работятъ, да не напущатъ дружествениятъ животъ, който въ борбата за сжществуване, прави тѣхната сила. И ако моятъ слабъ гласъ можеше да стигне до тѣхъ, азъ бихъ имъ рекълъ: хубава е, братия градинари, тая наша България. Хубава е и вашата дружествена организация. Не се изселвайте окончателно изъ България; не се отказвайте никога отъ своята организация. Не лишавайте вашето отечество отъ едни добри синове, не лишавайте вашитѣ синове отъ едно хубаво отечество, дѣто животътъ и хората могать да иматъ недостатъци, но дѣто вашитѣ чеда по-лесно ще научатъ онова трудолюбие, онова задружно работене и ония домашни добрѣтели, които ще направятъ тѣхното щастие, както сж направили и вашето. Не напущайте ваша България, не напущайте вашето дружествено устройство, ако искате и Божията благодать да не напуща вашитѣ челяди.

Овчаритѣ отъ Котленско и жетваритѣ отъ Търновско.

[Отъ Периодическо списание, кн. XXXII и XXXIII].

I.

Г. фонъ Пошингеръ е единъ отъ многобройнитѣ учени нѣмци, които сѫ спомогнали за съставянето на цѣла литература върху живота, мнѣнията и влиянието на князъ Бисмарка, които сѫ почти създали една нова наука — Бисмаркологията. Подиръ една книга върху дипломатическата кореспонденция на г. Бисмарка г. Пошингеръ напослѣдъкъ е издалъ и втора, съ заглавие г. Бисмаркъ като економистъ. Както е познато, желѣзниятъ канцлеръ на Германската империя е направенъ отъ желѣзо наистина, но отъ едно меко и гъвко желѣзо, което се вдава и прѣвива, споредъ обстоятелствата, което нѣма нищо общо съ неумѣстната коравина на материята, отъ която сѫ направени твърдоглавитѣ бисмарковци на другитѣ народи. Г. Бисмаркъ е опортунистъ. И никждѣ неговиятъ опортунизъмъ не блещи тъй поразително, каквото въ жизненитѣ въпроси, които минаватъ днесъ подъ името социално-економически.

Който се съмнѣва въ тия утвърждения, нека прочете новата книга на г. Пошингера. Въ нея той ще види всичкитѣ економически еволюции на г. Бисмарка, отъ нея той ще узнае, какъ знаменитиятъ канцлеръ отъ либръ-ешанжистъ се е прѣобърналъ въ протекционистъ, и какъ отъ приятель на Ласаля е станалъ неприятель на Бебеля. И въ свръзка съ това знаменито приятелство на държавника Бисмарка съ социалиста Ласаля, любопитниятъ читатель съ очудване ще отбѣлѣжи факта, че въ 1864 г. прѣзъ врѣмето на честитѣ си свиждания съ Ласаля министъръ Бисмаркъ билъ поискалъ отъ пруския краль 100,000 талера, за да насърчи съ тѣхъ съставянето на производителни дружества.

Тия дружества, които велики мѫже изкуствено сѫ искали да насърчатъ другадѣ, сѫществуватъ у насъ отъ памтивѣкъ, безъ никакво насърчаване отъ вънъ, безъ никаква помощь отъ държавата. Тѣ сѫ самораслеци, изникнали отъ само-себе си, като хубавитѣ дѫбове на нашитѣ гори, като зелената морава на нашитѣ поля. Читателитѣ трѣбва да сѫ се убѣдили въ това отъ тритѣ статии, които Периодическото ни списание обнародва.[1] Къмъ подробноститѣ, които ние вече съобщихме върху нашитѣ дружества, ние днесъ съ удоволствие прибавяме и слѣдуещитѣ бѣлѣжки върху овчаритѣ отъ Котленско. За тѣхъ ние имаме да благодаримъ главно на г. Божилъ Райновъ, който ни ги достави, а послѣ и на г. г. Холювичъ и Станчевъ, балчишки и котленски прѣдставители, които ги допълниха.

Котленскитѣ овчари до заселяването си въ равна Добруджа сѫ се скитали по тракийскитѣ полета и равнини, познати съ името кѫдѣ Бѣло-море. Тогава тѣ сѫ се наричали турлаци, и сѫ живѣли както живѣятъ днешнитѣ куцо-власи (кара-качани) по нашитѣ балкански мѣста, т. е. нѣмали сѫ постоянно мѣстожителство, а сѫ се скитали зимѣ по тракийскитѣ полета, а лѣтѣ изъ балканскитѣ мѣста до Черно-море. Ние нищо не знаемъ положително за живота на турлашкитѣ овчари. Нѣма и отъ дѣ да се научимъ. Съ голѣма увѣреность обаче можемъ да прѣдполагаме, че добруджанското овчарство е по-нова форма отъ турлашкото, че то се е родило отъ него чрѣзъ изоставяне на ония обичаи и наредби, които не сѫ били нужни при постоянното мѣстожителство, и чрѣзъ съобразяване съ новитѣ условия. Можемъ дори да кажемъ, че промѣняването на условията е спомогнало твърдѣ много за осъвършенствуването организацията на овчарската дружина, която, както ще видимъ по-долу, почива на начала чисто асосиационни, толкозъ драги на мнозина економисти.

Отъ 90-годишни старци се научаваме, че Добруджа е била заселена отъ котленскитѣ овчари близо прѣди единъ

---

[1] В. Задругата въ Западна България, въ кн. XXI—XXII, Нашитѣ градинарски дружества, въ кн. XXVII. и Задружното владѣнѝе и работенѐ, въ кн. XXVIII—XXX.

вѣкъ, а най-много слѣдъ Руско-турската война прѣзъ 1812 г., когато Добруджа е била опустошена. До Кримската война околиитѣ Бабадаа и часть отъ Хърсово и Силистренско сж имали кжшли съ неопрѣдѣлени мери. Повечето села на поменатитѣ околии, споредъ разказа на съврѣменницитѣ, сж били ненаселени. Тогавашнитѣ аги сж молили котленци да се заселятъ въ селата имъ, за да можало да се достави работа и животъ на бѣднитѣ имъ съселяни. Отъ друга страна турското правителство съ благодарность е улеснявало желаещитѣ да се заселятъ и да построятъ кжшли на пуститѣ мѣста, както то улесни подиръ Кримската война и татаритѣ. Кжшлитѣ до Кримската война, като малобройни и съ необозрими мери, имали сж отъ 3 до 6, а понѣкога и 10 хиляди овци. Слѣдъ казаната война, когато изпжденитѣ отъ Русия татари се заселиха въ Добруджа, меритѣ се стѣсниха и най богатата кжшла не можеше да съдържа по-вече отъ 3 хиляди овци. Така сж сжществували котленскитѣ кжшли до послѣдната Руско-турска война, когато стана раздѣлянето на Добруджа между България и Ромжния. Днесъ котленски кжшли и котленски овчарски дружини сжществуватъ въ ромжнска и въ българска Добруджа (Балчишко и Добришко), но въ значително по-малки размѣри. За ромжнска Добруджа не можемъ положително да говоримъ, но за Добричко и Балчишко се научаваме, че десеть на стотѣ само отъ селата нѣматъ котленски кжшли. Не съвсѣмъ слѣдователно е изчезнало котленското овчарство. Кжшли съ по 5 и 10 хиляди овци наистина не сжществуватъ. Меритѣ сж тѣсни, несгодни за развъждане овци, повечето пжти прѣобърнати въ нивя. Овчаритѣ сж станали нови хора, и изчезнало е до нѣйдѣ онова почитание на овчаритѣ къмъ чорбаджията (стопанинътъ на кжшлата), което най-много крѣпѣше едно врѣме котленската дружина. Но не тъй лесно се губятъ вѣковни обичаи, и до днешенъ день по равна Добруджа още се пазятъ отъ овчаритѣ началата на дружествената организация, която пристжпваме да опишемъ.

Уреждането на кжшлата. — Рекохме вече, че стопанинътъ на кжшлата се нарича чорбаджия, а всичкитѣ съдружници на кжшлата, вземени въ купъ, се наричатъ дружина. Въ началото първи условия за кжшлата сж били добрата мера и, дѣто е могло да се намѣри, по-наплитко

вода. Кжшлата е състояла отъ 3 до 5 „жгъли“, отъ които всѣкой да събира по 1000 овци. Изпървомъ чорбаджията е плащалъ на правителството отлакъ, обикновено за 10 ханета (кжщи) по 30 гр. всичко 300 гр. и вергия за земята, която не е надминавала по-вече отъ 500 до 1000 гр. Плащалъ е още данъка бегликъ, който въ началото е билъ 1 на 10 овци въ натура, а слѣдъ Кримската война се билъ прѣобърналъ въ пари, 5 гр. на овца. Овцитѣ сж били прѣчитвани прѣзъ марта, а беглика събиранъ кждѣ края на юни — разстояние отъ 3 мѣсеца, прѣзъ което врѣме кжшлата е могла да прибере нѣкои отъ приходитѣ си и да плати данъка си. Разноскитѣ по направата на кжшлата сж възлизали на 20 до 30 хиляди гроша. Тѣ сж били за смѣтка на чорбаджията. Когато вече дружината овчари започватъ живота си на кжшлата, тѣ не припознаватъ нищо похарчено по уреждането ѝ, нито пъкъ чорбаджията има право да имъ приписва въ разноскитѣ лихвитѣ на разнесенитѣ отъ него пари. По взаимно съгласие или по простъ обичай, дружината овчари плащатъ най-много до 1000 гр. въ годината възнаграждение за кжшлата, на два пжти. По тоя начинъ данъкътъ бива общъ на всички овци, чорбаджийски и овчарски. Овцитѣ на чорбаджията стоятъ въ пропорция 1 къмъ 2 къмъ ония на дружината. Тъй, ако чорбаджията има 1000 овци, останалитѣ овчари трѣбва да иматъ 2000, щомъ като кжшлата може да издържа 3000 овци. Кжшлата носи името на чорбаджията, а не на дружината; той се грижи да достави на врѣме всички провизии и да посрѣщне всички нужди, безъ ни най-малко да безпокои дружината за пари. Има ли или не пари, дружината не се грижи, а ако чорбаджията не удовлетвори на врѣме нуждитѣ на кжшлата, той лично е отговоренъ за послѣдствията, тъй като често овчаритѣ напущатъ подобенъ чорбаджия. Освѣнъ постройката на жглитѣ, чорбаджията трѣбва да достави на кжшлата два чифта волове и една „алаша“ (коньтъ, съ който вадятъ вода отъ кладенеца), заради който лѣтно врѣме взима наемъ отъ дружината 200 гроша за воловетѣ и 100 гроша за алашата, а зимно врѣме добитъцитѣ оставатъ безъ наемъ, защото се изхранватъ отъ обществото. Най-послѣ чорбаджията доставя нужнитѣ сждове, за които взима единъ номиналенъ наемъ, но е натоваренъ и съ тѣхната поправка.

Избиране на кехаята. — Веднажъ кжшлата отворена съ разноскитѣ на чорбаджията, животътъ, разпрѣдѣлението на длъжноститѣ и изобщо цѣлата организация се прѣдоставятъ на самата дружина. Чорбаджията се брои тъй сжщо за членъ отъ дружината, съ сжщитѣ права както всѣкой овчарь, само му се прѣдоставя да бжде свободенъ отъ всѣкакво занятие по отглеждане на овцитѣ. Неговата воля не може да се проявява и налага, както би трѣбвало като стопанинъ на имуществото. Той може да се счита само като прѣдставитель на кжшлата прѣдъ вънкашния свѣтъ, а вжтрѣшниятъ ѝ началникъ е кехаята, който се избира измежду дружината едногласно и се одобрява отъ чорбаджията. Кехаята трѣбва да е грамотенъ, или поне да държи грамотенъ момъкъ за писарь. Въ случай че до срока на мандата му дружината си дигне довѣрието отъ него или самиятъ кехая стане нетърпимъ за дружината по своитѣ работи, чорбаджията трѣбва да го смѣни отъ длъжностьта, ако иска да работи съ сжщата дружина; може да го задържи противъ искането на дружината, но въ такъвъ случай дружината трѣбва да се разтури и кжшлата да се състави отъ нова дружина — овчари. До колкото се помни, такъвъ всеобщъ раздоръ въ дружината не се е случвалъ. Бивали сж случаи, че единъ или нѣколко души сж напущали кжшлата, но винаги опрѣдѣленото отъ овчарското занятие врѣме т. е. по Гергьовъ-день или Петковъ-день, безъ всѣкакъвъ шумъ или знакъ на незадоволство отъ кехаята.

Длъжноститѣ на кехаята. — Кехаята е всичко въ кжшлата. Той занимава сжщото мѣсто, каквото капитанинътъ въ парахода. За всичко обаче той сондира мнѣнието на дружината и за по-важнитѣ въпроси съвѣтва се отъ нея и иска прѣдварителното ѝ одобрение и съгласие. Кехаята държи тефтеритѣ, въ които записва приходитѣ и разходитѣ на цѣлата дружина. Казахме, че отъ чорбаджията се искатъ готови пари; кехаята ги харчи по усмотрението си и съ съгласието на дружината. Най-първата длъжность е да достави нужната провизия за кжшлата. Тая длъжность е значителна, тъй като за една кжшла отъ 3000 овци, напримѣръ, искатъ се отъ него 300 кола сѣно, 300 кила ечемикъ, 60 кила жито за овчаритѣ и други нужни припаси, било за прѣзъ зимата, било за прѣзъ лѣтото. Той промишлява за всичко, като взима

нужнитѣ пари отъ чорбаджията. Втората му важна длъжность е да продава кжшленскитѣ произведения и да прибира стойностьта имъ въ общата каса. Трета длъжность е да държи дѣлбитѣ на овчаритѣ, да намалява или увеличава партидата на всѣкиго едного отъ дружината. Нарочни събрания за съвѣтъ или обсжждания не ставатъ. Вечерь, когато всичкитѣ овчари се приберат въ кжшлата, на поляната или край огъня, почва се разговорътъ и мирно, тихо се довежда въпросътъ до рѣшаване. Мнѣнията се размѣняватъ свободни, но послѣдната дума е на кехаята, който, разбира се, не може да отиде противъ интереса на дружината. Случва се да има отсжтствуещи отъ дружината, които по положение и по умъ биха били много повлияли на рѣшенията; но веднажъ станали тия послѣднитѣ въ тѣхното отсжтствие, никой не може да се отказва отъ тѣхъ. На кжсо, споредъ изучванитѣ отъ насъ разни права и длъжности на кехаята, каквито може да се случатъ въ овчарството, длъжностьта кехая се явява като длъжностьта министъръ-президентъ въ конституционна държава, а дружината като народно събрание безъ титуляренъ прѣдседатель. Чорбаджията е единъ видъ държавенъ глава, който трѣбва да бди за точното изпълнение на общитѣ разпореждания, да изслушва заявленията и оплакванията на всѣкиго едного, да удовлетворява не само общитѣ нужди на кжшлата, но понѣкога и частнитѣ нужди на когото и да е отъ дружината и най-послѣ да прѣдставлява и своята държава прѣдъ свѣта.

Дружината. — Дружината брои най-малко 10 и най-много 40 души овчари. Често тя е бивала и още бива отъ 20 души. Всички овчари членове на дружината иматъ по нѣколко овци въ кжшлата — кой 400, кой 300, кой 100, 50 до 25 овци. Обикновено членоветѣ на дружината се подраздѣлятъ на три категории: стари овчари, калфи и чираци или момчета. Числото на притежаванитѣ отъ всѣкиго едного овци нѣма никакво значение за това подраздѣление, което се основава на вѣщината и въ прослуженитѣ въ кжшлата години.

Съ изключение на чорбаджията на всичкитѣ други членове на дружината се дава плата(хакъ). Освѣнъ платата на овчари, които иматъ по-малко отъ 200 овце, се даватъ и пари за облѣкло (руба-парасж). Паритѣ за платата и за облѣклото се даватъ и взиматъ по слѣдуещия начинъ:

Било чорбаджията, било овчаритѣ, сж длъжни на всѣкои свои 25 овци да даватъ по 1 шиле на дружината за хакъ. Чорбаджията, както казахме вече, нѣма право да задържа за себе си хакъ. Другитѣ овчари обаче иматъ право да задържатъ за себе си хакъ — старитѣ овчари по 10 шилета, калфитѣ по 7 шилета, чирацитѣ по 4 шилета. Колкото за облѣклото, откакъ се намѣри разликата между хака, който вскѣкой овчарь има право да вземе, и хака, който има длъжность да даде, на колкото шилета останатъ, се прѣсмѣта по 10 гр., и то съставлява паритѣ за облѣкло, които овчарьтъ е длъженъ да даде или вземе. За улеснение въ прѣсмѣтането на хака, всѣко шиле се дѣли на 25 побравици, които прѣдставляватъ 25 тѣ овци, на които, както рекохме, се дава по 1 шиле за хакъ. Слѣдуещата таблица по-добрѣ ще обясни тоя заплетенъ въпросъ:

Име и прѣзиме на овчаритѣ	Числото на овцитѣ	Числото на шилетата за хакъ по 1 на 20	Колко шилета хакъ трѣбва да вземе	Колко шилета оставатъ		Колко побравици		Колко за облѣкло въ грошове	
				Да дава	Да взима	Да дава	Да взима	Да дава	Да взима
Христо Петровъ	500	20	—	20	—	—	—	200	—
Петръ Кировъ	400	16	10	6	—	—	—	60	—
Д. Х. Стояновъ	300	12	10	2	—	—	—	20	—
Стоянъ Петровъ	250	10	10	—	—	—	—	—	—
Никола Вълковъ	245	10	10	—	—	—	5	—	—
ДончоАтанасовъ	135	5	7	—	2	10	—	—	20
Коста Матеевъ	113	5	7	—	2	—	12	—	20
Ив. Недѣлковъ	112	4	7	—	3	12	—	—	30
Стойко Пенковъ	28	1	4	—	3	3	—	—	30
Ненчо Ивановъ	27	1	4	—	3	2	—	—	30

Както виждатъ читателитѣ, побравицитѣ сж условни числа, употрѣбени за улеснение на прѣсмѣтането. Слѣдъ като се направи смѣтката, побравицитѣ се смѣтатъ въ пари, споредъ стойностьта на шилето.

Р а з п р ѣ д ѣ л е н и е н а д л ъ ж н о с т и т ѣ м е ж д у д р у ж и н а т а. — Въ началото на втората половина на мѣсецъ юни захваща се „отбивътъ“ на агнетата. Цѣлото стадо на дружината се подраздѣля на „сюрии“, строго опрѣдѣлени по вида, рода и качеството на овцитѣ. Тъй най-първо се отдѣля сюрията с а г м а л ъ, т. е. овцитѣ за доене. Тя се

повѣрява на трима избраници, които носятъ имената: калфа, подкалфа, чиракъ. Обикновено калфата бива човѣкъ отъ 30—40 годишна възрасть, подкалфата — по-младъ, а чиракътъ — момче. И двамата послѣдни напълно се подчиняватъ на заповѣдитѣ на първия. Втора сюрия сж шилетата, повѣрена тъй сжщо на трима души и съ сжщитѣ качества, каквито ония при сагмала. Третята сюрия е „яловината", т. е. не само яловитѣ, но и ония овци, които миналата година сж били шилета, а въ настоещата ще се ягнятъ. И тя се повѣрява на трима души съ сжщитѣ имена и длъжности. Трѣбва да се забѣлѣжи, че разпрѣдѣлението на дружината по тия сюрии става съ общо рѣшение, и винаги като се има прѣдъ видъ опитностьта и способностьта на овчаря. Обикновено счита се за най-мжчна длъжность въ сюрията на шилетата. Всички служатъ съ еднакви права и безъ нѣкое особено възнаграждение. Не може и да става рѣчь за повече трудъ или по-малко работа, защото подобна претенция ще бжде безсмислена и явно противоречеща съ началата, на които почива дружината. Тутакси слѣдъ отбива захваща се работенето на сиренето, било за продань, било за въ кжщи. То се продължава до 30-и септември, и за него се грижи единъ мандраджия съ единъ чиракъ. Случва се, щото въ нѣкои кжшли слѣдъ отбива да работятъ кашкавалъ; тогава кашерджиитѣ не се взиматъ отъ дружината, а сж хора наемни, съ опрѣдѣлена заплата и съ опрѣдѣлено врѣме, т. е. отъ 15-и юни до 15-и августъ. Тѣ нѣматъ и не могатъ да иматъ нищо общо съ дружината. Мандраджията въ този случай бива свободенъ отъ длъжностьта си и се занимава съ доене на прѣснака, съ правене телеме, съ прибиране на сѣното и съ други врѣменни работи. Отъ 15-и августъ мандраджията почва да приготовлява сирене и масло за дружината, което се нарича максулъ, понеже се изпраща по кжщята имъ. Одаджията се опрѣдѣля само да мѣси хлѣбъ за дружината, да наготви вечерята, да посрѣщне пжтницитѣ или гоститѣ и вѣжливо да се обръща съ послѣднитѣ. Всички станали разноски за гости или конетѣ имъ сж за смѣтка на дружината. Строго е забранено одаджията да взима пари отъ пжтницитѣ. Неговата най-тежка работа е отъ ноември до 15-и юни, защото прѣзъ това врѣме овчаритѣ

се завръщатъ вечерь на кжшлата и всички заедно вечерятъ, тогазъ когато презъ летното време овчарите спятъ въ полето и техниятъ обедъ или вечеря състои само отъ една сухоежбина въ вулията. Изключение бива само съ сагмала, който сутринь вечерь се завръща за доене въ кжшлата, но и то въ такова време, щото не може да се изисква нито приготвена вечеря, нито обедъ, защото вечерь се завръща кжде 10 часа по турски, а сутринь излиза два часа до разсъмнуване. Причината на това е, за да може сюрията да се напасе, докато трае кладнината на времето. Одаджията летно време готви на косачите, кашерджиите, които се условятъ винаги съ храната отъ кжшлата. Арабаджии се опредѣлятъ двама души за две коли. Техните длъжности сж да доставятъ ярма, брашно, соль и други провизии, да пренасятъ накосеното сено, да го струпватъ на купъ, да отиватъ на воденица и въобще да работятъ тамъ, дето може да се свърши работата съ кола. Най-сетне има наемници, и то само за летното време, тъй наречените мъзъли, които сж резервни работници. Те биватъ най-малко трима. Нематъ никаква специална длъжность, освенъ да помагатъ на мандраджията въ усилената работа, да доятъ и пр. Те сж единъ видъ помощници на отрупаните съ работа работници при кжшлата.

Стрижба. Стрижбата трае отъ 1 май до 15 юни. Шилетата стрижатъ кжде 20-и юли. Най-напредъ се остригватъ овците на чорбаджията, а после и ония на другите овчари, като се гледа, щото овците на по-заможните да се отбиватъ. Стрижбата трѣбва да се свърши скоро и вълната въобще прибира всекой отъ овците си отделно, и я пращатъ дома си за обработване. Излишната вълна се продава отъ кехаята, и стойностьта ѝ се минува въ сметка на притежателя. До края на юни се отделятъ празовете (кочовете) отъ яловината. Те се предаватъ на единъ отъ мъзълите, който ги пасе до 20-и октомври, подиръ който срокъ ги пущатъ на овците. Това става съ цель да падне агнилото на пролеть и то около 20-и мартъ.

Лжчитба. Има два вида лжчитба презъ годината: 20 октомври и 20 априлъ. Лжчитбата става по следуещия начинъ: отъ всека сюрия отделятъ на всеки единъ овчарь раз-

нитѣ видове овци, като сагмалъ, овни, шилета и други, прѣброяватъ ги, и общата сума сравняватъ съ числото на овцитѣ въ всичкитѣ сюрии. Необходимо е да се разлжчатъ по вида си, за да се знае кои овци принадлежатъ на бегликъ, кои на сагмалъ, кои оставатъ за яловина и пр. Всѣкой овчарь има свой знакъ (бѣлѣгъ), съ който бѣлѣжи овцитѣ си на ухото. Не му е мѣстото да описвамъ тия знакове, ще приведемъ само имената имъ, като интересни за езика ни. Тѣ сж: задирезо, прѣдирѣзо, бръсӯхо, кърнӯхо, цѣпӯхо, копчи, стрѣлӯхо, дзъмбӯхо и пр. Има и овци, наречени чуканки, принадлежещи на забѣгнали господари.

Тутакси слѣдъ лжчитбата прѣгледва се и смѣтката за разноскитѣ, станали отъ послѣдното разгледване. Тъй въ лжчитбата по 20 октомври гледа се смѣтка на всичко прѣзъ 6 мѣсеца, съ изключение на сѣното и на ечмика, които се оставятъ за прѣзъ зимата. Смѣтатъ се още въ о р т а наемътъ на кжщата, на воловетѣ, и събраната обща сума се разхвърля споредъ числото на овцитѣ. Ако общата сума напр. на разноскитѣ е възлѣзла на 10,000 гроша, а овцитѣ сж били 2,000, то тогава ще се падне по 5 гр. харчъ или разноски на овца, при които се още прибавя и бегликътъ. Тогава съразмѣрно съ числото на овцитѣ на всѣкой овчарь взема се слѣдуемата часть т. е. задължава се стопанинътъ въ тефтера на кехаята. Отъ друга страна прѣсмѣта се продажбата на произведенията, напр. кашеръ, масло и др., и ако сж получени напр. 10,000 гр., прѣсмѣтатъ се — по колко се пада на овца, и пропорционално се разпрѣдѣлятъ само на овцитѣ сагмалъ, отъ които собствено сж придобити смѣтнатитѣ приходи. Приходитѣ отъ продажбата на агнетата, овнитѣ, вълнитѣ и др. отдѣлно се минаватъ въ тефтеръ за всѣкой овчарь, споредъ колкото сж добити отъ собственитѣ му овци. Тукъ се смѣта и максулътъ, взетъ или задържанъ отъ всѣкиго едного за въ кжщи. Трѣбва да се забѣлѣжи, че по взаимно съгласие или отстжпване може единъ овчаринъ да вземе повече максулъ, отъ колкото му се слѣдва за неговитѣ сагмалъ овци; въ този случай излишъкътъ му се прихваща съ цѣна такава, каквато е била прѣсмѣтната изобщо при оцѣняването на произведението. Има нѣколко важни случаи, които заслужватъ особено внимание и които по прѣдание сж се установили като закони. Тѣ сж случаитѣ съ овцитѣ, наречени п р и г о р ѣ л и, с а к а т и,

кьорпекини и умрѣли. Прието е кьорпекинитѣ (късно-обагненитѣ) да се считатъ на $1/2$ мандра, т. е. да се отбиватъ отъ 20 юли, а другитѣ овци, ако слѣдъ день отъ записването имъ за чистъ сагмалъ сж пострадали или умрѣли, да се считатъ като сжществуещи, които принасятъ приходъ до 20 октомври т. е. до доилото. Щомъ се направи лжчитбата и се смѣтнатъ разноскитѣ, работитѣ отмаляватъ; тогава сюриитѣ не сж тъй строго раздѣлени и дружината остава свободна отъ лѣтнитѣ си занятия. Това се продължава до агнило. Прѣзъ това врѣме дружината си дава отпуски до Атанасовъ день. Отпускътъ се опрѣдѣля съ съгласието на цѣлата дружина, и никой не може да го просрочи или пъкъ самъ да си даде отпускъ за каквато и да било причина. Веднажъ опрѣдѣленъ отпускътъ на всѣкиго едного, трѣбва да стане споразумѣние между желаещитѣ да размѣнятъ срока му. Отпускътъ обикновено се дава на овчарь, за да посѣти отечеството си. Нѣма случаи на отпуски за разходка или за вънъ отъ граница. Обикновено старитѣ или жененитѣ хора вcovematъ отпускъ първенъ и тутакси тръгватъ слѣдъ лжчитбата. Тѣ проживѣватъ въ Котелъ до 15 декември и се завръщатъ на кжшлитѣ, за да останатъ свободни нежененитѣ. Тѣ си идватъ за Рождество и стоятъ до началото на мартъ. Въ всѣкой случай, който е овчаринъ, до 15 мартъ безъ друго трѣбва да се намѣри на кжшлата. Мислимъ, че тази комбинация на отпускитѣ между жененитѣ и неженени овчари е прѣдизвикана отъ мѣстния котленски обичай, споредъ който слѣдъ Рождество ставатъ свадбитѣ и сгодяванията и слѣдователно въ това врѣме се интересуватъ повече ергенитѣ отъ колкото жененитѣ.

Агнилото почва отъ 15 мартъ и се свършва най-късно до 15 априлъ. Подиръ агнилото настжпва пролѣтната лжчитба за уравнение смѣтката, станала прѣзъ зимния сезонъ. Разхвърлянето на разноскитѣ става по сжщия начинъ, както видѣхме за лжчитбата прѣзъ есеньта; съ тази само разлика, че сѣното и ечмикътъ се турятъ до толкова, до колкото сж били употрѣбени прѣзъ зимата. Останалото отъ депозита минава за смѣтка на чорбаджията или като капиталъ на дружината за прѣзъ идещата година. Това се прави съ цѣль, за да може по-добрѣ да се разчисти смѣтката, да се опрѣдѣли слѣдуемата се часть разноски на овца и ако би нѣкой отъ дру-

жината да желае да се отдѣли, да не би да се натоварва съ тежки и несправедливи разноски. Въ случай, че има нѣкои да напущатъ дружината, то останалото сѣно или ечмикъ не се смѣта изъ цѣло, а само годното, което може да послужи за хранило на добитъка. Тъй останали сѫ, да кажемъ, 100 кола сѣно и 50 кила ечмикъ, въ които има изгнило сѣно, поврѣденъ ечмикъ и пр. За уравнение, да не би да бѫде тежко, както на тѣзи, които оставатъ при агнилото и на ония, които го напущатъ, загубитѣ по общо съгласие се теглятъ отъ всички съразмѣрно съ числото на добитъка, или се навалятъ въ общата смѣтка, ако тя не е била приключена. Приходитѣ тука сѫ различни отъ лѣтнитѣ. Намѣсто сирене, масло, кашкавалъ, вълна, ние имаме: марии, овни и др.

Общи бѣлѣжки. Чорбаджията е свободенъ отъ всѣкакво занятие. Той може никакъ да се не явява на кѫшлата. Неговитѣ овци или овчари нѣматъ никакви прѣимущества прѣдъ другитѣ. Заведено е обичай да отива само при разгледване на смѣткитѣ. Обикновено смѣткитѣ се приематъ по довѣрие. Чорбаджията може тутакси да ги провѣри. Това нѣма да състави никаква обида или докачение на кехаята. Случва се, и то на рѣдко, че нѣкой отъ по-заможнитѣ и стари овчари пожелаватъ да провѣрятъ смѣткитѣ на кехаята, но и въ никакъвъ случай, макаръ и да иматъ пълно право младитѣ и несъстоятелни овчари не могатъ да зематъ инициативата за прѣглеждане смѣткитѣ; причината на послѣдното обстоятелство ние трѣбва да търсимъ въ строгото повиновение на младитѣ къмъ старитѣ, или въ факта, че младитѣ сѫ повече синове или роднини на старитѣ. Дружината има къмъ чорбаджията пълно почитание, синовна покорность, ставане на крака и други по понятията на овчаритѣ благонравни отношения. Ако нѣкой е обиденъ отъ кехаята или отъ дружината свободно се оплаква на чорбаджията, който на часа зема подъ внимание думитѣ му, разгледва дѣлото и ако намѣри оплакването справедливо, настоява, да се даде удовлетворение на обидения.

II.

Въ книжка XXVIII—XXX отъ Периодическо списание ние говорихме вече на кратко за жътваркитѣ отъ Търновско, които въ Южна България сѫ познати подъ името загорки, а въ Сѣверна подъ названието романки. Г. Д. Уста-Генчовъ ни изпраща тоя пѫть отъ Трѣвна нѣкои допълнителни свѣдѣния върху жътваркитѣ, които излизатъ отъ Габровскитѣ, Трѣвненски и Дрѣновски колиби. При всичко че тия жътварки не прѣдставляватъ едно дружествено устройство въ пълната смисъль на думата, описанието на тѣхното битие и житие е пакъ интересно, както е интересно опознаването на цѣлия ни економически животъ. Желателно е у насъ да се явяваха по-често такива монографии, които сѫ цѣнни за всички и които сѫ особено драги на цѣла една социално-економическа школа въ западъ — школата на Ле Пле.

Ето въпроснитѣ бѣлѣжки на г. Д. Уста-Генчовъ:

Жътваритѣ и жътваркитѣ се водятъ отъ водители, наречени драгомани. Всѣкой единъ драгоманинъ си има по единъ познатъ чифликчия, комуто ходи да жъне всѣка година. До като още сѣитбитѣ сѫ на з е л е н о, тоя драгоманинъ отива да ги прѣгледа, за да види какви ще бѫдатъ — силни или слаби. Безъ да правятъ нѣкакъвъ пазарлъкъ двамата, чифликчията дава на драгоманина 1—2 лири п е й, или 1—2 кила жито вмѣсто п е й. Кога наближи жътва, драгоманинътъ тръгва отъ колиба на колиба да събира моми — жътварки. Всѣка една мома, която склонява да дойде съ него, дава му сърпа си, за да го клѣпи — наточи или назѫби (работа, която вършатъ балтаджиитѣ). Тая мома, която нѣма сърпъ, за да му го даде, а иска да отиде съ него, помолва го той да ѝ намѣри. Даването сърпа е, тъй да се каже, като п е й, който дава момата на драгоманина; ако тя отиде съ други драгоманинъ, то нѣма право да си иска сърпа отъ тогова, на когото го е дала. Едно з ѫ б е н е или т о ч е н е на единъ сърпъ костува на драгоманина не по-вече отъ 50 пари. Тия 50 пари той послѣ хваща на дѣла ѝ. Единъ новъ сърпъ струва 6 гроша. Тия 6 гроша той тъй сѫщо отпослѣ хваща на дѣла на тая мома, която го е помолила да ѝ достави сърпъ, който сърпъ, разбира се, става нейнъ.

Едноврѣменно съ събирането на сърповетѣ драгоманинътъ оставя на всѣка мома единъ чифтъ царвули (опинци), нещавени, които тя си навървява или приготвя за обуване. Съ тия царвули момата отива, жъне и се връща. Доде ли врѣме за отиване, драгоманинътъ тръгва отъ колиба на колиба да си събира момитѣ. Всѣка една мома си взема хлѣбъ за една недѣля и дрехи за обличане, които драгоманинътъ натоварва на нѣколко коня. Като прибере момитѣ си (отъ тия колиби, напримѣръ 5, отъ ония 2, отъ грети 4) завежда ги всичкитѣ на своитѣ колиби въ дома си, дѣто ги нагощава хубаво. Тамъ тѣ прѣспиватъ и потеглюватъ рано на другия день.

Докато още момитѣ се намиратъ въ дома на драгоманина, той назначава една отъ тѣхъ за чакъмджийка. За такава обикновено се избира най-пъргавата, най-умната, най-опитната, находилата много пжти на Романя; въобще такава, която да може да сжди на момитѣ.

И тъй всѣка една чета освѣнъ драгоманинътъ има чакъмджийка и кираджия, който кара конетѣ съ рубата на жътваркитѣ.

На пжтя между Казанлъкъ и Стара-Загора се намира тъй наречената Тулова-кория — една исполинска гора, която прѣдставлява нѣщо важно. Подъ нейнитѣ дебели сѣнки се събиратъ всички жътварски чети изъ Габровско и Трѣвненско на брой 5000—6000 моми и драгомани, особено ония, които жънатъ по Стара и Нова Загора. Жътварскитѣ чети изъ Дрѣновско не се спиратъ тука, а заминаватъ право за Карнобатско, дѣто обикновено жънатъ.

Едноврѣменно съ стигането на жътварскитѣ чети въ Туловата кория, стигатъ и всичкитѣ чифликчии изъ Стара и Нова Загора. Пазарлъкътъ става тука. Всичкитѣ драгомани избиратъ изъ помежду си 3—4 души. Сжщото правятъ и чифликчиитѣ.

Избранитѣ и отъ двѣтѣ страни започватъ пазарлъка.

По нѣкога ставатъ и сбивания, или защото чифликчиитѣ не могатъ да се съгласятъ помежду си, или по причина че драгоманитѣ се скарватъ съ избранитѣ между тѣхъ, защо сж склонили за долна цѣна.

Обикновената цѣна бива 12 до 13 гр., а най-много 14, 15 гр. на увратъ (дюлюмъ).

Слѣдъ свършването на пазарлъка, който бива общъ за всичкитѣ чети, които работятъ въ Стара и Нова Загора, всѣкой чифликчия взема четата, съ драгоманина на която е говорилъ, още когато сѣитбитѣ му сѫ били на зелено, завежда я или на града си или на селото си и ѝ дава едно угощение.

Всѣка чета брои отъ 20 до 50 моми.

Жътвата трае цѣли три недѣли.

Слѣдъ угощението, което чифликчията дава на четата си, било въ своята кѫща, било въ селото, дѣто му се намира чифликътъ, тя (четата) прѣоблича се съ по-вехти дрехи и отива на нивята. Всѣка мома си носи своя сърпъ и паламарка. Сърповетѣ и паламаркитѣ се носятъ въ пѫть отъ кираджията ни четата.

Жътвата се почва. Ако четата състои напр. отъ 27 души, то отъ нея ще работятъ (жънатъ и връзватъ снопи) всичко 26 души. Драгоманътъ, както ще видимъ по-нататъкъ, върши друга работа. На всѣки 20 души жътвари сѫ нужни 5 души да връзватъ снопи. Връзването на снопитѣ се дава обикновенно на мѫжетѣ (гайдаря, чирака и др.) отъ четата. Захващането на жътвата отъ казанитѣ 20 души ще стане ето какъ: чакъмджийката отива на една отъ странитѣ на нивата (тая, разбира се, която по прилѣга за захващане) и примѣрва за всѣка мома по три разкрача и за себе си единъ разкрачъ. Забѣлѣжено е, че при по-голѣма или при по-малка широчина работата не успѣва. И тъй, ако числото на четата позволява да жънатъ 21 души отъ нея, то чакъмджийката отмѣрва 61 разкрача, въ което разстояние се спущатъ въ жънене тя съ 20 моми. Останалитѣ 5 души оставатъ за връзване на снопитѣ. Тъй зажънато пространство се нарича чакъмъ. Широчината на чакъма зависи отъ числото на жътваритѣ. При по-много жътвари той бива по-широкъ, а при по-малко — по-тѣсенъ. Дължината на чакъма бива неопрѣдѣлена. Тя се простира до тамъ, до дѣто всѣка жътварка направи по около 10 снопа. Слѣдъ като всѣка жътварка направи по около 10 снопа, чакъмджийката спира чакъма, повежда 20-тѣхъ моми, отмѣрва нови 61 разкрача и започва да жъне съ тѣхъ новъ чакъмъ, който, разбира се, се допира до пожънатия вече чакъмъ. Тоя втори чакъмъ, както и послѣдуещитѣ, не отиватъ по-нататъкъ (по-надалечъ) отъ първия, а на линия съ него.

Широката три разкрача ивица, която има да жъне всѣка мома, се нарича к о з а̀.

Извѣстно е, че жътваркитѣ не се сравняватъ, както по възрастьта си, така и по трудолюбието си. Освѣнъ това, въ жъненето има и надпрѣварване или конкуриране, т. е. всѣка мома се старае да се покаже по-работна, за да получи по-голѣма часть отъ общата печалба. По тая причина к о з и т ѣ на всичкитѣ жътварки не се водятъ, а прѣдставляватъ една чупена на прави жгли линия.

Когато на нѣкоя мома се допие вода, чакъмджийката си оставя к о з а т а и отива да й занесе стомната. Освѣнъ това, чакъмджийката отива да слага за ядене. Ето защо нейната к о з а бива най-тѣсна. Тя всѣкога бѣга напрѣдъ, за да означава границата на чакъма.

Когато наближи спирането на чакъма, то тия моми, които сж си свършили козитѣ, помагатъ на другитѣ да довършатъ тѣхнитѣ.

Трупането снопи на к р ъ с т ц и не е длъжность на четата. Въ сжщото врѣме или единъ-два деня по-послѣ, ратаитѣ на чифликчията извършватъ тая работа.

Драгоманинътъ не се занимава съ нищо друго освѣнъ съ принасяне хлѣба, ястието и водата. Тѣхъ той принася съ конетѣ на кираджията, когото води съ четата си. Това принасяне бива отъ ближното село до мѣстото, дѣто жънатъ.

Жътваритѣ ядатъ три пжти въ день, обѣдъ, пладне и вечерь. Хлѣбътъ и ястието се готвятъ и даватъ отъ чифликчията, който е длъженъ да храни четата. Отъ него сж сжщо и нужнитѣ паници и лъжици.

За тоя трудъ на драгоманина и за труда на конетѣ, които той има наети отъ нѣкой кираджия, чифликчията плаща особено. Тая плата не влиза въ общата печалба. Нея си взима самъ драгоманинътъ. Тя бива по 1 лира на всѣки 10 души.

Щомъ се зададе драгоманинътъ отъ далеко съ хлѣба и ястието (натоварени, разбира се на коне) прѣди обѣдъ, прѣди пладне и прѣди вечеря, чакъмджийката напуща чакъма и отива да сложи трапезата. Щомъ тя свърши тая работа, извиква момитѣ да ядатъ. За яденето не се дири опрѣдѣлено врѣме, то бива всѣкога слѣдъ свършването на започнатия чакъмъ.

Въ врѣме на ядене чакъмджийката слугува: тя дава хлѣбъ на тия, които нѣматъ и вода на ония, които сж жадни. Нея наричатъ момитѣ на присмѣхъ майка; „мамо дай ми хлѣбъ", викатъ понѣкога тѣ.

Всѣка мома, щомъ се наяде, отива на сѣнка при нѣкои кръстци и се залавя или съ прѣобуване или съ прѣбраждане и др. Станатъ ли всички моми, чакъмджийката дига бързо трапезата и едва тогава повежда момитѣ на работа.

Когато вечерь момитѣ легнатъ и заспятъ, чакъмджийката завива ония отъ тѣхъ, които сж се отвили, че тогава лѣга и тя.

На съмване тя пакъ трѣбва да бжде будна най-напрѣдъ. Тя събужда и другитѣ моми и ги завежда на работа.

Въ това врѣме драгоманинътъ слѣдва да спи, а другитѣ мжже отъ четата ставатъ и отиватъ съ момитѣ.

Четата яде и спи тамъ, дѣто работи. Яденето, както и работенето бива подъ горещитѣ лжчи на слънцето.

Момитѣ спятъ наредъ една до друга, а на края имъ чакъмджийката. Малко на далечъ отъ нея лѣга драгоманинътъ.

Момитѣ спятъ на чергицитѣ, които си носятъ отъ дома си. Съ една постелка и завивка си служатъ двѣ-три моми, които, разбира се сж отъ едни колиби. При главата на всѣка една стоятъ сърпътъ и паламарката й.

Тѣ си натрупватъ снопи отъ тая страна, отъ кждѣто вѣе вѣтърътъ, за да не истинатъ.

Тѣ често падатъ отъ голѣмата горещина. Чакъмджийката ги лѣкува съ поливане студена вода. Често падналитѣ лежатъ 2—3 деня и послѣ пакъ отиватъ на работа.

Не се минава година да не умратъ една-двѣ моми отъ тия жътварски чети, които ходятъ въ Старо и Ново-Загорско. Причината на това е, разбира се, тежката работа, която трае отъ тъмно до тъмно, близо 20 деня.

Не се минава сжщо година да не се завърнатъ нѣкои моми тежко болни. Послѣднитѣ носятъ на коне.

Жътваркитѣ празднуватъ само два деня — Петровъ день и съборъ на св. Апостоли, които праздници падатъ обикновено на срѣдата на сезона, прѣзъ който трае жътвата.

Прѣзъ тѣхъ четата оставя нивата и отива въ дома или въ чифлика на земледѣлеца, дѣто я гощаватъ.

Тамъ тѣ се веселятъ и играятъ хоро. Освѣнъ това прѣобличатъ се и си опиратъ вехтитѣ дрехи. Слѣдъ праздницитѣ отиватъ пакъ на нивата и работятъ, докато се свърши жътвата.

При свършъка чифликчията и драгоманинътъ се залавятъ за измѣрване пожънатото пространство, което правятъ или съ разкрачи или съ прътъ дълъгъ 4 метра или 18 педи. Понѣкога тѣ откупватъ дюлюмджия, който да извърши тая работа въ тѣхно присжтствие. Измѣрването става доста трудно, защото не всѣкога пожънатото пространство има четвъртита форма. Да кажемъ, че то възлиза на около 480 дюлюма, че пазарлъкътъ (тоя именно, който е станалъ на Туловата-кория) е по $13^1/_2$ гроша дюлюмътъ. Въ такъвъ случай чифликчията е длъженъ да брои на драгоманина $480 \times 13^1/_2 = 6480$ гроша. Тия 6480 гр. се считатъ обща печалба и трѣбва да се подѣлятъ на цѣлата чета. Ако би чифликчията да даде подаръкъ въ пари, то и тѣ се турятъ при нея.

Нѣкои чифликчии, като дадатъ подаръкъ, изказватъ желание прѣдъ драгоманина да бжде купено съ него по една кърпа за забраждане на всичкитѣ моми въ четата. Въ такъвъ случай драгоманинътъ изпълнява заповѣдьта на чифликчията. Понѣкога самъ послѣдниятъ купува кърпи и пошове и ги раздава на всичкитѣ. Въобще чифликчията е длъженъ да даде подаръкъ въ пари или друго нѣщо на четата, която му е жънала.

Чифликчията плаща на драгоманина драгоманлъкъ на всѣки 10 души по лира. Ако напр. четата се е състояла отъ 35 души, то той му плаща $3^1/_2$ или 4 лири. Драгоманлъкътъ остава собственость на драгоманинътъ. Него той не е длъженъ да туря при общата печалба. Освѣнъ драгоманлъкъ, нему се дава частно 1—2 лири подаръкъ.

Когато четата напусне нивата, чакъмджийката омива паницитѣ и лъжицитѣ, съ които сж яли прѣзъ жътвата, и ги занася въ дома на чифликчията, който ѝ дава 10—20 гр. подаръкъ.

Когато вече четата ще си върви, чифликчията я нагощава и ѝ приготвя хлѣбъ за низъ пжтя. Освѣнъ това, той я моли да не вържи кусуръ, ако ястието прѣзъ жътвата или друго не ѝ е било угодно. „Ако е здраве, до година пакъ!“ размѣняватъ се благослови и отъ двѣтѣ страни.

Понеже въ турско врѣме жътварскитѣ чети сѫ бивали често ограбвани отъ разбойници, то всѣкой чифликчия пращалъ съ четата си ясакчия, който да я пази прѣзъ Балкана и до въ дома на драгоманина. Подобни ясакчии тѣ пращали и при идването ѝ. Когато чифликчиитѣ не рачили да откупятъ ясакчия, то драгоманинътъ си откупувалъ самъ. Паритѣ, които се похарчвали за това, разхвърляли се на четата, отъ която на всѣкого се падало да плати по 2—3 гроша.

Раздѣлянето на печалбата става понѣкога на мѣстото, понѣкога низъ пѫтя, а най-вече въ дома на драгомана. Въ такъвъ случай той не носи всичката печалба у себе си, а дава отъ нея по-голѣмата часть на 7—8 моми, които я вшиватъ тукъ-тамѣ низъ съдранитѣ си дрехи. Това се прави пакъ отъ страхъ на разбойници, дано се отърве отъ тѣхъ що-годѣ. При завръщане драгоманинътъ събира пакъ паритѣ и се залавя за раздѣлянето имъ.

По нѣкога, както жътваритѣ, така и други, които пѫтували, туряли паритѣ си въ кѫсове сланина, която разбойницитѣ, които били изключително турци, не похващали.

Сподѣлянето на печалбата е ставало по слѣдуещия начинъ. Прѣсмѣтнато е че:

1) за 20 деня 1 човѣкъ пожънва 18 дюлюма, ако сѣитбитѣ (нивята) сѫ дебели и легнали;

2) за 20 деня 1 човѣкъ пожънва 25 дюлюма, ако нивята сѫ прави и рѣдки, и

3) за 20 деня 1 човѣкъ пожънва 15 дюлюма, ако нивята сѫ кѫси и рѣдки.

Както ни е извѣстно, жътвата трае близо 20 деня или 3 недѣли, прѣзъ което врѣме не се работи прѣзъ двата праздника при Петровъ-день.

Да кажемъ, напримѣръ, че имали една чета състоеща отъ:

1	драгоманинъ
1	кираджия
1	чиракъ на драгоманина
4	момци или мѫже
28	моми (възрастни, срѣдни и млади)
4	коня
Всичко 39	души.

И тая чета е пожънала около 480 дюлюма пазарски по $13^1/_2$ гр. т. е. спечелила всичко 6480 гр.

Ето какъ става сподѣлянето на тия пари:

1	мома (чакъмджийка)		200 гр.
4	момци	по 170 гр.	680 „
14	моми	„ 170 „	2380 „
4	коня	„ 170 „	680 „
1	кираджия	„ 170 „	170 „
1	чиракъ	„ 170 „	170 „
8	моми	„ 150 „	1200 „
5	„	„ 135 „	675 „
1	драгоманинъ	„	355 „
39	души.		6480 гр.

Въобще сподѣлянето на печалбата става така: драгоманинътъ раздѣля спечелената сума на толкова дѣла, колкото души брои четата заедно съ конетѣ и намѣрва по колко се пада едно на друго на единъ. Следъ той отнема на по-младитѣ и по-слабитѣ моми и въздава на по-възрастнитѣ и на мѫжетѣ, като отдѣля на конетѣ и на чирака си на равно съ тѣхъ и взема най-голѣмъ дѣлъ за себе си. На чакъмджийката всѣкога се дава по 30—40 гр. по-горѣ отъ другитѣ.

Освѣнъ своя дѣлъ драгоманинътъ взема дѣла и на чирака си и на конетѣ, които биватъ или негови собствени или на кираджията. Тоя послѣдниятъ, както видѣхме, работи и си взема дѣла като жътварь. Ако конетѣ сѫ негови, то драгоманинътъ му плаща по 20 или 30 пари на оката кирия, както на самъ, така и нататъкъ, за рубата, която носи.

Драгоманитѣ въобще не смѣятъ да ядатъ хака на работницитѣ си, т. е. не смѣятъ да имъ дадатъ по-малко отъ колкото имъ се слѣдва. Понеже момитѣ отъ едни и сѫщи колиби не ходятъ съ единъ и сѫщъ драгоманинъ, то тѣ се питатъ на връщане по колко имъ сѫ дали тѣхнитѣ драгомани. Ако нѣкои моми отъ една чета сѫ взели по-малко отъ други моми (тѣхни връстнички) отъ друга чета, то излиза, че на тѣхъ е изяденъ хакътъ отъ драгоманина. Въ такъвъ случай, тоя драгоманинъ трѣбва да знае, че до година ни една мома не би отишла съ него.

На завръщане драгоманинътъ всѣкога завежда четата у дома си, дѣто я гощава. Послѣ отъ колиби на колиби той

завежда момитѣ тъй както ги бѣ прибралъ на тръгване, като имъ оставя и рубата.

При даването на паритѣ драгоманинътъ хваща на всѣка мома по 50 пари за зѫбенето на сърпа ѝ, което е платилъ той. Ако би пъкъ да ѝ е далъ новъ сърпъ, хваща ѝ за него 6 гроша.

Сърповетѣ правятъ и точатъ балтаджиитѣ въ Трѣвна и Габрово.

Въ всѣка жътварска чета отъ моми ходягъ и по нѣколко момци или женени мѫже, отъ които единъ бива цигуларь или гайдарь. Тѣ не жънатъ, а връжатъ снопи. При нѣмане нужното число връзачи, и моми вършатъ сѫщата работа.

На по-голѣмитѣ чети чакъмджийкитѣ биватъ двѣ. Ако едната води чакъма, то другата дига и слага трапезата и мие лъжицитѣ и паницитѣ.

На Романя ходи и дъщерята на най-богатия колибаринъ. Ни тежката работа, ни голѣмата горещина, ни дългиятъ пѫть — нищо не е въ състояние да въспрѣ една мома да не отиде на Романя. На нея не ѝ се оставятъ пѣснитѣ, игритѣ и веселията, които четата прѣкарва въ пѫтя и икрама, който ѝ се прави отъ чифликчията. Романкитѣ иматъ тая поговорка: „Романия — слободия!" Въобще всѣка мома отива на драго сърце на Романя и очаква съ нетърпение дохождането на жътвата.

Колибаркитѣ отъ Трѣвненскитѣ колиби, които се прѣставятъ слугини въ Трѣвна, отъ Гергьовъ-день до Димитровъ-день, пазарятъ се повечето да бѫдатъ пуснати прѣзъ лѣтото на Романя. Въ такъвъ случай тѣ вфематъ по-долня плата (120—140 гр., а безъ Романя 200 гроша).

Романкитѣ вървятъ въ слѣдующия поредъкъ: най-напрѣдъ два реда моми, които пѣятъ пѣсни, слѣдъ тѣхъ останалитѣ, по срѣдата драгоманинътъ възседналъ на конь и въорѫженъ, отдирѣ малкитѣ момичета и мѫжетѣ и най-подиръ кираджията съ натоварени коне. Всѣка мома бива облѣчена съ националния си костюмъ, който състои отъ черъ безрѫкавъ сукманъ съ пъстри поли, бѣли рѫкави, бѣла пазва и пъстра малка прѣстилка. На главата си иматъ намѣтнати бѣли кърпи (тия кърпи тѣ другъ пѫть не носятъ). Срѣдъ четата една носи нѣщо като знаме, на връхъ което се вижда кукла. Други пъкъ носятъ голѣми китки отъ бѣлъ кремъ и други цвѣтя.

Всѣка мома донася на домашнитѣ си що-годѣ **армаганъ**, като пръстенъ и др.

Нѣкои моми донасятъ сламени вѣнци, бради отъ класове и др., които си правятъ на жътва и които качватъ по стѣнитѣ у тѣхъ си за украшение. Други пъкъ събиратъ **улйтки** (единъ видъ длъгнести бѣли охлювчета) по Дервенския баиръ (при Ст.-Загора), нижатъ ги на конци и ги носятъ **армаганъ** на малкитѣ момичета, които ги носятъ на шия.

Момитѣ, които ходятъ на „**Романя**", се казватъ **романки**, а мѫжетѣ **романци**.

Тая чета, отъ която е умрѣлъ нѣкой, на връщане не пѣе. Въ пѣснитѣ, които се пѣятъ на отиване и връщане, споменуватъ се имената на драгоманина и кираджията на етата.[1]

---

[1] Тъй като въ горнитѣ бѣлѣжки се споменуватъ пари, грошове и лири, за неизлишно считаме да забѣлѣжимъ, че по курса отъ 1890 г. 40 пари правятъ 1 грошъ, 5 гроша правятъ 1 левъ, а 23 лева 1 лира.

ЗАДРУЖНОТО ВЛАДѢЕНЕ И РАБОТЕНЕ ВЪ БЪЛГАРИЯ.

[Отъ Периодическо списание, кн. XXVIII—XXX. 1889].

„Това, което днесъ наричатъ организация на труда, добрѣ разбрано, е задачата на цѣлото бѫдеще за всички ония, които претендиратъ да управляватъ свѣта". Тия думи, казани отъ единъ великъ английски мислитель, Томасъ Карлайлъ[1], бѣха вѣрни прѣди четиридесеть и петь години, вѣрни сѫ и днесъ. И тогава, когато чартизъмътъ вълнуваше цѣла Англия, и сега, когато социализъмътъ обезпокоява цѣлъ свѣтъ, хора учени, хора умни, хора добри, се опитваха и се опитватъ да рѣшатъ тая велика задача, се мѫчиха, и се мѫчатъ да дадатъ такава организация на труда, щото тоя Божи свѣтъ да доставя необходимия залъкъ хлѣбъ и нужния кѫсъ дреха не само на хилядитѣ, които владѣятъ и добруватъ, но и на милионитѣ, които чернѣятъ и робуватъ. За жалость, тия опити и тия мѫки сѫ далечъ отъ да сѫ се увѣнчали още съ практиченъ успѣхъ. Ученитѣ, умнитѣ и добритѣ, които сѫ се посвѣтили на тѣхъ, сѫ писали много, но сѫ свършили малко. Старали сѫ се да докажатъ, че сѫ намѣрили разковничето, а сѫ доказали само, че никакъ не могатъ да се съгласятъ, какво е това разковниче, и дѣ трѣбва да се дири то. Тѣ въ всичко сѫ разногласни; въ едно само на послѣдно, като че сѫ съгласни. Тѣ почти всички[2] взеха да мислятъ, че сдружаванията, че асоциациитѣ между капиталисти и работници ще могатъ, ако не да рѣшатъ, то поне да помогнатъ за рѣшението на мѫчния въпросъ по организацията на труда. Но въ всѣкой случай рѣшенъ въпросътъ още не е. Той се из-

[1] Past and Present. By Thomas Carlyle. Book. IV, Chap. XII.

[2] Познати сѫ симпатиитѣ на социалиститѣ за сдружаванията. Но не по-малко очаровани отъ тѣхъ сѫ и анти-социалиститѣ. Четете напримѣръ, дългата тирада въ тѣхна полза на Paul Leroy-Beaulieu, въ послѣдната му книга, le Collectivisme.

правя като старогръцкия сфинксъ, полага своята гатанка, получава неудовлетворителни отговори и изпояжда цѣли поколѣния.

Гатанката се налага всѣкому. За това нея сж се помжчили да отгадаятъ не само ученитѣ, но и проститѣ. Читателитѣ на Периодическо списание сж видѣли въ моитѣ статии върху задругата въ Западна България и върху нашитѣ градинарски дружества[1], какъ нашитѣ селяни сж се постарали да рѣшатъ великата задача на организацията на труда и сродния съ нея, но не по-малко труденъ, въпросъ на собственостьта. Може-би, тия наши скромни реформатори да не сж съвсѣмъ успѣли. Но успѣли, или не успѣли, тѣхниятъ опитъ е твърдѣ интересенъ; тѣхното постоянство въ него показва, че той прѣдставлява сериозни сгоди; а тѣхното качество на българи, на наши сънародници, ни налага длъжность да изучимъ всестранно онова задружно владѣене и работене, което съставлява основата на тѣхното трудово устройство, крайжгълния камъкъ на тѣхния економически битъ.

Азъ вѣрвамъ слѣдователно, че читателитѣ нѣма да ми се сърдятъ, ако тъй скоро за трети пжть се повръщамъ върху тоя важенъ въпросъ. Многобройнитѣ съобщения, които азъ получавамъ за него, било отъ чужденци[2], било отъ бъл-

---

[1] Периодическо списание, кн. XXI—XXII и кн. XXVII.

[2] Ще бжда непризнателенъ, ако пропусна случая безъ да поблагодаря за твърдѣ лестнитѣ отзиви, които знаменити специалисти обнародваха въ чужбина отъ моитѣ издирвания, особено по задругата. Г. Емилъ де Лавле (въ Revue d'Economie Politique, Juillet-Août 1888). г. д-ръ Иречекъ (въ Cesty po Bulharsku), г. д-ръ Ф. С. Краусъ (въ Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band XVIII, и въ Ausland отъ 27 февруари 1888), единъ безименень руски рецензентъ (въ Извѣстія С.-Петербургскаго Слав. Благ. Ком., августъ 1888), се произнесоха съ особено благоволение за моя трудъ. Ползувамъ се отъ тоя случай да отговоря на една бѣлѣжка на г. д-ръ Крауса. Той би желалъ, намѣсто з а д р у г а, да употрѣбя к у п щ и н а, дума, която се чува въ с. Драгалевци, както азъ самъ забѣлѣжихъ въ моята статия Рѣчьта к у п щ и н а можеше да замѣсти думата з а д р у г а, ако да бѣше по-общеупотрѣбителна. Но употрѣбена, както тя е днесъ, само въ нѣколко села, какво понятие тя може да прѣдстави на масата на нашия народъ? Г. д-ръ Краусъ може да ни отвърне, че ако к у п щ и н а е позната на нѣколко само села, з а д р у г а не е позната на никое село. То е тъй. Сжществителното з а д р у г а, до колкото моитѣ издирвания се простиратъ, не се слуша никждѣ изъ народа въ

гари, доказватъ, че неговата важность се припознава не само вънъ отъ отечеството ни, но и по насъ. И азъ бихъ желалъ да се възползувамъ отъ това настроение, додѣто то още не е охладнѣло; азъ бихъ желалъ да втълпя въ умоветѣ на всички ония наши съотечественици, които разбиратъ значението на подобни питания, че е желателно, че е нужно да се помжчатъ и тѣ да ги освѣтятъ, до колко имъ иде отржки, да се погрижатъ и тѣ да понапишатъ нѣщо, било върху задругата, било върху задружното работене, щомъ тия интересни економически форми сжществуватъ въ околията, въ която тѣ живѣятъ. Отъ устнитѣ и писмени съобщения, които азъ получихъ върху тия въпроси, излиза, че задружното владѣене и работене сж тъй разпространени по насъ, щото не е възможно едно лице само да ги изучи и опише, въ кратко врѣме, толкозъ по-вече, че изучването трѣбва да става на мѣстото, за да не се вмъкватъ погрѣшки. За това азъ правя възвание на всички наши сънародници съ образование и добра воля, и ги моля да не отказватъ своето съдѣйствие, щомъ иматъ възможность да изучатъ въ мѣстото, дѣто живѣятъ, нѣкой видъ задружно владѣене или работене. Нека изучи и опише, кой каквото може и както може, и нека изпрати резултата на своя трудъ до редакцията на Периодическо списание или до мене. Тъй изпратенитѣ съобщения, които прѣдставляватъ какъвъ-годѣ интересъ, ще се обнародватъ незабавно — непромѣнени или съ дребни поправки — въ страницитѣ на поменатото списание.

По-горѣ забѣлѣжихъ, че споредъ добититѣ ми свѣдѣния,

България. Но то е извѣстно поне на образованитѣ. Освѣнъ това прилагателното му, задруженъ, е познато на цѣлия народъ, и не само въ значението му съединенъ, но въ смисъльта на членъ на една задруга. Оня, който се съмнѣва въ това, може да прочете интересната пѣсень, Лазаръ и Петкана (въ Читанката за трети класъ на г. Ат. Т. Илиева, стр. 188) и ще намѣри стиха:

Ние сми братья задружни,

а по-надолу и двоестишието:

Не ли сми братья задружни,
Деветь сми кжщи правили.

Кой знае, дали съ малко повече дирене, и самата дума задруга нѣма да се намѣри между селянитѣ въ България. Г. д-ръ Краусъ я билъ намѣрилъ въ Босна, при всичкитѣ увѣрения на г. Богишича, че тя не се чува никждѣ у сърбо-хърватитѣ.

задружното работене е доста разпространено изъ България. За да улесня всички ония, които биха желали да го изучатъ въ разновиднитѣ му проявления, азъ за неизлишно считамъ да изброя тукъ по-главнитѣ занаяти, въ които то се срѣща, и да опиша формитѣ, които то прѣдставлява въ нѣкои отъ тия занаяти. По тоя начинъ неопитнитѣ ще видятъ, дѣ и какво трѣбва да дирятъ. Сжщеврѣменно читателитѣ ще се запознаятъ и съ още нѣкои видове отъ асосиационно работене по насъ.

Ето по-главнитѣ занаяти, въ които, споредъ моитѣ свѣдѣния и споредъ свѣдѣнията на г. Ц. Гинчовъ, извѣстния познавачъ на народния ни животъ, се срѣща най-често задружното работене:

1) Овнарството (джелепликътъ) и овчарството, за които споменахъ и въ статията си върху градинаритѣ;

2) Жътварството, занятието на тъй нареченитѣ загорци — жътвари и жътварки, които всѣко лѣто минуватъ отъ Сѣверна България въ Романя (Тракия) на жътва;

3) Дюлгерството, било по Срѣдна България, било по Дебърско, Планинско и други мѣста на Македония;

4) Фурнаджийството, особено на македонцитѣ;

5) Кираджийство, особено на Габровскитѣ колибари, които внасятъ въ Габрово вълна, мѣдь и пр., а изнасятъ габровско произведение;

6) Соватчийството и залханджийството, особено въ Гор.-Орѣховица, Дрѣново, Плѣвенъ, Вратца и пр.

7) Котларството въ Срѣдна България, дѣто котларитѣ мѣняватъ нови котли за вехти;

8) Сапунджийството, тъй сжщо изъ Срѣдна България, дѣто продавачи разнасятъ сапунъ по селата и го мѣняватъ за кокошки и пари;

9) Грънчарството, особно на троянскитѣ, трънскитѣ и пиротски майстори, които си иматъ отличителенъ скришенъ езикъ, по примѣра на нашитѣ мутавчии и дюлгери, върху чийто условенъ, таенъ езикъ — conventionelle Geheimsprache — г. д-ръ Иречекъ писа въ Archiv für Slavische Philologie за 1884;

10) Халваджийството, особено на македонцитѣ.

Слѣдъ изброяването на тия занаяти, азъ пристжпвамъ да дамъ нѣколко подробности върху отличителнитѣ черти на

задружната форма на работене въ по-първитѣ отъ тѣхъ. Почвамъ съ овнаритѣ и овчаритѣ отъ Панагюрско.

На кой софиянецъ не сѫ познати богатитѣ едно врѣме панагюрци — джелепи? Прѣди войната на 1877 тѣ купуваха въ Западна България, въ Пиротско и Нишко десетки хиляди овни и ги продаваха въ Цариградъ. Малко отъ тѣхъ сѫ останали да слѣдватъ бащиния си занаятъ. Числото имъ се намали, но начинътъ на работенето имъ не се промѣни. И до днесъ още панагюрскитѣ овнари даватъ на своитѣ овчари, не опрѣдѣлена плата, а часть отъ печалбата. Тоя начинъ на възнаграждение овчаритѣ се нарича у тѣхъ на башкалъкъ или на кяръ. Купенитѣ овци се дѣлятъ обикновено на парчета. Има голѣми парчета, има и малки: първитѣ състоятъ отъ по 800—850 овна, а вторитѣ отъ 600—650 овна. Голѣмо ли е парчето, турятъ се на него 4 души овчари, които трѣбва да го придружаватъ и наглеждатъ, до дѣто то се продаде. Първиятъ отъ тия овчари се нарича кехая, вториятъ бюлюктешинъ или подкехая, третиятъ третякъ, а четвъртиятъ одаджия, защото той има повечето длъжноститѣ на слуга, да мѣси, да се грижи за конетѣ, да ги товари и разтоваря и пр.. Малко ли е парчето, тогава то има само кехая, подкехая и одаджия. Всичкитѣ разноски безъ изключение, било за овчаритѣ, овнитѣ или конетѣ, било за ядене, паша или мито, се теглятъ отъ джелепина. Но по-голѣма часть, ако не цѣлото количество, отъ тия разноски се покриватъ отъ произведението на вълната, тъй като панагюрци обикновено купуватъ овнитѣ прѣди стрижба. Продадатъ ли се овнитѣ, прибератъ ли се паритѣ, разчистването на смѣтки почва: спадатъ се купилото и разноскитѣ, и намира се каква чиста печалба остава на овенъ. Тогава кехаята получава като свой дѣлъ, чиста печалба на 70 до 80 овна, подкехаята взима оная на около 60 овна, третякътъ се възнаграждава съ оная на 40 до 45 овна, а на одаджията се дава оная на около 35 овна. Остатъкътъ отъ печалбата прибира самъ джелепинътъ, който е билъ далъ цѣлия капиталъ, защото овчаритѣ не турятъ никаква майка. Чиста печалба на овенъ се качва нѣкога по 6 лева, но обикновено бива отъ 3 до 4 лева.

Такъвъ е обичаятъ у джелепитѣ, у овнаритѣ. Колкото за ония панагюрци, които сѫ скотовъдци, които иматъ тъй

нареченитѣ тамазлъци, тѣ плащатъ по една умѣрена плата на своитѣ овчари — отъ 50 до 100 лева на година — позволяватъ имъ при това да иматъ въ тамазлъка и свои овци. Обикновено овчаритѣ си иматъ всѣкой по 50 до 100 овци, и тъй се набиратъ овчарски 400 овци при господарскитѣ 5 или 600 овци. Въ края на годината отъ произведението на вълната, ягнетата, сиренето, млѣкото и пр. се спадатъ разноскитѣ, и чистата печалба се дѣли съразмѣрно по толкозъ на овца. Една любопитна дума се срѣща у тия овчари-скотовъдци: послѣдното млѣко, което се издоява есень отъ господарскитѣ и овчарскитѣ овци, се подарява на овчаритѣ, и се нарича ржкоболъ.

Подиръ овчаритѣ въ горѣприведения ми листъ идатъ загорци. Тъй се наричатъ, както забѣлѣжихъ вече, всичкитѣ ония жътвари и жътварки изъ търновско, които лѣтѣ минаватъ въ Романя или Романия (името, което отъ началото още нашитѣ прадѣди дали на Тракия), за да жънатъ. Тѣ ходятъ на чети. За слѣдуещитѣ подробности върху тия чети азъ имамъ да благодаря г. д-ръ Молловъ, който ги е получилъ отъ брата си, изъ Беброво.

Нѣманието на доста работа въ сѣверо-балканскитѣ колиби, нѣманието на работници по тракийскитѣ полета сж дали първата идея за привличането на жътвари отъ Сѣверна въ Южна България. Това лѣтно нахлуване на загорци е имало голѣми размѣри въ турско врѣме. Тогава, както е познато, е имало голѣми турски чифлици въ ст.-загорския окржгъ, и притежателитѣ на тия чифлици, като не сж намирали доста работни ржцѣ въ Тракия, сж изпращали своитѣ кехаи, особено по жътва, да имъ довеждатъ жътвари отъ Сѣверна България. Сжществува прѣдание, че въ началото само циганитѣ сж отивали да жънатъ,[1] но скоро били почнали и българитѣ, които и до днесъ слѣдватъ. Сега наистина не отиватъ въ такова множество, както въ турско врѣме, защото повечето турски чифлици сж били разкупени на кжсове отъ българи земледѣлци, които нѣматъ нужда отъ много жътвари. Но все пакъ и до день днешенъ чети отъ загорци ходятъ да жънатъ на по-голѣми земледѣлци изъ старо-загорско, карнобатско, бургаско и пр.

---

[1] Г. Молловъ казва, че думата романци произхожда отъ Ромъ, циганинъ, по цигански. Азъ мисля, че тя произхожда отъ Романя.

Главатарьтъ на четата се нарича драгоманинъ. Той има доста голѣми права, защото не само служи за единъ видъ посрѣдникъ между четата и земледѣлеца, но управлява цѣлата чета и наказва ония нейни членове, които сж сгрѣшили въ нѣщо, било съ глоба, било съ нѣкоя и друга тояга по гърба, било най-послѣ, при по-голѣмо прѣстжпление, съ изпжждане отъ четата.

Щомъ пристигне четата на чифлика, драгоманинътъ и кехаята отиватъ та измѣрватъ и прѣгледватъ сѣитбитѣ, именно колко кила е посѣяно (килото има 22 оки), и дали е чиста и едра сѣитбата. Подиръ това прѣгледване и измѣрване, драгоманинътъ пазари съ притежателитѣ цѣната на кило. Тая цѣна бива различна, споредъ годината. Понѣкога тя слиза и на 4 лева, а по нѣкога се качва и на 10 лева на кило. Жътвата обикновено трае отъ двѣ до три недѣли. Защото четитѣ биватъ голѣми, то често за жътва въ тия двѣ-три недѣли на една чета се пада да вземе 5, 8 до 10.000 лева.

Какъ се подѣля тая печалба между членоветѣ на четата? Споредъ пола и възрастьта. Обикновено се прѣдполага, че мжжътъ прѣзъ врѣмето на жътвата е могълъ да ожъне 6 кила, жената 4 кила, а момчето или момичето 2 кила. Да прѣдположимъ, че цѣлата чета е пожънала 1000 кила, които сж били пазарени по 8 лева килото. Четата е получила, слѣдователно, всичко 8000 лева. Да прѣдположимъ още, че тя е броила 225 души, отъ които 100 мжже, 75 жени, 40 момчета и момичета. Всѣкой мжжъ тогава ще вземе за своитѣ 6 кила по 48 лева, всѣкоя жена за своитѣ 4 кила по 32 лева, а всѣкое момче и момиче за своитѣ 2 кила по 16 лева. Подѣлението тогава ще стане както слѣдва:

100 мжже ще вематъ	по 48	лева	4800 лева
75 жени „ „	„ 32	„	2400 „
50 дѣца „ „	„ 16	„	800 „
	Всичко .	.	8000 лева

Загорцитѣ, додѣто жънатъ, хранятъ се отъ притежателитѣ на нивитѣ. По пжтя на отиване и връщане, тѣ ядатъ отъ себе си, кой какво си вземе отъ дома или си купи по кръчмитѣ. При това всѣкой си носи постилка и завивка отъ дома, тъй като всички спятъ подъ открито небе. Драгоманинътъ за своя трудъ получава по единъ левъ отъ всѣкой

членъ на четата и по единъ подаръкъ отъ притежателитѣ на сѣитбитѣ.

Загорцитѣ почти всѣкога водятъ съ себе си и по единъ гайдаръ, който свири, щомъ почнатъ жътваркитѣ нѣкоя нова нива. Посвири ли малко, той прѣстава, и захваща да жъне като другитѣ.

Освѣнъ гайдата, загорцитѣ иматъ и пѣснитѣ, които да ги разтушаватъ. Въ тия свои пѣсни тѣ не сѫ много нѣжни за Романия, дѣто ходятъ да печелятъ. Тѣ я наричатъ „пуста, равна Романия“ и, като искатъ да я опишатъ, не се скѫпятъ съ чернитѣ краски. Чуйте, напримѣръ, слѣдуещата пѣсень, която тѣ пѣятъ, кога се връщатъ:

Романѝя пуста остàла,
О'гънь я изгорѝлъ,
Тръни я сбирàсли,
Водà я обитеклà,
Пожàрь я пожàрилъ,
Драгомàне, драгомàне!

Още по-интересни отъ економическа точка на зрѣние, ми се видятъ сдружаванията на нашитѣ дюлгери. Азъ нѣмамъ точни свѣдѣния относително до дюлгеритѣ изъ Срѣдна България. Но колкото за македонскитѣ дюлгери, тѣхнитѣ сдружавания много приличатъ на сдружаванията на лѣсковскитѣ градинари. И тѣхнитѣ дружини или чети състоятъ отъ 10, 15 до 20 души. И тѣхнитѣ главатари се наричатъ майстори. И тѣ сѫ странствуещи, като градинаритѣ, защото посѣщаватъ не само всичкитѣ македонски градове, но и много мѣста въ България, Сърбия и дори Ромѫния. И най-послѣ и най-главно, и тѣхниятъ майсторъ взима 2 дѣла, а останалитѣ по 1, $^3/_4$ и $^1/_2$ дѣлъ. По-долу отъ половинъ дѣлъ почти никога не се срѣща. Разликата между тѣхъ и градинаритѣ състои въ вида на работата и въ врѣмето на работенето. Градинаритѣ почватъ въ мартъ, а свършватъ въ ноември. Македонскитѣ дюлгери, които излизатъ най-много отъ Крушево, Паланка и Дебърско (особено отъ Дебъръ, Галичникъ, Росоки, Тресонче, Селци, Гари и Осои), почватъ на Димитровъ-день (27 октомври), а свършватъ по Гергьовъ день (23 априлъ), защото въ Македония, по причина на горещината, лѣтѣ не може да се работи. Въ началото на октомври четата се съставя и тръгва за мѣстоназначението си. Тука тя поразпитва за зданията,

които има да се градятъ, и влѣзва въ прѣговори за постройката на онова, което тя е избрала. Понѣкога тя се наима да гради и значителни изкуствени градежи, като мостове и други. Тъй напримѣръ, една голѣма дружина, състоеща отъ 25 души дебърци, съ 30 дѣла е направила моста надъ Струма, при Горна-Джумая (Сѣверна Македония). Стане ли съгласието, четата почва да работи. Тя живѣе заедно и яде заедно. Единъ мѣси, други готви за всички. Когато градимата кѫща е въ градъ и частна, обичай е, притежательтъ ѝ да гощава и черпи даромъ дружината. Другитѣ разноски излизатъ отъ авансситѣ, които четата получава отъ домовладѣлеца и се записватъ отъ майстора. Свърши ли се работата, дружината прибира цѣлата стойность на постройката, разплаща се, спада разноскитѣ, и чистата печалба се подѣля тогава на дѣлъ. Често на дѣлъ се пада чиста печалба по триста лева. Всѣкой си взима дѣла и отива да почива прѣзъ лѣтото у дома си. — Освѣнъ съдружницитѣ, много отъ тия чети иматъ и чираци, които получаватъ опрѣдѣлена плата за цѣлата сграда и цѣлото врѣме, отъ Димитровъ-день до Гергьовъ-день.

Македонцитѣ много сѫ доволни отъ тая дружествена система. Тѣ намиратъ въ нея слѣдуещитѣ двѣ сѫществени сгоди:

1) всичкитѣ работници гледатъ чисто да работятъ, тъй като другояче сградата може да не се приеме отъ притежателя ѝ, и въ такъвъ случай страдатъ всичкитѣ, а не само майсторътъ, и

2) нищо не се краде и губи, а има въобще голѣма економия въ употрѣблението на материяла.

При все това, дебранитѣ дюлгери, живущи въ София, не работятъ вече съдружески. Вѣтърътъ на злѣразбрания индивидуализъмъ види се да е повѣялъ и на тѣхъ. Но паланкалиитѣ прѣдприемвали работи задружно, не само въ София, но дори и въ Влашко. Една чета отъ 60 души паланкалии работила лани съдружески по-новонаправената желѣзнопѫтна линия Царибродъ—София—Вакарелъ.

Свършихъ бѣлѣжкитѣ си. Знамъ, че тѣ сѫ кѫси, непълни. Затова бихъ помолилъ всички ония, които биха желали да понапишатъ нѣщо върху тия прѣдмети, биха желали, да принесатъ лептата си на тая бѣдна просякиня, която се нарича литература на самозапознаването ни — бихъ ги по-

молилъ да прочетатъ и първитѣ ми двѣ статии, споменати въ началото на настоещата. Нека влѣзатъ въ по-голѣми подробности, както азъ съмъ влѣзълъ въ казанитѣ ми двѣ студии. И дано Периодическото списание въ идущитѣ си книжки бжде по-честито да обнародва трудове, пълни и обширни върху тия толкозъ важни за насъ, толкозъ интересни за науката, въпроси.

ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКИТѢ ИМОТИ И ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТЬ НА БЪЛГАРИЯ.

[Отъ Периодическо списание, книжка XL. 1892.]

Статистически свѣдѣния за земледѣлческата производителность на България при надвечерието на I-то Българско земледѣлческо-промишлено изложение. Отъ М. Георгиевъ, началникъ на отдѣлението за държавнитѣ имоти, горитѣ, земледѣлието и търговията при министерството на финанситѣ и директоръ на I-то Българско земладѣлческо-промишлено изложение, София, 1892.

Ние просимъ извинение отъ читателитѣ за дължината на това заглавие. Грѣшката не е наша, а на почитаемия авторъ. Той можеше да каже, че тая интересна брошура се издава отъ IV-то отдѣление при министерството на финанситѣ — което щѣше да бжде цѣла истина — и публиката пакъ щѣше да отдаде всичката честь за нея нему, който е началникъ на казаното отдѣление. Но той прѣдпочете да тури цѣлото си име и всичкитѣ си титли, като има очевидното желание и неоспоримата смѣлость да привлѣче връзъ себе си всичкитѣ хвалби и всичкитѣ критики за това първо по своя родъ на български списание.

Ние почваме съ хвалбитѣ. Високо похваляваме г. М. Георгиевъ за инициативата, която е ималъ да издаде, по поводъ на първото българско изложение, първия опитъ по едно систематическо оцѣнение на нашата земледѣлческа производителность. И за да оправдаемъ нашата похвала, ние за длъжность считаме да приведемъ тукъ по-главнитѣ факти и цифри, които тая брошура съдържа.

Тя се дѣли на двѣ части: 1) общото земледѣлческо-икономическо състояние на България прѣзъ 1891, и 2) земледѣлческата производителность на България по окржзи, все прѣзъ сжщата 1891 г. Най-интереснитѣ данни влизатъ въ първата часть. Споредъ тия данни, България, която има пространство 9,927.600 хектара, отъ които:

Нивитѣ захващатъ хектари	2,170.000
Лозята хектари	96.000
Градинитѣ, бостанитѣ и пр. хектари	45.312
Ливадитѣ хектари	312·000
Горитѣ, балталъцитѣ и храсталацитѣ хектари .	1,332.429
Населенитѣ мѣста, пжт., блатата и пр. „ .	445.000
Меритѣ и пашитѣ хектари	5,526.859
България, казваме, която има хектари	9,927.600

прѣзъ 1891 год. е имала едно земледѣлческо производство отъ лева 903.063.004 а именно:

а) Отъ почвата.

1.	Отъ житни храни и слами лева.	309,919.149
2.	„ сѣно, оровъ, и фий лева .	28,599.016
3.	„ индустриялни растения (ленъ, гюлъ, тютюнъ) и пр. лева	7,230.191
4.	„ грозде лева	36,028.227
5.	„ зеленчуци, варива, овощия и пр. лева	36,156.300
6.	„ гори, балталъци, шумаци и пр. лева	28,460,591
7.	„ мери, паши и пусти мѣста л.	300,752.042
8.	„ непоменати по-горѣ растения лева	2,700.000
	Всичко приходъ отъ почвата лева .	750,145.516

б) Отъ животнитѣ.

1.	Отъ добитъкъ, кокошки, пчели буби и пр. лева	152,917.488
	А всичко отъ почвата и животнитѣ лева	903,063.004

Слѣдователно, като вземемъ пространството и населението на България, земледѣлческото производство на единъ четвъртитъ километъръ се пада по лева 9,038, на глава отъ цѣлото население по лева 286·20, а на глава отъ земледѣлчелското население по лева 339.

Прѣзъ сжщата година княжеството е произвело житни храни килогр. 2,009,063.160 или на глава по килогр. 636, а само пшеница на глава по килогр. 336.

България презъ казаната година е имала приблизително слѣдуещия добитъкъ:

1. Говеда	глави	. . . .	1,680.983
2. Коне	„	. . . .	325.526
3. Овци	„	. . . .	7,060.353
4. Кози	„	. . . .	1,453.462
5. Свине	„	. . . .	441.062
Всичко	„	. . . .	10,916.386

Оцѣненъ за лева 272.609.758.

На единъ четвъртитъ километъръ се падатъ, слѣдователно по глави 111, а на 1,000 души население по глави 3.475 а именно:

Говеда се падатъ на 1.000 души глави	533.
Коне „ „ „ „ „ „	104.
Овци „ „ „ „ „ „	2.238.
Кози „ „ „ „ „ „	460.
Свине „ „ „ „ „ „	140.

Подиръ тия цифри, относещи се до България, книжката дава сравнителни таблици за житнитѣ храни и за добитъка на разни европейски държави. Отъ тия таблици излиза, че като се вземе производството и числото на добитъка на глава, България между всичкитѣ европейски държави държи първо мѣсто по производството на пшеницата и числото на овцитѣ, второ мѣсто по производството на житнитѣ храни и трето мѣсто по числото на говедата.

Съ тия таблици се свършва първиятъ отдѣлъ отъ книжката.

Споредъ таблицитѣ, дадени въ втория отдѣлъ, въ 1891 най-богатиятъ окрѫгъ по производството на житни храни, сравнително съ населението, е билъ разградскиятъ, най-бѣдниятъ — видинскиятъ; най-богатиятъ, сравнително съ пространството, пакъ по производството на житни храни, е билъ силистренскиятъ окрѫгъ, а най-бѣдниятъ — трънскиятъ; най-богатиятъ откъмъ дребенъ и едъръ добитъкъ е билъ бургаскиятъ, най-бѣдниятъ — севлиевскиятъ; и най-послѣ, най-богатиятъ откъмъ едрия добитъкъ е билъ свищовскиятъ, а най-бѣдниятъ — софийскиятъ окрѫгъ.

Всичкитѣ тия сравнителни таблици сѫ твърдѣ интересни и ние не можемъ да не похвалимъ чиновника, който ги е работилъ, както похваляваме и началника, който ги е внушилъ.

Но книжката не съдържа само сравнения, а и нови прѣброявания и нови оцѣнения. Нѣкои отъ тия цифри сѫ основани на даннитѣ, добити отъ десетъка, беглика и серчима. Но какъ сѫ намѣрени другитѣ, г. М. Георгиевъ не ни казва въ своята брошура. Вѣроятно той е искалъ неговитѣ свѣдѣния да се приематъ отъ публиката съ сѫщото довѣрие, съ което се посрѣщатъ разнитѣ официални Annuaires Statistiques или Statistiche Jahrbücher на други държави. Но тия публикации се обнародватъ не отъ частни лица, а отъ разни министерства или разни Kaiserliche Statistische Aemter, та нѣматъ нужда отъ доказателства. И ние пакъ можехме да повѣрваме г. М. Георгиева sur parole, ако нѣкои отъ неговитѣ цифри да не бѣха тъй противни на други официални цифри, обнародвани въ България, и ако нѣкои отъ неговитѣ оцѣнки да не бѣха тъй много патриотическо-оптимистически.

За да не бѫдемъ голословни, ние пристѫпваме къмъ факти.

Читателитѣ ни видѣха, че споредъ г. М. Георгиевъ въ 1891 България имала:

Ниви хектара	2,170.000
Мери и паши хектара	5,526.859
Говеда глави	1,680.983
Коне „	325.526

Тъй като хектарътъ е равенъ съ десеть дюлюма, ще се каже, че прѣзъ 1891 ние сме имали 21,700.000 дюлюма ниви, а 55,268.590 мери и паши или пасбища, както ги нарича г. М. Георгиевъ.

Ние бихме твърдѣ много искали да знаемъ, какъ сѫ намѣрени тия четири цифри, защото не отдавна — въ 1890 — Индустриялната комисия, въ своя докладъ до г. министра на Народното просвѣщение, даваше (стр. 4 и 31) съвсѣмъ други цифри, а именно:

Нови дюлюма	17,918,769
Мери и пасбища[1] дюлюма	2,002,660
Говеда глави	1,249,986
Коне глави	147,147
Мулета и магарета глави	67,489

[1] Индустриялната комисия не е употрѣбила наистина думата мера, но отъ послѣдуещия текстъ се разбира, че подъ думата пасбища тя разумѣва и меритѣ.

Кои отъ тия цифри сѫ прави, кои криви? Иска ни се да вѣрваме, че ония на г. М. Георгиевъ, като по-нови, сѫ по-прави, но бихме желали да срѣщнемъ въ самата му книга основание за нашата вѣра.

Читателитѣ видѣха тъй сѫщо, че споредъ г. М. Георгиевъ, земледѣлческото производство на България за 1891 г. се било възкачило на лева 903,063,004, сума, която между другитѣ съдържа и слѣдуещитѣ пера:

Отъ гори, балталъци, шумаци и пр.	лева	28,960,581
Отъ мери, паши и пусти мѣста . .	„	300,752,042
Отъ добитъкъ, кокошки, пчели и пр.	„	152,917,488

За първата отъ тия три суми въ брошурата е казано, че била прѣсмѣтната толкозъ приблизително, колкото е възможно. Отъ горското управление, както се научаваме, не сѫ били дадени никакви данни. Отъ страна ни се каза, че били турени по 10 кола дърва за горене на кѫща въ България, прѣсмѣтнатъ е и строителниятъ материялъ и намѣрено е количеството отъ лева 28,960,591. Тоя начинъ на прѣсмѣтане ни се види доста примитивенъ, а добитата отъ него цифра доста прѣувеличена.

Примитивенъ е тъй сѫщо начинътъ, по който е прѣсмѣтнатъ приходътъ отъ меритѣ, пашитѣ и пуститѣ мѣста. „Този приходъ, казва брошурата, е прѣсмѣтнатъ въ отношение на прѣхранване добитъка, едъръ и дребенъ, въ продължение на 260 дни на годината". Като турите по 6 стотинки на день на овца и коза, и по 30 ст. на парче едъръ добитъкъ, вие дѣйствително ще намѣрите за 260 дни огромната сума отъ около лева 300,000,000. Но пита се, правъ ли е тоя способъ за прѣсмѣтане и трѣбваше ли тая цифра да фигурира въ таблицата на земледѣлческото производство, когато на края на сѫщата таблица фигурира и приходътъ отъ добитъка?

И дѣйствително, трѣвата на нашитѣ мери и паши само по себе нѣма за нашия земледѣлецъ никаква стойность. Тя добива стойность слѣдъ като се прѣобърне отъ добитъка му въ работа, отъ една страна, въ жребета, телета и агнета, въ месо, млѣко и вълна, отъ друга. Щомъ отъ тия послѣднитѣ, щомъ отъ добитъка, почитаемиятъ авторъ на тая книга е турилъ приходъ лева 152,917,483, той не трѣбва да туря и приходъ отъ мери и паши лева 300,752,042, или поне ако го ту-

рѣше, трѣбваше да го свали отпослѣ отъ общата цифра на земледѣлческото производство.[1]

Ще ни се забѣлѣжи, вѣроятно, че таблицата на земледѣлческото производство на България е направена точно споредъ белгийската.[2] Но белгийцитѣ нѣматъ мери, сѣното, което фигурира въ таблицата имъ, може да се коси, дига и продава, когато трѣвата на нашитѣ мери не може да се оползотворява по сѫщия начинъ. Освѣнъ това, други народи, като французи и нѣмци, не прѣсмѣтатъ земледѣлческото си производство тъй както белгийцитѣ.[3]

При всичката обаче недоказаность на нѣкои отъ цифритѣ и прѣкаленость на нѣкои отъ оцѣнкитѣ, ние пакъ повтаряме, че книжката на г. М. Георгиевъ е интересна и внушителна. Ние я прѣпорѫчваме на нашитѣ млади пѣтлета, социалиститѣ, които се напъватъ да докажатъ, че България е узрѣла вече за тѣхния наученъ социализъмъ.

Като съзнаватъ добрѣ, че огромната часть на богатството у насъ е въ рѫцѣтѣ на земледѣлцитѣ, тѣ лекомислено подържатъ, въ мѣстния и чуждия печатъ, че тия наши земледѣлци сѫ фиктивни само притежатели на това богатство

---

[1] По поводъ на производството на добитъка, ние ще си дозволимъ да направимъ и слѣдуещитѣ бѣлѣжки.

а) Г. М. Георгиевъ туря приходъ отъ животнитѣ — rente des animaux (32,715,171 по 12⁰/₀ отъ капитала имъ), отъ жребета (2,334,375) отъ телета (4,343,280), отъ вълна и козина (15,574,163), отъ агнета и ярета (14,570,924), отъ яйца (11,437,500), отъ млѣко (71, 085,826), отъ медъ (525,000) и отъ буби (331,444), но е забравилъ прасетата, които трѣбва да принесатъ на нашето селско население по-вече отколкото пчелитѣ и бубитѣ.

б) Трѣвата, която ядатъ животнитѣ, фигурира въ производството на почвата. Защо тогава не фигуриратъ въ него цвѣтята и черничевитѣ листа, съ които се хранятъ пчелитѣ и бубитѣ?

в)Скотовъдството у насъ трѣбва да е единъ съсипителенъ занаятъ, откакъ добитъкътъ, който яде на година трѣва за 300 мил. лева, и може би за 80 мил. още слама, косено сѣно, ярма и др., дава на година всичко приходъ лева 152.919,488.

[2] Annuaire Statistique de la Belgique, 1889, p. 255, Production Agricole.

[3] В. послѣднитѣ Annuaires Statistiques de la France и Statistische Jahrbücher für das Deutsche Reich. Че храната на добитъка трѣбва да се спада отъ общото производство на една страна е ясно доказано въ прѣнията, станали лани прѣдъ Французкото земледѣлческо дружество между г. г. E. Levasseur и Le Trésor de la Rocque и отпечатани въ една особена брошура (Note sur la Valeur de la Production Brute Agricole. Paris, 1891).

че тѣ сж голи, осиромашели, и че иматъ най-голѣмъ интересъ да видятъ социализъма въвдворенъ у насъ. „Споредъ смѣтката на индустриялната комисия, казва г. Д. Братановъ,[1] излиза, че съ земледѣлието се занимаватъ въ Княжеството 2,111,547 души и обработватъ 17,918,769 дюлюма и 1,791,876 хектараниви. Земледѣлческитѣ пъкъ каси въ Княжеството сж издали въ записи до 1 януари 1890 г. 22,423,548 лева. Като раздѣлимъ послѣдната сума на числото на земледѣлцитѣ ще видимъ, че на всѣки земледѣлецъ въ Княжеството се пада по 10 л. 15 ст. дългъ, безъ да смѣтаме лихвитѣ, които плащатъ на каситѣ; а като раздѣлимъ сжщата сума на числото на хектаритѣ, колкото се обработватъ въ Княжеството, намираме че на хектаръ земя се пада дългъ 12 л. 50 ст. приблизително, пакъ безъ лихвитѣ. Освѣнъ това, откакъ излѣзе законътъ, съ който се разрѣшава на банката да дава заеми подъ ипотека на ниви, ливади и други земи, тия заеми порасснаха отъ лева 2,687,632 до 11,832,777, отъ които като туримъ само 5 мил. издадени подъ ипотека на земи и др., ще намѣримъ, че на единъ хектаръ се пада дългъ още 3 лв. 10 ст. приблизително безъ лихвитѣ. Така щото излиза, че на единъ хектаръ земя се пада дългъ едно врѣзъ друго 15—16 лева. Срѣдната цѣна на единъ хектаръ земя у насъ не надминава тая сума, а отъ тукъ ясно е, че земята у насъ я иматъ земледѣлцитѣ само на име, а въ сжщность не е тѣхна“.

Скромни дирачи на економическата истина по насъ, ние много мнѣния сме чували и чели, но никога не сме срѣщали такова ненаучно заключение, каквото подчъртанитѣ по-горѣ думи на нашия наученъ социалистъ. Какъ г. Братановъ не се сѣти, прѣди да напише тия редове, да погледне въ нашия бюджетъ? Въ него той щѣше да види, че населението по насъ плаща всѣка година емлякъ $4^1/_2$ мил. лева, които, по 4 на хилядото, прѣдставляватъ недвижими имоти за 1,125,000,000 лева. А отъ тия 1 милиардъ 125 мил. най-малко 650-тѣ милиона прѣдставляватъ стойността на земледѣлческитѣ ни земи — тъй нареченитѣ въ финансовия

---

[1] Що е социализъмъ и има ли той почва у насъ. Отъ Д. Братановъ. Търново, 1891 Стр. 85. Напослѣдъкъ сжщата теза се защищава и отъ г. Хр. Габровски. (Лжча, 1 юли 1892).

езикъ, непокрититѣ стежания — и то оцѣнени отъ емлячнитѣ комисии, които обикновенно не оцѣняватъ високо. Притурете при тѣхъ стойностьта на селскитѣ покрити стежания — 280 мил. лева най-малко[1] — и стойностьта на животнитѣ, оцѣнени отъ г. М. Георгиевъ на лева 272,609,758, и вие ще надминете милиарда и ще бѫдете много далечъ отъ количеството 27,423,548, което, споредъ г. г. Братановъ и Габровски, било тъй обрѣменително, щото у насъ земледѣлцитѣ имали земята само на име, и въ сѫщность тя не била тѣхна. Прочетете книгата на г. Георгиевъ и вие ще се съгласите, че нашитѣ селяни могатъ да платятъ тоя свой дългъ отъ лева 27,423.548 къмъ банката и земледѣлческитѣ каси само съ стойностьта на агнетата и вълната на овцитѣ или съ цѣната на часть отъ млѣкото, добито отъ животнитѣ.

Брошурата на г. М. Георгиевъ е внушителна и въ друго едно отношение. Тя може да прѣувеличава пространството и прихода на нашитѣ общински мери, но все пакъ не остава съмнѣние, че тия мери, обработвани или поне стопанисвани както трѣбва, ще произведатъ едно огромно богатство. Дѣ отива сега това богатство? То влиза като трѣва въ храната на едни животни, които откакъ изидатъ и чудо слама, косено сѣно, ечмикъ и пр., не даватъ освѣнъ единъ доходъ отъ 151,917,488. Защо тъй? Дали причината на това се не крие въ факта, че меритѣ по насъ сѫ самото социализирано срѣдство за производството, самата собственость, ползуването отъ която принадлежи не на частни лица, а на общината, на комуната? И ако това лошо стопанство — тая Misswirthschaft — владѣе сега въ такива едни прости срѣдства за производство, каквито сѫ меритѣ, какво ли ще бѫде, ако се социализиратъ, при днешното умствено и нравствено състояние на нашитѣ селяни, тѣхнитѣ земи и животни?

---

[1] Ето точнитѣ цифри за 1888 г., които има добрината да ни съобщи г. Боевъ, началникъ на отдѣлението за прѣкитѣ данъци при министерството на финанситѣ:

Стойность на непокрититѣ стежания	Въ селата	лева	587,842.496
	„ градоветѣ	„	52,762.065
„ „ покрититѣ „	„ селата	„	278.103.763
	„ градоветѣ	„	183,459.288
	Всичко	лева	1,107,467.613

Тая стойность отъ 1888 г. насамъ се е увеличила.

Разбира се, че въпросътъ за меритѣ трѣбва да се изучи основно, прѣди да се утвърди нѣщо положително. Ние за сега само питания поставяме. Но тъй като едно отъ тия питания подига жизнения въпросъ на умственото и нравственото състояние на нашитѣ земледѣлци, намъ ще бжде дозволено, мислимъ, прѣди да свършимъ съ социалиститѣ да имъ отправимъ нѣколко думи.

Не, господа, не се мамете. Не е истина, че земята не е на нашитѣ селяни. Може да има нѣкои безземлени работници, но огромната маса е собственица, и прѣстжпление е за васъ, млади сили, да се занимавате съ друго освѣнъ съ повдигането на тая маса. Нашитѣ земледѣлци сж господари на земята. Но тѣ сж роби на рутината, на невѣжеството, на себелюбието. Залегнете да ги избавите отъ това роб ство. Станете практикуещи земледѣлци, пжтуещи учители, народни наставници. Научете ги, какъ да работятъ земята, какъ да въдятъ добитъка, какъ да живѣятъ човѣшки, какъ да се отнасятъ къмъ ближния си. Вдъхнете имъ чувството на дълга, на закона, на справедливостьта — чувството, безъ което е немислимо едно що-годѣ идеално устройство на обществото. Просвѣтете и дисциплинирайте имъ ума, волята, сърцето. Улеснете имъ кредита: не ги компрометирайте, като твърдите, на лѣво и на дѣсно, че тѣ сж съвършенно пропаднали. Ощастливете ги до нѣйдѣ въ настоещето, пригответе ги напълно за бждещето. И когато, слѣдъ години, вашиятъ и нашиятъ прахъ и прахътъ на нашитѣ дѣца се социализира въ общата, колективна гробница — земята — тогава може-би ще настане епохата, когато нашитѣ внуци ще могатъ съ полза да говорятъ на тѣхнитѣ внуци — що е социализмъмъ и има ли той почва у насъ.

Още една дума, все по поводъ на книгата на г. М. Георгиевъ. Тя ще бжде отправена къмъ нашитѣ официални учители по земледѣлието — IV-то отдѣление при министерството на финанситѣ и индустриялната комисия, съ своитѣ органи при министерството на народното просвѣщение.

Брошурата на г. М. Георгиевъ се била раздала, при отварянето на Пловдивското изложение, на нѣкои отъ привилегированитѣ гости, които бѣха поканени на него. Това наше изложение се посѣщава вече и ще се посѣщава още отъ много непривилегировани земледѣлци и скотовъдци, за

които именно въ началото то бѣ назначено. Защо да се не раздаватъ и тѣмъ даромъ нѣкои брошури, съдържащи популярни наставления по земледѣлието и скотовъдството? Защо да не се държатъ на многобройнитѣ депутации отъ селяни кѫси сказки, придружавани отъ показване на нѣкои нагледни образци по прѣдмети, които могатъ да разбератъ? Защо да не се устрои единъ видъ земледѣлчески съборъ? И тритѣ тия идеи могатъ да се осѫществятъ отъ нашитѣ непѫтуещи и пѫтуещи учители, съ помощьта на нѣкои наши по-интелигентни земледѣлци. Изисква се само една бърза инициатива, едно трескаво усърдие, и още една услуга ще се принесе на нашето младо стопанство отъ нашето първо изложение.

ПОСТАНОВЛЕНИЯ НА ПЪРВИЯ БЪЛГАРСКИ ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКО-ПРОМИШЛЕНЪ СЪБОРЪ.

[Отъ Думи и дѣла на Ив. Ев. Гешовъ, 1899 г.]

Съборътъ свиканъ по случай на Пловдивското изложение, за да обсжди мѣрките за повдигане земледѣлието и промишленостьта въ страната ни и състоещъ отъ 81 души прѣдставители на окржзитѣ и вѣщи лица отвори заседанията си въ Пловдивъ, на 25 септ. 1892.

Въ второто заседание, което стана на 26 септември, подъ прѣдседателството на г. Хр. А. Фетфаджиевъ, съборътъ избра окончателно бюро, състоеще се отъ мене, като прѣдседатель, подпрѣдседатели г. г. Н. Т. Обретеновъ и Хр. А. Фетфаджиевъ и секретари г. г. Иванъ Атанасовъ и Петко Дичевъ. Въ сжщото заседание съборътъ, за по-бързо и лесно изпълнение на задачата си, се подраздѣли на двѣ секции — земледѣлческа и промишлена.

Секциитѣ на събора имаха по нѣколко заседания, въ които изработиха постановленията за разискване въ цѣлия съборъ. Въ петьтѣ свои послѣдни и общи заседания съборътъ разисква тия постановления, като имъ даде окончателната форма, въ която тѣ се явяватъ въ настоещата сбирка.

Втората часть само отъ тия постановления (отъ 71 до края) е писана отъ мене. Но азъ възпроизвеждамъ и първата за улеснение на интересуещитѣ се.

I. ПОСТАНОВЛЕНИЯ ПО ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО.

ОТДѢЛЪ ПЪРВИ.

Собствено земледѣлие.

1. По земледѣлческитѣ ордия и машини.

1. Прѣпоржчва се на нашитѣ земледѣлци употрѣблението на „Американското рухадло“ (орало) за всичкитѣ по-леки почви,

прѣдъ видъ на това, че то е дало добри резултати у насъ.

2. Плугътъ "Орелъ", който до сега билъ въведенъ въ нѣкои мѣстности, се отхвърля като негоденъ, тъй като не е далъ добри резултати при употрѣблението му за оране.

3. Тъй сжщо не се прѣпоржчва употрѣблението на плуга „Шрамъ", разпространенъ вече доста въ крайдунавскитѣ окржзи на Бъгария, тъй като не е далъ добри резултати.

4. Оралото, извѣстно подъ название „Окучникъ", се прѣпоржчва на нашитѣ земледѣлци за окопаване на царевицата (кукуруза) тамъ, дѣто тя се произвожда въ по-голѣмъ размѣръ.

5. Употрѣбление на мѣстното примитивно орало се прѣпоржчва само за прѣораването на угаритѣ и при засѣването. Въ други случаи прѣпоржчва се то да се замѣни съ плуговетѣ, прѣпоржчвани отъ събора и журитѣ при изложението.

6. Понеже плуговетѣ отъ системата „Сакъ" сж дали отлични резултати въ тия мѣстности, дѣто прѣобладаватъ тежкитѣ глинести и черноземни почви, каквито се намиратъ въ Добричко, Балчишко, Видинско, Русенско, Бургаско, Карнобатско, Силистренско, Ямболско и другадѣ, затова прѣпоржчва се на земледѣлцитѣ и се обръща вниманието на правителството, на постояннитѣ комисии, съ молба да вэматъ мѣрки за тѣхното въвеждане въ страната ни, както и такива мѣрки, отъ естество да отстраняватъ всичкитѣ злоупотрѣбления, произходещи отъ имитирането имъ.

7. Плугътъ „Лейникъ" се удостоява съ сжщата прѣпоржка, която се даде на плуга „Сакъ", съ тая само разлика, че надлежната фабрика, която го приготовлява, да употрѣбява по-добъръ и по-траенъ материялъ за направата му.

8. Плугътъ „Флотеръ", понеже е далъ отрицателни резултати въ разни мѣстности у насъ, дѣто е билъ употрѣбяванъ, не само че не се прѣпоржчва въвеждането му въ страната ни, но се обръща вниманието на правителството и на постояннитѣ комисии да направятъ потрѣбното, за да не се допуща въ употрѣбление отъ нашитѣ земледѣлци.

9. Въвеждането на плуга отъ системата „Екертъ" не се прѣпоржчва никакъ, тъй като той се е оказалъ тежъкъ и не практиченъ за условията въ тѣзи мѣстности, дѣто е билъ употрѣбяванъ.

10. Прѣпоржчва се употрѣблението на браната за заравяне на сѣмена.

11. Прѣпоржчватъ се на нашитѣ по-голѣми земледѣлци валяцитѣ за разтрошване буцитѣ въ мѣстности съ тежки почви.

12. На нашитѣ по-голѣми земледѣлци се прѣпоржчватъ машинитѣ „Сѣялки на разпръснато", поради тѣхнитѣ прѣимущества, а се отхвърлятъ всѣкакви сѣялки на редове, като тежки и непрактични.

13. Ржчни сѣялки е добрѣ да се употрѣбяватъ отъ нашитѣ срѣдни земледѣлци.

14. Прѣпоржчватъ се на нашитѣ по-голѣми земледѣлци и чифликчии машинитѣ — жътварки „Валтеръ Вудъ" и „Максъ Кормиксъ", понеже тѣ сж дали най-добри резултати въ страната ни, и се моли правителството да направи потрѣбното разпореждане да се изпитатъ както тѣзи двѣ жътварки, тъй и тия отъ други системи, и които излѣзатъ най-практични да се прѣпоржчатъ на нашитѣ земледѣлци.

15. Не се прѣпоржчва употрѣблението на машинитѣ „Жътварка-сноповързачка", поради тѣхната голѣма сложность и тежина.

16. Прѣпоржчва се употрѣблението на „Коситѣ съ кафезъ" тамъ, дѣго е нужно.

17. Намира се за добрѣ да се прѣпоржчатъ отъ машинитѣ косачи, прѣимуществено най-усъвършенствуванитѣ: Валтеръ-Вудовата и Максъ-Кормиксовата, за въ тѣзи мѣстности, дѣто ливадарството е повече разпространено.

18. Прѣпоржчватъ се машинитѣ „сѣнообръщачки" на тѣзи земледѣлци, които употрѣбяватъ косачкитѣ, и то най-добритѣ системи, сѣнообръщачки „Тигъръ и Холинсфордъ".

19. Прѣпоржчватъ се сѣносъбирачкитѣ машини на тѣзи земледѣлци, които косатъ съ косачки и притежаватъ много ливади.

20. Прѣпоржчва се на доставчицитѣ за сѣно употрѣблението на пресата (менгемето) за правене бали отъ сѣно.

21. Прѣпоржчватъ се на нашитѣ най- голѣми земледѣлци машинитѣ вършачки съ вода и пàра; а за да бждатъ достжпни тѣзи вършачки съ вода, или на пàра и на по-дребнитѣ земледѣлци, прѣпоржчва се на постояннитѣ комисии въ най-добритѣ земледѣлчески окржзи: Варненския, Русенския и Т.-Пазарджишкия, съ помощьта на правителството, да купятъ

по една вършачка и да направятъ опитъ въ нѣкои отъ селата, за да се овършатъ хранитѣ на дребнитѣ земледѣлци подъ редъ.

22. Тъй сжщо съ полза могатъ да се употрѣбятъ машинитѣ „вѣялки", съ прѣдпочитане мѣстнитѣ.

23. Прѣпоржчватъ се машинитѣ за ронкане царевицата.

24. Прѣпоржчватъ се на земледѣлцитѣ машинитѣ къклеоборници (триери) за прѣчистването на сѣмената.

25. Прѣпоржчва се въ употрѣбление оралото „Ами отъ Бариотъ" и екстирпаторитѣ и сѣитбенитѣ плугове.

26. Никакъ не се прѣпоржчватъ плуговетѣ съ много палешници.

Горнитѣ системи плугове и машини се прѣпоржчватъ до тогава, до като мѣстната желѣзарска индустрия се развие и почне да произвежда по-добри отъ нашитѣ сегашни орждия.

2. По земледѣлческитѣ растения.

27. Опититѣ съ мѣстни и чуждестранни житни сѣмена да се продължатъ за напрѣдъ, било чрѣзъ пжтуещитѣ земледѣлчески учители, било въ нашитѣ земледѣлчески училища, било при разсадницитѣ, които би се устроили съ съдѣйствието на правителството и постояннитѣ комисии.

28. За да се насърчи разпространението на индустриялнитѣ растения, а именно: рапицата, особени видове тютюнъ, хмела, мака, лена, конопа, ориза, грѣчихата, памука и чешликата, дѣто тѣ се въвеждатъ за първъ пжть или пъкъ въ тѣзи мѣстности, дѣто се обработватъ съ цѣль за подобрение мѣстнитѣ видове, прѣпоржчва се да се освобождаватъ тѣзи растения отъ всѣкакви даждия — правителствени, общински и окржжни — за единъ периодъ отъ 10 години.

3. По ливадарството.

29. Съборътъ намира за полезно устрояването на изкуствени ливади (съ люцерна, детелина и др.), които да се освобождаватъ отъ всѣкакъвъ видъ даждия — правителствени, общински и окржжни — за единъ периодъ отъ 10 години, като се моли правителството, ако е възможно, да приготви единъ специаленъ законъ за съхранението на полскитѣ имущества.

ОТДѢЛЪ ВТОРИ.

Лозарство и Винарство.

1. По подобрението на винарството.

30. Признава се нуждата за подобрение качеството на нашитѣ вина и тѣхната търговия, а именно износа имъ.

31. Прѣпоржчва се на правителството и постояннитѣ комисии да отворятъ образцови винарски изби, въ нашитѣ найважни винарски райони, дѣто филоксерата не е констатирана. Така сжщо се умолява правителството ни да вземе мѣрки за откриването на Видинската винарска изба, за която цѣль тя е била направена.

32. Прѣпоржчва се на правителството ни да подпомага и улеснява съставляването на винарски акционерни дружества въ страната ни.

33. Да се улесняватъ и онѣзи чужденци, които би могли да отворятъ винарски изби въ страната ни, било за работене, или прѣработване мѣстнитѣ вина, съ цѣль на подобрение винарската индустрия и търговия.

34. Прѣпоржчва се на нашитѣ по-напрѣднали винари да въведатъ въ употрѣбление слѣдуещитѣ винарски сждове и машини: 1) рѣшетки за ронкане гроздето и отдѣляне четкитѣ, 2) воденица за смачкване гроздето, 3) менгеме (преса) за изтискване пръщинитѣ, 4) помпа (тулумба) за прѣтакане вината и 5) другитѣ второстепенни винарски инструменти.

35. Добрѣ ще бжде, ако правителството ни се постарае да отвори дебуше (мѣсто за изнасяне) мѣстнитѣ вина въ странство, а особено въ Австрия и Ромжния, безъ което въздигането на нашето винарство е немислимо и твърдѣ мжчно.

Съборътъ прѣпоржчва на почитаемото ни правителство да вземе мѣрки, за да се освобождаватъ отъ градското право „октроа" нашитѣ вина налети въ бутилки.

2. По бъчварството.

36. Прѣпоржчва се на правителството ни да улеснява бъчваритѣ — майстори, съ безплатно доставяне на материялъ отъ нашитѣ гори и чрѣзъ отпущане материялни помощи; а така сжщо да се позволи на нашитѣ винари и майстори — бъчвари да си внасятъ отъ странство дъски за бъчви, безъ никакви даждия — правителственни, общински, или окржжни;

тоя материялъ да се прѣнася съ намалена тарифа по мѣстнитѣ желѣзници.

3. По подобренiето на лозарството.

37. Отъ голѣма полза ще бѫде, ако правителството и постояннитѣ комисии устроятъ разсадници съ американски лози и откриятъ врѣменни практически курсове за присаждане на американски лози съ мѣстни, като правятъ и всевъзможни опити и съ други срѣдства противъ филоксерата.

38. Прѣпорѫчва се на правителството да увеличи чиновницитѣ по филоксерната зараза, а най-вече въ незаразенитѣ мѣстности и да се вематъ мѣрки за съставляването на специални комисии, за да бѫдатъ върху болеститѣ на лозята.

39. Прѣпорѫчва се на нашитѣ по-главни лозари да въведатъ въ употрѣбение лозарскитѣ орала за обработването на лозята, съ цѣль да се намали рѫчната работа.

ОТДѢЛЪ ТРЕТИ.

Бубарство и копринопроизводство.

40. Удобряватъ се мѣркитѣ на правителството за доставяне здраво бубено сѣме, като сѫщеврѣменно съборътъ моли да се ускори прилагането въ дѣйствие закона за бубеното сѣме отъ 1891 г.

41. Прѣпорѫчва се на правителството и постояннитѣ комисии да отворятъ образцови бубарници въ тѣзи мѣстности, дѣто има най-сгодни условия за свиларството, а особено въ: Вратца, Пловдивъ, Ст.-Загора, Русе, Търново, Ловечъ, Кюстендилъ и Хасково, като направятъ особени за тая цѣль помѣщения, или пъкъ наематъ частни помѣщения. Така сѫщо умолява се правителството ни да вземе мѣрки за по-скорошното построяване такива образцови бубарници при нашитѣ земледѣлчески училища.

42. Съборътъ изказва мнѣние, щото правителството ни да отпуща на нашитѣ производители на пашкули премии, за всѣкой единъ килограмъ сушени пашкули по 50 стотинки, отъ 50 килогр. производителность на горѣ.

43. Съборътъ прѣпорѫчва да се увеличи отгледването на черничеви дървета при сѫществуещитѣ горски разсадници и да се раздаватъ такива дръвчета безплатно на насе-

лението, като сжщеврѣменно се освобождаватъ черничевитѣ градини отъ всѣкакви даждия.

ОТДѢЛЪ ЧЕТВЪРТИ.

Градинарство и овощарство

44. Прѣпоржчва се на правителството да отвори врѣмененъ практически курсъ по овощарството въ Кюстендилъ, като се възползува отъ сжществуещето вече тамъ, съградено за тази цѣль, здание сега прѣобърнато на казарма.

45. Тъй сжщо се прѣпоржчва на правителството ни да освобождава отъ всѣкакви даждия — правителствени, окржжни и общински—рационално отгледванитѣ овощни градини, за единъ периодъ отъ 20 години.

46. Съборътъ намира за добрѣ да прѣпоржча на правителството ни да отпуща външни експортни премии на търговцитѣ и производителитѣ, които изнасятъ овощия, прѣсни и консервирани, пестили и произведения получени отъ дестилацията на овощията.

47. Съборътъ прѣпоржча на общинитѣ да раздаватъ безплатно празни мѣста на ония жители, които би се задължили да основатъ на тѣхъ овощни градини.

ОТДѢЛЪ ПЕТИ.

Скотовъдство.

48. Прѣпоржчва се на правителството ни и на постояннитѣ комисии да набавятъ и държатъ въ добри условия бикове отъ добри мѣстни породи за въ тѣзи мѣстности у насъ, дѣто едриятъ рогатъ добитъкъ е въ западнало състояние. Съборътъ е на мнѣние, щото чуждестраннитѣ подобрени крави могатъ да се прѣпоржчатъ за млѣкарницитѣ около голѣмитѣ градове.

Прѣпоржчва се на постояннитѣ комисии, да вcase взематъ мѣрки, за да се отстранятъ негоднитѣ бикове отъ селата и да се замѣстятъ съ такива, каквито тѣ биха намѣрили, че ще послужатъ за повдигането на скотовъдството.

49. Прѣпоржчва се на правителството ни да приложи въ дѣйствие по-скоро закона за откриване складове за жребци отъ 1891 г.

50. Прѣпоръчва се на постояннитѣ комисии да откриятъ складове за жребци, съгласно духа на закона за тая цѣль отъ 1891.

51. Прѣпоръчва се на ония постоянни комисии въ окръзитѣ, на които овцевъдството е много развито, да правятъ опити по развъждането на овце съ доброкачествена вълна, съ карнобадски и цигайски овце, както и съ испански (мериноси), особено съ послѣднитѣ при нашитѣ земледѣлчески училища.

52. Да се взематъ мѣрки за подобрение на нашитѣ свини съ помощьта на мѣстни добри породи и съ шумадийски и английски нерези.

53. Признава се за твърдѣ врѣдително за нашето горско дѣло и за бъдещностьта на страната ни размножаването на козитѣ въ голѣмъ размѣръ. Изключение се прави за ангорскитѣ кози, на които развъждането би трѣбвало да се насърчи по всѣкой начинъ.

54. Прѣпоръчва се на правителството да вземе мѣрки за развъждането на мулетата тамъ, дѣто има сгодни условия за тѣхното съществуване.

ОТДѢЛЪ ШЕСТИ.

Пчеларство.

55. Прѣпоръча се на правителството и постояннитѣ комисии да взематъ мѣрки за отпущане парични възнаграждения на онѣзи мѣстни пчелари, които би въвели нови системи кошари: дзиердзонски, холандски и пр., а така също и на тия, които би имали повече мѣстни кошари. За новитѣ системи отъ 10 кошари на горѣ да се отпуснатъ премии, а за старитѣ отъ 100 кошари на горѣ.

ОТДѢЛЪ СЕДМИ.

Общи мѣрки за подобрение на земледѣлието.

56. Съборътъ намира за полезно да помоли поч. правителство да въведе въ нашитѣ земледѣлчески училища чисто земледѣлческа програма, като се иматъ прѣдъ видъ прѣобладаещитѣ културни условия, въ които сѫ поставени тѣзи училища, като се приематъ въ тѣхъ ученици съ първоначално образование, споредъ новия законъ, и слѣдъ свър-

шването на училището да има за свършившитѣ извѣстни отстжпки по отношение на военната повинность.

57. Да се помоли поч. правителство да разрѣши, щото свършившитѣ наши земледѣлчески училища да могатъ да ставатъ учители по селата и градоветѣ и да се приематъ на държавна служба по своята специалность.

58. Съборътъ намира за добрѣ да се помили поч. правителство, да вземе мѣрки да постави образцовитѣ чифлици при нашитѣ замледѣлчески училища, на по-добра основа, относително разработването имъ и счетоводството въ тѣхъ, като се задължатъ управленията на тѣзи училища да издаватъ годишни отчети за финансиалното състояние на тѣзи чифлици.

59. Прѣпоржчва се на поч. правитество да вземе мѣрки да се назначатъ особени комитети, подъ название „комитети за контролиране на правителственитѣ образцови чифлици", на които да се възложи грижата прѣзъ извѣстно врѣме да иматъ право да ги контролиратъ и да изказватъ мнѣнието си прѣдъ правителството ни, относително състоянието имъ.

60. Прѣпоржчва се на поч. ни правителсво и на постояннитѣ комисии да откриятъ образцови чифлици въ окржзитѣ, при които чифлици, ако е възможно, да се отварятъ практически курсове по разни клонове на земледѣлието, и правителството да отпуща даромъ държавни земи, тамъ дѣто има такива.

61. Съборътъ, като признава напълно ползата отъ пжтуещитѣ земледѣлчески учители, моли почитаемото правителство да увеличи числото имъ тамъ, дѣто нуждитѣ на земледѣлието го изискватъ, като се установи единъ строгъ контролъ върху тѣхната дѣятелность и се приготви колкото е възможно по-скоро единъ правилникъ по тѣхната служба, който да опрѣдѣля тѣхнитѣ права и отношенията имъ спрѣмо постояннитѣ комисии и другитѣ учрѣждения, съ които учителитѣ иматъ постоянни сношения.

62. Прѣпоржчва се на почитаемото правителство и постояннитѣ комисии, да вееематъ мѣрки, щото младежитѣ, свършивши нашитѣ земледѣлчески училища, да се изпращатъ въ странство, за да усъвършенствуватъ образованието си, или за да практикуватъ при нѣкои добрѣ наредени училища и образцови чифлици.

63. Намира се, че ще бжде отъ голѣма полза за свършившитѣ нашитѣ земледѣлчески училища, ако почитаемото правителство вземе мѣрки, щото тѣзи ученици, които завършатъ курса съ отличие, да се оставятъ да практикуватъ извѣстно врѣме, по нѣкоя специалность, при сжщитѣ училища.

64. Намира се за добрѣ да се прѣпоржча на нашитѣ постоянни комисии, да се постараятъ за разпространението на земледѣлческото списание „Цѣлина", поне докато почне да се издава специаленъ вѣстникъ по земледѣлието отъ страна на почитаемото ни правителство.

65. Прѣпоржчва се на окржжнитѣ съвѣти да вематъ мѣрки да насърчаватъ онѣзи земледѣлци или скотовъдци, на които стопанствата или добитъка се намиратъ въ най-голѣма изправность, като имъ се отпущатъ насърчителни премии, по случай на общи и окржжни изложения и конкурси.

66. Намира се за добрѣ да се помоли почитаемото ни правителство да изработи единъ законъ за земледѣлческитѣ ратаи, слуги и работници, по духа на който да се гарантиратъ интереситѣ на имуществата и ратаитѣ и да се прѣдвиди съвършенно кратка процедура по тѣхнитѣ спорове.

67. Съборътъ, като има прѣдъ видъ, че вземането десетъка въ натура се свършва тая година, прѣпоржчва на почитаемото ни правителство да прѣобърне тоя данъкъ въ париченъ като вземе срѣдното произведение отъ резултата на послѣднитѣ 4 години и направи съразмѣрно намаление, вслѣдствие добритѣ реколти и високитѣ цѣни, прѣзъ тия години Сжщеврѣменно като се има прѣдъ видъ, че тоя данъкъ за въ бждещето трѣбва да се основе на кадастра, съборътъ моли почитаемото ни правителство да учрѣди отъ сега едно земемѣрно училище, за приготовление земемѣри.

68. Да се помоли почитаемото ни правителство да въведе застраховането на полскитѣ произведения и добитъка на ония земледѣлци, които го пожелаятъ, било като устрои взаимното застраховане, чрѣзъ окржжнитѣ постоянни комисии, било като прѣдложи на дѣйствуещитѣ въ България застрахователни дружества да приематъ за напрѣдъ това застраховане.

69. Съборътъ прѣпоржчва на почитаемото правителство да изработи единъ специаленъ законъ за изтрѣбването въобще врѣдителнитѣ насѣкоми, а особено скакалцитѣ.

70. Да се помоли почитаемото правителство да вземе мѣрки за опрѣдѣляне границитѣ на меритѣ, за да не ставатъ спорове и сблъсквания между жителитѣ на разнитѣ села.

II. ПОСТАНОВЛЕНИЯ ПО ПРОМИШЛЕНОСТЬТА.

Съборътъ счита за излишно да излага причинитѣ, по които почти всичкитѣ наши занаяти се намиратъ въ твърдѣ незавидно положение. Тия причини сж били често прѣдставяни. Тѣ сж най-ясно схванати въ брошурата „Кратко изложение на земледѣлието и занаятитѣ“, обнародвана отъ г-на министъра на Народното просвѣщение въ 1889 год.

Като напълно подържа заключенията на тая брошура, съборътъ мисли, че врѣме е вече и самитѣ занаяти да проявятъ извѣстна инициатива и, като се сдружатъ, да изкажатъ своитѣ нужди и желания, които никой конгресъ не може да знае тъй добрѣ, както тѣ сами. Съборътъ е на мнѣние:

71. Да се съставятъ въ всичкитѣ ни градове свободни еснафски дружества, които да иматъ за цѣль взаимното подпомагане на занаятчиитѣ, тѣхни членове, и обсжждане мѣрки за подигането на еснафския занаятъ. Тия дружества могатъ да се учрѣдяватъ било по инициатива на самитѣ еснафи, било тамъ, дѣто тая инициатива не се прави, по настояването на окржжнитѣ и общинска власти и трѣбва да иматъ устави, които да бждатъ утвърдени отъ правителството. Тъй съставенитѣ еснафски дружества могатъ да се групиратъ въ промишлени търговски камари, по градъ, или да бждатъ сдружени въ купъ, по образеца на сръбското „Занаятлийско удружие“.

72. Слѣдъ като вземе мнѣнието на еснафитѣ, правителството да издаде законъ за упражнението на занаятитѣ у насъ и за правата и задълженията на еснафскитѣ ни чираци. Безъ да подновява старата ограничителна еснафска наредба, желателно е този законъ да постанови, че чиракъ, който е изслужилъ извѣстно число години въ единъ занаятъ, трѣбва да се прогласи за майсторъ отъ еснафското дружество, или отъ градско-общинския съвѣтъ, дѣйствуещъ въ качеството на по-горна инстанция, когато чиракътъ се вижда онеправданъ отъ самото дружество. Съ сжщия или другъ законодателенъ актъ да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на фабричнитѣ работници.

Спасително би било частната инициатива да може да съживи нашитѣ занаяти. Но тъй като, въ настоещето ни умствено и материялно положение, немислимо би било самитѣ еснафи да могатъ да се освободятъ отъ тиранията на рутината, съборътъ мисли, че държавнитѣ, окрѫжнитѣ и общинскитѣ ни власти трѣбва незабавно да се завзематъ съ народополезната задача за повдигането на нашитѣ занаяти. Съборътъ има честь да имъ прѣпорѫча слѣдуещитѣ мѣрки:

73. Развитието на занаятчийското образование въ срѣдата на нашето население. Когато, въ началото на това столѣтие, белгийската дребна промишленость пропадаше по причини, които днесъ дѣйствуватъ въ нашата страна, белгийскитѣ власти му се притекоха на помощь главно съ занаятчийскитѣ работилници (ateliers d'apprentissage) които я възкресиха (Rapport sur la situation de l'Enseignement industriel et professionel en Belgique, présenté aux Chambres Législatives le 7 mai 1886, par M. le Ministre de l'Agriculture, de l'Industrie et des Travaux Publics, стр. 12). Такива работилници и г. министърътъ на Народното ни просвѣщение прѣдлагаше въ „изложението", което по-горѣ се спомена. Съборътъ е на мнѣние, почитаемото ни правителство да настои и помогне съ парични субсидии, ако е възможно, щото часъ по-скоро да се отворятъ отъ окрѫжнитѣ ни и общински съвѣти подобни практически работилници, споредъ нуждитѣ на окрѫга или града и то на слѣдуещитѣ занаяти, които се показаха за жизнеспособни и пълни съ бѫдеще отъ първото ни българско изложение: 1) кожарството, 2) кожухарството, 3) сѣдларството, 4) обущарството, 5) тъкачество—плѣтачеството, 6) вѫжарството, 7) шивачеството, 8) вапцарството, 9) казаството—гайтанджийството, 10) столарството, 11) коларството, 12) бъчварството, 13) кошничарството 14) желѣзарството, 15) ножарството, 16) златарството, 17) грънчарството, 18) сапунарството, 19) дюлгерството, 20) каменодѣлството, 21) шапкарството, 22) четкарството и 23) мѣдникарството.

Съборътъ мисли, че както въ Белгия, тъй и у насъ въ тия занаятчийски работилници могатъ да се приемватъ за ученици лица, които едва сѫ свършили началното си образование, та, дори и такива, които не сѫ го свършили, като се даде на

послѣднитѣ възможность да го свършатъ, додѣто служатъ като ученици въ работилницата. Въ Белгия работата на тия ученици въ работилницитѣ се отстжпва съ търгъ и контрактъ на прѣдприемачъ, който имъ дава извѣстна плата, часть отъ която се задържа и имъ се връща при излизането имъ отъ работилницата, за да могатъ съ нея да си купятъ необходимитѣ за обзавеждане сѣчива. Сжщото, съ нѣкои измѣнения, може да се въведе и у насъ, дѣто могатъ да се устроятъ и вечерни или недѣлни училища по нѣкои теоритически прѣдмети, непрѣдавани въ работилницата. Тия уроци могатъ да се даватъ отъ учителитѣ при срѣдното училище на града, дѣто е отворена работилницата, и могатъ да се посещаватъ не само отъ ученицитѣ ѝ, но и отъ слугитѣ и майсторитѣ на извѣстни занаяти въ сжщия градъ.

Единъ или два окржга могатъ да отварятъ работилница по извѣстенъ занаятъ, въ който да се изпращатъ степендиянти отъ другитѣ окржзи или общ. съвѣти.

74. Ученици, които сж се отличили, да се провождатъ отъ правителството въ странство, за да свършатъ тамъ техническото си образование. Тъй сжщо съборътъ прѣдлага да се изпратятъ въ странство на държавни срѣдства и нѣкои отъ занаятчиитѣ, или тѣхнитѣ сътрудници, които сж се най-много отличили въ Пловдивското ни изложение и които даватъ надежда, че още повече ще усъвършенствуватъ занаята си, ако видятъ, какъ тоя занаятъ се упражнява въ по-напрѣднали страни.

75. Съборътъ е на мнѣние, че ще има голѣма полза, ако се увеличи числото на отдѣленията при Княжевската занаятчийница или се отвори втора, както се намѣри за добрѣ. На ония, които сж свършили тия занаятчийници не трѣбва да се дава друга служба освѣнъ по тѣхната специалность. Съборътъ мисли, че ще бжде добрѣ на ученицитѣ, които сж свършили съ отличенъ успѣхъ нашитѣ занаятчийски училища и даватъ надежда, че ще бждатъ добри занаятчии, да имъ се отпуща отъ правителството пари безъ лихва взаимнообразно, за да се залавятъ на работа.

76. Доставянето, отъ страна на окржжнитѣ и общинскитѣ съвѣти, на сѣчива и машини въ мѣста, дѣто сжществуещитѣ първобитни прибори не обѣщаватъ никакъвъ напрѣдъкъ на мѣстната индустрия. Тъй напримѣръ, стружнитѣ

и струговетѣ, въ които се работи дърволакътъ на Севлиевската и Габровската околия, сж отживѣли вѣка си и ако не се замѣнятъ съ нови, тая промишленость може да пропадне. Въ такива случаи мѣстнитѣ съвѣти могатъ или сами да купуватъ и раздаватъ на кредитъ, или да поржчителствуватъ за покупката на нови сѣчива или машини, съ които съ врѣме да може да се съживи цѣлата промишленость. А въ градове като Вратца, може да се отвори цѣла копринена работилница по образеца на копринената работилница, учрѣдена отъ сръбскитѣ власти въ Лѣсковецъ.

77. Даването на нѣкои улеснения по отбиването военната повинность на ония наши млади, които управляватъ една окржжна наша работилница, или отварятъ нѣкое промишлено заведение съ по-усъвършенствувани технически или механически срѣдства. Много такива заведения сж се безвъзвратно затворили по причина, че тѣхнитѣ създатели сж били вземени отъ набора, когато тѣ сж били най-нужни за успѣха. Или желателно е подобни народополезни промишленици да се подведатъ подъ категорията на учителитѣ, защото и дѣйствително тѣ сж единъ видъ технически учители.

78. Промѣнянето на закона за патентитѣ, като се направятъ повече разреди за разнитѣ занаяти.

79. Издаването на законъ за патента (brevets d'invention) и на фабрични марки, които да осигуряватъ правата на изобрѣтателитѣ и промишленицитѣ, по образеца на другитѣ напрѣднали държави.

Горнитѣ мѣрки, прѣдложени за занаятитѣ, ще бждатъ отъ голѣма полза и за нашата млада фабрична индустрия. Но тази фабрична индустрия има нужда и отъ други мѣрки. Тѣ трѣбва по скоро да се в808матъ, толкозъ повече, че много отъ занаятитѣ ни сж осждени на смърть и много отъ занаятчиитѣ ни — на гладъ, ако не се развие фабричната ни индустрия. Съ нейното развитие ще може 1) нашето земледѣлческо население да продава произведенията си съ по-добра цѣна, 2) нашитѣ announced неземледѣлци да намиратъ поминъкъ, 3) цѣлата страна да се избави отъ чужда експлоатация. Достатъчно е да се спомене, че прѣди отварянето на шаячнитѣ фабрики, вълната у насъ се продаваше по 1 левъ до 1 левъ и 10 ст. ока, а сега се продава по 1 левъ и 80 ст. до 2 лева, за да се види, каква полза черпи отъ фабрикитѣ масата на населението ни. Но

мжчно може да се създаде фабрична индустрия въ страна, дѣто нѣма техници, дѣто отсжтствуватъ ефтини машини, капитали и съобщителни срѣдства, ако държавата не й покаже извѣстни улеснения.

80. Съборътъ мисли, че такива улеснения непрѣменно трѣбва да се даватъ и у насъ. Безъ да дава концесии, почитаемото ни правителство може много да помогне на нашата индустрия, ако изучи и издаде единъ законъ горѣ-долу подобенъ на слѣдующия ромжнски, по общитѣ мѣрки за подпомагане народната индустрия.

Чл. 1) Който основе въ Ромжния едно индустриялно заведение съ единъ капиталъ най-малко отъ 25000 лева, или съ поне 12 работника на день, ще се ползува отъ прѣимуществата на настоещия законъ.

Чл. 2) За да може човѣкъ да се ползува отъ тия прѣимущества, трѣбва да оправдае прѣдъ министерството на земледѣлието, търговията и индустрията и държавнитѣ имоти, че владѣе горѣспоменатия капиталъ, или да докаже съ планове и подробности на проектираната фабрикация, че дѣйствително тъкми да основе фабрика, въ която ще има нужда отъ 12 работника на день, поне прѣзъ 5 мѣсеца на годината. Въ всѣкой случай, промишленицитѣ, които ще искатъ да се ползуватъ отъ прѣимуществата на настоещия законъ, ще трѣбва да си служатъ съ усъвършенствувани технически и механически срѣдства.

Чл. 3) Промишленитѣ заведения, които биха отговорили на задълженията, споменати въ чл. 2, могатъ да добиятъ даромъ или за всѣкога, или за 90 години, едно пространство отъ единъ до 5 хектара земя, върху кое да е било имѣние на държавата, общинитѣ или короната. Въ случай че биха имали нужда отъ едно по-голѣмо пространство земя, може да имъ се даде колкото искатъ по цѣната установена въ оная мѣстность и въ брой.

Ако въ мѣстото, избрано за едно такова заведение има вода съ падъ да върти колело, то такова обезщетение не ще се иска за мѣстото, принадлежаще на държавата, общината и короната, въ което ще се построятъ каналитѣ за докарване и изтичане водата.

Тъй сжщо не ще се иска никакво обезщетение за постройката на съобщителни срѣдства (шосе, желѣзница, трам-

ваи и пр.), назначени да свържатъ фабриката съ нѣкое голѣмо шосе, желѣзопжтна станция, рѣка или плаваемъ каналъ.

Исканията за отстжпване земя, направени съгласно съ настоещия членъ, ще бждатъ окончателно разрѣшени отъ надлежната власть, най-късно въ три мѣсеца отъ датата на получаването имъ.

Чл. 4) Всѣко промишлено заведение, основано по условията, споменати въ членове 1 и 2, ще се ползува отъ слѣдуещитѣ освобождения.

а) Освобождава се прѣзъ 15 години отъ основаването си, отъ всѣкакви прѣки данъци, държавни или общински;

б) Всичкитѣ машини или части отъ машини и технически принадлежности, докарани отъ чужбина, се освобождаватъ отъ мита;

в) Суровитѣ материяли, които биха били нужни за фабрикацията, се освобождаватъ отъ мита, ако тия материяли не сжществуватъ или не се намиратъ въ достатъчно количество въ страната.

Министерскиятъ съвѣтъ рѣшава за всѣкой случай отдѣлно и вжтрѣ въ два мѣсеца отъ получаването на искането, дали материялитѣ, нужни за фабрикация, не сжществуватъ, или не се намиратъ въ достатъчно количество въ страната.

г) Прѣнасянето по желѣзници на издѣлията на тия промишлени заведения ще става по най-намалени цѣни, които въ никой случай не ще надминаватъ колкото струва прѣнасянето плюсъ 20 на стотѣ. Пощенскитѣ такси за прѣнасянето на тия произведения въ вжтрѣшностьта на страната въ никой случай не ще се надминаватъ таксситѣ установени отъ международния пощенски съюзъ, стига изпращачитѣ да се съобразяватъ за теглото и обема на пощенскитѣ колети, съ конвенциитѣ на тоя съюзъ.

д) По сжщия начинъ ще става прѣнасянето на суровитѣ материяли, машинитѣ и произведенията, които сж нужни за фабрикацията на тия заведения.

е) Всичкитѣ пр изведения, внесени отъ чужбина, които, слѣдъ като прѣтърпятъ едно що годѣ индустриялно видоизмѣнение въ страната, се изнесатъ пакъ вънъ отъ нея, ще иматъ право, при изнасянето, да получатъ надирѣ вноснитѣ мита.

Чл. 5) Ромѫнскитѣ фабрични издѣлия ще се прѣдпочитатъ задължително за всѣкаква държавна или общинска доставка, дори и тогава, когато, при равни условия на качеството съ чуждестраннитѣ произведения, тѣ биха били 5 на стотѣ по-скѫпи.

Чл. 6) Една или повече фабрики могатъ заедно да заявятъ на министерството на държавнитѣ имоти, че тѣ желаятъ да купятъ едно земледѣлческо произведение въ извѣстно количество и по една цѣна, която да гарантира на земледѣлеца единъ чистъ приходъ на хектаръ, поне равенъ на чистия приходъ, който дава единъ хектаръ посѣтъ съ жито въ срѣдна година.

Министерството, слѣдъ като получи едно формално задължение отъ страна на фабрикантитѣ, може да наложи на нѣкои отъ наемателитѣ на държавнитѣ машини задължението да обработватъ върху едно опрѣдѣлено пространство земя исканото произведение, чиято продань на фабрикантитѣ е прѣдварително оздравена.

Съ тая цѣль наемателнитѣ контракти ще съдържатъ едно особено условие за обработването върху едно опрѣдѣлено пространство на едно произведение, което министърътъ избере и поиска една година по напрѣдъ отъ годината, въ която трѣбва то да се обработи.

Чл. 7) Промишленитѣ заведения, които, при обнародването на настоещия законъ, биха се намѣрили въ условията, прѣдвидени отъ членове 1 и 2, ще се ползуватъ отъ прѣимуществата на тоя законъ.

Чл. 8) Единъ публично-административенъ правилникъ ще опрѣдѣли подробноститѣ за прилагането на настоещия законъ.

Горниятъ законъ, при първото му внасяне въ ромѫнската камара, съдържаше и слѣдуещитѣ членове, които съборътъ тъй сѫщо прѣпорѫчва на вниманието на почитаемото правителство, безъ да настоява обаче върху тѣхъ както върху членоветѣ на горѣприведения законъ.

Чл. 9) Всѣко промишлено заведение, което се намира въ горнитѣ условия и което изнася вънъ отъ страната свои издѣлия, може да получи отъ държавата, за всичкитѣ изнесени количества, една износна премия, която може да се качи до една пета отъ стойностьта на тия издѣлия, споредъ цѣната на фабриката за вѫтрѣшната консумация.

Министерскиятъ съвѣтъ, по прѣдложение на министъра на търговията, индустрията, земледѣлието и държавнитѣ имоти, рѣшава, дали трѣбва да се даде тая премия.

Износната премия е задължителна, ако стойностьта на изнасяемитѣ издѣлия на една или повече фабрики възлиза поне на единъ милионъ лева на годината и е доказано, че безъ премия износътъ не може стана.

Чл. 10) Тъкачнитѣ и табашкитѣ фабрики ще се ползуватъ отъ една премия за фабрикация отъ 4%, върху стойностьта на издѣлията при излизането имъ отъ фабриката, съ условие обаче, че произведението и проданьта на фабриката, на която се дава премията, ще бѫдатъ поне отъ 100,000 лева на годината.

Правото на премия на фабрикация ще прѣстане, щомъ вносътъ на платове и табашки издѣлия се намали на половината отъ стойностьта на вноса на тия произведения въ 1884 год.

Всѣко промишлено заведение, издѣлията на което се употрѣбяватъ въ по голѣмата си часть за държавни доставки, не може да получи никаква премия за фабрикация.

Чл. 11. Една премия за фабрикация не по-голѣма отъ 4% дадена по горѣказанитѣ условия, може да се даде отъ министреския съвѣтъ на всѣка фабрика, годишнитѣ издѣлия на която възлизатъ поне на 100000 лева, съ условие обаче че тая премия ще се признае за необходима за добрия вървежъ на фабриката.

Чл. 12. Въ случай че едно фабрично издѣлие е получило една премия за фабрикация, тая премия ще се спадне отъ износната премия, когато това издѣлие се изнесе вънъ отъ страната.

Освѣнъ горнитѣ мѣрки, съборътъ за длъжность счита да пѣпоржча още на върховната власть на страната и слѣдуещитѣ мѣроприятия, необходими за подигането на нашитѣ занаяти и индустрия:

Чл. 81. Правителството да направи, безъ търгъ и по цѣнитѣ, добити въ послѣднитѣ нѣколко години, дългосрочни контракти за мѣстни произведения и издѣлия, нужни за войската, жандармерията и другитѣ държавни органи. Въ Австрия, Сърбия и други държави подобни контракти ставатъ по за 15 години: цѣнитѣ се опрѣдѣлятъ въ началото и се мѣнятъ споредъ промѣненията въ цѣнитѣ на суровитѣ мате-

рияли, а доставкитѣ се подѣлятъ между фабрикитѣ по единъ начинъ одобренъ отъ правителството. Тоя редъ трѣбва да се заведе и у насъ, като се узакони сѫщеврѣменно, щото приемането на доставкитѣ да става отъ комисии, въ които да има и вѣщи лица, по начинъ, който да гарантира интереситѣ на хазната безъ да причинява излишни затруднения за мѣстнитѣ фабриканти и занаятчии.

Чл. 82. Не само всички войници жандарми, пазачи, стражари и разсилни да се обличатъ и обуватъ съ мѣстни материи, но да се задължатъ всичкитѣ военни и граждански, държавни, окрѫжни и общински чиновници да носятъ дрехи и обуща, направени отъ мѣстни издѣлия, каквито могатъ да приготовляватъ въ страната ни, поне прѣзъ часоветѣ на занаятията имъ. Двойна ще бѫде ползата отъ подобна мѣрка: отъ една страна ще се помогне на производителитѣ на мѣстни материи, а отъ друга ще се подигнатъ два важни наши занаята — шивачеството и обущарството, които сега страдатъ влѣдствие на голѣмия вносъ у насъ на чужди готови дрехи и обуща.

83. При сключването на нови търговски договори правителството да благоволи да настои, щото чуждитѣ държави отъ една страна да намалятъ митата на нашитѣ земледелчески и индустриялни произведения, които се изнасятъ у тѣхъ а отъ друга да се съгласятъ да увеличимъ и ние всичкитѣ мита на такива тѣхни издѣлия, каквито се произвеждатъ и у насъ. Тая двойна цѣль има надежда да се постигне у насъ тъй като твърдѣ насърчителенъ въ това отношение е примѣрътъ на Ромѫния, която съ постоянството си успѣ да извоюва търговски договори, благоприятни за нейната млада индустрия. Съборътъ обича да вѣрва, че сѫщиятъ успѣхъ ще увѣнчае старанията и на нашето почитаемо правителство, особено ако то направи нѣкои отстѫпки върху вноснитѣ мита на продукти и издѣлия, които не могатъ за сега да се произвеждатъ въ нашата страна.

III. ОБЩИ МѢРКИ ПО ЗЕМЛЕДѢЛИЕТО И ПРОМИШЛЕНОСТЬТА.

84. Пари съ низка лихва сѫ единъ отъ най-силнитѣ лостове за подигането на цѣлия народенъ поминъкъ. За това правителството се умолява да измѣни закона за земледѣл-

ческитѣ каси, като опростотвори формалноститѣ за раздаване пари и като имъ позволи да правятъ заеми и на занаятчиитѣ отъ фондове, произходещи отъ сиротски пари и такива отъ вносоветѣ на занаятчии, като сжщеврѣменно се помоли и правителството да помогне за образуването на занаятчийски фондъ при земледѣлческитѣ каси. При това съборътъ мисли, че касиеритѣ и секретаритѣ на тия каси не трѣбва да бждатъ изборни, а назначени отъ правителството по конкурсъ. Желателно е още, щото правителството да даде съдѣйствието си, а въ случай на нужда и гаранцията си, за да могатъ Българска народна банка и земледѣлческитѣ ни каси да сключватъ заеми, съ които да улесняватъ населението. При това правителството ни се умолява да насърчи отварянето на нови, непривилегировани, частни или анонимни банки, учрѣждението на еснафски спестовни каси, на анонимни спестовни дружества и на други подобни кредитни учрѣждения. Врѣме е вече да почнатъ да функциониратъ и пощенскитѣ спестовни каси, законътъ за които датира отъ 1885 година и паритѣ на които вложени въ нашата Народна банка, съ врѣме могатъ да стигнатъ значителни количества и да окажатъ голѣма полза, като се раздаватъ на нашитѣ мѣстни производители.

85. Немислимо е развитието на занаятитѣ и индустрията безъ срѣдства за съобщение. За това съборътъ моли правителството да вземе мѣрки, въ границитѣ на сегашнитѣ ни срѣдства, за по-бързото свършване на ония междуселски пжтища, шосета и желѣзопжтни линии, които сж необходими.

86. Една отъ главнитѣ спънки за въвеждането у насъ на по-усъвършенствувани земледѣлчески и промишлени сѣчива и машини е отсжтствието на желѣзарски работилници, дѣто тия прибори да могатъ да се поправятъ, когато се счупятъ. Съборътъ е на мнѣние, че окр. съвѣти трѣбва да се задължатъ да отворятъ на свои срѣдства, или като дадатъ субсидии на опитни желѣзари да отворятъ такива работилници, които да могатъ да удовлетворятъ тая въпиюща нужда на нашитѣ по-прогресивни земледѣлци и промишленици.

87. Нашето първобитно земледѣлие и нашитѣ западнали занаяти могатъ да намѣрятъ силна опора за повдигане въ сдружаването. Тамъ, дѣто единичниятъ трудъ е безполезенъ да остави повече капитали, по-усъвършенствувани машини и други срѣдства за произвеждане, сдружаването ще може да

намѣри тия необходими за напрѣдъка фактори. Затова съборътъ горещо прѣпоржчва съставянето на земледѣлчески и промишлени производителни дружества, като моли сжщеврѣменно поч. правителство да издаде законъ, съ който да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на членоветѣ и отговорностьта на настоятелствата, както на тия дружества, тъй и на нашитѣ други дружества, като: спестовни, кредитни и пр.

88. Много отъ нашитѣ земледѣлчески произведения и промишлени издѣлия иматъ нужда да бждатъ прѣпоржчани, за да намѣрятъ износъ за въ странство; затова врѣме е вече да се основе единъ търговски музей съ единъ складъ въ София и, ако е възможно, въ единъ или два града вънъ отъ страната ни.

89. Съборътъ прѣпоржча на поч. правителство да направи рѣшителни постжпки прѣдъ Дирекцията на източнитѣ желѣзници, за да направи сериозно намаление по транспорта на стокитѣ, а особено на житата и дървения материялъ, по всичкитѣ желѣзници, а особено по частьта на Бѣлово—Търново-Сейменъ—Ямболъ.

90. Да се прѣпоржча на поч. правителство да учрѣди при министерството на финанситѣ една самостоятелна дирекция по земледѣлието, промишленостьта и търговията.

91. Съборътъ прѣпоржчва на поч. правителство да вземе мѣрки за свикване на периодически общи и окржжни събори по земледѣлието и промишленостьта.

92. Прѣпоржчва се на почитаемото ни правителство да вземе мѣрки, за да се издава единъ специаленъ вѣстникъ съ земледѣлческо-промишлено съдържание.

намѣри тия необходими за напрѣдъка [illegible]. Затова съ-борътъ горещо препоръчва съставянето на земледѣлчески и промишлени производителни дружества, като моли сѫще-временно пот. правителство да издаде законъ, съ който да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на членоветѣ и отговорностьта на настоятелствата, както на тия дружества, тъй и на всички други дружества, като: спестовни, кредитни и пр.

88. Много отъ нашитѣ земледѣлчески произведения и промишлени издѣлия иматъ нужда да бѫдатъ [illegible], за да намѣрятъ износъ въ странство; затова трѣбва вече да се основе единъ търговски музей съ единъ складъ въ София и, ако е възможно, въ [illegible] на страната ни.

89. Съборътъ препоръчва на пот. правителство да по-прави решителни практически [illegible]. Препоръчва да изучатъ [illegible], за да направи [illegible] на стоките, а особено на житата и [illegible] земледѣлческа, а особено на [illegible] — [illegible].

90. Да се препоръча на пот. правителство да открие при министерството на финансите [illegible] по земледѣлието, промишленостьта и търговията.

91. Съборътъ препоръчва на пот. правителство да вземе мѣрки за свикване на периодически общи и окрѫжни събори по земледѣлието и промишленостьта.

92. Препоръчва се на пот. правителство да вземе мѣрки, за да се създаде [illegible] специални [illegible] за земледѣлческо-промишлено съдружие.

БОГАТСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ.

(Отъ Мисъль, мартъ 1893).

Между сказкитѣ, прочетени тая зима въ Славянската бесѣда, една отъ най-интереснитѣ бѣ оная на г. Ант. Манушевъ, подначалникъ на отдѣление въ министерството на финанситѣ върху Богатството на България. Г. Манушевъ даде добъръ примѣръ и заслужава не малка похвала. Скромно и трудолюбиво, той работи въ онова наше поле, което има най-голѣма нужда отъ работници — полето на самопознанието. Слѣдъ като ни прѣдстави въ Пловдивското изложение едни поучителни таблици по производството на България, той въ Славянската бесѣда поправи и допълни тия свои данни, като прибави къмъ тѣхъ и резултата на своитѣ изслѣдвания по колективния имотъ и външната търговия въ България.

И тритѣ тия главни отдѣла отъ сказката му прѣдставляватъ такъвъ интересъ за материялното състояние на отечеството ни, щото читателитѣ на Мисъль нѣма, вѣрвамъ, да ми намѣрятъ вина, ако азъ взема поводъ отъ тѣхъ, за да поговоря върху прихода, имота и търговията на България. Цифритѣ, съ които азъ ще има да боравя, ще бѫдатъ въ много случаи ипотетични, прѣдполагаеми. Но нека не се забравя, че ние правимъ сега, въ това отношение, първитѣ стѫпки отъ стихийностьта къмъ самопознанието. Па най-послѣ, както е рекълъ економистътъ Дюнойе, азъ нищо не налагамъ, нищо и не прѣдлагамъ: само излагамъ.

I. Приходътъ на България.

Таблицитѣ, приготвени за Изложението и обнародвани въ особена брошура отъ г. Мих. Георгиевъ,[1]) даваха земле-

[1] Статистически свѣдѣния за земледѣлческата производителность България при надвечерието на I-то Българско изложение. София, 1892.

дѣлческото производство на България прѣзъ 1891 г., прѣсмѣтнато по пазарнитѣ цѣни на сѫщата 1891 г. Въ сказката си г. Манушевъ ни съобщи срѣдното производство на България прѣзъ послѣдния четиригодишенъ периодъ отъ 1889 до 1892 г. — години, прѣзъ които системата на десетъка е направила възможно прѣсмѣтането на нашето производство. Тъй намѣренитѣ количества на нашитѣ земни произведения г. Манушевъ е помножилъ съ срѣднитѣ имъ пазарни цѣни, притурилъ е прихода на пашитѣ, горитѣ, добитъка и отъ разнитѣ клонове на индустрията и е намѣрилъ цѣлия приходъ на България. Ето неговитѣ цифри, споредъ хектографиранитѣ бѣлѣжки, раздадени при сказката:

Пшеница	14,117,598 хектолитра	по 10 л.	141,175,980
Ръжь	4,210,350 „	„ 8 „	33,682,800
Ечемикъ	4,685,000 „	„ 8 „	37,480,000
Овесъ	2,803,250 „	„ 5·50	15,417,875
Царевица	3,981,210 „	„ 5	19,906,050
Хелда и просо	210,100 „	„ 9	1,890,900
Всичко жита	30,007,508 „		249,553,555
Слама	3,600,000,000 кгр.	по 1 л. 100-тѣ кгр.	36,000,000
Сѣно	566,773,432 „	„ 3 „ „ „	17,003,202
Оровъ	98,801,284 „	„ 8 „ „ „	7,904,103
Вино	2,853,000 хектолитра	по 13 лева	37,089,000
Приходъ отъ индустриялни растения (гюлъ, тютюнъ, рапица, анасонъ и пр.) приблизително			10,000,000
„ „ зеленчуци, варива и плодове, приблизително			30,000,000
„ „ паши			8,000,000
„ „ гори			28,000,000
непоменати			5,000,000
Всичко приходи отъ почвата			428,549,860
Приходъ отъ домашнитѣ животни, споредъ статистическитѣ свѣдѣния на г. М. Георгиевъ и отъ непрѣдвидени въ тѣхъ 4 мил. лева			156,438,748
Непрѣдвидени земледѣлски приходи			15,011,392
Всичко приходъ отъ земледѣлската индустрия			600,000,000
Приходъ отъ другитѣ клонове на индустрията: занаяти, търговия, транспорти и пр.			300,000,000
Всичко годишенъ националенъ приходъ приблизително			900,000,000

Въ споменатитѣ по-горѣ статистически свѣдения, само земледѣлското производство на 1891 г. се оцѣняваше за лева 903,063,000. Тая цифра се добиваше като се прѣсмѣтаха цѣнитѣ на житнитѣ храни много по-високо и като се прибавяше единъ фантастиченъ приходъ на меритѣ отъ 300,000,000 лева. Както забѣлѣжихъ и въ рецензията си върху статистическитѣ свѣдения[1], щомъ се туря приходътъ отъ добитъка, не трѣбва да се смѣта и приходътъ отъ трѣвата на меритѣ, защото тая трѣва се изида отъ добитъка. На основание на сѫщия принципъ, не трѣбва да се счита за приходъ и стойността на сламата, на сѣното и на оная часть отъ овеса, ечемика и пр., която не се изнася вънъ отъ държавата, защото и тия продукти служатъ за храна на добитъка, приходътъ отъ който фигурира въ горната таблица. Споредъ мене, слѣдователно, ще бѫдемъ по-близо до истината, ако опрѣдѣлимъ стойността на земледѣлческото ни производство на лева 525,000,000, най-много на лева 550,000,000. Разбира се, че тая цифра ще бѫде вѣрна, ако сѫ вѣрни и количествата на житнитѣ храни, които по-горѣ приведохъ. Ако нѣма нѣкоя грѣшка въ тѣхъ, тогава България може да се похвали, че има една статисгика на своята земледѣлческа производителность много по-вѣрна отъ колкото оная на много други държави, които, като нѣматъ десетъкъ, събиранъ отъ правителствени органи, нѣматъ и точни данни за производството на своята земя.

Г. Манушевъ прѣсмѣта прихода отъ неземледѣлческитѣ занаяти у насъ лева 300,000,000 — половината отъ земледѣлческото ни производство. Като взимамъ прѣдъ видъ, че у насъ неземледѣлцитѣ сѫ 27%, а земледѣлцитѣ 73% отъ цѣлото ни население,[2] и като прѣдполагамъ, че първитѣ печелятъ поне 30% повече, отъ колкото вторитѣ, мисля, че г. Манушевъ не е сгрѣшилъ, като е приепъ горната пропорция. Ако не съмь се излъгалъ въ това отношение, цѣлиятъ ни народенъ приходъ ще излѣзе както слѣдва:

Отъ земледѣлието и скотовъдството лева	550,000,000
„ занаятитѣ, търговията, службитѣ и пр. л.	275,000,000
Всичко л.	825,000,000

[1] Периодическо списание, книжка XL.

[2] Споредъ прѣброяването на 1 януари 1888, у насъ е имало тогава земледѣлци, земледѣлчески жени и дѣца 2,315,127, а неземледѣлци и пр. 839,248.

Цѣлото ни население на 1 януари 1888 е било 3,154,875. Ако прѣдположимъ, че то се е увеличило отъ тогава насамъ съ 150,000 души, и вземемъ кръглото число 3,300,000, то на глава се пада годишенъ приходъ по 250 лева, колкото е горѣ-долу приходътъ на душа въ Русия, а нѣщо по-долу отъ оня въ други земледѣлчески страни, като Италия, Португалия, Испания и Гърция.[1]

II. Имотътъ на България.

Имотътъ на една страна състои въ недвижими и движими имоти, било държавни, обществени и частни. Частнитѣ недвижими имоти въ България сж оцѣнени отъ нашитѣ емлячни комисии.

за лева	1,112,479,599,
отъ които	
на непокрититѣ имоти падатъ	611,781,522
„ покрититѣ „ „	500,698,077

Г. Манушевъ намира това оцѣнение, особено на непокрититѣ имоти, много низко. Като взима пространствата на разнитѣ видове земи у насъ, споредъ както тѣ сж дадени въ споменатитѣ статистически свѣдѣния, и като ги прѣсмѣта по цѣни, които той нарича „минимални пазарни цѣни", той вади стойностьта на всичкитѣ непокрити имоти у насъ — частни, общински и държавни — както слѣдва:

Ниви	2,170,000	хект. по	1,000	л. хект.	2,170,000,000
Лозя	96,000	„ „	2,000	„ „	192,000,000
Градини[2]	46,312	„ „	1500 до 6000	„ „	144,223,000
Ливади	312,000	„ „	1,250	„ „	390,000,000
Гори[3]	1,332,429	„ „	150 до 2000	„ „	1,316,199,450
Мери и паши	5,526,859	„ „	100	„ „	552,685,900
	9,483,600		Всичко[4] лева		4,765,108,350

[1] Mulhall's Dictionary of Statistics, p. 245, дѣто приходитѣ сж смѣтнати тъй: Италия 268, Португалия 278, Испания 285, и Гърция 295 лева на човѣкъ.

[2] Г. Манушевъ раздѣли градинитѣ тъй: бахчи или градини 18,600 хектара по 3,000 л. хектара, бостани 7,500 по 3,000 лева, гюлове 2,500 по 6,000 лева, оризища 350 по 4,000 лева, градини съ плодовити дървета 4.000 по 6,000 лева и разни 12.362 по 1,500 лева. Хиляда хектара се губятъ. Въ хектографиранитѣ цифри на г. Манушевъ се срѣщатъ нѣколко такива lapsus calami.

[3] Горитѣ се разпрѣдѣлятъ отъ отъ г. Манушева тъй: Стари гори приблизително, 444,143 хектара по 2,000 лева хектара, гори срѣдня възрасть 276,073 по 1000 лева, млади гори 276,073 по 400 лева, съвсѣмъ млади гори 276,000 по 150 лева. И тукъ се губятъ около 6,000 хектара.

[4] Въ тоя сборъ, както забѣлѣжихъ вече, влиза стойностьта на всичкитѣ частни, общински и държавни непокрити имоти. Освѣнъ меритѣ, колко гори и други земи притежаватъ у насъ общинитѣ, не съмъ

При това главно наше богатство отъ лв. 4,765,108,000 г. Манушевъ притуря:

а) Покриткитѣ имоти подлежащи на емл.	лв.	1,000,000,000
б) „ „ на държавата	„	40,000,000
в) Желѣзницитѣ	„	100,000,000
г) Домашнитѣ животни	„	270,000,000
д) Стоки въ търговско движение	„	150,000,000
е) Селска покжщнина съ землед. оржд.	„	200,000,000
ж) Градска „ „ занаятч. „	„	125,000,000
з) Пари въ кржгообращение, приблизит.	„	80,000,000
Стойность на всичкитѣ движ. и нед. имоти	„	6,730,108,350

Въ горното изброяване на богатствата на България, г. Манушевъ е пропустналъ нѣкои важни фактори, като общинскитѣ покрити имоти, минитѣ, шосетата и телеграфитѣ. Но прѣди да говоря за тѣхъ, ще се спра върху оцѣненията на г. Манушева.

Повечето економисти сж съгласни, че при прѣсмѣтането на имотитѣ на една страна трѣбва да се взима за основа не производителната имъ стойность (Ertragswerth), а продажната имъ цѣна (Verkehrswerth). Добрѣ е сторилъ, слѣдователно, г. Манушевъ. като се е помжчилъ да намѣри пазарнитѣ цѣни на недвижимитѣ имоти у насъ, та съ

въ положение да кажа, защото отъ никждѣ не можахъ да получа тия свѣдѣния. Колкото за държавнитѣ непокрити имоти, г. Спасъ Тричковъ, главенъ съкровищникъ въ Министерството на финанситѣ, има добрината да ми съобщи слѣдуещата таблица:

Гори	992,490	хект.	по	250	лева	хект.	516,095,150
Ниви	25,155	„	„	1,000	„	„	25,155,000
Ливади	3,349	„	„	1,200	„	„	4,018,800
Градини	375	„	„	2,000	„	„	750,000
Лозя	169	„	„	2,000	„	„	338,000
Бостани	274	„	„	1,500	„	„	411,000
Шумаци	4,698	„	„	250	„	„	1,174,500
Пасбища	484,509	„	„	250	„	„	121,127,250
Овощни градини	25	хект.	по	5,000	лева	хект.	125,000
Оризища	213	„	„	2,000	„	„	426,000
Ленища, сазлъци и пр.	3,895	„	„	200	„	„	779,000
Разни	10,795	„	„	100	„	„	1,079,500
Блата съ риба	11,428	„	„	500	„	„	5,114,000
Всичко	1,335,297	„ държавни земи за лева					677,193,200

Отъ горнитѣ само нѣкои били дадени подъ наемъ и принасяли на година 118,000 лева.

тѣхъ да помножи пространствата на разнитѣ видове земи въ България. Но ако старанията му сж похвални, резултатитѣ едва ли могатъ да се нарекатъ сполучливи. Читателитѣ сж забѣлѣжили, че той оцѣнява хектара ниви у насъ по 1000 лева, съ други думи туря декара или новия увратъ по 100 лева. Не отказвамъ, че при нѣкои градове и въ нѣкои случаи, когато земята е малко или когато нѣкой землѣдѣлецъ желае абсолютно да си окржгли нѣкое парче земя, декарътъ се плаща понѣкога 100, а може би и повече лева. Но да вземемъ тая цифра за минимална продажна цѣна на увратъ нива въ цѣла България, то е да не знаемъ нашето отечество. Азъ прочетохъ стълпове вързъ стълпове отъ приставска проза по продажба на недвижими имоти, разпитвахъ пристави, нотариуси и пжтуещи землѣдѣлчески учители, и безъ да се похваля, че съмъ направилъ една основна анкета, мисля, че ще имамъ съ себе си болшинството отъ вѣщитѣ по тия въпроси наши сънотечественици, като кажа, че цѣнитѣ, които г. Манушевъ е турилъ за непокрититѣ имоти у насъ, трѣбва да се намалятъ — вкупъ, тъй като не влизамъ въ подробности — поне съ половината. Знамъ, че и моето оцѣнение ще се намѣри за много високо отъ доста опитни лица, като г. Габе и други, съ които съмъ говорилъ. Но тѣ сж свободни да го критикуватъ, както и азъ критикувамъ г. Манушевитѣ цифри. Именно чрѣзъ тия критики ще може да се достигне едно по-приблизително опрѣдѣление на нашето народно богатство, колкото за точното опрѣдѣляне на това богатство то е единъ идеалъ, който никоя страна не е постигнала до сега. И въ държави много понапрѣднали отъ нашата, разно се оцѣняватъ дори и имотитѣ, точнитѣ размѣри или пространства на които сж добрѣ извѣстни. Вземете, напримѣръ, Австрия. Прѣди години 5,908 милиона фиоринта бѣше официалното оцѣнение на нейнитѣ недвижими имоти, подирѣ г. Рошманъ-Хербургъ ги оцѣни за 6,497 милиона фиоринта, а тая година г. Д-ръ Шиффъ направи ново оцѣнение и намѣри, че казанитѣ имоти (безъ ония на Далмация и, разбира се, на Маджарско) стрували 9,713 милиона фиоринта.[1] Ако отъ Австрия ние минемъ въ една

[1] Отъ тия 9,713 мил., 6540 милиона фиоринта прѣдставляватъ стойностьта на непокрититѣ имоти, а 3,173 мил. оная на покрититѣ. Ще се каже, че Австрия, съ своитѣ 287,000 четвъртити километра, има

по-ближна намъ, но не до тамъ културна страна — Сърбия, ние ще намѣримъ още по-голѣми разлики. Въ 1863 недвижимитѣ имоти вънъ отъ Бѣлградъ били оцѣнени отъ властитѣ за 244,628,844 лева. Въ 1883 тия сжщитѣ имоти, заедно съ ония на присъединенитѣ въ 1879 окржзи, били оцѣнени отъ Управа фондова за 2,160,000,000 лева[1] — едно твърдѣ високо споредъ мене оцѣнение.

Тъй сжщо високо оцѣнява, споредъ мене, г. Манушевъ и покрититѣ ни имоти, подлежащи на емлякъ. Да се притурятъ сто на сто на оцѣнението, направено отъ емлячнитѣ комисии, е твърдѣ много. Достатъчно ще бжде, споредъ моето мнѣние, ако притуримъ само 25 на стотѣ. И тая притурка дори ще бжде голѣма, ако вземемъ за основа факта, че днесъ цѣнитѣ, по които се продаватъ зданията въ София, частно падатъ по-долу отъ оцѣненията на емлячнитѣ комисии. Колкото за държавнитѣ покрити имоти, тѣ сж оцѣнени отъ самото отдѣление на държавнитѣ имоти на 42,664,172 лева.[2]

Ако за държавнитѣ покрити имоти сжществува оцѣнение, никаква статистика нѣма за общинскитѣ, епархиалнитѣ, мънастирскитѣ и общественитѣ, които не подлежатъ на емлякъ. Затова, види се, и г. Манушевъ не ги е

непокрити имоти за около 12 милиарда лева. Могатъ ли тогава непокрититѣ имоти на България, която има повърхность 96,276 четвъртити километра, да струватъ 4 милиарда и 765 милиона, както ги оцѣнява г. Манушевъ? И оня, който никога не е видѣлъ богатитѣ австрийски области, ще се съгласи, че трѣбва да има голѣма разлика между тамошнитѣ цѣни и нашитѣ. Споменахъ оцѣнението на г. Д-ръ Шиффъ, защото то е, може би, най-новото въ економическата литература. Неговиятъ рефератъ не бѣше още обнародванъ, когато прѣди три мѣсеца г. A. de Foville съобщи горнитѣ цифри въ Economiste Français отъ 12 ноември 1892.

[1] La Serbie Administrative, Economique et Commerciale, par Emile de Borchgrave, Ministre Résident de Belgique à Belgrade. Bruxelles, 1883. P. 161. Оцѣнението на Управа фондова е направено вслѣдствие на едно запитване отъ г. Боршграфъ.

[2] Ето цифритѣ, които ми се доставиха отъ г. Сп. Тричковъ. като прѣдставляещи държавнитѣ покрити имоти:

2,255	кжщи и други подобни здания	лева	39,969,000
209	дюкяни „ „ „	„	1,871,536
36	воденици	„	283,536
8	бани	„	540,000
	Всичко	„	42,664,172

споменалъ. И азъ самъ се затруднявамъ да ги оцѣня. По една повръхностна смѣтка, обаче, която направихъ, мисля, че не ще сгрѣша, ако ги туря за лева 60,000,000.[1]

Минитѣ, у насъ, сж една съвършено непозната величина. За да се помнятъ само, може да се спомене и тѣхната стойность при стойностьта на много по-цѣннитѣ шосета, и всичко заедно да се оцѣни на около 150,000,000.[2]

Колкото за държавнитѣ телеграфи и телефони, тѣхната стойность възлиза на 1,210,000.[3]

Споредъ г. Манушева, сто милиона лева прѣдставляватъ стойностьта на желѣзницитѣ въ България. Ако оцѣнимъ държавнитѣ желѣзнопжтни линии за колкото сж костували на правителството, а недържавнитѣ споредъ както е костувала Ямболската, то ще намѣримъ, че всичкитѣ желѣзници въ България струватъ л. 120,000,000.[4]

---

[1] У насъ има 75 града и 4,638 села. Между градоветѣ има нѣкои — като София и Пловдивъ — които иматъ за милиони покрити имоти (черкви, училища, водопроводи и пр.). Нѣкои отъ срѣднитѣ градове притежаватъ скжпи казарми, а много отъ малкитѣ — здания за по 200 и 300,000 лева. Всичкитѣ български първоначални черкви въ 1889 г. сж били 1819. (А. Шоповъ, България въ църковно отношение), а всичкитѣ български първоначални училища въ 1890 г. 2,747. Ако да се знаеше точно, колко е похарчено за тия и всичкитѣ други неподлежащи на емлякъ недържавни здания, можеше да излѣзе сума дори и по висока отъ 60 милиона.

[2] Върху шосетата г. Ив. Несторовъ, главенъ инжинеръ, има любезностьта да ми даде слѣдуещата бѣлѣжка: Въ България има свършени шосета около 4,500 километра съ приблизителна стойность на килом. 30,000 лева.

Има още: Трасирани и повечето започнати 1,000 килом.
Междуселски пжтища, свършени около 500 „

[3] Ето, въ кржгла цифра, смѣтката имъ, която дължа на любезностьта на г. П. Матеевъ, директоръ на пощитѣ и телеграфитѣ:

I. Телеграфни линии:	4,591	килом. лева	1,126,000
II. Тегеграфо-телефонна линия	160	„ „	47,000
III. Градски телеф. линии въ София и Пловдивъ		„ „	37,000
		Всичко лева	1,200,000

[4] Ето таблицата на желѣзнитѣ ни пжтища, както я намирамъ въ книгата върху България на княза Ф. И. Батембергъ:

Русе—Варна	226	километра	л. 52,777,500
ЦариБродъ—София—Вакарелъ	107	„	„ 18,470,868
Ямболъ—Бургасъ	110	„	„ 11,000,000
Вакарелъ—Саранево	64	„	„ 6,400,000
Саранево—Мустафа-Паша	206	„	„ 20,600,000
Търново-Сейменъ—Ямболъ	106	„	„ 10,600,000
Всичко	817	„	„ 119.848,377

Споредъ свѣдѣнията, обнародвани на изложението, България има домашенъ добитъкъ за 270,000,000. Това оцѣнение взема и г. Манушевъ. При всичко че ми се види малко високо, азъ не възражавамъ противъ него, защото се надѣя, че тазгодишното редовно прѣброяване на домашнитѣ животни ще покаже, че у насъ има повече едъръ добитъкъ, отъ колкото се мислѣше до сега.

Най-мжчно всѣкждѣ, а особено у насъ, е да се опрѣдѣли стойностьта на покжщнината, сѣчивата, орждията и въобще движимата нежива стока на едно население. Не е като земя или постройка да я мѣришъ, не е като добитъкъ да го броишъ, та споредъ мѣрката или броя да я оцѣнявашъ. За това азъ не се наимвамъ да правя ново оцѣнение, а приемвамъ за сега онова, което е направилъ г. Манушевъ, толкозъ повече, че сумата 475,000,000 лева за покжщнината, сѣчивата, орждията и неживата стока, не ми се види до тамъ прѣувеличена. Ако прѣдположимъ, че у насъ има около 700,000 сѣмейства, ще се каже, че на сѣмейство се падатъ по 680 л. за стока, сѣчива и покжщнина. Рѣдки сж ония сѣмейства у насъ, които нѣматъ, освѣнъ сѣчивата и покжщнината, храна посѣта или въ хамбаря, ако сж селски, стока готова или полуприготвена, ако сж градски, та мисля, че количеството отъ 680 лева на сѣмейство не е голѣмо.

Мжчно е тъй сжщо да се опрѣдѣли дори и приблизително количеството на паричното кржгообращение у насъ. Страни небогати и първобитни като нашата си служатъ повече съ сребърни отъ колкото съ златни монети. Но тъй като у насъ почти нѣма банкови билети, то можемъ да прѣдположимъ, че въ България има въ кржгообращение толкозъ златни, колкото и сребърни, мѣдни или никелови монети. Количеството на послѣднитѣ може веднага да се опрѣдѣли: България е насѣкла отъ 1881 г. насамъ мѣдни, никелови и сребърни пари за лева 38,100,000[1]. Почти всичкитѣ тия монети

---

[1] Ето таблицата на българскитѣ монети, дѣ и кога сж сѣчени:

Мѣдни въ Бирмингамъ		1881	за л.	2,100,000
Сребърни ($^1/_2$ до 2 л.)	въ Петербургъ	1882—3	„ „	10,000,000
„ (до 5 лева)	„ „	1884	„ „	2,500,000
„	„ „	1885	„ „	7,500,090
Никелови	„ Брюкселъ	1888	„ „	3,000,000
Сребърни ($^1/_2$ до 2 л.)	въ Унгария	1891	„ „	8,000,000
„ (5 лева)	„ „	1892	„ „	5,000,000
			Всичко за лева	38,100,000

трѣбва да се намиратъ въ България, и като турите за още толкозъ милиона златни монети, ще намѣримъ че сумата отъ лева 76,000,000 прѣдставлява приблизително паричното кръгообращение на България.

Нека съберемъ сега богатството на страната ни. И тъй като паритѣ сѫ богатство par excellence, нека почнемъ както нѣкои економисти[1], съ тѣхъ:

Пари въ кръгообращение	лева	76,000,000
Непокрити имоти	„	2,382,000,000
Покрити имоти	„	727,000,000
Пѫтища, срѣдства за съоб., мини и телег.	„	271,000,000
Домашни животни	„	270,000,000
Покѫщнина, сѣчива и стока	„	475,000,000
Всичко	лева	4,201,000,000
Спада се държ. дългъ къмъ чужденци[2]	„	153,000,000
Оставатъ	лева	4,048,000,000

На глава отъ българското население се падатъ слѣдователно, по около лева 1227, по-малко отъ колкото богатството на човѣкъ въ другитѣ земледѣлчески страни. Въ Русия, напримѣръ на глава се падатъ, споредъ една стара статистика, по 1325 лева, а въ Норвегия, Швеция и Гърция, по най-новитѣ изчисления, на глава по 1360, 1766 и 2500 л. респективно. Отъ това сравнение не слѣдва разбира се, че България е най-бѣдната страна. Работата е голѣмъ факторъ на богатството. България съ трудолюбивото си население, при всичко че нѣма толкозъ имотъ, може да вади толкозъ приходъ, колкото и други земледѣлски страни съ по-голѣмъ имотъ, стига работата ѝ да хваща мѣсто.

---

[1]) В. оцѣнението, което г. A. de Foville прави за богатството на скандинавскитѣ земи въ Economiste français отъ 14 мартъ 1892.

[2] Ето количеството на тоя дългъ, което г. Манушевъ е пропусналъ да спадне:

	мил. лева
1. Румел. данъкъ, годиишно 2,951,000 л. капитализиранъ по 6%	49.6
2. Стариятъ румелийски дългъ, по 500,000 лева годишно	4.0
3. Остатъкъ отъ окупационния дългъ	13.0
4. Дългътъ за линията Русе — Варна	45.2
5. „ „ Царибродската и Ямболската линия.	29.2
6. Първата рата отъ новия заемъ за л. 142 мил.	12.
Всичко	153.0

III. Външна Търговия.

Почти всичкитѣ цифри, съобщени отъ г. Манушева по външната ни търговия, сж били обнародвани вече та не прѣдставляватъ нищо ново. Изключение правятъ само количеството за вноса на България прѣзъ 1892 г., които не сж обнародвани още отъ статистическото ни бюро, по които г. Манушевъ е прѣсмѣтналъ приблизително. Споредъ това негово прѣсмѣтане, ние сме имали прѣзъ послѣдната година вносъ за 56,822,434 лева, износъ за 54,921,337 л., та цѣлата ни външна търговия прѣдставлява цифрата, 111,743 771 лева. Като вземемъ прѣдъ видъ, че споредъ послѣднитѣ статистики (отъ 1891) Норвегия (съ 1,943,000 жители) е имала външна търговия за 454,020,000 лева, а Гърция (съ 2,187,000 жители) е имала взимания-давания съ странство за 240,430,000 лева, ще признаемъ, че ние, съ 3,300,000 жители, стоимъ много назадъ отъ споменатитѣ двѣ земледѣлски страни.

И жалното е, че отъ освобождението насамъ ние въ това отношение не напрѣдваме тъй, както трѣбваше да напрѣднемъ. Редовни статистики се водятъ у насъ отъ 1880 год. насамъ, тъй като до 1879 имахме окупацията и митническитѣ показания не могатъ да се приематъ за вѣрни. Споредъ мене, и 1880 год. не е много нормална, защото и правилници нѣмахме и чиновницитѣ ни бѣха неопитни. Но нека вземемъ и нея и 1881 год. Споредъ таблицитѣ, обнародвани отъ статистическото ни бюро, Сѣверна България е имала

външна търговия въ 1880 за лева 81,341,837
„ „ „ 1881 „ „ 90,287,000

Тъй като Южна България — бившата Източна Румелия — не е имала митници на турската граница, то не сжществуватъ данни, то, за да прибавимъ при горнитѣ суми и количествата на нейната търговия, ние трѣбва да прибѣгнемъ до прѣдложения. Понеже Южна България има почти половината жители отъ Сѣверна, а въ поминъчно отношение е дори нѣщо по-напрѣднала, то нѣма да сбъркаме ако туримъ, че тя въ казанитѣ години е изнесла и внесла 50% отъ стокитѣ изнесени въ Сѣверна България[1], Ако прѣсмѣтнемъ по тоя начинъ,

---

[1] Това прѣдположение се оправдава и отъ факта, че и сега още прѣзъ южно-българскитѣ митнически пунктове минуватъ стоки за нѣщо повече отъ 50% отъ стойностьта на стокитѣ, които минаватъ прѣзъ

ние ще намѣримъ, че съединена България е имала взимания-давания съ странство:

Въ 1880	год.	за	лева	122,012,755
„ 1881	„	„	„	135,430,500
„ 1892	„	„	„	111,743,771

Истина е, че 1892 година бѣ изключително лоша, по причина на карантината и на долнитѣ цѣни на хранитѣ и че търговскиятъ ни балансъ за 1889—91 год. се сключваше съ по 152 до 155 милиона лева. Но все пакъ, ако цифритѣ на г. Манушева се потвърдятъ и отъ статистическото ни бюро,[1] ще бѫде жално, че именно въ годината на първото българско изложение, България е имала послѣденъ по сумата си търговски балансъ. Още по-жално ще бѫде, ако и за напрѣдъ ние слѣдваме да се отнасяме съ досегашното си равнодушие къмъ всичко, що се досѣга до материялното въздигане на населението ни. Стига сме правили само шумъ; врѣме е да повършимъ и малко работа. Отъ сега нататъкъ подобрението начинитѣ на производството ни и отварянато пѫтища за износа на произведенията и издѣлията ни, трѣбва да съставляватъ постоянната грижа, главната задача на нашитѣ държавни и обществени дѣятели. Другояче ние ще слѣдваме да четемъ сказки и да пишемъ статии върху богатството на България, а въ сѫщность ще изваждаме само на явѣ нейната сиромашия.

сѣверно-българскитѣ митници. Въ румелийско врѣме износътъ на Южна България за Турция трѣбва да е билъ сравнително по-значителенъ, тъй като никакви мита не сѫ били плащани на турскитѣ власти. Колкото за износътъ на Сѣверна България за бившата Източна Румелия, той е билъ почти всичкиятъ транзитенъ за Турция. Източна Румелия е имала малъкъ износъ за Сѣверна България.

[1] Тѣ не се потвърдиха, тъй като износътъ за 1892 се възкачи на 74,640,000 лева, а вносътъ на 77,303,000 лева. Цѣлата външна търговия за 1892 възлѣзе, слѣдователно, на около 152,000,000 лева.

ДАНЪЧНИЯТЪ ТОВАРЪ ВЪ БЪЛГАРИЯ.

[Отъ Юридическия прѣгледъ, септември 1893].

Четвъртото велико народно събрание надари България съ още двѣ министерства. Мнозина се страхуватъ, че тоя подаръкъ ще излѣзе скжпъ за отечеството ни. Дали тоя страхъ ще се осжществи или не, ще зависи, първо отъ хората и мѣркитѣ, които новитѣ министри ще вегматъ, и второ, отъ сумитѣ, които тия хора и мѣрки ще погълнатъ. За хората и мѣркитѣ азъ нѣма тоя пжть да говоря. Доста се говори и писа по тѣхъ — особено по мѣркитѣ — въ земледѣлческо-промишления съборъ, държанъ лани прѣзъ октомври въ Пловдивъ. Днесъ, въ надвечерието на приготовленията ня бюджето-проекта за 1894 г., по-своеврѣменно и понужно е да се обърне внимание и на правителство и на публика върху опасностьта, която заплашва народното стопанство, ако новитѣ министри наложатъ нови жертви на българскитѣ данъкоплатци.

Защо да го криемъ? Новитѣ министри ще бждатъ хора и тѣ като другитѣ министри. А другитѣ министри, и въ България и вънъ отъ нея, искатъ кредити, кредити и пакъ кредити. Съ искане на кредити ще почнатъ и нашитѣ министри на общитѣ сгради, на търговията и земледѣлието.

Първото имъ занятие ще бжде да си приготвятъ бюджетитѣ за идещата година, а въ тия бюджети ще фигуриратъ най-малко 7—8 глави — разходи за личния съставъ, веществени разходи, за поддържане това и онова — тия и ония държавни храненици — разни разходи и на края разни фондове. И всички тия глави, събрани вкупъ, ще се възкачатъ на твърдѣ почтени суми. Прѣтовареният гръбъ на българина ще ли да понесе тия нови товари?

България е брашненъ чувалъ: колкото повече го тупашъ, толкова повече пуща. И тупаме ли, тупаме тоя неща-

стенъ брашненъ човалъ, като гледаме само, щото ние и нашитѣ влакна отъ тоя човалъ да не бждатъ оттупани. И отъ воденичарската метафора на брашнения човалъ направили сме и цѣла политическа аксиома, частица отъ държавната ни мждрость. Но днешниятъ непочтителенъ вѣкъ се отнася твърдѣ критически къмъ подобна държавна мждрость. Той всичко изпитва, изслѣдва, измѣрва и изтеглюва. И той е намѣрилъ, че никой народъ не може да се прѣобърне въ брашненъ човалъ, да се тупа и изтърсва непрѣстанно и безнаказано. Той е поставилъ граници, отвждъ които данъчниятъ товаръ става несносенъ.

Тия граници най-ясно е теглилъ въ съврѣменната финансова наука единъ отъ най-блестещитѣ ѝ учители, г. Полъ Льроа Болие. „Ние считаме данъцитѣ за умѣрени, казва той „въ третото издание на своето Traité de la Science des Fi- „nances (томъ II, стр. 127), когато съвокупностьта на народ- „нитѣ, областнитѣ и общинскитѣ даждия не надминаватъ 5 „или 6 на стотѣ отъ прихода на частнитѣ лица. Тоя процентъ „трѣбва да бжде нормаленъ въ страни, дѣто държавниятъ „дългъ е малъкъ и дѣто политиката не се влияе отъ завое- „вателенъ духъ. Данъцитѣ сж търпими ако и тежки, ако не „надминаватъ 12 или 14% отъ прихода на населението. По- „горѣ отъ 12 или 14% процентътъ става прѣкаленъ: въз- „можно е страната да понесе единъ подобенъ размѣръ, но „съ увѣреность може да се каже, че напрѣдъкътъ на народ- „ното богатство се замедлява отъ него; свободата на инду- „стрията и дори оная на гражданитѣ се заплашватъ и спъ- „ватъ отъ сложностьта и тежестьта на даждията".

Слѣдъ като опрѣдѣля по тоя начинъ процента, който една страна безнаказано може да плаща въ данъци г. Paul Leroy Beaulieu анализира бюджета на Белгия, Англия и Франция и намира, че белгийцитѣ плащатъ за даждия 6 до $6^1/_2$% отъ своя приходъ, англичанитѣ $7^1/_2$%, а французитѣ 12%. „Въ „Франция, прибавя авторътъ, данъцитѣ сж стигнали точката, „дѣто едно ново увеличение би станало опасно за икономи- „ческото положение на страната."

Нека направимъ сега за България смѣтката, която г. Льроа Болие е направилъ за Белгия, Англия и Франция, за да намѣримъ какъвъ процентъ отъ частнитѣ си приходи нашето население плаща въ данъци на държавата, окржжията и общинитѣ.

Както знаемъ, тази-годишниятъ ни държавенъ бюджетъ се възкачва всичко на лева 89,369,334
Отъ тая сума трѣбва да спаднемъ[1]):

1. Приходътъ отъ съобщенията	7,770,000 „	
3. „ „ държавни имоти и капитали	5,756,760 „	13,526,760
Остатъкъ всичко държавни даждия	лева	75,842,574
Прибавяме окржжнитѣ[2]	„ „	6,856,749
градскитѣ[3]	„ „	9,769,795
селскитѣ[4]	„ „	7,124,000
И намираме всичко	„	99,593,218

или, въ кржгли цифри 100 милиона лева.

Разбира се, че тая цифра приблизително само прѣдставлява данъчния товаръ на България прѣзъ 1893 год. Но ние приблизително само можемъ да имаме и цѣлокупния приходъ на всичкото население на княжеството. На колко може да се възкачи тоя приходъ? Въ книжка X отъ втората годишнина на Мисъль, въ статията си върху Богатството на България, азъ се помжчихъ да го прѣсмѣтна и дойдохъ до заключение, че за миналитѣ четири години България е имала едно врѣзъ друго приходи 800 до 825 милиона лева на

1) Приходитѣ отъ съобщенията и отъ държавнитѣ имоти естествено се спадатъ, защото тѣ не сж данъци, а платки за услуги или ползуване.

2) Споредъ даннитѣ за окржжнитѣ бюджети прѣзъ 1893 г., които има добрината да ми достави г. Т. Васильовъ, главенъ секретарь на минист. на вжтрѣшнитѣ дѣла.

3) Въ Държавенъ вѣстникъ, брой 58, отъ 22 априлъ 1893.

4) Точни данни за 1893 г. не бѣ възможно да се намѣрятъ. За това се принудихъ да диря елементи за прѣсмѣтане селскитѣ бюджети въ докладитѣ на окржжнитѣ управители за 1892 г. Въ седемь само отъ тия доклади азъ можахъ да намѣря данни по счетоводството на селскитѣ общини. Споредъ тия данни, най-високи сж били бюджетитѣ на селскитѣ общини въ Бургаския окржгъ (едно врѣзъ друго по 9,500 лева на община), а най-низки ония на селскитѣ общини въ Хасковския окржгъ (по 2,500 лева на община). Помежду тѣхъ идатъ селскитѣ общини на Плѣвенския окржгъ (по 6,920 лв.), на Силистренския (по 5,615 лева), на Ломския окржгъ (4,580 л,) на Кюстендилския (по 3,300 л.) и на Врачанския (по 3,270 л.) Както виждатъ читателитѣ, ние тукъ имаме данни за общини отъ разни страни на България, за това и азъ мисля, че не сбъркахъ, като турихъ по 4,000 лева на селска община. Въ България тая година всичкитѣ ни селски общини сж 1781, което число помножено на 4,000, дава 7,124,000.

година. Много мои приятели, вѣщи земледѣлци и промишленици, частно ми съобщиха, че това мое оцѣнение имъ се вижда за твърдѣ високо. Не искамъ да повтарямъ и тукъ сега тоя въпросъ. Ще кажа само, че за послѣднитѣ четири години, когато ние имахме изобилни реколти, цифрата 825,000,000 лв. и днесъ не ми се види висока. Но отъ тази-годишната срѣдна жътва ние виждаме, че не можемъ да разчитаме всѣкога на богати реколти. Затова за въ бѫдеще азъ съмъ наклоненъ да направя една отстѫпка на моитѣ приятели критици, като прѣсмѣтна, за сега, годишния цѣлокупенъ приходъ на България най-много на 800 милиона лева. Вѣрвамъ, че самъ г. Г. А. Манушевъ и Балканска Зора нѣма да намѣрятъ, за текущата година поне, тая цифра за много низка.[1]

Щомъ тая цифра не е низка, щомъ на годината печелимъ 800 милиона, а за данъци плащаме 100-тѣ милиона, ще се каже, че на държавата, окрѫзитѣ и общинитѣ ние плащаме $12^1/_2$ на стотѣ отъ годишния си приходъ. А ние видѣхме, че французитѣ плащатъ $12^0/_0$. Ако въ богата Франция 12 на стотѣ сѫ много, то смѣло можемъ да кажемъ, че въ държивица бѣдна, като България, процентътъ $12^1/_2$ е огроменъ. „Прѣувеличенията на данъцитѣ, казва Емилъ Лавле, въ своята „Политическа Економия“, която е прѣведена и на български, „съсипаха двѣтѣ най-силни империи на свѣта, „римската и империята на Карла V.“ Желателно е, необходимо е, щото историята и уроцитѣ на историята и политическата економия да не се забравятъ отъ насъ именно сега, когато учрѣждението на двѣтѣ нови министерства ще създаде силни изкушения за гласуванията на нови кредити. Подига-

---

[1]) Ония, които сѫ чели горѣспоменатата ми статия въ Мисъль помнятъ, че оцѣнението на Г. А. Манушевъ за послѣднитѣ четири години бѣ по 900 милиона на година. Азъ казахъ и повтарямъ, че това оцѣнение е brutto, слѣдователно високо, че въ него не трѣбва да влиза стойностьта на сламата, сѣното, ечмика, и онова, което се изѣда отъ нашия добитъкъ, приходътъ отъ които фигурира особено. Въпросъ е, дали и работата на добитъка трѣбва да влиза въ него. Ония, които искатъ да пишатъ върху тия въпроси, трѣбва зрѣло да обсѫдятъ прѣнията, станали върху тѣхъ въ Парижъ между г. г. Trésor de la Roque и Levasseur. Най-новиятъ рефератъ върху тия прѣния се обнародва въ Economiste français отъ 25 мартъ 1893 г. Споредъ него, г. Trésor de la Roque билъ оцѣнилъ най-напрѣдъ прихода на Франция на 26 милиярда, послѣ го свалилъ на 19, които г. Levasseur намалява на 13.

нето на земледѣлието, търговията и индустрията, допълнението и подобрението на нашитѣ пѫтища за съобщение безъ съмнѣние ще изискатъ нови жертви. Тия нови жертви трѣбва обаче безъ друго да се покриятъ съ економии по другитѣ министерства. Другояче народниятъ ни поминъкъ ще получи отъ тежестьта на данъцитѣ рани, отъ които мѫчно ще могатъ да го излѣкуватъ министерствата, които именно се основаха, за да го подигнатъ, развиятъ и унапрѣдятъ.

НАШИЯТЪ РАЗХОДЕНЪ БЮДЖЕТЪ.

[Отъ Юридически Прѣгледъ, 15 мартъ 1894 г.]

Свърши се прѣди два мѣсеца и първата редовна сесия отъ VII-то обикновенно народно събрание. Задрѣмаха пакъ отъ своя десетомѣсеченъ сънъ ековетѣ на оградата, въ която членоветѣ му рѣшаватъ сѫдбинитѣ на страната. Не заспиватъ само отзивитѣ, които тѣхнитѣ прѣния и постановления събуждатъ изъ народа. Тѣ още звучатъ по нашитѣ вѣстници, изъ срѣдата на нашата интелигенция, въ кѫщитѣ на ония данъкоплатци, които сѫ усѣтили дѣйствието на събранието, ако не по друго, то по двойната почти цѣна, която сѫ платили за обикновения пакетъ тютюнъ. Тѣ ще екнатъ и изъ колибитѣ на нашитѣ селяни, когато на послѣднитѣ се подложи смѣтката за плащане, la note à payer — когато бирникътъ имъ прѣдстави ненамаленитѣ данъчни листове или властьта имъ поиска въ натура или пари увеличената пѫтна повинность.

И голѣмо ще бѫде разочарованието на нашия данъкоплатецъ, особено ако той е чулъ, какво се пишеше по нашитѣ вѣстници миналото лѣто. Земледѣлскиятъ ни органъ Цѣлина[1] тъй убѣдително писа противъ неравномѣрностьта на пѫтната повинность, щото за съжаление е фактътъ, че тая неравномѣрность, намѣсто да се отстрани, се още повече усили въ миналата сесия. А всичкитѣ ни други газети възвѣстиха на едно зарадвано население, че правителството, проникнато отъ народоспасителната идея за намалението на държавнитѣ разноски, назначило комисия, която да обсѫди и заключи, като какви економии могатъ да станатъ въ държавния ни бюджетъ. Въ своето възхищение Балканска Зора (брой 932) мислѣше, че „нѣма да се намѣри българинъ, който да не похвали пра-

---

[1] Кн. XI и XII, 1893. Вижте и едно извлѣчение въ Юр. Прѣгледъ кн. XVII.

вителството за економиитѣ, които се е рѣшило да направи, защото дѣйствително населението е много натоварено съ данъци. Софийската комисия за економиитѣ сама по себе си и независимо отъ всичко друго е прѣдназначена да принесе голѣма полза на страната и нѣма освѣнъ да се желае да свърши тя най-успѣшно работата си".

И дѣйствително, комисиитѣ за економиитѣ — защото тѣ бѣха двѣ — принесоха голѣма полза, като констатираха и двѣтѣ, че е възможно да се намалятъ държавнитѣ разходи. Това констатиране е отъ голѣма важность, защото и днесъ още се намиратъ у насъ публицисти, които твърдятъ, че не е възможно окастрюването на нашия разходенъ бюджетъ. Първата отъ комисиитѣ, назначена миналото лѣто, състоеше отъ началницитѣ на отдѣленията при министерството на финанситѣ, а втората отъ главнитѣ секретари на разнитѣ министерства. Ще се каже, че и въ двѣтѣ влизаха лица най-отблизу запознати съ разнитѣ части на нашата държавна машина, най-вѣщи да посочатъ намаления безъ да поврѣдятъ въ нищо разработването и развитието на нашия народенъ организъмъ. И ако това, що се мълви въ София, е вѣрно, първата отъ казанитѣ комисии е прѣпоржчала намаления за $11^1/_2$ милиона лева, а втората за около 7 милиона. За жалость, тия прѣпоржки — съ нѣкои и други изключения[1]) — не само не се въплотиха въ тазгодишния ни бюджетъ, но не видѣха и бѣлъ свѣтъ, за да освѣтлятъ общественото мнѣние.

А врѣме бѣше — особено слѣдъ раздрънкването данъчния въпросъ въ цѣлия ни печатъ миналата есень — щото заключенията на тия комисии да не останатъ мъртва буква, тѣхниятъ гласъ да не мине „тихо, като въ пустиня". Врѣме бѣше, казвамъ, защото ако има у насъ нѣщо, което да не е нормално, което да расте и се развива вънъ отъ всѣка съразмѣрность съ развитието на земледѣлието, индустрията и търговията ни, то е нашиятъ разходенъ бюджетъ. Ние имаме жита, които се не продаватъ; имаме търговии, които дрѣмятъ; имаме занаяти, които се срастватъ или пропадатъ. Едно само

---

[1]) Споредъ както прѣсмѣта и Балканска Зора (брой 1023), слѣдъ като спаднемъ кредита за насичане монетитѣ (10,300,000) и увеличението въ лихвитѣ на държавнитѣ ни дългове (3,196, 360), бюджетътъ за 1894 прѣдставлява едно намаление само отъ 594,728 лева.

имаме, което расте ли, расте: то сѫ разноскитѣ на нашата държава.

Покойниятъ Лавле казваше за думата бюджетъ, че тя е английска, ча иде отъ старофренската bogéte, която значила малъкъ джебъ. „Малкиятъ джебъ, прибавяше Лавле, е станалъ огроменъ; той расте всѣка година и обикновено бива пробитъ".

Ако има бюджетъ растовитъ и пробитъ, той е нашиятъ. Най-малъкъ изъ помежду бюджетитѣ на балканскитѣ държави въ първата година подиръ нашето съединение — прѣзъ 1886 — той днесъ е оставилъ много надирѣ сръбския, надварилъ е гръцкия и бързо крачи да стигне ромѫнския. Въ 1886 нашитѣ редовни държавни разноски сѫ се възкачили на 36,503,261 лева. Разходниятъ ни бюджетъ за 1894 се възкачва на 102,270,982 лева и кой знае, дали съ свръхсмѣтнитѣ кредити той нѣма да надмине и 110 милиона. Тая цифра е била почти стигната отъ нашия бюджетъ — редовенъ и свръхсмѣтенъ — за 1892, послѣдната година, упражнението на която е вече сключено. Стомилионниятъ бюджетъ не е, слѣдователно, новость за България и ние смѣло можемъ каза, че ако бюджетитѣ и на други държави растатъ, то нѣма примѣръ въ историята, щото единъ разходенъ бюджетъ въ мирно врѣме да е порастналъ въ такива размѣри вѫтрѣ въ седемь години. Послѣдната четвърть отъ деветндесетия вѣкъ ще остане забѣлѣжителна въ историята по колосалнитѣ въорѫжения, по исполинскитѣ обществени сгради, по развитието на държавния социализъмъ — три причини, които най-много товарятъ държавнитѣ бюджети. Но прѣзъ цѣлата тая послѣдна четвърть отъ нашето столѣтие бюджетитѣ на най-богатитѣ европейски държави не сѫ се увеличили съразмѣрно тъй много, каквото нашиятъ въ тоя кратъкъ периодъ отъ седемь години. Да веземемъ, напримѣръ, бюджетитѣ на Франция и Англия, благосъстоянието на които най-много се е развило отъ двадесетина години насамъ. Ето какви сѫ били, въ крѫгли цифри, тѣхнитѣ бюджети отъ 1872 до 1892:

	Франция (въ милиона франка)	Англия (въ милиона лири)
1872	2655	72
1875	2945	76
1879	3115	81
1886	3178	88
1892	3400	90

Въ единъ периодъ отъ 20 години бюджетитѣ на Франция и Англия сж се увеличили, слѣдователно, съ единъ процентъ респективно отъ 28 и 25 на стотѣ. Какъвъ контрастъ съ нашия бюджетъ отъ съединението насамъ! Ето какъ е расълъ той отъ 1886 до 1892 въ двѣтѣ си главни отдѣления, редовни и свърхсмѣтни разноски[1]:

Година	Редовни	Свърхсмѣтни	Всичко
1886	36,503,261	13,766,100	50,269,361
1887	39,849,486	9,975,603	49,825,089
1888	50,988,635	20,233,866	71,222,501
1889	66,099,700	8,644,558	74,744,259
1890	64,365,956	20,653,923	85.019,879
1891	73,006,696	20,068,040	93,074,736
1892	82,478,808	25,967,944	108,446,752

Та въ единъ периодъ отъ 7 години нашиятъ редовенъ бюджетъ се е увеличилъ съ 126 на стотѣхъ. Въ тоя сжщия периодъ отъ седемь години, бюджетитѣ на другитѣ балкански държави, сравнени съ нашия, прѣдставляватъ слѣдуещитѣ цифри (въ милиони левове и кржгли числа) и долното процентно нарастване:

	Гърция	Сърбия	Ромжния	България
Бюджетътъ 1886	87	46	134	36,5
„ 1892	98	60	180	82,5
Процентно нараст.	12	30	34	126

Прѣзъ сжщитѣ години и приблизително при еднакви условия, бюджетитѣ на другитѣ балкански държави сж се уголѣмили слѣдователно съ по 10 до 34 на стотѣхъ, а нашиятъ е порасълъ съ 126%.

Никой, разбира се, не щѣше да има да възрази противъ това порастване, ако въ това врѣме нашето население,

[1] Числата за първитѣ шесть години сж извличани изъ главния отчетъ за финансовото положение на България, прѣдставенъ въ сесията отъ 1893, а ония за 1892 изъ баланситѣ на гл. съкровищникъ (В. Държавенъ вѣстникъ отъ 13 апр. и 5 февр. 1894). Въ разноскитѣ за 1886 влизатъ и ония въ бившата Източна Румелия за мѣсецитѣ януари и февруари 1886. Тия източно-румелийски разноски за послѣднитѣ два мѣсеца на нейното бюджетно сжществуване азъ длъжа на любезностьта на единъ бившъ източ.-румелийски високъ чиновникъ. Тѣ сж вземени прѣдъ видъ и въ разложението по министерства на разноскитѣ за 1886, което разложение давамъ по-нататъкъ.

или поне благосъстоянието на това население бѣше се увеличило горѣ-долу въ сѫщитѣ размѣри. Но населението ни отъ 1886 до 1892 г. не е порасло повече отъ около 12%. А колкото за благосъстоянието му, кой може да потвърди, че то се е подобрило вѫтрѣ въ седемь години, не съ 126, а и съ 26%? Истина е, че приходътъ на едно население прѣимуществено земледѣлческо, като нашето, зависи отъ рожбата на хранитѣ и цѣнитѣ, по които тѣ се продаватъ, та и годината 1892 може да е била по-добра отъ годината 1886. Но ето, че слѣдъ 1892 дойде 1893 г., когато и рожбата бѣ срѣдна и цѣнитѣ паднаха до невидени до сега цифри. Кой знае, дали и годината 1894 не ще бѫде лоша и тя като 1893 и дали слѣдъ седемтѣхъ сравнително тлъсти години не ще се изредятъ седемь мършави години? А пъкъ разходниятъ бюджетъ расте ли, расте.

Истина е тъй сѫщо, че държавнитѣ ни приходи отъ 1886 до 1892 г. сѫ постоянно нараствали, и ония, които считатъ тия приходи за мѣрило на народното благосъстояние, могатъ да оправдаятъ съ това порастване увеличението на разходния ни бюджетъ. Ето споредъ главния отчетъ на финансовото ни министерство и частни прѣсмѣтания (за 1892), какви сѫ били нашитѣ констатирани и събрани държавни приходи отъ 1886 до 1892 г.:

Година	Констатирани за събиране	Събрани
1886	47,748,176	40,893,262
1887	48,933,780	43,177,086
1888	56,326,970	52.233,882
1889	68,784,821	65,911,382
1890	69,045,356	66,540,412
1891	89,594,528	86,805,328
1892 (приблиз.)	89,000,000	88,313,150

Както забѣлѣзватъ обаче читателитѣ, държавнитѣ ни приходи сѫ почнали да растатъ отъ 1889, когато десетъкътъ на основание закона отъ 18 дек. 1888 захвана да се събира въ натура. Отъ 56 милиона въ 1888 нашиятъ приходенъ бюджетъ е скокналъ на около 69 въ 1889, и отъ 69 въ 1890 той се е покатерилъ на $89^1/_2$въ 1891 (или по-добрѣ $81^1/_2$, защото въ 1891 има извънреденъ приходъ 8 мил. отъ насичане сребърни монети). Тия рѣзки скокове се дължатъ на десетъка, както се види отъ слѣдващата таблица въ милиони:

Години		Произведения на десетъка	Приход. бюджетъ.
1888	(десетъкъ въ пари)	15.7	56.3
1889	(десетъкъ въ нарура)	23.0	68.8
1890		24.4	69.0
1891		33.0	81.6 (безъ паритѣ)

Случайнитѣ изобилни реколти и високитѣ цѣни на хранитѣ увеличиха приходния ни бюджетъ, ако не въ ущърбъ на благосъстоянието на масата отъ нашето население — земледѣлцитѣ, то въ врѣда на изнамѣрването едно точно мѣрило за нейната данъкоспособность. Никой не може да твърди, че тая данъкоспособность се е увеличила отъ 1888 до 1891 г. отъ 15 на 33, когато други мѣрила на богатството на нашата маса — като беглика и серчима, плащането пжтната повиность въ пари, вноснитѣ и износнитѣ мита и пр. — сж се увеличили съ много по-малъкъ процентъ, а именно:

	ВЪ ХИЛЯДИ ЛЕВОВЕ					
Години	Бегликъ	Серч.	Пжтна повин.	Емлякъ	Патентъ	Вносни и износни мита
1888	5,352	238	1,222	4,404	1,222	7,109
1891	5,687	265	1,295	4,493	1,372	7,764

Ако поминъкътъ на нашето население се бѣ значително подобрилъ, то и добитъкъ щѣше да има повече, и пжтната повинность щѣше да плаща въ пари, и здания щѣше да гради повече, и търговията му щѣше да се увеличи въ много по-голѣми размѣри. Въ студията си върху бюджетитѣ на България, която се печати сега въ Български прѣгледъ, г. М. К. Сарафовъ констатира печалния фактъ, че половината отъ нашитѣ данъкоплатци прѣдпочитатъ да отбиятъ пжтната си повиность, като работятъ 4 деня — които съ отиване и връщане ставатъ и 6 — отъ колкото да платятъ по 4 лева. Той обръща внимание и върху това съотношение между бюджета на една държава и стойностьта на внесенитѣ и изнесенитѣ ѝ стоки, като прави едно сравнение, за България само, между разнитѣ години отъ освобождението насамъ. Още отъ лани азъ въ Мисъль бѣхъ посочилъ, колко по-високо отъ насъ стои въ това отношение една земледѣлческа страна като Норвегия. Ако веземемъ да направимъ едно ново сравнение между България, Гърция и

Ромжния, ние ще намѣримъ, че дори и обанкрутирана Гърция стои по важностьта на външната си търговия по-добрѣ отъ насъ. Ето това сравнение (въ милиони) за 1892:

Държави	Стойность на вноса и износа	Разходенъ бюджетъ	На 100 л. отъ стойностьта на вноса и износа падатъ се държавни разходи
България	152.0	82.5	54.3
Гърция	201.6	97.6	48.4
Ромжния	666.1	179.6	27.0

При тия факти и цифри, азъ ще прибавя и слѣдуещитѣ двѣ бѣлѣжки по материялното положение на нашето население.

1. Вѣстници като Балканска Зора и Цѣлина, които нѣматъ никакъвъ интересъ да прѣдставляватъ това положение по-лошо, отъ колкото си е, нѣколко пжти сж се занимавали съ въпроса, колко произвожда единъ нашъ обикновенъ земледѣлецъ, колко плаща за данъкъ и пр., и колко му остава чистъ приходъ за прѣхрана. И колчимъ сж разисквали тоя въпросъ, много неотрадни картини сж рисували по благосъстоянието на нашата работна маса. Думата благосъстояние звучи като една горчива ирония, когато човѣкъ чете, напримѣръ,[1] че единъ земледѣлецъ, като стопанува 80 уврата земя, съ 5 души работници, вади въ най-плодороднитѣ години единъ приходъ отъ . . . . . . лева 541.—
и слѣдъ като спадне за данъкъ и сѣме . . . . „ 168'34
той трѣбва да прѣхрани и дѣца и доб. прѣзъ г. съ 372·66
Ако ли има пъкъ и лихви да плаща, тѣ ще бждатъ на панагонъ. Ако е такова положението — нито левъ на день за цѣло сѣмейство — на единъ стопанинъ на 80 уврата, който работи съ 5 души работници, какво ли трѣбва да бжде материялното състояние на по-слабитѣ наши земледѣлци?

2-о. Всѣкой знае, че нашата работна маса твърдѣ рѣдко яде месо и друга подобна питателна храна. Но всѣкой би помислилъ, че като една отъ първитѣ производителки на жита въ цѣла Европа (вижте сравнителнитѣ таблици, обнародвани по случай на Пловдивското изложение), тя ще яде поне достатъчно хлѣбъ. За жалость, както г. П. Герма-

[1] Цѣлина, февр. 1894, въ статията: Сиромашията на нашитѣ селяни.

новъ забѣлѣзва въ послѣдния си рапортъ, у насъ нито хората, нито добитъкътъ се хранятъ както трѣбва. Г. П. Германовъ се готвилъ да докаже това въ новия рапортъ, който, както слушамъ, той работи. За сега достатъчно ще бѫде да забѣлѣжа, като се възползувамъ отъ цифритѣ, които има любезностьта, да ми достави г. поручикъ Атанасовъ, и които всѣкой може да провѣри, че прѣзъ 1889—92 години България е произвела:

хлѣбна храна килограми		6,762,762,950
изнесла прѣзъ сѫщитѣ год. навънъ	2,199,431,650	
употрѣбила е за посѣви прѣзъ иститѣ години	916,982,170	3,111,413,820
Оставатъ за ядене на населен. ѝ прѣзъ 4 г. кил.		3,646,339,130

Понеже нейното население прѣзъ тия четири години е било около 3,250,000, то на човѣкъ на година се пада по 280 килогр., когато въ хлѣбоядни страни, като нашата, полага се срѣдно по 320 килограма.[1]

На ония, които биха рекли да извадятъ отъ горнитѣ данни бързото заключение, че ние економически пропадаме, азъ ще забѣлѣжа, че има за щастие у насъ признаци — като увеличението на непрѣмитѣ ни даждия и други — които показватъ, че въ нѣкои отношения и у нѣкои класове отъ нашето население, положението не е тъй безнадежно и отчаяно. Кои сѫ точно тия отношения и какви сѫ тия класове, ние не знаемъ, защото не познаваме още себе си, защото ни една мѣродавна анкета не е хвърлила още свѣтлина въ мрака на това наше безпросвѣтно невѣжество.

Врѣме е, новото министерство на земледѣлието да се въодушеви отъ спасителното Сократово познай себе си и да назначи една вѣща комисия, която да ни освѣтли върху материялното ни положение и да ни достави основа, върху която да положимъ мѣркитѣ за повдигане благосъстоянието на населението и едно ново, равномѣрно и справедливо разпрѣдѣление на данъцитѣ ни.

[1] Ето смѣтка и за фуражнитѣ храни прѣзъ сѫщитѣ 1889—92 г.:

България е произвела прѣзъ тия години килограми		1,496,797,750
изнесла е	166,820,260	
употрѣбила е за посѣви	242,031,050	408,851,310
оставатъ за храна на добитъка ѝ килогр.		1,087,946,440

Каквито издирвания обаче да се правятъ, тѣ за жалость нѣма да докажатъ, че економическото ни положение е тъй цвѣтуще, щото да оправдава увеличението на държазнитѣ ни разноски съ 126% и да извинява въ една бѣдна страна разкоша на единъ стомилионенъ бюджетъ.

Но ако подобрението на народния поминъкъ не е такова, щото да обясни увеличението на разходния ни бюджетъ, може да се възрази, че това увеличение се оправдава съ производителностьта или необходимостьта на уголѣменитѣ разноски. За да видимъ, до колко това възражение е справедливо, ние трѣбва да сравнимъ нашитѣ разходни бюджети отъ 1886 и 1887 съ ония на 1892 и 1894 — разложени по министерства — и да подиримъ въ тѣхъ производителнитѣ и необходими разноски. За да бѫде това сравнение цѣлесходно, трѣбва: 1) да се сгрупиратъ за 1894 външнитѣ дѣла съ пощитѣ и телеграфитѣ, финанситѣ съ общитѣ сгради, търговията и земледѣлието, и 2) да се спаднатъ за 1892 и 1894 отъ сумитѣ на финансовото министерство ризноскитѣ за насичане монетитѣ и за експлоатиране държавнитѣ железници, които разноски за 1892 сѫ били приблизително 7.000.000 лева, а за 1894 сѫ гласувани, пакъ приблизително 14,375,000 лева.[1] Слѣдъ тия двѣ операции, ето главнитѣ отдѣления на държавнитѣ ни разноски прѣзъ казанитѣ четири години:

	1886	1887	1892	1893
1. Върховно правителство	1,260,397	1,363,359	1,588,299	1,766,800
2. Държавни дългове	133,290	172,890	11,140,776	17,336,651
3. Смѣтна палата	105,594	124,377	238,887	270,397
4. Министер. на външ. дѣла	3,100,596	3,221,593	5,376,939	6,080,180
5. „ „ вѫтр. „	5,809,674	6,457,567	8,977,614	9,351,268
6. „ „ нар. просв.	2,330,630	1,895,101	6,301,255	8,823,743
7. „ „ финанситѣ	6,751,358	7,106,418	14,719,392	17,090,807
8. „ „ правосѫд.	3,118,536	3,131,689	4,524,564	4,763,347
9. „ „ войната	13,893,186	16,376,492	22,611,087	22,412,789
10, Разноски по насичане на монетитѣ и за експлоатиране държавнитѣ линии			7.000,000	14,375,000
	35,503,261	39,849,486	82,478,808	102,270,982

[1] Разноскитѣ за насичане монетитѣ въ 1892 сѫ били 3,822,000 л.
А разноскитѣ за експлоат. (Свобода, брой 1322) 3,178,000 л.
Приблизително всичко: 7,000,000 л.
За разноски по насичане монетитѣ въ 1894 сѫ глас. 10,300,000 л.
А за разноски по експлоат. (в. Свобода, брой 1322) 4,075,000 л.
Приблизително всичко: 14,375,000 л.

За увеличението въ разноскитѣ на върховното правителство нѣма какво да се каже: щастие за България щѣше да бжде, ако процентътъ на уголѣмяването въ разходитѣ на разнитѣ министерства бѣ сжщиятъ. Да приемемъ тъй сжщо за необходими и за производителни, ако не за хазната, то поне за населението, увеличенията на разноскитѣ по държавнитѣ дългове и по експлоатацията на желѣзницитѣ. Да прѣдположимъ, най-послѣ, че естественото развитие на държавния ни организмъ правѣше неизбѣжно едно качване отъ 25% и въ разходитѣ на разнитѣ министерства. Но необходими ли бѣха, но производителни ли сж и другитѣ увеличения? Разнитѣ части на държавната ни машина, които сж се въртѣли съ такива малки харчове въ 1886 и 1887, трѣбваше ли да погълнатъ почти двойни суми въ 1892 и да искатъ още по-голѣми количества за 1894? Населението на България удвои ли се? Двойни ли сж нуждитѣ ни, двойни ли сж опасноститѣ за отечеството ни, отъ каквито бѣха прѣди 7—8 години? Напротивъ слѣдъ войната съ Сърбия по-размирни години отъ 1886—1887 не сме имали. И никой не може да поддържа, че нуждитѣ на разнитѣ ни служби отъ тогава сж се удвоили.

Че и самитѣ най-мѣродавни правителствени органи признаватъ, какво казанитѣ увеличения не сж били необходими, се доказва отъ прѣдложенията за намаление разноскитѣ, направени отъ комисиитѣ, за които споменахъ по-горѣ. И тия прѣдложения трѣбва безъ друго да се уважатъ при изработването бюджета за 1895, защото за идещата година не може да се черпи вече отъ извора — насичането на монетитѣ — отъ които се запуши празнината на тази-годишния бюджетъ. А тая празнина догодина ще бжде по-голѣма, защото ще се притурятъ на бюджета ни най-малко $1^1/_2$ милионъ лева, лихва и погашение на паритѣ, които Länderbank ще ни брои прѣзъ текущето упражнение срѣщу голѣмия заемъ отъ 148 милиона. Като съберемъ ползата отъ насичане монетитѣ — близу 5 милиона — съ дефицита на тази-годишния бюджетъ — повече отъ 1 милионъ — и съ сумата на горѣспоменатитѣ лихва и погашение — $1^1/_2$ мил. — ние ще намѣримъ, че отъ сега още е зиналъ за идещата година единъ дефицитъ отъ $7^1/_2$ милиона, който трѣбва непрѣмѣнно да се покрие съ економии. Да увеличаваме данъцитѣ, за да посрѣщаме обикновения бюджетенъ недостигъ, ще бжде прѣстжпно. Напротивъ,

ние трѣбва да намалимъ нѣкои отъ налозитѣ — като десетъка и емляка върху земледѣлческитѣ имоти — които тъй жестоко тежатъ върху повечето наши селяни. Загубата отъ това намаление трѣбва до нѣйдѣ да се навакса съ увеличението на патента върху по-заможнитѣ ни граждани, които сега, сравнително съ селянитѣ, сж леко обложени.

Не сж достатъчни обаче само економиитѣ въ нашия редовенъ разходенъ бюджетъ. Трѣбва да се тури край и на други двѣ злини, които докараха Гърция до банкрутство, които ще навлѣкатъ бѣди на Сърбия, които заплашватъ и нашето бждеще.

Първата отъ тия двѣ злини сж свърхсмѣтнитѣ кредити. Ние видѣхме, какви обезпокоителни размѣри сж взели и у насъ тия кредити отъ съединението насамъ. Въ 1888, 1890 и 1891 тѣ сж били по 20 милиона лева на година, а въ 1892 сж се възкачили и на 26 милиона. Признавамъ, че всичкитѣ тия кредити сж били разнесени на основание на закони, гласувани отъ Народното събрание. Не е доказано обаче за мнозина, които боравятъ съ нашитѣ финанси, дали събранието се е съобразявало точно съ промѣненитѣ членове 125 и 126 отъ конституцията ни, като гласуваха свърхсмѣтни кредити за повече отъ 4 милиона лева за оформиране на станали вече разноски. Но независимо отъ тоя юридически въпросъ, това, което трѣбва да ни плаши, е извънредната леснотия, съ която събранието вотира тия извънредни кредити, безъ да се погрижва, съ какви приходи ще се покриватъ тѣ. Неочакванитѣ увеличения на държавнитѣ ни приходи отъ 1888—1892 — благодарение на десетъка — помогнаха да се посрѣщнатъ много отъ свърхсмѣтнитѣ кредити безъ прибѣгване къмъ заеми. Но такива огромни увеличения въ приходитѣ не могатъ да се очакватъ вече. Фактътъ, че въ 1893 много отъ свърхсмѣтнитѣ кредити сж се покрили отъ първитѣ рати на голѣмия заемъ трѣбва да направи внимателни нашитѣ депутати, да не гласуватъ вече свърхсмѣтни кредити, безъ да сж се убѣдили, че тия кредити сж отъ жизнена необходимость за страната и че за тѣхното изплащане нѣма да се посѣгне къмъ произведението, къмъ „добивката" на заеми, които сж били сключени за съвършено други цѣли.

Това черпене отъ заеми, за да се запушватъ дупкитѣ, отворени отъ свърхсмѣтнитѣ кредити, е втората злина, срѣщу

която трѣбва да се вzематъ на врѣме най-енергични мѣрки. Чл. 7 отъ контракта съ Länderbank, който е миналъ прѣзъ Народното събрание, та има силата на законъ, гласи тъй: „добивката отъ настоещия заемъ отъ 142,780,00 лева е наз„начена изключително за построението и турянето въ екс„плоатация на желѣзницата Каспичанъ—Шуменъ—Търново—„Севлиево—Ловечъ—Плѣвенъ—София—Кюстендилъ и на при„станищата въ Варна и Бургасъ и не може подъ никакъвъ „прѣдлогъ да се отвлѣче отъ това си специално назначение".

При всичката изричность на тоя членъ отъ единъ законъ, отъ сумата 32,050,000 лева номинални, които сме взели срѣщу казания заемъ, ние сме употрѣбили само около 4 и 5 милиона за направата на линията София—Перникъ. Часть отъ остатъка може да се намира въ държавнитѣ ковчежничества, но за никого не е тайна, че голѣмата часть е била употрѣбена за други платки и, слѣдователно, отвлѣчена отъ своето специално назначение.

Отвличането на заеми отъ специалното имъ назначение е била плъзгавата урва, по която Гъция се е пързулнала и сгромолясала въ незавидната финансова яма, въ която се намира днесъ[1]). Опасностьта на тая прѣдателска урва е, че никой не я види, додѣто държавата, която се плъзга по нея, плаща редовно лихвитѣ на своитѣ дългове. До когато Гърция изправно осребряваше купонитѣ на заемитѣ си, тя се считаше за добра длъжница, банкеритѣ емитираха новитѣ ѝ заеми и до прѣди 18 мѣсеца курсътъ на нейнитѣ 5 проценти облигации въ Лондонъ бѣше 82. А днесъ той се катурналъ на $28^1/_2$! И съ него заедно се е катурнала и цѣла горда Гърция — нейниятъ кредитъ при чужденцитѣ, нейното обаяние при неосвободенитѣ ѝ еднородци, състоянието на хиляди гръцки сѣмейства и стотини гръцки човѣколюбиви учрѣждения, чиито капитали бѣха вложени въ нейни облигации и най-послѣ благосъстоянието на цѣлото ѝ население.

България е далечъ още, слава Богу, отъ подобно незавидно положение. Но нека помнятъ примѣра на Гърция всички ония отъ насъ, които държатъ перото на общественото ни мнѣние, вървитѣ на народната на кесия, браздитѣ

[1]) Les finances Helléniques, отъ D. Georgiadés. въ Messager d'Athènes, 20 ян. 1894.

на държавното ни управление. Нека не забравятъ, че когато Länderbank ни брои цѣлата сума на голѣмия заемъ, ние ще имаме да плащаме ежегодно за лихва и погашение и държавни дългове 3% отъ народния ни приходъ, повече отъ колкото богатата Англия плаща за лихва на своитѣ дългове. Нека се не лъжатъ отъ факта, че днесъ нашитѣ шестопроцентни облигации струватъ въ Лондонъ 98 и че Länderbank ни дава пари срѣщу втората и третата опции. Не спасиха Гърция нито високиятъ курсъ на нейнитѣ облигации, нито щедро възнаградденитѣ любезности на банкеритѣ, на тия банкери, за които Лудвигъ XIV бѣ казалъ, че „държатъ държавитѣ, както вжжето държи обѣсения“.

РѢЧЬ ПРИ ОТВАРЯНЕ ЗАСЕДАНИЯТА НА ДАНЪЧНАТА КОМИСИЯ.[1]

[Отъ Свободно Слово брой 51, 1 августъ 1894 г.].

Първото заседание на комисията за реформиране на данъцитѣ се отвори на 19 юли съ слѣдуещата рѣчь на г. министъра на финанситѣ, записана въ общи черти отъ единъ отъ присѫтствуещитѣ.

„Съгласно съ рѣшението на министерския съвѣтъ, азъ имахъ честьта да ви свикамъ, за да обсѫдимъ въпроса на данъчната система у насъ. Реформи въ системата на данъцитѣ и въ други страни се разискватъ и въ други страни занимаватъ министерства и комисии, но нийдѣ тѣ не сѫ тъй необходими, каквото въ нашата земя.

„Безпримѣрното падане на цѣнитѣ на хранитѣ — това главно произведение на нашата страна — е изложило на тежки изпитания масата на нашето работно население.

„То е принудено да продава съ загуба своитѣ произведения, за да плаща единъ данъкъ — десетъка — който, установенъ на основание на резултатитѣ добити прѣзъ годинитѣ 1889—92, когато и реколтитѣ бѣха добри и цѣнитѣ на храната високи, днесъ му взиматъ не вече 10, а 20, до 30% отъ реколтата му".

За подтвърждение на тия свои думи, министърътъ прочете нѣкои отъ заявленията на селенитѣ постѫпили въ множество въ министерството на финанситѣ, и продължи тъй:

„При това положение на работитѣ, ние трѣбва да помогнемъ на тия земледѣлци, които сѫ носили и носятъ на своитѣ изнемощели плещи главния товаръ на нашитѣ данъци.

---

[1] Данъчната комисия, прѣдседателствувана отъ мене, състоеше отъ г. г. М. Теневъ, Ст. Караджовъ, Б. Боевъ, Георги Груевъ, А. Храновъ, А. Зарзовъ, А. Манушевъ (чиновници), д-ръ Ст. Даневъ, П. Габе, Лазаръ Дуковъ и Д. Х. Коцевъ (нечиновници).

„Ние трѣбва да имъ снемемъ часть отъ тоя товаръ, като се постараемъ да го прѣхвърлимъ на по-заможнитѣ наши данъкоплатци. По-равномѣрното, по-справедливото разпрѣдѣление на нашитѣ данъци е главната задача, слѣдователно, на нашата комисия. Въ рѣшението на тая задача азъ не бихъ билъ противенъ вие да се занимаехте и съ въпроса за коренни реформи въ нашата данъчна система, ако, разбира се, имате врѣме и данни за това. Страхъ ме е само, че и врѣме да имате, вие едва ли ще намѣрите данни, за да основете на тѣхъ една рационална реформа. За да се приеме общиятъ прогресивенъ подоходенъ налогъ, коренното прѣобразование, за което азъ говоря и което тъй настоятелно ни се прѣпоржчва отъ нѣкои наши млади, изискватъ се точни свѣдѣния, като какви сж доходитѣ на нашитѣ разни класи и съсловия и какви данъци можемъ да наложимъ на тѣхъ, за да можемъ да унищожимъ други даждия. Но ако въ държави, като републиканска Франция, съ вѣковна цивилизация, съ най-усъвършенствувано държавно устройство, министърътъ на финанситѣ, г. Поанкаре, излиза въ единъ свой докладъ да утвърдява, че вслѣдствие отсжтствието на достатъчни данни и елементи за свѣдѣние, работитѣ на данъчнитѣ комисии не сж могли да дадатъ изискуемия резултатъ, за да се основе на него единъ подоходенъ налогъ, колко повече сжщото може да се каже за една страна като България, едва вчера излѣзла изъ робството!

„Въ такава страна има и друго прѣпятствие за въвеждането на единъ общъ прогресивенъ налогъ. Както знаете, единъ подобенъ налогъ може да се основе: 1) или на личната декларация; 2) или на официално таксуване и 3) или на вънкашнитѣ признаци за благосъстоянието на данъкоплатцитѣ. Едва ли ще бжде благоразумно да излагаме на изкушение не закрѣпеното още нравствено възпитание на нашитѣ данъкоплатци, като искаме отъ тѣхъ лични декларации. Колкото за официалното таксуване, ако въ образована Швейцария данъкоплатцитѣ горчиво се оплакватъ отъ несправедливоститѣ на комисиитѣ, назначени за опрѣдѣляне подоходния налогъ, какво можемъ очаква у насъ, дѣто населението бѣ кански писнало отъ безправдитѣ на повечето общински управления и комисии? Остава ни третиятъ способъ за налагане данъка — вънкашнитѣ признаци на благосъстоя-

нието на данъкоплатеца: произведението му, имота му, занятието му, тия именно признаци, които служатъ за основа на сегашнитѣ ни прѣки данъци, десетъка, емляка, беглика, патента и пр.

„Една трета прѣчка за въвеждането на прогресивния налогъ е низкиятъ процентъ на богати хора у насъ и малкиятъ доходъ, който той ще ни даде.

„При всичкитѣ тия прѣчки, обаче азъ пакъ повтарямъ, че вие можете да се занимавате и съ въпроса на едно коренно прѣобразование на нашата данъчна система.

„Но ако и вие дойдете до убѣждение, че идеалниятъ налогъ е хубавъ наистина, но мѫчно постижимъ, тогава ще ограничите задачата си на въпроса, като какъ да се разхвърлятъ по-равномѣрно сѫществуещитѣ данъци на нашата страна“.

Слѣдъ тия бѣлѣжки министърътъ се занима съ разнитѣ въпроси, които могатъ да се породятъ при прѣглеждането сѫществуещата данъчна система, а именно: 1) намалението на десетъка и по-равномѣрното му разхвърляне; 2) сливането на нѣкои данъци, като емляка съ десетъка; 3) унищожението на нѣкои малодоходни даждия, като иджара и серчима; 4) справедливото разхвърляне на абонамента, споредъ качеството на лозата, и на патента, споредъ данъкоспособността на лицата и 5) увеличението ония косвени данъци, които не тежатъ върху масата на населението.

„Като обявявамъ заседанията на комисията за открити, продължи по-нататъкъ министърътъ, азъ правя възвание на вашия просвѣтенъ патриотизъмъ и ви моля да помогнете за облегчението на нашата земледѣлческа маса. Нека не забравяме, че безъ подобно облегчение една голѣма опасность заплашва главния поминъкъ на нашето население, а може би и бѫдещето на самата ни страна“.

Слѣдъ това комисията се повърна къмъ разисквания въпроса, повдигнатъ отъ г. министъра и състоещъ въ това, нѣма ли нѣкаква възможность да се бутне нашата данъчна система въ основата ѝ. Слѣдъ нѣколко размѣнени разсѫждения по тази тема, — разсѫждения, които съ още по-голѣма ясность доказаха абсолютната неуловимость на доходнитѣ признаци въ нашето общество, което до вчера трѣбваше да крие своитѣ срѣдства и своитѣ промишлени спо-

собности — рѣши да се откаже отъ стремлението къмъ една коренна реформа, и да се прѣдаде за сега на едно възможно подобрение ония видове отъ сѫществуещитѣ данъци, които най-повече се нуждаятъ отъ това.

Прочее, макаръ това рѣшение и да се прие, комисията рѣши винаги да се ползува отъ добринитѣ на подоходнитѣ налози щомъ по-нататъшнитѣ разисквания обнаружатъ, каква годѣ възможность.

РѢЧЬ ПРИ ОТВАРЯНЕ ЗАСЕДАНИЯТА НА КОМИСИЯТА ЗА ПОДОБРЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО.[1]

[Отъ в. Миръ, № 89, 25 априлъ 1895 г.]

Господа,

Задачата на комисията, звседанията на която отварямъ днесъ е опрѣдѣлена отъ приказа. Както се вижда отъ него, въ нейния съставъ влизатъ не толкова хора специалисти по земледѣлието, колкото лица вѣщи по економическото положение на селската маса, по науката на правото. Причината на това е явна: почти всичкитѣ въпроси, съ които имате да се занимавате, сж економически или юридически. Който познава нашето селско население, той знае, че четири сж главнитѣ врагове на неговото благосъстояние:

Първиятъ врагъ е незнанието. Но съ тоя врагъ ние оставяме да се разправя нашето министерство на народ. просвѣщение, нашиятъ земледѣлчески съвѣтъ, нашитѣ земледѣлчески училища и надзиратели, чиято мисия е да избавятъ чрѣзъ земледѣлческото образование и живия примѣръ нашитѣ селяни отъ невѣжеството и рутината.

Вториятъ врагъ сж стихийнитѣ нещастия. Кой не знае, че и най-събудениятъ и добриятъ нашъ селянинъ е изложенъ да загуби единъ прѣкрасенъ день, не по своя вина, ако не всичко, то повече отъ състоянието си, влѣдствие на огънь, градъ или смърть на добитъка? Стоката на гражданина е изложена на една само опасность, огъня, оная на селянина — на три.

Третиятъ врагъ сж нуждитѣ, слабоститѣ и непрѣдвидливостьта, присжщи на човѣческата природа. Била тя сел-

---

[1] Въ тая комисия вземаха участие, подъ мое прѣдседателство, г. г. М. Теневъ, А. Каблешковъ, Георги Груевъ, Ст. Караджовъ, К. Серафимовъ, Хр. Фетфаджиевъ, А. Манушевъ, Ив. Тюлевъ, Георги Консуловъ и Боне Х. Петровъ.

ска или градска. На тия нужди и пороци първи жертви падатъ селянитѣ, вслѣдствие на незнанието имъ, вслѣдствие на стихийнитѣ нещастия, вслѣдствие на невеселата имъ домашна обстановка и на по-голѣмитѣ трудове, съпрежени съ тѣхнитѣ занятия. И ние виждаме кръчмари и лихвари възползувани отъ тия обстоятелства да се впущатъ върху тѣхъ, като орли върху трупъ, и да довършватъ това, което огънь, градъ и море не сж могли да съсипятъ. Слѣдъ тѣхъ вървятъ адвокати и сждебни пристави. И ние рискуваме да видимъ единъ день много наши селяни останали безъ земя, ако не вземемъ о врѣме мѣрки за запазването тая земя, това главно орждие за тѣхния поминъкъ.

Четвъртиятъ врагъ е нѣмотията, отсжтствието на капитали, за да могатъ да се купятъ усъвършенствувани машини, сѣмена и пр., да се създадатъ заводи, като масларници и други подобни — тия мощни оржжия въ днешната всесвѣтовна борба за животъ. Каквито голѣми надежди и да възлагаме на земледѣлческитѣ каси, тѣ не ще могатъ да доставятъ на нашия селянинъ, дребенъ землевладѣлецъ, какъвто е той, достатъчно пари, за да си купи една машина вършачка или прибори за правене хубаво масло или сирене. Тукъ се искатъ по-значителни срѣдства, по усрѣдоточени условия, които у насъ могатъ да се добиятъ само чрѣзъ сдружаването.

Вашата благородна мисия, господа, е да посочите на правителството най-необходимитѣ законодателни или административни реформи, най-цѣлесъобразнитѣ оржжия въ борбата противъ послѣднитѣ три неприятели на нашитѣ селяни-собственици. Моята роль е много по-скромна. Тя е да вьвѣри тая благородна мисия на лица просвѣтени като васъ, въодушевени като васъ отъ най-съзнателната любовь къмъ тия наши селяни, които въ борбата съ всѣкидневнитѣ си врагове показватъ сжщитѣ чудеса отъ геройство, каквито показаха и въ Сливница въ боя срѣщу тогавашния ни народенъ врагъ.

Като оставимъ на страна невѣжеството, първиятъ отъ тия всѣкидневни неприятели на селянина, както рекохъ вече, сж стихийнитѣ нещастия. Противъ тоя врагъ въ образованитѣ страни отколѣ се употрѣбява едно прѣкрасно срѣдство — застраховката. Вамъ прѣдстои да обсждите, като по кой начинъ да се употрѣби това срѣдство у насъ, дали да бжде задължително или факултативно, за кои задължително и за

кои не, и дали отъ държавата, дали по началата на взаимностьта, или най-послѣ при посрѣдството на акционерни дружества. Първиятъ български землед.—промишленъ съборъ при изложението въ Пловдивъ (1882), тоя добъръ сѣячъ на добри сѣмена, нѣкои отъ които, съ радость го констатирамъ, поникнаха и растатъ вече, бѣше прѣпоржчалъ, между своитѣ 92 постановления, и слѣдуещето (68):

„Да се помоли почитаемото ни правителство да въведе застрахованието на полскитѣ произведения и добитъка на ония земледѣлци, които го пожелаятъ, било като устрои взаимното застраховане, чрѣзъ окржжнитѣ постоянни комисии било като прѣдложи на дѣйствуещитѣ въ България застрахователни дружества да приематъ за напрѣдъ това застраховане".

Трѣбва да признаемъ, че застраховката чрѣзъ акционернитѣ дружества костува скжпо. Азъ не получихъ още свѣдѣнията, които поискахъ отъ г. Теодорова, директора на нашето дружество „България", но ако вземемъ премиитѣ по застраховката срѣщу градобитнина въ нѣкои други държави, ние намираме, че въ Ромжния дружествата взиматъ между 4 и 5%, въ Италия между 5 и 6%, въ Германия между $^1/_2$ и 2%. — Често такива дружества обаче иматъ голѣми загуби на края на лѣтото. Въ Бавария държавата е дала 1,250,000 лева като основенъ фондъ, а всѣка година дава по 50,000 лева помощь за застраховката противъ градобитнината. По тая застраховка ще намѣрите интересни свѣдѣния въ една статия въ послѣдния брой на Страховия сборникъ, а по застраховката на добитъка, толкозъ нужна и у насъ, особено за работния добитъкъ, — въ Швейцарскитѣ инструкции и въ Райфейзеновитѣ образцови устави по селскитѣ дружества, които турямъ на ваше разположение, както и другитѣ съчинения въобще по тия въпроси, които се намиратъ въ това министерство.

Срѣщу злинитѣ, материялни и нравствени, произходещи отъ множеството и алчностьта на кръчмаритѣ и жадностьта на тѣхнитѣ клиенти — ще има да разгледате доста срѣдства. Първото отъ тия срѣдства е ограничението на кръчмитѣ. То е дало добри резултати въ страни като Швеция и Норвегия, дѣто общинитѣ изваждатъ на търгъ правото на кръчмуване и дѣто тъй наречената готембургска система е намалила въ

20 години вжтрѣ кръчмитѣ въ Готембургъ отъ 61 и 19; като Холандия, дѣто не се дозволява освѣнъ една кръчма на 250 д. жители; и най-послѣ като Русия, дѣто отъ 1-и януари 1895 г. се е въвелъ държавенъ монополъ на спиртнитѣ пития въ 4 източни губернии, добритѣ плодове на който ще прочетете въ прѣдпослѣдния (12-и) брой на Вѣстникъ Финансовъ, Промѣшленности и Торговли. Второто срѣдство е ограничението на часоветѣ, прѣзъ които кръчмитѣ сж отворени, и запрѣщението да продаватъ на малолѣтни и пияни. Третото, по-тежкото облагане на кръчмаритѣ. А четвъртото, което може да ви се види за до нѣйдѣ парадокласно, да се направятъ креанситѣ, вересиитѣ на кръчмаритѣ, когато тѣ произлизатъ отъ продань на спиртливи пития, несъбираеми прѣдъ сждилищата, както сж несъбираеми и креанситѣ отъ картоигране. Като се вземе прѣдъ видъ, че кръчмаритѣ даватъ и надписватъ често на нетрезвени хора, които не знаятъ какво вършатъ, а пъкъ играчитѣ, които губятъ, губятъ съзнателно, може смѣло да се попита, защо играчитѣ да не сж длъжни да плащатъ, а жертвитѣ на кръчмитѣ да сж длъжни? Споредъ маджарския законъ отъ 27 априлъ 1893 г., тжжбитѣ на плащане дългове за спиртливи пития подлежатъ на особни ограничения; сждътъ може да освободи длъжника отъ една часть отъ дълга, а сумата на такива искове не трѣбва да надминава извѣстенъ максимумъ, 8 фиоринта или 16 лева.

Колкото за лихваритѣ, освѣнъ увеличението на капиталитѣ на нашитѣ земледѣлчески каси, за което има вече законъ и чрѣзъ което лихварскитѣ услуги ще ставатъ постепенно излишни, едно мощно срѣдство противъ тѣхната експлоатация ни прѣдставляватъ новитѣ законодателства на Австрия, Маджарско, Швейцария, Германия и особено англоиндийския законъ отъ 1879 г., интересни свѣдѣния, върху които законодателства ще намѣрите, помежду друго, и въ реферата на г. Л. З. Слонимский, Охрана крестянскаго землевладѣнія, четенъ прѣдъ юридическото общество при С.-Петербургския университетъ. Па най-послѣ може да се обсжди и сѣверо-американската система на Homestead и Exemption laws, чрѣзъ която ще се избавятъ нашитѣ селяни отъ разорителнитѣ сждебни екзекуции. Най-новиятъ авторъ по тая система, T. L. Vacher, съ ентусиазъмъ говори за нея. Г. К. П. Побѣдоносцевъ я е прѣпоржчалъ за Русия. Самъ г. Сло-

нимскій, при всичкитѣ резерви, които прави, дава мнѣние, че тя може да послужи за основа на дълговото законодателство въ Русия. Въ Италия е станало вече едно упжтване къмъ нея. Въ настоещата сесия на французката камара имало прѣдставени три законопроекта, послѣдния отъ г. Léveillé, за въвеждането и въ Франция на единъ homestead law. Споредъ чл. 5 отъ тоя законопроектъ, всѣкой сѣмеенъ имотъ, „туренъ подъ защитата на тоя институтъ, става неотчуждаемъ. Никой заемодавецъ не може да наложи запоръ на „него или да го продаде, освѣнъ оня, който го е продалъ, „или който е съдѣйствувалъ на неговото подобрение и „освѣнъ държавата за данъци и глоби. Притежательтъ не „може да се откаже отъ неотчуждаемостьта на сѣмейния „имотъ". Ако тоя притежатель е българинъ и ние гласуваме подобенъ законъ, каквито дългове и да прави той прѣдъ кръчмари и лихвари, тия послѣднитѣ не ще могатъ да му продадатъ земята. Но щомъ имотитѣ му станатъ неотчуждаеми, неговиятъ кредитъ съвършенно изчезва, може да забѣлѣжи нѣкой. Отъ дѣ ще вземе тогава пари? Отъ Българ. нар. банка и отъ земледѣлческитѣ каси, а може би и отъ нѣкои общински и дружествени каси, които, като държавни или обществени учрѣждения, могатъ да се приравнятъ съ държавата и да иматъ привилегията да продаватъ неотчуждаемитѣ имоти. Разбира се, че подобна мѣрка, особено ако е тя задължителна за всички селяни, а не само факултативна, както е въ С.-Америка, може да се вземе когато всинца се убѣдимъ, че Бълг. нар. банка и земледѣлческитѣ и други каси ще иматъ достатъчно пари, за да удовлетворятъ нуждитѣ на селското население. Па и селянитѣ не трѣбва да взиматъ повече, отъ колкото имъ сж нужни. Кредитътъ е едно двуостро оржжие, което често служи, но често и наранява неопитната ржка, която го употрѣбява. Длъжность на държавата е да улеснява кредититѣ за необходимитѣ нужди, но да не насърчава разточителностьта. Мжчнотията ще бжде да се узнае, съ какви капитали нашитѣ земледѣлчески и други каси ще могатъ да удовлетворяватъ всичкитѣ нужди на нашитѣ селяни. Отъ добититѣ вече свѣдѣния по задължителностьта на селското ни население излиза, че то по настоещемъ дължи по-вече на частни лица, отъ колкото на Бълг. нар. банка и на Земл. каси. Такива свѣдѣния

ни се доставиха до сега само отъ 5 околии по за три села отъ всѣка — бѣдно, срѣдно и по-заможно село, — и ето главнитѣ данни за тия 15 села.

Околия и село	Кжщи	Жители	ДЪЛГЪ: на частни лица	ДЪЛГЪ: на Б. Н. Б. и Землед. каси	ДЪЛГЪ: Всичко	Недвиж. имоти: Стойнос. въ лева
Софийска околия:						
с. Мраморъ	96	767	27486	13079	40565	108620
„ Илиянци	43	323	28615	26636	55251	46260
„ Петричъ	152	1064	5000	5940	10940	88000
	291	2154	61101	45655	106756	244880
Карнобатска околия:						
с. Герделий	99	674	68715	31757	100472	90209
„ Комарево	87	685	40563	12227	52790	97556
„ Белвсъ	68	441	23205	7877	31082	35392
	254	1800	132483	51861	184344	223157
Провадийска околия:						
3 села: Пестедикъ, Ясж-Тепе и Повичъ	430	2983	81934	73551	155485	358267
Тетевенска околия:						
с. Батеръци	334	1874	8302	11030	19332	92365
„ Левенъ	272	1544	33245	2490	35735	40860
„ Галатъ	116	419	3771	5085	8856	51846
	722	3837	45318	18605	63923	185071
Павликенска околия:						
с. Градище	201	1114	66397	30653	97050	188437
„ Павликени	165	1100	4600	33723	38323	228544
„ Бутово.	143	986	11090	2260	13350	69166
	509	3200	82087	66636	148623	486147
Всичко .	2206	13974	402923	256308	659231	1497522

Отъ горнитѣ слѣдва, че на една кжща се пада дългъ по 182 лева къмъ частни лица. Ако всичкитѣ селски кжщи въ България дължатъ по толкозъ, то цѣлиятъ дългъ на селското ни население къмъ частни лихвари ще бжде 91.000.000 лева. Още е рано обаче за една дори приблизителна смѣтка. Трѣбва да чакаме свѣдѣнията и отъ другитѣ 80 околии, за да си съставимъ едно що-годѣ понятие. Въ всѣки случай

значителнитѣ суми, дължими отъ селенитѣ на частни лица, ни налагатъ длъжностьта да бѫдемъ рѣшителни наистина, но и осторожни въ мѣркитѣ, които ще приемемъ. Тия мѣрки могатъ да подигнатъ едно принципално възражение. Било по въпроса за задължителната застраховка, било по оня на кръчмитѣ, било най-послѣ по оня за запазване на селското землевладѣние, може да ни попита нѣкой: дѣ остана личната свобода? Малолѣтни или малоумни ли сѫ нашитѣ селяни, та ги туряте подъ опека, да сѫ длъжни да се застраховатъ, щатъ не щатъ, да не могатъ да пиятъ на вересия или да се задлъжняватъ комуто и когато искатъ? Господа, ако мислите, че мѣркитѣ земени отъ много по-образовани народи сѫ стѣснителни за нашитѣ селяни, не ги прѣпорѫчайте. Не заборавайте само, моля, едно: че нашиятъ селянинъ почти всѣкога е жененъ и че споредъ юридическитѣ му понятия — поне въ Западна България, дѣто азъ съмъ изслѣдвалъ задругата — имотътъ му не принадлежи само нему, а на цѣлото му сѣмейство, което впрочемъ му е помогнало да го спечели и обработва. Той е единъ видъ ф и д е и к о м и с а р ь на жена си и дѣцата си и вѣрвайте, че хиляди невинни уста ще ви благославятъ, ако вие успѣете да направите нѣщо за тѣхното обезпечение.

За земледѣлческитѣ дружества малко има да кажа. За тѣхъ у насъ се е писало и говорило твърдѣ много, чрѣзъ тѣхъ другадѣ сѫ се направили чудеса. Въ Франция, оня видъ отъ тия дружества, които се наричатъ земледѣлчески синдикати и се дължатъ на французкия законъ отъ 21 мартъ 1884 г., сѫ дали силенъ потикъ на отечественото си земледѣлие. Отъ 5 въ 1884, тѣ сѫ станали 1093 въ 1894 г. Дания, страна много по-малка отъ нашата, благодарение на своитѣ селски дружествени масларници, е изнела въ 1893 г., само масло за 85 милиона лева, съ 15 милиона повече отъ цѣлия износъ въ България. Въ своето 87-мо постановление, нашиятъ земледѣлческо-промишленъ съборъ е казалъ слѣдуещето:

„Нашето първобитно земледѣлие и нашитѣ западнали занаяти могатъ да намѣрятъ силна опора за повдигане въ сдружаването. Тамъ дѣто единичниятъ трудъ е безпомощенъ да достави повече капитали, по-усъвършенствувани машини и други срѣдства за произвождане, сдружаването ще може

да намѣри тия необходими за напрѣдъка фактори. За това съборътъ горещо прѣпоржчва съставянето на земледѣлчески и промишлени производителни дружества".

Съборътъ е искалъ да прѣпоржча и дружествата за обще ползуване отъ скжпи усъвършенствувани земледѣлчески машини. Кой не знае, колко трудъ и врѣме и пари спестяватъ жътваркитѣ и вършачкитѣ? А много малко частни селяни има у насъ, които да могатъ да си доставятъ сами тия машини. Споредъ свѣдѣнията на земледѣлческото ни отдѣление, въ България имало вече въ началото на 1894 г. 18,510 усъвършенствувани плугове, 6848 вѣялки и сортировки, 1303 желѣзни грабли, 968 машини за ронкане кукурузъ, но само 123 жътварки, 50 косачки, 45 сѣялки, 19 сѣносъбирачки и 17 вършачки, отъ които само 6 парни. Купуването на послѣднитѣ е естествено мжчно за дребнитѣ ни земледѣлци, а пъкъ едри почти нѣмаме. Сдружатъ ли се обаче за тѣхъ ще бжде лесно, както е било лесно и за тѣхнитѣ земледѣлци въ по-напрѣднали страни. Въ единъ отчетъ за подобни нѣмски дружества азъ чета слѣдуещето:

„Цѣльта имъ е не само да се удовлетвори нуждата отъ „споразумѣние, прѣдставление и защита на земледѣлческитѣ „интереси, но и да се постигнатъ практически цѣли: заграж- „дането на рѣки, прѣсушването на блата, иригацията, купу- „ването изъ цѣло на машини, сѣмена и торове, купуването „за цѣло дружество жътварки, вършачки и пр., основаването „на дружествени масларници, сиренарници, спирто-и пивовар- „ници и други заводи, продаване направо на консуматоритѣ „земледѣлческитѣ произведения, учрѣждението на взаимни „кредити или застрахователни заведения противъ огъня, града „или смъртностьта на добитъка".

Послѣднитѣ думи оправдаватъ моето рѣшение, да свържа въпроса на земледѣлческитѣ дружества съ ония на застраховката и лихварството. Твърдѣ вѣроятно е обаче тритѣ тия пункта да не изчерпватъ цѣлия въпросъ по благосъстоянието на нашата селска маса. Вие сте волни да разгледате и други нѣкои въпроси, ако благоразсждите. Защо, напримѣръ, да нѣмаме и земледѣлчески камари, както ще имаме търговски, земледѣлчески камари, които да прѣслѣдватъ интереситѣ на нашитѣ земледѣлци, на почти цѣлия народъ, защото и ония отъ насъ българитѣ, които не сж селяни, сж свързани съ

тѣсни сроднически или економически свързки съ нашето селско население. Та ще принесете незабравими услуги на цѣлото отечество, господа, ако вие се посветите всецѣло на вашата задача и я изпълните съ оная просвѣтена грижа и гореща любовь къмъ слабитѣ ни сънародници, които Негово Царско Височество и цѣлиятъ народъ очакватъ отъ Васъ.

ДАНЪЦИТѢ И БЮДЖЕТЪТЪ.

[Отъ Юридически прѣгледъ, 1 мартъ 1898.]

Въ нашата хубава България, ако вѣрваме послѣдното прѣброяване, направено въ 1893, има 113,968 кѫщи съ единъ само прозорецъ. Споредъ сѫщото прѣброяване, 470,154 прозорци на нашитѣ и тъй мрачни жилища, били запушени съ книга. Население, което отъ сиромашия не вижда хубава България освѣнъ прѣзъ единъ само прозорецъ — което, отъ нѣмотия употрѣбява книгата, не да се освѣтлява съ нея, а да затулва и тъй оскѫдната Божия свѣтлина — има, струва ми се, право повече отъ всичко друго да иска отъ своитѣ прѣдставители и публицисти отчетъ по двата за него особено жизнени въпроси — въпроситѣ на данъцитѣ и бюджета.

Първъ върху сътрудницитѣ на Юридически прѣгледъ, които заговориха по тия два въпроса, послѣденъ измежду народнитѣ прѣдставители, които и практически се занимаха съ тѣхъ, мене се налага особена длъжность да дамъ единъ такъвъ отчетъ. И като го давамъ днесъ, опрѣнъ, както и прѣди четири години, не на голи думи и фрази, а на официални данни и цифри, азъ се надѣя, че всичкитѣ добросъвѣстни читатели, които съ внимание го сравнятъ съ статиитѣ ми отъ 1893 и 1894, ще се съгласятъ, че азъ никога не съмъ си позволилъ да се подиграя съ читаещата публика, съ нейното довѣрие къмъ сътрудницитѣ на това хубаво и полезно списание, както нѣкои поискаха да ме обвинятъ.

Нека ми бѫде позволено най-напрѣдъ да напомня, какво азъ писахъ прѣди четири години. Въ първата си статия по данъчния ни товаръ (Юридически прѣгледъ, 1-и септември 1893) азъ изказвахъ надежда, че новоучрѣденитѣ двѣ министерства (на общитѣ сгради и на търговията) нѣ-

маше „да наложатъ нови жертви на българскитѣ данъкоплатци", прѣсмѣтвахъ данъчния товаръ, състоещъ отъ държавни данъци, общински и окрѫжни връхнини и свършвахъ съ заключението, че разноскитѣ за двѣтѣ нови министерства трѣбваше „безъ друго да се покриятъ съ економия по другитѣ министерства", за да се не увеличава вече данъчниятъ товаръ.

Въ втората си статия (Юридически прѣгледъ 15-и мартъ 1894) слѣдъ като излагахъ бързото растене на разходния ни бюджетъ, азъ свършвахъ студията си, като заключавахъ, че бѣ необходимо да не увеличаваме вече данъцитѣ, за да покриваме разходнитѣ си бюджети, а напротивъ „да намалимъ нѣкои отъ налозитѣ — като десетъка и ем„ляка върху земледѣлческитѣ имоти — които тъй жестоко „тежатъ върху повечето наши селяни. Загубата отъ това на„маление трѣбва до нѣйдѣ да се навакса съ увеличението на „патента върху по-заможнитѣ ни граждани, които сега, сра„внително съ селянитѣ, сѫ леко обложени."

Да видимъ сега, какво е направено по нашия данъченъ товаръ, по прѣкитѣ данъци, които тежатъ върху нашитѣ земледѣлци и по нашия разходенъ бюджетъ отъ четири години насамъ. Да сравнимъ най-напрѣдъ данъчния товаръ на 1894, съ оня на 1896 (за послѣдната 1897 година нѣмаме данни) споредъ дѣйствително събранитѣ данъци, както ги намираме въ приходния бюджето-проектъ за 1898 (за държавнитѣ данъци) и въ свѣдѣнията, доставени отъ окрѫжнитѣ управители и обнародвани въ дневницитѣ на Народното събрание отъ послѣдната сесия, книга II, стр. 308 — 312 (за окрѫжнитѣ и общински връхнини):

	1894 г.	1896 г.
Държавни прѣки данъци лева . . .	43.761.588	33.462.596
„ непрѣки „ „	22.682.148	24.674.761
„ берии „ „	3.985.554	5.274.541
„ глоби „ „	1.079.829	849.388
даждия всичко лева . . .	71.509.119	64.261.586
Окрѫжни връхнини . . .	3.363.005	1.920.105
Общински „ . . .	7.039.119	4.497.992
Даждия и връхнини всичко лева . .	81.911.243	70.679.683

Въ общинскитѣ, разбира се, не влизатъ непрѣкитѣ градски и селски даждия. Но дори и да прѣдположимъ, че вслѣдствие закона октроата отъ 1895, тѣ сж се увеличили съ около два милиона лева, то пакъ трѣбва да признаемъ, че данъчниятъ товаръ въ 1896 е билъ съ около 9 до 10 милиона полекъ — а при това и по-равномѣрно разпрѣдѣленъ — отъ колкото въ 1894.

Казвамъ, че е по-равномѣрно разпрѣдѣленъ, защото споредъ една подробна таблица, обнародвана въ дневницитѣ на Народното събрание отъ сесията на 1894 (кн. II, стр. 863), до тогава нашето земледѣлско население въ цѣлото княжество е плащало прѣки данъци по 12 лева 65 ст. на човѣкъ, а нашето търговско съсловие само 6 лв. и 15 ст. Тая въпиеща несъразмѣрность се намали съ мѣркитѣ, гласувани отъ Събранието въ сесиитѣ на 1894 и 1895, благодарение на които мѣрки прѣкитѣ даждия, които тъй жестоко тежеха до тогава върху нашитѣ земледѣлци, и тѣхнитѣ върхнини се намалиха съ цѣли 15,332,442 лева. Че намалението достига тая цифра, излиза отъ слѣдуещето сравнение на даннитѣ доставени отъ окржжнитѣ управители и обнародвани въ дневницитѣ на Събранието (1897, кн. II, стр. 308):

	1894 г.	1896 г.
Прѣки данъци	39.103.561	28.295.543
Училищенъ налогъ	1.955.169	1.414.777
Окржжни врѣхнини	3.363.005	1.920.105
Общински „	7,039.118	4.497.992
Всичко: . . .	51.460.859	36.128.417

Това огромно намаление на нашитѣ прѣки данъци, което за пръвъ и послѣденъ пжть се вижда въ България, е докарало до тамъ нашитѣ земледѣлски прѣки даждия, щото тѣ днесъ сж значително по-низки отъ колкото бѣха по врѣмето на съединението. Това става явно отъ слѣдуещето сравнение между данъцитѣ, събрани прѣзъ 1886, 1887 и 1896 и данъцитѣ вписани въ бюджета за 1898, както го намѣрваме въ законитѣ за окончателното сключване бюджетитѣ на 1886, 1887 и въ приходния бюджетопроектъ за 1898:

	1886 г.	1887 г.	1896 г.	1898 г.
Позем. налогъ (съ лозята) .	18.089.465	18.080.078	18.467.772	18.374.900
Емлякъ (сега само върху неземледѣлски сгради) . . .	4.416.306	4.398.610	2.071.723	2.100.000
Бегл. нам. сега съ 20% . . .	4.846.516	5.103.608	4.526.356	4.750.000
Серчимъ (сега унищож.) . . .	243.229	237.490	0	0
Пѫтна повинность	1.002.799	1.094.383	1.111.275	1.100 000
Десетъкъ отъ гори	135.657	155.271	0	0
	28.733.972	29.069.440	26.177.126	26.324.900

Разбира се, че при всѣко сравнение на прѣки данъци трѣбва да се доказва, че облагаемитѣ обекти не сѫ се намалили. Азъ подържамъ, че такова намаление на обложенитѣ съ горнитѣ данъци прѣдмети отъ 1886 до 1898 не е имало и ето ми доказателствата:

1. Въ брошурката Статистически свѣдѣния за земледѣлската производителность на България, издадена въ 1892 г. отъ министерството на финанситѣ, се даватъ за 1890 данни, които азъ имамъ и за 1896 отъ сѫщото министерство, и ето сравнението на по-главнитѣ видове производителни земи у насъ въ декари:

	1890 г.	1896 г.
Ниви	21,700,000	25,920,000
Ливади	3,120,000	2,753,000
Лозя	910,000	1,040,000

Въ 1886 пространството вѣроятно е било по-малко и отъ 1890.[1]

2. Броятъ на постройкитѣ, споредъ послѣднитѣ двѣ прѣброявания, се е увеличилъ отъ 546,472 въ 1888 на 551,232 въ 1893 (кой знае дали въ послѣдната цифра нѣма нѣкои опущения, сторени отъ неопитнитѣ прѣброявачи), а въ 1898 безпорно се е уголѣмилъ още повече.

3) Тъй сѫщо се е увеличилъ и броятъ на овцитѣ и козитѣ отъ 1866 г. насамъ, както се види въ слѣдуещата таб-

[1] Деветь мѣсеца слѣдъ написването на настоещата статия, статистическата ни дирекция обнародва резултата на първата ни земледѣлческа статистика. Споредъ тоя резултатъ, въ 1898 г. сме имали засѣти 2,025,131 хектара земя, безъ искуственитѣ ливади. Вслѣдствие на владѣещата у насъ триполна система, трѣбва да прибавимъ $1/3$ за да имаме цѣлото пространство на нашитѣ ниви. Това пространство въ 1898 е било, слѣдователно, около 30,386,960 декара.

лица, доставена отъ министерството на финансиитѣ.

		Овци.	Кози.
Прѣзъ	1886	6,499,887	1,167,449
„	1887	6,871,949	1,203,985
„	1888	7,164,072	1,303,023
„	1889	7,284,579	1,399,640
„	1890	7,137,267	1,447,414
„	1891	7,060,598	1,384,983
„	1892	6,894,573	1,332,781
„	1893	6,863,781	1,265,626
„	1894	6,687,516	1,076,785
„	1895	6,870,086	1,074,704
„	1896	7,220,256	1,171,787
„	1897	7,461,257	1,256,637

4. Срѣднитѣ годишни пазарни цѣни за 100 килограма храни тъй сѫщо не сѫ по-долни въ 1897, отъ колкото бѣха въ 1886, както стана явно отъ слѣдното сравнение, направено въ статистическата ни дирекция:

		1886 г.	**1897 г.**
Пшеница	лева	14.50	15.34
Ръжь	„	11.12	10.25
Ечемикъ	„	9.81	9.53
Овесъ	„	8.50	8.48
Кукурузъ	„	10.61	9.59

Сѫщеврѣменно съ намалението на земледѣлческитѣ прѣки данъци,[1] увеличи се данъкътъ върху занятията на по-заможнитѣ граждани въ слѣдуещитѣ размѣри:

[1] По нашитѣ прѣки данъци, както тѣ сѫ днесъ не безинтересни ще бѫдатъ, мисля, слѣднитѣ свѣдения:

1. Споредъ една таблица, която имамъ отъ министерството на финанситѣ, поземлениятъ данъкъ се пада тъй:

а) На декаръ работни земи въобще срѣдно по лева $0.50\frac{1}{5}$

б) „ „ лозя „ „ „ $2.59^7/_{10}$

в) „ „ гори „ „ „ $0.02^{63}/_{100}$

2. Данъкоплатцитѣ, които плащатъ тоя поземленъ налогъ се разпрѣдѣлятъ, споредъ друга една таблица, изработена за 1896 отъ министерството на финанситѣ, както слѣдва:

Плащатъ	до	10	лева	включително	274,883 души
„	„	20	„	„	142,169 „

	По стария законъ лева.	По новия. лева.
Свободни занаяти (максимумъ)	200	500
Търговски " "	200	600
Банкерски " "	200	1.500
Застрах. дружества "	500	3.000
Чинов. и рентиери (върху прих.)	2%	6%
Прѣдприемачи (върху прѣдпр.)	2‰	8‰

По новия законъ отъ 1894 се освободиха отъ всѣкакъвъ данъкъ върху занаятитѣ (освобождения, които не фигуриратъ въ закона отъ 1885) авторитѣ и прѣводачитѣ, работницитѣ и надничаритѣ и въобще всички, които по добива отъ работата си не могатъ да се обложатъ съ по три лева.

На по-заможнитѣ градски данъкоплатци се наложи още нѣщо съ увеличението на акциза и митата. По тоя начинъ разпрѣдѣлението на данъцитѣ стана още по-равномѣрно, тъй като твърдѣ незначителна часть отъ увеличенитѣ акцизи и мита се плаща на селянитѣ. И, наистина, отъ акциза чашата ракия и шолътъ кафе по селата не сѫ поскѫпнали. Напротивъ, цѣната на пакета тютюнъ се намали отъ 30 на 20 сто-

---

Плащатъ	до	30	лева	включително	89,839	души
"	"	50	"	"	96,815	"
"	"	100	"	"	75,171	"
"	отъ	100	"	по горѣ	24,373	"
Всичко плащатъ поземления налогъ					703,254	"

Споредъ тая таблица $58\frac{1}{2}\%$ отъ платцитѣ на поземления данъкъ не плащатъ повече отъ 20 лева на година, и слѣдователно, по единъ левъ само (5%) за застраховката противъ градобитнината.

3. На 6-тѣ бивши източно-румелийски окрѫга прѣкитѣ данъци въ 1896 , споредъ горѣспоменатитѣ данни на окрѫжнитѣ управители, сѫ се възкачили на лева 8.925,118, а въ 1885 год. споредъ послѣдния бюджетъ на бившата Източна-Румелия, на 44,300,000 гроша (съ шарабъ-гюмрука и десетъка отъ гори, но безъ кърджалийскитѣ) или близо 9,850,000 лева.

4. Горнитѣ земледѣлчески данъци, заедно съ данъка върху занятията, се възкачватъ днесъ за цѣла България на около $29\frac{1}{2}$ милиона лева, а въ турско врѣме, само на дунавския вилаетъ прѣкитѣ даждия сѫ се възкачили споредъ Baker (Turkey in Europe, 1877) на около 40,000,000 лева, а споредъ г. Иречека (Das Fürstentum Bulgarien, стр. 266) на около 36—37 милиона лева.

гинки.[1] Съ увеличение на непрѣкитѣ даждия даде се еластичность на нашия приходенъ бюджетъ, направи се възможно увеличение на държавнитѣ приходи успоредно съ увеличението на народното благосъстояние и българскиятъ фискъ тръгна по пѫтя на фиска на всичкитѣ напрѣднали държави. Защото каквото и да говорятъ нѣкои въ полза на прѣкитѣ данъци (опрѣдѣлението на които въ страни съ буйни партизански страсти дава поводъ на възмутителни несправедливости) най-либералнитѣ и добрѣ устроени страни черпятъ незначителна само часть отъ своитѣ приходи отъ тѣхъ. Ето ви данни отъ бюджетитѣ на нѣкои държави за 1897:

---

[1] По акцизитѣ, тъй трудно извоювани у насъ, подиръ една жестока борба съ силни чужди противници, не ще бѫде излишно да се каже и слѣдуещето.

1) Ако сравнимъ 1886 съ 1898, както направихме за прѣкитѣ данъци, ще намѣримъ, че цѣнитѣ на прѣдметитѣ, обложени съ тѣхъ, не сѫ увеличени. И дѣйствително, ето тия цѣни (нѣкои отъ тѣхъ се намиратъ и въ таблицитѣ на статистическата дирекция), както има добрината да ми ги даде г. Ил. Соколовъ, познатиятъ търговецъ съ колониялни стоки въ София:

		1886 г.	1898 г.
Дервено масло	оката лева	1.80	1.60
Кафе	„ „	2.85	2.20
Свещи спармац. касата 5 килограма	„	10.—	7.50
Петролъ „	„	12.—	9.—
Захарь „	„	38.—	35.—
Кибритъ 200 дуз.	„	57.—	58.—

Въобще може да се каже, че въпрѣки увеличението и на митата отъ 8 на 14% почти никоя чужда стока не е поскѫпнала отъ 1896 г. и че, слѣдователно, животътъ не е станалъ по-скѫпъ отъ тогава насамъ.

2) Акцизитѣ и въобще непрѣкитѣ данъци нѣматъ върхнини, та и по тая причина е невѣроятно твърдението, че у насъ нѣмало облегчение, защото прѣкитѣ даждия се замѣстили съ непрѣки.

3) Непрѣкитѣ се плащатъ и отъ чужденцитѣ, които, когато сѫ установени въ България, плащатъ вече (пакъ благодарение на една упорита борба, благополучно свършена прѣди двѣ години) и прѣки даждия, но които, когато дохождатъ у насъ за малко само врѣме, не могатъ да плащатъ нѣщо на страната, дѣто печелятъ, освѣнъ въ видъ на непрѣки данъци.

4) За непрѣкитѣ данъци никому чергата не се продава, защото всѣкой споредъ нея черга се простира.

5) Най-послѣ — при всичко че тоя въпросъ не влиза въ рамката на настоещата статия — акцизитѣ оказаха едно безспорно благотворно влияние върху напрѣдъка на нѣкои наши производства, особено лозарството.

		Цѣлиятъ бюджетъ	Прѣки данъци.
Съединенитѣ-Държави	долари	409.475.408	0
Англия	лири	103.949.885	18.080.000
Русия	рубли	1.413.971.088	97.823.628
Франция	франка	3.331.901.956	514.693.375
Италия	„	1.685.373.752	482.821.800
Белгия	„	386.923.178	52.792.000
Ромжния	„	215.153.000	33,610.000
България	„	83.425.000	33.731.145

Франция и Италия намаляватъ тая година още по-вече своя поземленъ данъкъ и загубата отъ това намаление очакватъ отъ приходитѣ отъ косвенитѣ данъци.

Описаното до тукъ прѣобразувание на нашата данъчна система стана възможно вслѣдствие на намалението на разходния ни бюджетъ. Той, както помнятъ читателитѣ ни, бѣше се качилъ въ 1894 на лева 102.270.982. Тая година, слѣдъ като слѣзе лани на 83.425.000 лева, той се е установилъ на 84.557.713 лева. Истина е, че въ бюджета на 1894 има суми, които не фигуриратъ въ оня на 1898. Но и въ тоя послѣдния има разходи, които не сж вписани въ бюджета на 1894. Трѣбва, слѣдователно, да спаднемъ и отъ единия и отъ другия тия суми, за да можемъ да направимъ едно справедливо сравнение. Почваме съ бюджета на 1894—

		лева	102.270.982
Спадаме:	1) За насичането монетитѣ	10.300.000	
	2) „ държавната печатница	895.088	
	3) „ мината Перникъ	578.386	
	4) „ държав. желѣзници	4.548.008	16.321.572
		Оставатъ лева	85.949.410

	Заминаваме на бюджета за 1898—лева		84.557.713
Спадаме:	1) За погашение заема 1892	1.369.200	
	2) „ лихви „ „	2.240.820	
	3) „ училища повече	978.680	
	4) „ направа на шосета	158.000	
	5) „ субсидия по градобит.	500.000	
	6) „ междуселска поща	257.787	5.504.487
		Оставатъ лева	79.053.226

Между спаднатитѣ суми отъ бюджета на 1898 не сѫ турени нито повечето пари за храната на войницитѣ, вслѣдствие поскѫпването цѣнитѣ на продуктитѣ, всичко 1.400.000 лева, нито разни други суми, които могатъ да се оспорятъ като непроизводителни. И при все това, бюджетътъ на 1898 се намалява на лева 79.053.226, и излиза съ 7.000.000 лева по-малъкъ отъ оня на 1894.

И нека се не забравя, че тоя редовенъ бюджетъ не се увеличава, както по-прѣди, съ непосилни свърхсмѣтни кредити. Прѣзъ послѣднитѣ три години се е похарчило за свърхсмѣтни нужди една четвъртина отъ това, което едно врѣме се харчеше за една година. И дѣйствително, свърхсмѣтнитѣ кредити въ 1892 г. сѫ били 24,582,676 лева, а отъ сесията на 1894 г. до сесията на 1897 г. сѫ били иждивени за свърхбюджетни нужди само 4,807,639 лева. Важно е още, че за такива нужди изразходваното прѣзъ тия четири години не се е взимало отъ сумитѣ за постройката на желѣзници и портове, както това се доказа най-категорически въ послѣдната сесия. И най-послѣ, то се е похарчило за цѣли, тѣсно свързани съ международното положение и отбраната на България, посрѣдъ едни движения — като арменското и македонското — и една война въ нашия полуостровъ, каквито ние не бѣхме видѣли отъ 1885 г. насамъ. Нашиятъ бѣденъ данъкоплатецъ иска наистина да не се разпилява тъй трудно спечелената отъ него пара, но не по-малко, струва ми се, иска да има добра въорѫжена сила, за да му брани колибата, била тя и съ единъ само прозорецъ.

Тоя едничъкъ прозорецъ, това единствено око на нашия циклопъ-селянинъ, трѣбва да ни прави скромни и смирени, каквито успѣхи и да сме направили въ намалението на данъцитѣ. Много и много ще ни остава да вършимъ, въ финансово и въобще въ економическо отнощение, додѣто ние имаме въ страната си 113,968 домове съ **единъ само** прозорецъ и 476.154 прозорци затулени съ **книга**.

2625

ИВ. ЕВСТ. ГЕШОВ

СПОМ. СТУД.

Ч. ЗОРА